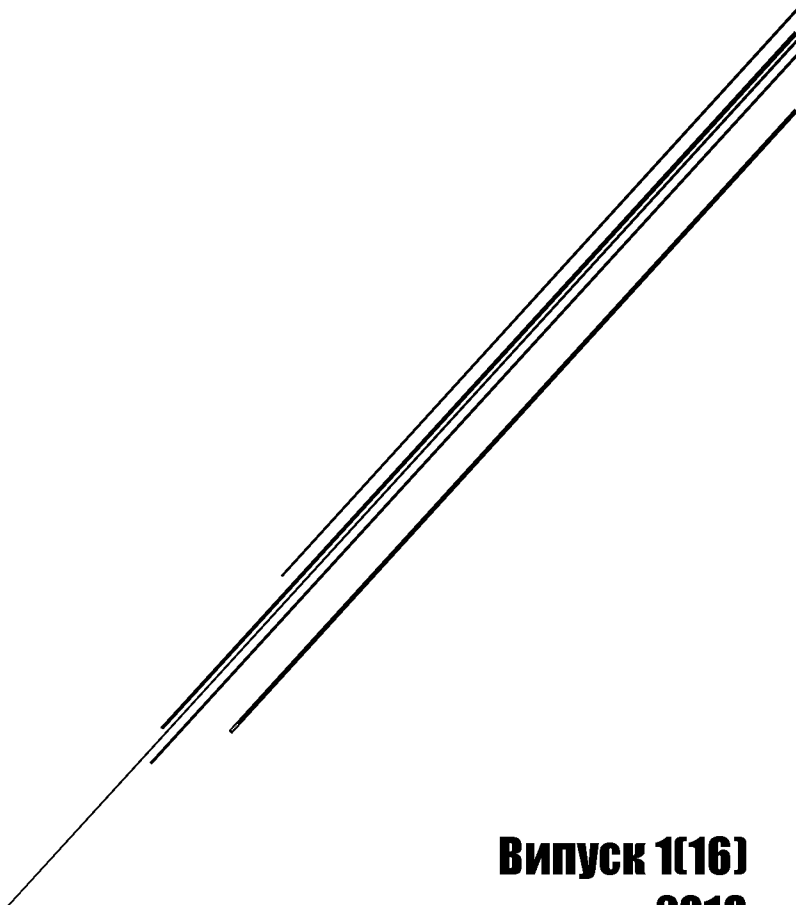

ROXOLANIA HISTORICA

Науковий збірник

**Випуск 1(16)
2018**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Кафедра історії України

ROXOLANIA HISTORIČA

Науковий збірник

Випуск 1(16)
doi: 10.15421/301801

Дніпро
Ліра
2018

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
OLES HONCHAR DNIPRO NATIONAL UNIVERSITY

History of Ukraine Chair

HISTORICAL ROXOLANIA

Scientific collection

Volume 1(16)
doi: 10.15421/301801

Dnipro
LIRA
2018

doi: 10.15421/301801

Друкується за рішенням вченої ради Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара згідно з планом видань на 2018 р., протокол № 6 від 21.12.2017 р.

LCC DK508
УДК 94(477)

R 86 Roxolania Historica = Historical Roxolania: наук. зб. / редкол.:
Ю. А. Святець (гол. ред.) та ін. Дніпро: Ліра, 2018. Вип. 1(16).
296 с.

ISBN 978-966-981-199-8

Перший випуск наукового збірника *Roxolania Historica* є продовженням видань «Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті» та «Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження». Розміщено статті із суспільно-політичної, етнокультурної та духовної історії Наддніпрянської України, історії освіти і науки, а також історичної біографістики. Хронологічно наукові статті охоплюють час від XVII до XX ст.

Розрахований на науково-педагогічних та наукових працівників вищих навчальних закладів, наукових співробітників академічних установ, докторантів, здобувачів вищої освіти, учителів історії, істориків-краєзнавців та усіх тих, хто цікавиться минулим української Наддніпрянщини.

LCC DK508

УДК 94(477)

Засновник і видавець: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара.

Збірник зареєстровано в Міністерстві юстиції України. Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 23412-13252ПР від 19.04.2018 р.

Наказом МОН України № 1412 від 18.12.2018 р. збірник перереєстровано до категорії В переліку наукових фахових видань, в яких можна публікувати результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями з історичних наук (поз. 69).

Адреса редколегії: просп. Гагаріна, 72, м. Дніпро, 49010, Україна

Контактний телефон головного редактора: +38 056 3749864.

E-mail редколегії: editor@ndhistory.dp.ua

URL видання: <http://www.ndhistory.dp.ua>

Видання зареєстроване у наукометричних базах та репозиторіях: Index Copernicus International, Google Scholar, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського.

ISBN 978-966-981-199-8

© Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара, 2018

doi: 10.15421/301801

The issue of the collection is published on the decision of the Academic Council of the Oles Honchar Dnipro National University according to the edition plan for 2018, minutes No. 6 dated December 21, 2017.

LCC DK508

УДК 94(477)

R 86 Roxolania Historica = Historical Roxolania: Scientific collection.
Editor in Chief: Yu. A. Sviatets. Dnipro: LIRA, 2018. Vol. 1(16)
296 pp.
ISBN 978-966-981-199-8

The first issue of the scientific collection *Roxolania Historica* is a continuation of the series "Naddniprianska Ukraine: historical processes, events, personalities" and "Prydniprovyia : historical local lore investigations". The articles clarify the little-known aspects of the socio-political, ethnocultural and spiritual history of the Dnipro Ukraine, the history of education and science, as well as historical biography study. Scientific articles cover the period from the 17th to the 20th centuries.

The issue is intended for scientific-pedagogical and scientific workers of higher educational establishments, academic staff of academic institutions, doctorates, applicants for higher education, history teachers, historians of ethnographers and all those interested in the past of the Dnipro Ukraine.

LCC DK508

УДК 94(477)

Founder and publisher: Oles Honchar Dnipro National University.

The collection is registered with the Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of state registration of printed mass media Series KV № 23412-13252PR, 19.04.2018.

According to the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine no. 1412, 18.12.2018, this collection has been re-registered and included in the current edition of scientific publications in which the results of the dissertation papers can be published for obtaining the scientific degrees of the doctor and candidate of sciences in the specialties on historical sciences.

Address of the editorial board: 72 Gagarin avenue, Dnipro, 49010, Ukraine

Contact phone of the Editor-in-Chief: +38 056 3749864.

E-mail of the editorial board: editor@ndhistory.dp.ua

Collection URL: <http://www.ndhistory.dp.ua>

The journal is registered in science-based databases and repositories: Index Copernicus International, Google Scholar, Vernadsky National Library of Ukraine, Scientific Indexing Service.

ISBN 978-966-981-199-8

© Oles Honchar Dnipro National University,
2018

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор:

Д-р іст. наук, проф. Ю. А. Святель, кафедра історії України, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна.

Заступник головного редактора:

Д-р іст. наук, проф. С. І. Світленко, кафедра історії України, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна.

Науковий секретар:

Канд. іст. наук, Г. С. Антипенко, кафедра історії України, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна.

Члени редакційної колегії:

Д-р іст. наук, проф. Є. І. Бородін, Дніпропетровський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, Дніпро, Україна.

Д-р іст. наук, проф. В. А. Брехуненко, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Київ, Україна.

Д-р іст. наук, проф. О. М. Бут, кафедра історії України, Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Вінниця, Україна.

Д-р іст. наук, проф. Л. О. Зашкільняк, кафедра історії Центральної та Східної Європи, Львівський національний університет ім. Івана Франка, Львів, Україна.

Д-р іст. наук, проф. В. В. Іваненко, кафедра східноєвропейської історії, Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара, Дніпро, Україна.

Д-р іст. наук, проф. Ж. У. Кидираліна, директор Інституту Асамблеї народу Казахстану Атирауського державного університету ім. Х. Досмухамедова, Атирау, Республіка Казахстан.

Д-р габ., проф. К. М. Ковальський, відділ методології та історії історіографії, Інститут історичний, Гданський університет, Гданьськ, Республіка Польща.

Д-р іст. наук, проф. І. І. Колесник, відділ української історіографії, Інститут історії України НАН України, Київ, Україна.

Д-р іст. наук, проф. В. І. Меньковський, кафедра історії Росії, Білоруський державний університет, Республіка Білорусь.

Д-р іст. наук, проф. О. Ф. Нікітєв, кафедра історії України, Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара, Дніпро, Україна.

Д-р іст. наук, проф. С. М. Плохий, Український науковий інститут, Гарвардський університет, Кембридж, штат Массачусетс, США.

Д-р іст. наук, проф. В. С. Савчук, кафедра теоретичної фізики, Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара, Дніпро, Україна.

Д-р іст. наук, проф. Р. М. Таштемханова, кафедра регіонаознавства, Євразійський університет ім. Л. М. Гумільова, Астана, Республіка Казахстан.

Д-р іст. наук, проф. Ф. Г. Турченко, кафедра новітньої історії України, Запорізький національний університет, Запоріжжя, Україна.

Д-р іст. наук, проф. Г. К. Швидько, Дніпропетровське регіональне відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України, Національний технічний університет «Дніпровська політехніка», Дніпро, Україна.

Д-р іст. наук, проф. О. Б. Шляхов, кафедра української історії та етнополітики, Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара, Дніпро, Україна.

EDITORIAL BOARD

Editor-in-Chief:

D. Sc. (History), Prof. Yu. A. Sviatets, Department of History of Ukraine, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Deputy Editor:

D. Sc. (History), Prof. S. I. Svitlenko, Department of History of Ukraine, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Scientist Secretary:

PhD (History), *H. S. Antypenko*, Department of History of Ukraine, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Editorial Board:

D. Sc. (History), Prof. Ye. I. Borodin, Dnipropetrovsk Regional Institute of Public Administration of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, Dnipro, Ukraine.

D. Sc (History), Prof. V. A. Brekhunenko, Mykhailo Hrushevskyy Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

D. Sc (History), Prof. O. M. But, Department of History of Ukraine, Donetsk National University, Vinnytsya, Ukraine.

D. Sc (History), Prof. L. O. Zashkilniak, Department of History of Central and Eastern Europe, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine.

D. Sc (History), Prof. V. V. Ivanenko, Department of Eastern European History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

D. Sc (History), Prof. Z. U. Kydyralina, Director of the Institute of the Assembly of the People of Kazakhstan Atyrau State University named after H. Dosmukhamedov, Atyrau, Republic of Kazakhstan.

D. hab., Prof. K. M. Kowalski, Department of Methodology and History of Historiography, Historical Institute, University of Gdansk, Gdansk, Republic of Poland.

D. Sc (History), Prof. I. I. Kolesnyk, Department of Ukrainian Historiography, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

D. Sc (History), Prof. V. I. Menkouski, Department of Russian History, Belarusian State University, Republic of Belarus.

D. Sc (History), Prof. O. F. Nikiliev, Department of History of Ukraine, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

D. Sc (History), Prof. S. M. Plokhii, Director of the Ukrainian Research Institute, History Department, Harvard University, Cambridge MA, USA.

D. Sc (History), Prof. V. S. Savchuk, Department of Theoretical Physics, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

D. Sc (History), Prof. R. M. Tashtemkhanova, Department of Regional Studies, L. N. Gumilyov Eurasian University, Astana, Republic of Kazakhstan.

D. Sc (History), Prof. F. H. Turchenko, Department of Contemporary History of Ukraine, Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, Ukraine.

D. Sc (History), Prof. A. K. Shvydko, Dnipropetrovsk Regional Branch of the Research Institute of the Cossacks of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, National Technical University Dnipro Polytechnic, Dnipro, Ukraine.

D. Sc (History), Prof. O. B. Shliakhov, Department of Ukrainian History and Ethnopolitics, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Науковий збірник *Roxolania Historica* є продовженням збірників наукових праць «Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті» та «Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження». Ці два видання об'єднані в нове у зв'язку з тим, що їх тематика була вельми подібною. Таким чином, нове видання передбачає, з одного боку, залучення найкращих інтелектуальних традицій попередніх збірок, а з іншого — започаткування нових засад формування випусків. Надалі випуски публікуватимуть статті, які відповідатимуть вимогам наукової доброчесності (підлягатимуть перевірці на оригінальність). Статті піддаватимуться також подвійному сліпому рецензуванню з метою підвищення якості наукового видання.

У даному випуску статті згруповані у рубрики «Історична україністика», «Суспільно-політична історія», «Етнокультурна та духовна історія», «Історія освіти та науки», «Історична біографістика».

Відкриває збірник стаття професора С. І. Світленка, в якій йдеться про формування історичної україністики протягом 1918 — початку 1930-х рр. в Катеринославі, згодом Дніпропетровську, за провідної ролі академіка Д. І. Яворницького.

У розділі суспільно-політичної історії вміщено статті, що хронологічно охоплюють період від XVII до початку XX ст. У дослідженні доцента О. А. Репана проаналізовано роль етнічної компоненти у формуванні військово-політичних взаємин українського населення Вольностей Війська Запорозького низового у другій половині XVII та XVIII ст. Аспекти козацького здобичництва (зокрема, полону), взаємодії козаків із тюркськими народами Причорномор'я та Приазов'я, що знайшли відображення в публікаціях у журналі *«Записки Одеського общества истории и древностей»* (1839–1922), розкрито у розвідці аспірантки О. С. Амеліної. Регіональні особливості судової системи, що діяла на теренах Катеринославського намісництва (1783–1796) та Новоросійської губернії (1796–1802), на основі документів вищих судових та адміністративних установ краю та справ судових структур повітового рівня висвітлено в дослідженні доцента О. М. Посунько. У статті аспіранта Я. Л. Платмір розглянуто основні аспекти народного (селянського) життя, що стали предметом уваги інтелігенції Наддніпрянської України на зламі XIX та XX ст.

Аспекти етнокультурної та духовної історії, що знайшли відображення на сторінках збірки, висвітлюють процеси від XIX до XXI ст. Професор Н. М. Діанова проаналізувала процеси формування, з'ясувала етапи та особливості розвитку Єдинівської церкви в Наддніпрянській Україні у XIX — на початку XX ст. Оригінальне дослідження професора О. О. Коника висвітлює ментальні стереотипи судновласників Нижнього Подніпров'я першої чверті XX ст., що «закарбувалися» в назвах їх каботажних суден. Трансформаційні процеси в духовному житті українського селянства на межі 20-х і 30-х рр. XX ст. під ідеологічним натиском тоталітарної сталінської держави розкрито в статті аспіранта Р. М. Орищенко. Наукові співробітники С. А. Тетеря та Н. В. Костюк узагальнили матеріали польових експедицій з вивчення кобзарства й бандурництва на Переяславщині у другій половині XX — на початку XXI ст.

Окрему увагу в збірнику традиційно приділено історії науки та освіти в Україні у другій половині XIX та XX ст. Відкриває рубрику стаття професора Ю. П. Присяжнюка, в якій запропоновано проаналізувати домодерний світ

українського селянства на засадах постгуманістики. Доцент А. Г. Перетокін вивчав результати взаємодії реформ уряду Російської імперії та підприємців-меценатів, спрямованих на розвиток культурно-освітньої сфери Наддніпрянської України другої половини XIX та початку XX ст. У статті студента магістратури О. С. Новака розкрито вплив наукової комунікації дослідників історико-культурної спадщини на формування інститутів охорони пам'яток у Наддніпрянській Україні другої половини XIX—початку XX ст. Професор О. Ф. Нікілев на основі вперше введених до наукового обігу архівних джерел дослідив розвиток середньої та вищої сільськогосподарської освіти в Українській РСР за умов так званого «пізнього сталінізму» (1946–1953), проаналізувавши стан матеріально-технічного оснащення, структуру асигнувань та географію розміщення закладів освіти.

Неабияку увагу в збірнику приділено історичним постатям Наддніпрянської України XIX — XX ст. У розвідці доцента Н. М. Товстоляк розкрито основні віхи життя мецената та музейного діяча української Наддніпрянщини другої половини XIX ст., показано ключову роль у формуванні музею українських старожитностей та Качанівського парку В. В. Тарновського. Викладацьку діяльність М. М. Ковалевського у закладах вищої освіти Парижа на зламі XIX та XX ст. розглянуто у розвідці аспірантки Ю. О. Кас'яненко. У статті старшого наукового співробітника Н. О. Якобчук простежено основні етапи життя й наукової діяльності І. М. Каманіна, — відомого історика, архіста, археографа та палеографа Наддніпрянської України кінця XIX — початку XX ст. Провідний архівіст С. О. Якобчук висвітлила життєвий шлях та активну боротьбу за відродження української культури й державності початку XX ст. непересічного громадського діяча, дипломата, журналіста та публіциста Ф. П. Матушевського. Оригінальне дослідження магістра історії Т. І. Шапаренко розкриває інтелектуальний зв'язок між краєзнавцем-мистецтвознавцем другої половини XX — початку XXI ст. В. В. Кулічіхіним та катеринославським, згодом дніпропетровським, майстром пензля XX ст. М. І. Сапожниковим. Цікавий образ керівника металургійних підприємств Наддніпрянської України та Приазов'я часів радянської індустріалізації М. В. Радіна, який життєвою позицією не тільки наполегливо сприяв впровадженню досягнень науково-технічної думки у складне виробництво, а й протистояв тотальній системі контролю не завжди технічно компетентних компартійних функціонерів, подано у статті професора О. М. Бута. Доценти З. П. Маріна та О. В. Ромашко висвітлили внесок Д. Ф. Красицького в освоєння археологічної та етнографічної джерельної бази, сформованої у процесі комплексної експедиції на Дніпрові пороги та Надпоріжжя у 1944–1945 рр.

Тематика та зміст статей вирізняються оригінальністю ідей та глибиною опрацювання джерел, містять нові знання, що помітно розширюють уявлення істориків про зміст історичних явищ і процесів у Наддніпрянській Україні протягом XVII — початку XXI ст.

ІСТОРИЧНА УКРАЇНІСТИКА

**HISTORICAL
UKRAINIAN STUDY**

**Формування історичної україністики
у Дніпровському національному університеті імені Олеся Гончара
періоду 1918 – початку 1930-х рр.**

Сергій Світленко

ORCID: 0000-0003-3313-9036

ResearcherID: R-5856-2017

svitlenko@gmail.com

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, 49010, Україна*

Анотація. Доведено, що період від 1918 до початку 1930-х рр. характеризувався значними зусиллями у справі зародження і поступу історичної україністики в Катеринославському університеті, згодом Катеринославському/Дніпропетровському інституті народної освіти (ДІНО) – перших інституційних формах Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара. Акцентовано, що центральною фігурою того періоду був академік Д. І. Яворницький, який заклав початки наукової школи українознавства, згуртував навколо себе цілий ряд однодумців: професорів, аспірантів та студентів. Діяльність народного академіка у галузі історичної україністики тісно сполучалася з іншими напрямками українознавства і сприяла розвитку української історичної пам'яті, свідомості та культури. Наростання авторитаризму, а згодом тоталітаризму в політиці правлячого радянсько-комуністичного режиму призвело до згортання українізації, посилення ідеологічних та політичних нагінок та репресій стосовно цілого ряду професорів, молодих науковців, аспірантів та студентів. Розкрито, як втративши можливості вести науково-педагогічну роботу в ДІНО, Д. І. Яворницький не припиняв творчих контактів зі співробітниками та аспірантами закладу, використовуючи до початку 1930-х рр. різні форми співпраці в рамках Дніпропетровської науково-дослідної кафедри українознавства при ВУАН, Дніпропетровського краевого історично-археологічного музею, Дніпропетровського наукового товариства при ВУАН та Дніпрогесівської археологічної експедиції. Підкреслено, що після 1933 р. подальший поступ Дніпропетровської наукової школи українознавства та її важливого напрямку – історичної україністики – був перерваний за умов утвердження сталінського тоталітарного режиму.

Ключові слова: наукова школа українознавства; Д. І. Яворницький; Катеринославський університет; Катеринославський (Дніпропетровський) інститут народної освіти; науково-дослідна кафедра українознавства.

Надійшла до редколегії 24.11.2018

Прорецензована 13.12.2018

Рекомендована до друку 18.12.2018

**Formation of Historical Ukrainian Studies
at the Oles Honchar Dnipro National University
during the 1918 and early 1930's**

Serhii Svitlenko

ORCID: 0000-0003-3313-9036

ResearcherID: R-5856-2017

svitlenko@gmail.com

*Oles Honchar Dnipro National University
72 Gagarin avenue, Dnipro, 49010, Ukraine*

Abstract. The article shows that the period from 1918 to the beginning of the 1930's was characterized by considerable efforts in the cause of the birth and advancement of historical Ukrainian studies at the Katerynoslav University, and later in the Katerynoslav (Dnipropetrovsk) Institute of Public Education (DIPE), as the first institutional forms of the Oles Honchar Dnipro National University. It was emphasized that the central figure of that period was Academician D. I. Yavornytsky, who laid the foundations for a Ukrainian school of science, and rallied around him a number of professors, like-minded professors, post-graduate students and students. The activity of the People's Academician in the field of historical Ukrainian studies was closely linked with other areas of Ukrainian studies and contributed to the development of Ukrainian historical memory, consciousness and culture. The rise of authoritarianism, and then totalitarianism in the policies of the ruling Soviet-communist regime, led to the curtailment of Ukrainization, the intensification of ideological and political harassment and repressions against a number of professors, young scholars, postgraduates and students. Disclosed as having lost the opportunity to conduct scientific and pedagogical work at the DIPE, D. I. Yavornytsky did not stop creative contacts with staff and graduate students of the institution, using up to the early 1930's various forms of cooperation within the framework of the Dnipropetrovsk Research Department of Ukrainian Studies at the Ukrainian Academy of Sciences (UAS), the Dnipropetrovsk regional historical-archaeological museum, the Dnipropetrovsk Scientific Society under the UAS and the DniproGES archaeological expedition. It was emphasized that after 1933 the further progress of the Dnipropetrovsk scientific school of Ukrainian studies and its important direction - historical Ukrainian studies - was interrupted under the conditions of the Stalinist totalitarian regime.

Keywords: Scientific School of Ukrainian Studies; D. I. Yavornytsky; Katerynoslav University; Katerynoslav (Dnipropetrovsk) Institute of Public Education; Research Department of Ukrainian Studies.

Received 24.11.2018

Reviewed 13.12.2018

Accepted 18.12.2018

У 2018 р. виповнилося 100 років від заснування Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, з яким тісно пов'язано започаткування в нашому краї вищої історичної освіти та науки. Вивчення початків історичної україністики в нашому закладі вищої освіти, який в 1918–1920 рр. мав назву Катеринославського університету, а потім зазнав ряд організаційних трансформацій в рамках Катеринославського/Дніпропетровського інституту народної освіти 1920 — початку 1930-х рр., вже має певну історіографічну традицію. Зазначену проблематику неодноразово порушували в українській історіографії останніх десятиліть у процесі дослідження таких персоналій, як Д. І. Яворницький, М. Ф. Злотников, В. О. Пархоменко, К. Г. Гуслистий та на тлі суспільно-політичних процесів у нашому краї. З цього погляду варто назвати дослідження С. В. Абросимової [1], В. М. Заруби [11], В. В. Іваненка та О. А. Удода [12; 13], А. В. Портнова [19; 20], О. А. Удода [33], В. В. Ченцова та В. В. Іваненка [43], Г. К. Швидько [45], В. Я. Яценка [53], С. І. Світленка [23; 24; 26] та ін.

Проте й до сьогодні ще не зроблено узагальнюючої розвідки, в якій на основі опублікованих і нових архівних матеріалів було б простежено процес початкового етапу розвитку історичної україністики в період функціонування Катеринославського університету і Катеринославського/Дніпропетровського інституту народної освіти, тобто від 1918 р. і до початку 1930-х рр. Хоча б частково заповнити цю лакуну має на меті дана стаття.

Історичну україністику почали формувати інституційно в рамках історико-філологічного факультету Катеринославського університету, першим деканом якого був видатний російський історик-руси́ст та славіст й організатор вищої університетської освіти (колишній декан історико-філологічного факультету 1908–1911 рр. та ректор Московського університету 1911–1917 рр.) Матвій Кузьмович Любавський [28, с. 189]. За його ініціативи як декана, що влітку 1918 р. прибув із Москви до Катеринослава, для викладання запросили знаних вчених, зокрема В. О. Біднова та Д. І. Яворницького.

За спогадами Василя Олексійовича Біднова, влітку 1918 р. М. К. Любавський запросив його до складу професорів історико-філологічного факультету і запропонував очолити «кафедру історії церкви взагалі й української зокрема». В. О. Біднов погодився на таку пропозицію за умови, що зможе викладати українською мовою в університеті, який засновували як російський приватний заклад вищої освіти. Така вимога не стала принциповою перешкодою. Росіянин М. К. Любавський «категорично відповів», що і сам бажає, аби В. О. Біднов викладав українською.

Із розмови з деканом факультету стало зрозуміло, що Матвій Кузьмович «до українства ставиться спокійно й не виявляв неприхильності до нього». Окрім В. О. Біднова, до викладання на історико-фі-

логічному факультеті запросили й директора Обласного музею ім. О. М. Поля, знаного історика-україніста Дмитра Івановича Яворницького, який мав викладати історію України і вести освітній процес українською [4, с. 65].

На завершення розмови М. К. Любавський попросив В. О. Біднова написати відповідну заяву, взяв примірник його магістерської дисертації і підкреслив, що В. О. Біднов буде працювати екстраординарним професором. У середині серпня 1918 р. він отримав повідомлення про обрання на зазначену посаду з правом викладати українською мовою. Василь Олексійович став готуватися до університетських викладів, познайомився з деякими зі своїх колег, переглянув придбані для університетської бібліотеки видання, допоміг своєму історико-філологічному факультету здобути згоду місцевої духовної семінарії на користування її прекрасною бібліотекою, що мала дуже гарно складений історичний відділ. Тоді ж Василь Олексійович домовився з Д. І. Яворницьким, як їм, українцям, поводитися з ученими-росіянами, котрі прибули разом із М. К. Любавським із Москви до Катеринослава [4, с. 65].

Але В. О. Біднову не судилося довго працювати в Катеринославському університеті. Уряд гетьмана П. Скоропадського вирішив заснувати український університет у Кам'янці-Подільському. Тільки-но В. О. Біднов дізнався про цей факт, вирішив без вагань перейти до українського університету. З цією метою він у Києві провів переговори з майбутнім ректором І. Огієнком, який запевнив, що візьме Василя Олексійовича на посаду виконуючого обов'язки екстраординарного професора на кафедру історії української церкви. Ця пропозиція була настільки привабливою, що, погодившись на неї, В. О. Біднов 5 жовтня 1918 р. покинув Катеринослав і за три дні прибув до Кам'янця-Подільського [4, с. 65]. Так Катеринославський університет майже відразу втратив відомого вченого, а з ним і цілий напрям з історичної україністики, який міг би успішно розвиватися за участю Василя Олексійовича.

За вказаних обставин особливого значення для розвитку названого напрямку в Катеринославському університеті набуло запрошення М. К. Любавським для викладання на історико-філологічному факультеті відомого вченого в царині історії запорозького козацтва Дмитра Івановича Яворницького, з іменем якого слід пов'язувати зародження і розвиток історичної україністики в нашій Альма-матер. Як записав у своєму автобіографічному начерку від 22 квітня 1932 р. сам Д. І. Яворницький, у 1918 р. його обрали професором Катеринославського університету на засіданні ради історико-філологічного факультету Московського університету під головуванням М. К. Любавського [46, арк. 9 зв.]. В цьому немає нічого дивного, бо, по-перше, Д. І. Яворницький був добре відомим у московських інтелектуальних колах, а,

по-друге, за умов відсутності університетських структур у Катеринославі комплектуванням кадрів для історико-філологічного факультету російського приватного навчального закладу займався особисто М. К. Любавський.

Структурним підрозділом історико-філологічного факультету, пов'язаним з іменем відомого історика-україніста Д. І. Яворницького, від вересня 1918 р. стала кафедра історії місцевого краю і Запорожжя. Вже 20 вересня Дмитро Іванович як професор прочитав першу вступну лекцію для студентів Катеринославського університету на тему «Українсько-руське козацтво перед судом історії». В ній визнаний знавець цієї теми наголосив, що «зовсім мало пишуть про події нашого козацтва», розкрив важливі віхи його історії і підкреслив наприкінці викладу «гірку і безталанну долю запорожців» [48, арк. 1, 31].

Від самого початку своєї науково-педагогічної діяльності в Катеринославському університеті професор Д. І. Яворницький блискуче читав лекції українською мовою, яка в його вустах набувала, за словами очевидця, «неймовірної милозвучності, фразеологічне багатство дивувало навіть досвідчених слухачів». Лекції Д. І. Яворницький супроводжував добрим знанням народних дум та поезій, що справляло неабияке враження на студентів. Своїм високопрофесійним лекторським словом професор переконливо довів силу й гідність української мови [10, с. 70; 23, с. 102].

Д. І. Яворницький, який уособлював тодішню кафедру історії місцевого краю і Запорожжя, викладав курс «Історія місцевого краю», зустрічаючись зі студентами по чотири години на тиждень в осінньому й весінньому семестрах на I та II курсах. Лекції професор читав по понеділках (від третьої – четвертої години дня), вівторках, четвергах і п'ятницях (від другої – третьої години дня). Практичні ж заняття проводив у Першому народному музеї Катеринославської губернії (колишній Обласний музей імені О. М. Поля) по недільних днях від 10-ї – 12-ї години першої половини дня [38, арк. 1–2; 23, с. 101]. За даними В. М. Заруби, Д. І. Яворницький на кафедрі історії місцевого краю і Запорожжя читав й лекційні курси з історії України від найдавніших часів та історії запорозького і українського козацтва [11, с. 39].

Аудиторні заняття з першими наборами студентів історико-філологічного факультету за участю професора Д. І. Яворницького тривали впродовж п'яти днів на тиждень. Це свідчить, що історичне краєзнавство посідало важливе місце в підготовці першого покоління студентів-істориків. При цьому перевагу надавали аудиторним заняттям, які проводили в університеті та в музеї, що забезпечувало закріплення теоретичного матеріалу практичними заняттями на базі музейної експозиції, що посилювало наочність освітнього процесу.

Свою науково-педагогічну діяльність в університеті Д. І. Яворницький органічно поєднував із працею директора Першого народного музею Катеринославської губернії, який у перші революційні роки

мав назву Обласного музею імені О. М. Поля. При цьому Дмитро Іванович був не тільки талановитим адміністратором, а й неперевершеним лектором та екскурсоводом, який під час музейних екскурсій щедро передавав своїм слухачам глибокі історичні знання, що базувалися на різноманітних першоджерелах. За словами К. Ф. Стародубова, тоді ще підлітка, а в майбутньому знаного ученого-металурга й академіка АН УРСР, який неодноразово слухав відомого історика, Д. І. Яворницький «одразу ж зачарував слухачів», полонив щирою любов'ю до рідного краю, яскравими образами минулого, а ще – соковитою народною мовою, пересипаною дотепами, всебічним, до тонкощів знанням предмета [32, с. 77–78; 31, с. 4].

Незважаючи на скрутні умови часів революції і соціально-політичного протистояння, коли Д. І. Яворницький страждав від голоду, холоду та ризикував життям під час набігів «експропріаторів», професор не припиняв видавничої діяльності, активно співпрацюючи з часописами «Вир революції», «Зоря», «Кооперативне життя», «Молода кузня», «Січ», «Споживач» та ін. Так, у 1919–1920 рр. у виданні «Споживач» він опублікував розвідку «Український простолюди в його творчості». Серед окремих публікацій професора слід назвати «Лекції по історії місцевого краю», «Слово в день відкриття Катеринославського університету», а особливо «Словник української мови» (т. 1) [11, с. 40; 14, с. 110; 18, с. 99; 42, с. 93].

Велике значення професор Д. І. Яворницький приділяв і популяризації історичних та археологічних знань, виступаючи з популярними публічними лекціями для громадськості та на приватних загальноосвітніх курсах. Цю діяльність вчений не припиняв ні в період революції, ні після її завершення. Так, молодший брат Кирила Федоровича Стародубова – Анатолій Федорович – занотував у своєму щоденнику 9 (22) грудня 1922 р., що відвідав лекцію Д. І. Яворницького «*К історії г. Катеринослава*» у Палаці Праці (нині – Будинок Союзів), констатуючи факт розпродажу всіх квитків, а це свідчило про велику популярність лектора серед катеринославців [23, с. 103; 17, с. 82; 31, с. 176].

Особливою турботою Д. І. Яворницького як українознавця стала його евристична діяльність у галузі української лексикографії, тісно пов'язана з науково-педагогічною працею. Впродовж багатьох років учений-подвижник збирав українську лексику, доповнюючи чотиритомний «Словарь української мови» Б. Д. Грінченка. В цій справі Д. І. Яворницькому надали певну допомогу двоє українських письменників – М. Ф. Лободовський та О. П. Косач (Олена Пчілка), які доправили йому по декілька народних слів, записаних ними відповідно на Харківщині та Київщині. На ініціативу вченого по збору лексичних матеріалів відгукнувся й відомий російський етнограф В. О. Мошков, завдяки рукописному збірнику якого Д. І. Яворницький отримав значний

лексичний матеріал з Волинської, Подільської, Гродненської, Седлецької, Мінської та Варшавської губерній. Чималий обсяг українських слів (з території від Батурина до Гуляй-Поля) записав учений з живих вуст доброго знавця мови К. С. Кривошій-Шевченка.

Станом на 1919 р. Д. І. Яворницький підготував до публікації 8 113 слів, які вмістилися у досить грубій книжці на 411 сторінок. Ця лексика становила перший том «Словника української мови», що охоплював літери А — К і вийшов друком 1920 р. в Катеринославському видавництві «Слово». Важливо, що автор словника навів атрибутивні дані лексики та відповідники з російської мови. Збирання лексичного матеріалу Д. І. Яворницький не припиняв і в подальшому та в результаті зібрав понад 50 тис. українських слів [52, с. VIII—XI, Передмова]. За даними І. М. Гапусенка, на 1940 р. вчений мав у своєму розпорядженні 60 тис. нових слів [6, с. 30].

Для розуміння творчої лабораторії історика-україніста важливе значення має рукопис лекційного курсу Д. І. Яворницького «Історія місцевого краю», котрий він читав у Катеринославському університеті в 1920—1921 рр. Аналіз цього творчого матеріалу свідчить, що Дмитро Іванович подавав історико-краєзнавчий матеріал, тісно поєднуючи минуле місцевого краю з історією України, всесвітньою історією, історією первісного суспільства, археологією та етнографією, використовуючи історіографічні екскурси. Д. І. Яворницький виявляв прихильність до фундаментальності викладання й широкого залучення міждисциплінарних зв'язків [47; 23, с. 101].

Як професор Д. І. Яворницький не обмежував освітній процес аудиторними заняттями, а активно впроваджував серед майбутніх істориків самостійну роботу, незважаючи на відсутність у тодішньому університеті необхідного бібліотечного фонду. Студентам кожного курсу він надавав, хоч і невеликі, спеціальні списки рекомендованої літератури («посібників»). До їх складу входили праці з історії та археології, починаючи від давньогрецького історика Геродота і закінчуючи творами авторів XIX ст. [47, арк. 1—2; 23, с. 101—102].

Розвитку історичної україністики на історико-філологічному факультеті сприяла й толерантність до цього напрямку факультетського керівництва. Вище вже йшлося про позитивне ставлення до української історії та мови першого декана, професора М. К. Любавського, який, за спогадами В. О. Біднова, планував залишатися в Катеринославі до Різдва 1919 р., «доки налагодиться справа на факультеті» [4, с. 65]. Після його повернення до Москви другим деканом факультету став інший вихованець Московського університету, вчений у галузі філології, історик всесвітньої літератури, професор Юрій Альфредович Фохт. За словами Д. І. Яворницького, він належав до вельми талановитих людей, добре знав свій предмет, був гарним лектором й «вірним товаришем, в українській справі правдивим українцем».

Між Д. І. Яворницьким і Ю. А. Фохтом склалися теплі відносини і творча дружба, адже обидва захоплювалися вивченням народної творчості, мови та звичаїв. Сам Дмитро Іванович збирав пісні й думи з вуст літніх нащадків запорожців та дніпровських лоцманів на порогах, знав тексти і умів співати понад 300 запорозьких пісень і дум, пригараючи собі на бандурі. Ю. А. Фохт теж знав чимало українських пісень і під час прогулянок парком Т. Г. Шевченка наспівував деякі з них. Д. І. Яворницький використовував цю нагоду і швидко занотовував невідомий пісенний варіант [36, арк. 12; 40, арк. 1, 2 зв.; 8, с. 103; 44, с. 233].

На початку 1920-х рр. за рішенням більшовицької влади Катеринославський університет трансформовано на Катеринославський інститут народної освіти, на якому замість історико-філологічного факультету функціонував факультет профосвіти із соціально-історичною та словесною секцією. В той час Ю. А. Фохт працював деканом цього підрозділу та професором історії загальної літератури. У листі до А. Ю. Кримського він підкреслював, що не страждає на великоросійський шовінізм. Відомо, що в 1923/24 н.р. Ю. А. Фохта перемістили на посаду заступника декана названого факультету й професора [40, арк. 2 зв.; 35, арк. 12].

У 1920 р. наступним деканом історико-філологічного факультету працював проф. Михайло Федотович Злотников (1890–1942) – колишній випускник Петроградського університету, спеціаліст з російської історії та культури, методології історії. У 1920–1923 рр. вчений і педагог працював ректором КІНО і водночас до 20 квітня 1923 р. поєднував цю роботу з посадою заступника декана факультету соціального виховання [35, арк. 11 зв.].

Попри структурні трансформації, у вказаний період історична україністика продовжувала розвиватися. Від 1 травня 1920 р. серед професорів Ради КІНО у документах знаходимо згадки й про двох істориків – М. Ф. Злотникова та Д. І. Яворницького (Еварницького), – що свідчило про їхні провідні позиції серед тогочасної інтелектуальної еліти закладу [34, арк. 67]. Особлива інтелектуальна роль у галузі українознавства належала Д. І. Яворницькому, науково-педагогічна діяльність якого не обмежувалася історичним краєзнавством. Архівні джерела свідчать, що в 1920 р. його обрали доцентом по кафедрі антропології та етнографії. Від 1 травня 1920 р. Д. І. Яворницький поєднував працю на посаді професора КІНО з діяльністю в народному музеї [34, арк. 5, 65 зв., 67 зв.].

Відомо також, що професор Д. І. Яворницький був керівником кафедри історії України, створеної 1 січня 1921 р. Тодішні кафедри нерідко зазнавали трансформацій, хоча залишалися нечисленними за складом, налічуючи одного-двох науково-педагогічних працівників. Так, у 1923/24 н.р. кафедра здобула назву історії України й історії

місцевого краю. На ній наукову роботу проводили професор Д. І. Яворницький і викладач І. С. Степанов. Фундатор кафедри, професор Д. І. Яворницький вже мав добре розроблений і апробований навчальний курс «Історія місцевого краю» [11, с. 40; 34, арк. 15 зв.].

Поступу історичної україністики в Катеринославському ІНО сприяло й те, що в 1923 р. радянський режим розпочав українізацію. Вже в 1923/24 н.р. в Катеринославському ІНО українською мовою проводили заняття на факультеті профосвіти з історії України, загальної історії й української мови та письменства, а на факультеті соцвиховання – з історії українського письменства й історії української культури. Але цей процес розвивався вельми поступово, долаючи численні труднощі. Серед них слід назвати такі, як недостатній рівень володіння українською мовою викладачами та студентами інституту, слабе забезпечення бібліотеки україномовними книжками тощо. За цих обставин Бюро КІНО вирішило в першу чергу українізувати факультет соцвиху (декан Ю. М. Скублевський) і секцію мови та письменства профосу (декан С. П. Циммерман). При цьому ставилося за мету завершити українізацію до 1 вересня 1925 р. [35, арк. 129; 37, арк. 95].

У наступному 1924/25 н.р. комплектування кадрами не поліпшилося. Так, у звіті за осінній триместр по факультету профосвіти у 1924 р. в переліку кафедр, на яких велась науково-педагогічна робота, по кафедрі історії України (вже без «історії місцевого краю») знову зазначено лише дві особи – професор Д. І. Яворницький та викладач І. С. Степанов. З 10 вересня до 10 грудня 1924 р., тобто в осінньому триместрі, на факультеті профосвіти, серед інших, професор Д. І. Яворницький читав курс «Основні проблеми краєзнавства» [37, арк. 176 зв., 182 зв., 200].

На факультеті профосвіти працювала соціально-історична предметна комісія на чолі з професором М. Ф. Злотниковим. Предметна комісія брала участь у керівництві роботою соціально-історичного гуртка, що складався з п'яти секцій: російської історії, літературної, історії революційного руху, української історії, археологічної. За рік роботи відбулося 15 загальних зборів, заслухано 19 наукових доповідей. Засідання відвідували понад 100 осіб [37, арк. 216 зв.]. Як бачимо, історична україністика посідала чільне місце в тодішньому навчальному процесі КІНО.

Соціально-історична предметна комісія могла впливати й на процес українізації. Так, протокол засідання Бюро ІНО від 1 березня 1924 р. засвідчує, що цей керівний орган клопотався перед Предметною комісією з'ясувати можливість надання викладачу С. Й. Ринському роботу по семінару із галузі українознавства [37, арк. 112].

Будучи очільником кафедри, Д. І. Яворницький продовжував активну науково-дослідну роботу. За даними В. М. Заруби, професор підготував до друку свій курс з історії місцевого краю, працю «Культурні багатства краевого Катеринославського музею», розпочав роботу

над монографією «Колонізація колишніх північних окраїн Вольностей запорозького козацтва» [11, с. 41]. Молодший колега по кафедрі, викладач І. С. Степанов підготував у 1924 р. дві статті, зробивши опис губернського архіву і опрацювавши матеріал з історії гайдамаччини в південній Україні [37, арк. 217]. Всю цю діяльність узгоджували з тодішнім владним курсом більшовиків на українізацію.

Виявом процесу українізації можна трактувати створення в 1924 р. на чолі з професором Д. І. Яворницьким науково-дослідної кафедри українознавства, підпорядкованої Всеукраїнській академії наук. Характерно, що у квітні того самого року на прохання самого Дмитра Івановича його увільнили від читання лекцій в Катеринославському ІНО. Того ж року створений кафедральний підрозділ перевели з КІНО до Катеринославського (з 1926 р. — Дніпропетровського) історично-археологічного музею, де він функціонував під керівництвом ученого до 1929 р. Знаючи особистість Д. І. Яворницького, малоімовірно, щоб він цілком самостійно вдався до такого кроку, адже вельми полюбляв науково-педагогічну діяльність. Є велика імовірність того, що на його рішення значною мірою вплинула суспільно-політична атмосфера авторитарного режиму, яка почала утверджуватися вже в першій половині 1920-х рр. Виявом цієї тенденції став показовий процес над змінювільською інтелігенцією, який відбувся у Києві в 1924 р. і спонукав до поширення практики складання політичних характеристик на представників інтелігенції [26, с. 209–211].

Така практика написання характеристик на викладачів з метою визначення політичної лояльності до влади торкнулася й науково-педагогічних працівників Катеринославського ІНО. До категорії «неблагонадійних» потрапив і професор Д. І. Яворницький, котрого характеризували як ідеологічного чорносотенця й пропонували до заміни. Очевидно, такий політичний висновок не обійшовся без наслідків. У зазначеній морально-психологічній обстановці могла виникнути «власна заява» Д. І. Яворницького, яка фактично унеможливлювала його науково-педагогічну роботу зі студентством у Катеринославському ІНО [26, с. 212].

Проте Бюро Катеринославського ІНО, за умов браку досвідчених кадрів, попросило професора Д. І. Яворницького продовжити заняття зі студентами на базі музею. Як свідчить «Відчит Голови Катедри Українознавства для докладу в пленумі Укрголовнауки в Харкові 24 грудня 1924 р.», відомий вчений викладав у той час історію місцевого краю студентам III курсу Катеринославського ІНО. Тодішній студент Катеринославського ІНО П. А. Козар часто чув розмови студентів, навіть не етнічних українців, що лекції Д. І. Яворницького, які він читав чистою, народною, популярною й чуткою мовою, можна було слухати безперервно і без будь-якої втоми по декілька годин. Свою лекторську майстерність знаний дослідник козацької минувшини демонстрував студентам і під час екскурсій по місцях колишніх

Запорозьких Січей, коли він досягав справжнього перевтілення, ставав веселим і щасливим, здобуваючи велику шану від своїх слухачів.

Про непересічну лекційну майстерність Д. І. Яворницького залишив згадки ще один його учень — М. П. Костюк. За спогадами Миколи Павловича, очільник кафедри українознавства виступав перед студентами з лекцією про народну творчість, наприкінці якої заспівав «Ой у полі могила з вітром говорила» і звернувся до своїх вихованців із закликом збирати різні прислів'я, приказки і приповідки, записувати в зошити. Студенти виконували доручення і приносили зібраний матеріал своєму професору.

До того ж студенти ІНО під керівництвом Д. І. Яворницького в рамках «семінару підвищеного типу» склали декілька археологічних мап у районах, близьких до Катеринослава. Творча робота зі студентами в межах зазначеного семінару сприяла їх професійному вдосконаленню і зростанню [3; 14, с. 110; 15, с. 49].

За даними І. М. Шаповала, Д. І. Яворницький керував гуртком студентів з охорони природи, пам'яток минувшини та вивчення флори і фауни місцевого краю. Студент-біолог О. Л. Бельгард, який навчався в місцевому ІНО протягом 1922–1927 рр., потрапив на лекцію «Історичні місця на Дніпрових порогах», в який відомий українознавець оповідав про події давнини неначе їх свідок. Це була не звичайна лекція, а невимущена розмова, яка надовго закарбувалася в пам'яті слухачів. Цей епізод є чудовим свідченням синергетичного підходу в діяльності вченого, який влучно поєднував в освітньому процесі дані історичної географії, історичного краєзнавства і природознавства [44, с. 275; 16, с. 25].

Загалом знаний професор приділяв велику увагу підготовці освітньо-наукових кадрів. Професор дуже любив молодь і спілкувався з нею не тільки в аудиторіях ІНО, а й у своєму будинку, куди часто заходили студенти, причому різних спеціальностей і закладів вищої освіти. Спілкування з майбутніми фахівцями тривало і під час неформальних зустрічей на прогулянках професора в парку імені Т. Г. Шевченка [44, с. 233, 255–257].

Найважливішим інституційним осередком історичної україністики була кафедра українознавства на чолі з визнаним лідером, професором Д. І. Яворницьким, який повною мірою утверджував її науково-дослідний статус. Вищезазначений «Відчит Голови Катедри Українознавства для докладу в пленумі Укрголовнауки в Харкові 24 грудня 1924 р.» засвідчує, що Дмитро Іванович мав вельми широке коло наукових інтересів і напрямів українознавчої діяльності. Так, у 1924 р. Д. І. Яворницький продовжував збирати лексичний матеріал до «Словника української мови», систематизував зібраний за довгі роки етнографічний матеріал, обробив курс історії місцевого краю з передісторичних часів до кінця XV ст. Всі ці лексичні, етнографічні та історико-краєзнавчі до-

писи були підготовлені до друку. Водночас Д. І. Яворницький продовжував археологічні розкопки, зокрема розкопав могилу коло с. Любимівка, на лівому березі Дніпра, здійснив розкопки пам'яток кам'яного віку з кістками мамонта біля Кам'янського заводу та біля м. Верхньодніпровськ, на хуторі Суслівка. Прикметно, що зазначені розкопки відбувалися за участю студентів Катеринославського ІНО в рамках семінару з історії місцевого краю. Окрім вказаного, Д. І. Яворницький опрацював декілька архівних документів з середини XVIII ст., на підставі яких розпочав написання праці «Колонізація колишніх північних окраїн Вольностей запорозького козацтва» [3].

Крім науково-педагогічної та наукової діяльності, професор Д. І. Яворницький піклувався про підвищення кваліфікації учительських кадрів. Впродовж 1924 р. він виступав з доповідями в Нікополі на курсах з педперевірки для учителів Нікопольського округу про подорож по Дніпровських порогах, по місцях Запорозьких Січей, розповів історію урочища «Кам'яний Затон» на лівому боці Дніпра, супроти Нікополя, а також прочитав для них лекцію з історії місцевого краю. Для слухачів учительських курсів для всіх округів, що були організовані в Катеринославі влітку 1924 р., Д. І. Яворницький прочитав курс лекцій з історії місцевого краю зі світловими картинами [3].

Важливою складовою інтелектуальної праці Д. І. Яворницького була його діяльність у межах Всеукраїнської АН. У 1924 р. знайий професор став членом-кореспондентом АН і зробив доповідь на засіданні ВУАН про досвід і вимоги збирання етнографічного матеріалу по селах України [3]. Детальніше про проблеми, які хвилювали в той час Д. І. Яворницького, дізнаємось зі спогадів В. Д. Ревуцького, який добре запам'ятав тогочасний візит історика до свого батька – відомого українського композитора. Як видно, Дмитро Іванович, котрий якраз тоді приїхав до Києва з доповіддю на Етнографічну комісію ВУАН, оповідав про великі труднощі у збиранні етнографічного матеріалу, нарікав на брак коштів для цієї справи та дефіцит спеціалістів, зокрема серед сільської інтелігенції, які присвячують себе виключно етнографічним дослідженням [24, с. 94–95]. Очевидно, саме ці проблеми й були виголошені Д. І. Яворницьким на Етнографічній комісії ВУАН. У тому самому році ученого було обрано почесним головою Катеринославського наукового товариства, що стало визнанням його заслуг у галузі української науки і на крайовому рівні [3].

Д. І. Яворницький належав до талановитих організаторів. Структурно науково-дослідна кафедра українознавства, яку очолював знайий літописець козаччини, спочатку поділялася на дві секції. Першу з них – археології, етнографії та історичної географії України й історії Запорозжя – очолив власне професор Д. І. Яворницький, а другу – економічної і соціальної історії України – професор М. Ф. Злотников, у 1923–1928 рр. – проректор Катеринославського (Дніпропетровського) ІНО [26, с. 215, 218].

Незабаром у рамках науково-дослідної кафедри українознавства заснували ще одну секцію — загальної історії у зв'язку з історією України на чолі з професором М. В. Бречкевичем, уже знаним істориком-славістом, спеціалістом зі стародавньої та середньовічної історії, який перейшов із Казанського університету до Катеринослава ще 1923 р. У 1926 р. науково-дослідна кафедра українознавства помітно розширилася, адже в підрозділі запрацювали чотири секції: історії України (керівник — проф. Д. І. Яворницький), історії робітничого руху на півдні України (проф. М. Ф. Злотников), словесно-етнографічна (проф. П. О. Єфремов), загально-історична (проф. М. В. Бречкевич). Зазначена кафедра стала тим науково-дослідним осередком, де почала формуватися Катеринославська/Дніпропетровська наукова школа українознавства [26, с. 215, 219].

Однією з важливим функцій науково-дослідної кафедри українознавства була підготовка кадрів вищої кваліфікації. Як згадував видатний український письменник М. Т. Рильський, Д. І. Яворницький виховав чи сприяв вихованню «цілої плеяди наукових працівників — археолога В. А. Грінченка, історика П. Є. Матвієвського, історика та етнографа К. Г. Гуслистого і багатьох інших...» [22, с. 86]. Кадри аспірантів Д. І. Яворницького добиралися із вихованців КІНО/ДІНО.

Один із перших аспірантів Дмитра Івановича з колишніх студентів КІНО був П. А. Козар, який навчався в аспірантурі під керівництвом Д. І. Яворницького в 1924–1926 рр. Під впливом свого наукового керівника він у студентські роки захопився історією та археологією, зокрема дослідженням маловідомих сторінок з минулого лоцманства. З 1924 р. аспірант П. А. Козар на основі архівних документів та опублікованих праць став досліджувати тему «Як склався стан лоцманів у запорозькі часи та як він далі розвивався і наскільки зберігся до нашої доби».

17 червня 1925 р. П. А. Козар виступив на урочистому засіданні Катеринославського наукового товариства з доповіддю «Дніпровські лоцмани», конспект якої було опубліковано того самого року в часопису «Зоря», а в розширеному вигляді як нарис — у збірнику «Дніпровські лоцмани» (1929). Павло Антонович став одним із найближчих співробітників Д. І. Яворницького. Восени 1925 р. він за дорученням свого наукового керівника об'їхав ряд сіл у пошуках музейного матеріалу, а по закінченні аспірантури в 1927–1928 рр. брав активну участь разом з іншими молодими науковцями в експедиціях Етнографічної комісії ВУАН з вивчення лоцманства. Паралельно в 1927–1930 рр. П. А. Козар був одним із найактивніших учасників Дніпрельстанівської археологічної експедиції, керував групою археологів, щорічно складав «Щоденник науково-археологічних дослідів в експедиції порожистої частини Дніпра». Водночас, враховуючи помітне підвищення популярності екскурсій на Дніпрельстан, молодий вчений видав довідник екскурсантам «На Дніпрельстан через пороги» (Харків,

1927) та під псевдонімом П. Днепровой брошуру «*Маршрут для екскурсії на Днепрострой*» (Днепропетровск, 1927) [14, с. 6–8].

За споминами В. В. Дубровського, ще одним із перших аспірантів професора Д. І. Яворницького був Ф. М. Сап'ян, який разом із П. А. Козаром слухав та записував усі пояснення свого наукового керівника. Разом ці молоді вчені працювали під началом Д. І. Яворницького в Дніпропетровському краєвому історично-археологічному музеї та проводили розкопки у складі Дніпрельстанівської археологічної експедиції [8, с. 111; 2, с. 190, 669].

Відома дослідниця у галузі яворницькознавства С. В. Абросимова залучала до числа аспірантів кафедри українознавства й таких молодих учених, як К. Гуслистий, П. Матвієвський, Т. Гавриленко, Т. Скубицький. Всі вони провадили дослідження у галузях історії, археології, етнографії й фольклору. Однак є дані, що не всі аспіранти визнавали свою належність до учнів Д. І. Яворницького у повному розумінні цього слова. До такої категорії слід залучити П. Є. Матвієвського, який стверджував, що Дмитро Іванович не мав учнів, які б під його керівництвом і за його завданням виконували яке-небудь дослідження [1, с. 31].

Проте, на наш погляд, таке твердження не зовсім відповідає дійсності. Аспіранти Д. І. Яворницького П. А. Козар та Ф. М. Сап'ян тісно взаємодіяли зі своїм учителем. До числа аспірантів Дмитра Івановича належав також В. В. Білий, який у 1924 р. став завідувачем етнографічного відділу Катеринославського краєвого музею, а 1 жовтня 1925 р. вступив до аспірантури кафедри українознавства Д. І. Яворницького. Незважаючи на те, що в 1926 р. Володимир Васильович вступив до аспірантури кафедри мовознавства і літератури при Київському ІНО, він майже до кінця життя не поривав зв'язків з Дмитром Івановичем [2, с. 61–68, 788].

Своїм керівником, професором Д. І. Яворницьким, пишався В. С. Соляник, який пройшов шлях від сільського учителя, засновника місцевого краєзнавчого музею до співробітника Дніпропетровського історично-археологічного музею, учасника комплексної археологічної експедиції на Дніпрельстані [29, с. 96; 2, с. 843]. У 1925 р. вступив до Катеринославського ІНО В. А. Грінченко, який працював у Катеринославському краєвому /Дніпропетровському крайовому історико-археологічному музеї, у 1928–1932 рр. брав участь у Дніпробудівській археологічній експедиції і впродовж цього часу листувався з «батьком, Дмитром Івановичем» [27, с. 393].

У 1928 р. закінчив ДІНО і отримав спеціальність викладача дисциплін соціально-економічного циклу в установах профосвіти К. Г. Гуслистий, який теж вступив до аспірантури при кафедрі українознавства, котрою керував Д. І. Яворницький. Як з'ясував О. А. Удод, Кость Григорович формувався під впливом свого вчителя і називав саме 1928 р. часом початку своєї власної наукової діяльності

в галузі історії. Інша річ, що в 1930 р. за умов ліквідації кафедри українознавства в Дніпропетровську, К. Г. Гуслистий був змушений перевестися в аспірантуру при кафедрі науково-дослідного інституту української культури в Харкові [33, с. 24–25].

Чимало представників молодого покоління працювало під началом Д. І. Яворницького у складі Дніпрогесівської археологічної експедиції (1927–1932), з діяльністю якої були тісно пов'язані нові здобутки історичної україністики цього періоду. Важливе значення для утворення експедиції мало 27 березня 1927 р., коли професора Д. І. Яворницького «як найкращого знавця археології та історії Запорозжя» призначили відповідальним керівником «постійного археологічного нагляду та археологічних розкопок на території Дніпробуду». Рішення ухвалювалося на рівні Наркомату освіти УСРР.

Упродовж 1927–1929 рр. археологічна експедиція під керівництвом Д. І. Яворницького провела величезну роботу, розкопавши, описавши і сфотографувавши пам'ятні історичні місця, які незабаром пішли під воду Дніпрогесу. Зокрема, учасники експедиції зареєстрували 36 936 артефактів, знайдених у ході археологічних розкопок, зробили понад 1 тис. фотографій пам'ятних місць, особливо біля Дніпрових порогів, й написали понад 100 щоденників дослідження [30, с. 29; 50, с. 10].

Внесок Д. І. Яворницького, його учнів та колег у збереження культурної спадщини України добре усвідомлювали у столичному Харкові. Так, наприклад, В. В. Дубровський у листі від 7 травня 1929 р. запрошував Д. І. Яворницького на Пленум Українського комітету охорони пам'яток культури, при цьому наголошуючи, щоб той приїхав до Харкова разом з Ф. М. Сап'яном та П. А. Козаром [2, с. 237].

Для роботи в археологічній експедиції Д. І. Яворницький залучив своїх однодумців, серед яких були молоді науковці, співробітники Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею (В. А. Грінченко, П. А. Козар, П. Є. Матвієвський, Ф. М. Сап'ян, В. С. Соляник), представники інших музейних установ (А. В. Добровольський із Херсона, М. Міллер із Таганрога, П. І. Смолічев із Чернігова), студенти (Л. А. Пасько, П. А. Ковтун) та ін.

Характерно, що обстановка в археологічній експедиції, незважаючи на гостру нестачу наукових кадрів, робочої сили, фінансування та найнеобхідніших матеріалів, була товариською. Так, П. А. Козар писав Д. І. Яворницькому: «Живемо дружно по братерському» (08 серпня 1928 р.), або «ми всі живемо поки що в мирі й згоді та й надалі є думка, що буде як слід» (29 червня 1929 р.). Подібна дружня і товариська атмосфера, яку не могли затьмарити окремі непорозуміння, пояснювалася значною мірою тим, що Д. І. Яворницький міг добирати колектив однодумців і згуртовувати їх своєю любов'ю до справи, до рідного краю, використовуючи при цьому свої глибокі знання з історії

та скарби народної пісенної творчості [50, с. 10, 11, 13; 2, с. 206; 14, с. 128–150; 15, с. 50].

Одержуючи персональні запрошення від Д. І. Яворницького на участь в експедиціях, учні з радістю відгукувалися на ці пропозиції. Таке запрошення взяти участь в експедиції наукових працівників та студентів для «походу на дубах — як він (Д. І. Яворницький. — *Авт.*) писав, — за старовинним звичаєм через Дніпрові пороги», перед затопленням їх водою внаслідок побудови греблі, отримав колишній студент професора в ІНО В. Сокіл, який із великим задоволенням прибув із Харкова до Дніпропетровська. У складі експедиції він з приємністю побачив своїх друзів по ДІНО, зокрема Короткого і Шудрика. Ця мандрівка, ідеально організована Д. І. Яворницьким влітку 1932 р., мала великий пізнавальний інтерес і супроводжувалася розповідями, по суті лекціями, професора, який в такий спосіб не переривав своїх інтелектуальних зв'язків зі своїми колишніми студентами [28, с. 136–142].

У 1927 р. наукова громадськість відмічала 50-річчя наукової діяльності знаного історика-україніста. 10 грудня 1927 р. Етнографічна комісія при Українській АН направила ювіляру Вітальний адрес, де йшлося про плідну працю Д. І. Яворницького на ниві української науки і з особливою втіхою зазначалося, що в широкому колі вченого знайшло своє місце і краєзнавство, навколо якого розвиває свою діяльність Етнографічна комісія [9, арк. 2].

Знаковою подією, що свідчила про високе офіційне визнання заслуг Д. І. Яворницького як ученого, стало його одностайне обрання на засіданні Поширеної ради Всеукраїнської АН 29 червня 1929 р. дійсним членом. За даними В. В. Білого, кандидатуру Д. І. Яворницького виставили 25 установ, у тому числі Укрнаука. Протокол вищезазначеного засідання, яке вів Президент ВУАН, академік Д. К. Заболотний, свідчить, що за кандидатуру Дмитра Івановича у галузі історичних наук віддали свій голос 57 осіб [41, арк. 23–24; 2, с. 65].

Як учений Д. І. Яворницький користувався повагою серед академічної спільноти. За згадками М. Т. Рильського, який слухав доповідь Дмитра Івановича в Етнографічній комісії ВУАН про збирання фольклорних матеріалів приблизно наприкінці 1920-х рр., промова ученого вирізнялася змістовністю, ґрунтовністю і сприймалася присутніми з великою увагою. Будучи вірним своєму стилю, вчений несподівано для учасників комісії поєднав свою доповідь із виконанням народних пісень і запропонував заспівати гуртом. Головуючий К. В. Квітка був помітно схвилюваний таким явним порушенням прийнятого академічного стилю. Втім, очевидно, що такий виступ вченого не зіпсував, а лише емоційно збагатив академічне засідання [22, с. 88].

Будучи в поважному віці, Д. І. Яворницький не припиняв активної наукової діяльності в галузі історичної україністики. У 1928 р. він видав книгу «Дніпрові пороги. Альбом фотографій з географічно-іс-

торичним нарисом» — своєрідну наукову енциклопедію Дніпрових порогів (Харків, 1928), що містила розлогу інформацію з 86 світлинами про унікальний природно-історичний комплекс Дніпровського Надпоріжжя, який більшовицька влада прирєкла на знищення [50, с. 13, 100–141]. У 1930 р. зазначена книга здобула на Всесвітній виставі книжок другу премію (16 тис. крб.), яку автор частково отримав готівкою, а частково — торгсинівськими талонами. Д. І. Яворницький витратив готівку на придбання музейних експонатів, а також на благодійну допомогу кобзарям, селянам та студентам [44, с. 257].

У 1929 р. Д. І. Яворницький видав збірник «До історії степової України», до якого увійшло близько 300 архівних документів від 1716 р. до 1857 р. Збірник містив важливу інформацію із соціально-економічної, духовно-культурної та повсякденної історії земель колишніх Вольностей Війська Запорозького низового, почерпнуту автором здебільшого в архіві Катеринославської казенної палати, який на час виходу книги вже був втрачений внаслідок пожежі. Таким чином, публікація даного збірника мала неабияке значення не тільки з погляду археографії, а й джерелознавства. Поряд із цим до кінця 1920-х рр. Д. І. Яворницький підготував майже 100 авторських аркушів матеріалів з українського фольклору та етнографії, значна частина якого не опублікована й досі [30, с. 30; 49].

У 1920-х рр. науково-педагогічну діяльність історика Катеринославського/Дніпропетровського ІНО здійснювали за суперечливих суспільно-політичних умов. З одного боку, вже від 1923 р. тривав процес українізації, хоча його перебіг не був простим і за своїм характером більше нагадував пропагандистську кампанію. Термін завершення українізації в ІНО, а це 1 вересня 1925 р., не був виконаний. Не випадково 24 червня 1927 р. Правління ДІНО розглянуло питання «Про план українізації» і запропонувало деканам факультетів упродовж двох тижнів підготувати матеріали з українізації [38, арк. 55].

Незважаючи на труднощі, процес українізації все ж таки давав свої результати. Так, із річного звіту ДІНО за 1927/28 н.р. дізнаємося, що професор М. В. Брєчкєвич читав українською мовою на І курсі історію первісної культури та історію середньовіччя, на ІІ курсі — нові часи історії, а викладач В. М. Євстаф'єв — на І курсі — історію стародавню, методику і педпрактику. Професор В. О. Пархоменко читав також українською українську історію на ІІ, ІІІ та ІV курсах, а викладач І. С. Степанов — українську історію на ІІІ курсі. Водночас професор М. Ф. Злотников читав курс російської історії на ІІ, ІІІ та ІV курсах російською мовою. Зауважимо, що професора Д. І. Яворницького у зазначеному звіті вже не згадано [39, арк. 8–8 зв.].

За умов відходу Д. І. Яворницького від науково-педагогічної діяльності в Катеринославському/Дніпропетровському ІНО з середини 1920-х рр. особлива роль у галузі історичної україністики в цьому за-

кладі вищої освіти стала належати професору Володимиру Олександровичу Пархоменку, який у листі до Дмитра Івановича від 15 вересня 1924 р. із Києва повідомляв про «страшне скорочення» і просив допомоги з працевлаштуванням на вакансію до місцевого музею, а разом із тим до Катеринославського ІНО для викладання лекцій з історії, «перш за все української та російської». До листа професор В. О. Пархоменко доклав дві відповідні заяви [2, с. 419].

Але в той час вирішити питання позитивно не вдалося. Наприкінці 1924 р. В. О. Пархоменко взяв річну відпустку у ВУАН і поїхав викладати в Полтавському ІНО. Лише в 1926 р. з другої спроби справдилося його бажання переїхати до міста на Дніпрі. У Дніпропетровському ІНО вчений працював професором і керівником семінару підвищеного типу з історії України, а відтак продовжив справу Д. І. Яворницького. Водночас В. О. Пархоменко тісно співпрацював з Дмитром Івановичем, очолюючи відділ історії кочовиків Степу Краєвого історично-археологічного музею. У 1927 р. вчений взяв участь у роботі першої Дніпрогесівської археологічної експедиції, яка функціонувала під керівництвом Д. І. Яворницького [19, с. 18, 19].

Загалом Дніпропетровський період науково-педагогічної діяльності В. О. Пархоменка тривав недовго (з 1926 р. до 1929 р.), але був плідним. Достатньо сказати, що в той час професор посідав провідні позиції як лектор, читаючи українську історію на II, III та IV курсах ДІНО, працював над творчим задумом розроблення нової навчальної дисципліни «Історія Східної Європи».

Постать В. О. Пархоменка була помітною в наукових інституціях. Учений очолював Дніпропетровське наукове товариство при ВУАН, друкував праці в академічних виданнях цієї установи, а в 1928 р. став членом Комісії старої історії України УАН і на першому її засіданні зробив доповідь «Русь і печеніги», яка мала резонанс у наукових колах. В. О. Пархоменко взяв участь у Всесоюзному археологічному з'їзді в Херсонесі, входив до комітету з підготовки Всеукраїнського Археологічного Конгресу. У 1928 р., незважаючи на позапартійність, професора обрали делегатом від Дніпропетровського ІНО на Першу Всесоюзну конференцію істориків-марксистів. Проте мандатна комісія в Москві не визнала повноваження делегата і видала лише гостьовий квиток через відсутність «достатнього стосунку до марксизму» [39, арк. 8–8 зв.; 20, с. 52–54; 19, с. 19–20].

Дніпропетровський період був найпродуктивнішим у творчій діяльності В. О. Пархоменка. У 1926 р. професор видав сім публікацій (шість із них рецензії), у 1927 р. — теж сім (в т. ч. дві рецензії), в 1928 р. — вісім (зокрема, три рецензії) та в 1929 р. — 10, в т. ч. шість історіографічного характеру. Володимир Олександрович належав до вчених з іменем і публікувався в ювілейних збірниках на пошану акад. Д. І. Багалія та акад. М. С. Грушевського (Київ, 1927, 1928), українознавчому часопису «Україна» (1928, 1929), «Східний світ»

(1928, 1929), чеському виданні «Slavia» (1927, 1929). Статті В. О. Пархоменка вміщено у «Записках Дніпропетровського ІНО» (1927) та «Наукових записках Дніпропетровського при ВУАН Товариства» (1929) [19, с. 72–74].

У другій половині 1920-х рр. в ІНО ще продовжували науково-педагогічну діяльність ряд професорів, які працювати під керівництвом Д. І. Яворницького на кафедрі українознавства поза межами навчального закладу. Вище вже йшлося про читання у 1927/28 н.р. на соціально-економічному відділенні Дніпропетровського ІНО лекційних курсів професорами М. В. Бречкевичем, М. Ф. Злотниковим та В. О. Пархоменком. У наступному 1928/29 н. р. на соціально-економічному відділенні факультетів профосвіти і соцвиховання ці самі професори брали участь у навчальному процесі. Професор М. В. Бречкевич викладав всесвітню історію, професор М. Ф. Злотников – російську історію, професор В. О. Пархоменко – історію України [39, арк. 8–8 зв.].

Однак на рубежі 1920-х – на початку 1930-х рр. подальше формування Дніпропетровської наукової школи українознавства під керівництвом Д. І. Яворницького було перервано владою, що співпало з трансформацією автократичного комуністично-радянського режиму на тоталітарний. Як відомо, діяльність Д. І. Яворницького та його колег і учнів-однодумців потрапила до сфери уваги ДПУ УСРР. Упродовж 1929–1932 рр. влада вдалася до прямих обвинувачень і репресій стосовно професорів В. О. Пархоменка, М. В. Бречкевича, М. Ф. Злотникова, які співпрацювали Д. І. Яворницьким, що унеможливило їхню подальшу роботу в ДІНО та на Дніпропетровській науково-дослідній кафедрі українознавства. Власне й сама кафедра українознавства в 1930 р. припинила своє функціонування під традиційною назвою, будучи трансформованою на кафедру Преісторії України [27, с. 388–390; 20, с. 55–56; 33, с. 25].

У 1933 р. пав останній оплот «козацького батька» – його Дніпропетровський музей. Засновника установи і багаторічного директора звільнили з роботи та позбавили академічної пенсії. Кадровий погром прямо зачепив таких учнів й однодумців Д. І. Яворницького, як П. А. Козар, Ф. М. Сап'ян, А. В. Добровольський, П. І. Смоличев, Т. Т. Тесля, Т. М. Кіранов, М. Я. Рудинський, І. А. Лепікаш, В. В. Білий, В. А. Грінченко та ін., яких впродовж 1930-х рр. піддавали різним покаранням: арештам, ув'язненням, висилкам. Лише небагатьом, як, наприклад, О. В. Бодянському чи К. Г. Гуслистому, пощастило уникнути репресій. Очевидно, великий авторитет та похилий вік допомогли врятувати життя народного академіка Д. І. Яворницького, якому в 1937 р., в час «великого терору», навіть присудили науковий ступінь доктора суспільних наук, але при тому позбавили творчої свободи та можливості спілкування зі своїми учнями й однодумцями. Тотальна «зачистка» професійних і патріотичних кадрів істориків-україністів,

здійснена в нашому закладі вищої освіти в 1930-х рр., призвела до непоправних втрат, наслідки яких давалися взнаки впродовж кількох десятиліть [15, с. 32; 50, с. 15; 2, с. 788; 7, с. 112–113; 14, с. 10; 33, с. 24–25].

Період від 1918 до початку 1930-х рр. характеризувався значними зусиллями у справі зародження й поступу історичної україністики в Катеринославському університеті, згодом Катеринославському/Дніпропетровському ІНО – перших інституційних формах Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара. Центальною фігурою зазначеного часу був академік ВУАН Д. І. Яворницький, який заклавав початки наукової школи українознавства, згуртував навколо себе однодумців: професорів, аспірантів та студентів. Діяльність народного академіка у галузі історичної україністики тісно сполучалася з іншими галузями українознавства, мала міждисциплінарний характер, сприяла розвитку української історичної пам'яті, свідомості та культури. На жаль, посилення автократизму, а згодом тоталітаризму в політиці правлячого радянсько-комуністичного режиму призвело до згортання українізації, посилення ідеологічних та політичних нагінок та репресій стосовно Д. І. Яворницького, В. О. Пархоменка, М. Ф. Злотникова, М. В. Бречкевича, групи молодих науковців, аспірантів та студентів. Утім, навіть втративши можливість вести науково-педагогічну роботу в ДІНО, Д. І. Яворницький не припиняв творчих контактів зі співробітниками та аспірантами закладу, використовуючи до початку 1930-х рр. різні форми співпраці в рамках Дніпропетровської науково-дослідної кафедри українознавства при ВУАН, Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею, Дніпропетровського наукового товариства при ВУАН та Дніпрогесівської археологічної експедиції. На жаль, після 1933 р. подальший поступ Дніпропетровської наукової школи українознавства та її важливого напрямку – історичної україністики – був перерваний утвердженням сталінського тоталітарного режиму. Однак закладена в досліджуваний час традиція відіграла свою роль у процесі відродження історичної україністики, особливо за умов незалежної України.

Бібліографічні посилання

1. Абросимова, С.В., 2005. Енциклопедист козаччини. *Укр. іст. журн.*, № 4, сс. 4–43.
2. Абросимова, С.В., Перкова, А.І., Піщик, О.В. та Чередник, Н. Г., упоряд., 1997. Листи вчених до Д. І. Яворницького. В: *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*. Вип. 1. Дніпропетровськ: Гамалія.
3. Арх – 774/КП – 38762. Дніпро: Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Відділ рукописів.
4. Біднов, В., 1997. Перші два академічні роки українського державного університету в Кам'янці-Подільському. Уривок із спогадів. *Кур'єр Кривбасу*, січень, сс. 64–75.

5. Відчит Голови Катедри Українознавства для докладу в пленумі Укрголовнауки в Харкові, 26 грудня 1924 р. Арх — 774/КП — 38762. Дніпро: Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Відділ рукописів.
6. Гапусенко, І.М., уклад., 1969. *Дмитро Іванович Яворницький*. Київ: Наук. думка.
7. Голуб, А.І., 2005. «Справа» Дніпропетровської «філії СБУ» та Д. І. Яворницький. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*: зб. наук. праць. Вип. 3. Дніпропетровськ, сс. 74 — 79.
8. Дубровський, В., 2006. *Дмитро Іванович Яворницький*. В: Чабан, М., упоряд., 2006. *Сучасники про Д. І. Яворницького*. Київ: Ярославів Вал, сс. 102 — 117.
9. *Етнографічна комісія при Українській АН — Яворницькому Дмитру Івановичу. Вітальний адрес з нагоди 50-річчя наукової діяльності*, 10 грудня 1927 р., Ф. 336. Спр. 10. Київ: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Відділ фондів рукописної спадщини.
10. Єнджеєвич, Є., 2006. Володар дивовижного світу. В: Чабан, М., упоряд., 2006. *Сучасники про Д. І. Яворницького*. Київ: Ярославів Вал, сс. 68—70.
11. Заруба, В. М., 1993. Історичні студії на Катеринославщині. В: *Постаті. Студії з історії України*. Дніпропетровськ: Вид.-культ. центр «Україна». Книга друга, сс. 38—42.
12. Іваненко, В. В., Удод, О. А., 1997. Дніпропетровські науковці в лабетах «великого терору» 1930-х років. В: Журба, О. І., ред., 1997. *Дніпропетр. іст.-археогр. зб.* Вип. 1: На пошану професора М. П. Ковальського. Дніпропетровськ : Промінь, сс. 523—529.
13. Іваненко, В. В., Удод, О. А., 1997. До питання про наукову спадщину професора М. Ф. Злотнікова. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Вип. 2. Дніпропетровськ: Промінь, сс. 263—272.
14. Козар, П., 2000. *На Дніпрельстан через пороги. Вибране*. Дніпропетровськ: УкО ІМА-прес.
15. Костюк, М., 2008. *Поруч з Яворницьким. Спогади писаря козацького батька*. Дніпропетровськ: ІМА-прес.
16. Мищик, Л. П., Горбань, В. А., 2018. Бельгард Олександр Люціанович. В: Поляков, М. В., ред., 2018. *Професори Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*: біобібліографічний довідник. Дніпро: ЛІРА, сс. 25—26.
17. Палей, А., 2006. Зустріч з Еварницьким. В: Чабан, М., упоряд., 2006. *Сучасники про Д. І. Яворницького*. Київ: Ярославів Вал, сс. 81—83.
18. Панч, П., 2006. Наближав до нас Запорозьку Січ. В: Чабан, М., упоряд., 2006. *Сучасники про Д. І. Яворницького*. Київ: Ярославів Вал, с. 99.
19. Портнов, А., 2003. *Володимир Пархоменко: Дослідник ранньої історії Русі*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
20. Портнов, А., 2011. *Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття*. Київ: Критика.
21. Ревуцький, В., 2006. Ми ледве встигали за ним... В: Чабан, М., упоряд., 2006. *Сучасники про Д. І. Яворницького*. Київ: Ярославів Вал, сс. 94—95.
22. Рильський, М., 2006. Запорозький характерник. В: Чабан, М., упоряд., 2006. *Сучасники про Д. І. Яворницького*. Київ: Ярославів Вал, сс. 85—88.
23. Світленко, С. І., 2015. Українські науково-освітні інтелектуальні комунікації Д. І. Яворницького періоду революції (1917—1920). *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. Вип. 13. Дніпропетровськ: Ліра, сс. 97—109.

24. Світленко, С. І., 2015. Українські науково-освітні інтелектуальні комунікації Д. І. Яворницького 1920-х – початку 1930-х рр. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Вип. 13. Дніпропетровськ: Ліра, сс. 53–73.
25. Світленко, С. І., 2018. Любавський Матвій Кузьмович. В: Поляков, М. В., ред., 2018. *Професори Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*: біобібліографічний довідник. Дніпро: ЛІРА, сс. 189–190.
26. Світленко, С., 2017. *Дмитро Яворницький: вчений і педагог в українському інтелектуальному товаристві*: монографія. 2-ге вид. Дніпро: Ліра.
27. Смолій, В., ред., 2016. *Історик і влада*: колективна монографія. Київ: Ін-т іст. України НАН України.
28. Сокіл, В. (2006). Козацьким ходом... В: Чабан, М., упоряд., 2006. *Сучасники про Д. І. Яворницького*. Київ: Ярославів Вал, сс. 136–142.
29. Соляник, В. (2006). Він кохався в народному слові. В: Чабан, М., упоряд., 2006. *Сучасники про Д. І. Яворницького*. Київ: Ярославів Вал, сс. 96–97.
30. Сохань, П. С. та Олійник-Шубравська, М. М., 2004. Видатний дослідник запорозького козацтва, полум'яний український патріот. В: Яворницький, Д. *Твори*: у 20 т. Том 1. Київ; Запоріжжя: ТанDEM – У, сс. 11–33.
31. Стародубов, А. Ф., 2001. *Записки очевидця*: дневник в 2-х кн. Кн. 1. Днепропетровск: Gaudеamus.
32. Стародубов, К., 2006. Він полонив душевною щедрістю. В: Чабан, М., упоряд., 2006. *Сучасники про Д. І. Яворницького*. Київ: Ярославів Вал, сс. 77–78.
33. Удод, О. А., 1998. *Кость Гуслистий – історик України*. Київ: Генеза.
34. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 250. Київ: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України).
35. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 291. Київ: ЦДАВО України.
36. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 293. Київ: ЦДАВО України.
37. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 633. Київ: ЦДАВО України.
38. Ф. 166. Оп. 6. Т. 3. Спр. 4600. Київ: ЦДАВО України.
39. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 179. Київ: ЦДАВО України.
40. Ф. 1. Спр. 24566. Київ: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Відділ фондів рукописної спадщини.
41. Ф. Р-251. Оп. 1. Спр. 31. Київ: Науковий Архів Президії НАН України, арк. 23–25.
42. Хорошун, А., 2006. Раритети для професора. В: Чабан, М., упоряд., 2006. *Сучасники про Д. І. Яворницького*. Київ: Ярославів Вал, сс. 92–93.
43. Ченцов, В. В., Іваненко, В. В., 2005. Академік Дмитро Яворницький під моральним пресом радянських спецслужб наприкінці 1920–30-х років. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Вип. 3. Дніпропетровськ, сс. 60–74.
44. Шаповал, І., 1983. *В пошуках скарбів*: документальні оповідання. Київ: Дніпро.
45. Швидько, Г. К., 1995. Д. І. Яворницький і дослідження історії України в Катеринославському ІНО. *З минувшини Придніпров'я*. Дніпропетровськ, сс. 33–36.
46. Яворницький, Д. І. *До біографії Д. І. Яворницького*. Ф. X. Спр. 6553. Київ: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Відділ фондів рукописної спадщини, арк. 1–10
47. Яворницький, Д. І. *Історія місцевого краю. Курс лекцій, які читані в Катеринославському університеті 1920–1921 рр.* Ф. I. Спр. 22345. Ч. 1–3. Київ:

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Відділ фондів рукописної спадщини.

48. Яворницький, Д. І. *Українсько-руське козацтво перед судом історії*. Ф. І. Спр. 22039. Київ: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Відділ фондів рукописної спадщини, арк. 1–33.

49. Яворницький, Д. І., 2006. До історії степової України. В: Яворницький, Д. І.; Сохань, П., гол. ред, 2006. *Твори*: у 20 т. Т. 8. Київ; Запоріжжя: ТанDEM-У, 2006.

50. Яворницький, Д. І., 2016. *Дніпрові пороги. Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом*. Харків: Видавець Савчук О. О.

51. [Яворницький, Д. І.]. *Обозрение преподавания на историко-филологическом факультете Екатеринославского университета в 1919–1920 гг.* Ф. І. Спр. 22162. Київ: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Відділ фондів рукописної спадщини, арк. 1–2.

52. Яворницький, Д. І., 2017. *Словник української мови*. Т. 1: А–К. Харків: Фоліо.

53. Яценко, В. Я., 2005. Д. І. Яворницький і суспільно-політичне життя Катеринослава у 1917–1920 рр. *Надніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Вип. 3. Дніпропетровськ, сс. 35–43.

References

Abrosymova, S.V., 2005. Entsyklopedyst kozachchyny [The Cossacks Encyclopaedist]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, no. 4, pp. 4–43 (in Ukrainian).

Abrosymova, S.V., Perkova, A.I., Pitsyk, O.V. and Cherednyk, N. H., compilers, 1997. Lysty vchenykh do D. I. Yavornys'koho [Scientists' letters to D. I. Yavornysky]. In: *Epistolyarna spadshchyna akademika D. I. Yavornys'koho* [Epistolary Legacy of Academician D. I. Yavornysky]. Dnipro: Hamaliya, issue 1 (in Ukrainian).

Arch-774 / KP-38762. Dnipro: Department of Manuscripts. D. I. Yavornysky Dnipropetrovsk National Historical Museum (in Ukrainian).

Bidnov, V., 1997. Pershi dva akademichni roky ukayins'koho derzhavnoho universytetu v Kam"yantsi-Podil's'komu. Uryvok iz spohadiv [The first two academic years of the Ukrainian State University in Kamyanets-Podilsky. An excerpt from memories]. *Kur"yer Kryvbasu [The Courier of the Kryvbass]*, January, pp. 64–75 (in Ukrainian).

Chentsov, V. V. and Ivanenko, V. V., 2005. Akademik Dmytro Yavornys'kyy pid moral'nym presom radyans'kykh spetssluzhzb naprykintsi 1920–30-kh rokiv [Academician Dmitry Yavornysky under the moral press of the Soviet secret services in the late 1920–30s]. *Naddniprianska Ukrayina: istorychni protsesy, podiyi, postati [Naddniprianska Ukraina: historical processes, events, personalities]*. Dnipropetrovsk, issue 3, pp. 60–74 (in Ukrainian).

Dubrovs'kyy, V., 2006. Dmytro Ivanovych Yavornys'kyy. In: Chaban, M., ed., 2006. *Suchasnyky pro D. I. Yavornys'koho [Contemporaries about D. I. Yavornysky]*. Kyiv: Yaroslaviv Val, pp. 102–117 (in Ukrainian).

Etnohrafichna komisiya pry Ukrayins'kij AN – Yavornys'komu Dmytru Ivanovychu. Vital'nyy adres z nahody 50-richchya naukovoï diyal'nosti [Ethnographic Commission at the Ukrainian Academy of Sciences to Dmitry Ivanovich Yavornysky. Greeting addresses on the occasion of the 50th anniversary of scientific activity], December 10, 1927, Fund 336. File 10. Kyiv: The Vernadsky

National Library of Ukraine. The Institute of Manuscripts. The Department of Manuscripts Heritage.

Fund 166. Inventory 2. File 250. Kyiv: Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (TsDAVO of Ukraine).

Fund 166. Inventory 3. File 291. Kyiv: TsDAVO of Ukraine.

Fund 166. Inventory 3. File 293. Kyiv: TsDAVO of Ukraine.

Fund 166. Inventory 4. File 633. Kyiv: TsDAVO of Ukraine.

Fund 166. Inventory 6. Vol. 3. File 4600. Kyiv: TsDAVO of Ukraine.

Fund 166. Inventory 8. File 179. Kyiv: TsDAVO of Ukraine.

Fund I. File 24566. Kyiv: The Vernadsky National Library of Ukraine. The Institute of Manuscripts. The Department of Manuscripts Heritage.

Fund R-251. Inventory 1. File 31. Kyiv: Scientific Archive of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine, pp. 23–25.

Hapusenko, I.M., ed., 1969. *Dmytro Ivanovych Yavornytskyi*. Kyiv: Naukova dumka.

Holub, A.I., 2005. «Sprava» Dnipropetrovs'koyi «filii SVU» ta D. I. Yavornyts'kyy ["Case" of the Dnipropetrovsk "branch of the SVU" and D. I. Yavornytsky]. *Naddniprianska Ukraina: istorichni protsesy, podii, postati* [*Naddniprianska Ukraina: historical processes, events, personalities*]. Dnipropetrovsk, issue 3, pp. 74–79 (in Ukrainian).

Ivanenko, V. V. and Udod, O. A., 1997. Dnipropetrovs'ki naukovi v labetakh «velykoho teroru» 1930-kh rokiv [The Dnipropetrovsk scholars in the clutches of the Great Terror of the 1930s]. In: Zhurba, O. I., ed., 1997. *Dnipropetrovs'kyy istoryko-arkheohrafchnyy zbirnyk* [*The Dnipropetrovsk historical archaeographical collection*]. Issue 1: Na poshanu profesora M. P. Koval's'koho [In honor of Professor M. P. Kovalsky]. Dnipropetrovsk: Promin, pp. 523–529 (in Ukrainian).

Ivanenko, V. V. and Udod, O. A., 1997. Do pytannya pro naukovu spadshchynu profesora M. F. Zlotnikova [On the question of the scientific heritage of Professor M. F. Zlotnikov]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho derzhavnoho universytetu* [*Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhya National University*]. Dnipropetrovsk : Promin, issue 2, pp. 263–272 (in Ukrainian).

Khoroshun, A., 2006. Rarytety dlya profesora [Rares for the professor]. In: Chaban, M., ed. *Suchasnyky pro D. I. Yavornyts'koho* [*Contemporaries about D. I. Yavornytskyi*]. Kyiv: Yaroslaviv Val, pp. 92–93 (in Ukrainian).

Kostyuk, M., 2008. *Poruch z Yavornyts'kym. Spohady pysarya kozats'koho bat'ka* [*Near Yavornytsky. Memoirs of the scribe of the Cossack father*]. Dnipropetrovsk, IMA-pres (in Ukrainian).

Kozar, P., 2000. *Na Dniprel'stan cherez porohy. Vybrane* [*On Dnepristan through rapids. Selected works*]. Dnipropetrovsk: UkO IMA-pres (in Ukrainian).

Mytsyk, L. P. and Horban, V. A., 2018. Bel'hard Oleksandr Lyutsianovych. In: Polyakov, M. V., ed., 2018. *Profesory Dniprovs'koho natsional'noho universytetu imeni Olesya Honchara* [*Professors of the Oles Honchar Dnipro National University*]. The biobibliographic reference book. Dnipro: LIRA, pp. 25–26 (in Ukrainian).

Paley, A., 2006. Zustrich z Evarnyts'kym [Meeting with Evarnitsky]. In: Chaban, M., ed. *Suchasnyky pro D. I. Yavornyts'koho* [*Contemporaries about D. I. Yavornytskyi*]. Kyiv: Yaroslaviv Val, pp. 81–83 (in Ukrainian).

Panch, P., 2006. Nablyzhav do nas Zaporoz'ku Sich [He brought Zaporozhian Sich closer to us]. In: Chaban, M., ed. *Suchasnyky pro D. I. Yavornyts'koho* [*Contemporaries about D. I. Yavornytskyi*]. Kyiv: Yaroslaviv Val, p. 99 (in Ukrainian).

Portnov, A., 2003. *Volodymyr Parkhomenko: Doslidnyk rann'oyi istoriyi Rusi* [*Volodymyr Parkhomenko: The Researcher of the Ruthenia's Early History*]. Lviv: Ivan Krypiakevych Ukrainian Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine (in Ukrainian).

Portnov, A., 2011. *Istoriyi istoriykiv. Oblychchya y obrazy ukrayins'koyi istoriografii XX stolittya* [Historians' histories. Faces and images of Ukrainian historiography of the 20th century]. Kyiv: Krytyka (in Ukrainian).

Revuts'kyy, V., 2006. My ledve vstyhaly za nym... [We barely had time to follow him ...]. In: Chaban, M., ed. *Suchasnyky pro D. I. Yavornys'koho* [Contemporaries about D. I. Yavornysky]. Kyiv: Yaroslaviv Val, pp. 94–95 (in Ukrainian).

Ryl's'kyy, M., 2006. Zaporoz'kyy kharakternyk [Zaporozhian Magician]. In: Chaban, M., ed. *Suchasnyky pro D. I. Yavornys'koho* [Contemporaries about D. I. Yavornysky]. Kyiv: Yaroslaviv Val, pp. 85–88 (in Ukrainian).

Shapoval, I., 1983. *V poshukakh skarbiv* [In search of treasures] : documentary stories. Kyiv: Dnipro (in Ukrainian).

Shvydko, H. K., 1995. D. I. Yavornys'kyy i doslidzhennya istoriyi Ukrainy v Katerynoslavs'komu INO [D. I. Yavornysky and studying the history of Ukraine in Ekaterinoslav IPE]. *Z mynuvshyny Prydniprov'ya* [From the past Dnipro region]. Dnipropetrovsk, pp. 33–36 (in Ukrainian).

Smoliiy, V., ed., 2016. *Istoriya i vlada* [Historian and Power]: Historian and Power. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukrainian).

Sokhan, P. S., Oliynyk-Shubravs'ka M. M., 2004. Vydatnyy doslidnyk zaporoz'-koho kozatstva, polum'iany ukayins'kyy patriot [An outstanding researcher of the Zaporozhian Cossackship, a fiery Ukrainian patriot]. In: Yavornysky, D. *Tvory* [Writings]: in 20 vols. Kyiv; Zaporizhzhya: Tandem–U, vol. 1, pp. 11–33 (in Ukrainian).

Sokil, V., 2006. Kozats'kym khodom... [On the Cossack's way ...] In: Chaban, M., ed. *Suchasnyky pro D. I. Yavornys'koho* [Contemporaries about D. I. Yavornysky]. Kyiv: Yaroslaviv Val, pp. 136–142 (in Ukrainian).

Solyanyk, V., 2006. Vin kokhavsya v narodnomu slovi [He was in love with the popular word]. In: Chaban, M., ed. *Suchasnyky pro D. I. Yavornys'koho* [Contemporaries about D. I. Yavornysky]. Kyiv: Yaroslaviv Val, pp. 96–97 (in Ukrainian).

Starodubov, A. F., 2001. *Zapiski ochevidtsa* [The Eyewitness Notes]. Diary in 2 vols. Dnipropetrovsk: Gaudeamus, vol. 1 (in Ukrainian).

Starodubov, K., 2006. Vin polonyv dushevnouy shchedristyu [He captivated by spiritual generosity]. In: Chaban, M., ed. *Suchasnyky pro D. I. Yavornys'koho* [Contemporaries about D. I. Yavornysky]. Kyiv: Yaroslaviv Val, pp. 77–78 (in Ukrainian).

Svitlenko, S. (2017). *Dmytro Yavornys'kyy: vchenyy i pedahoh v ukrayins'komu intelektual'nomu tovarystvi* [Dmytro Yavornysky: a scientist and a teacher in the Ukrainian intellectual society]: monography. 2nd ed. Dnipro: Lira (in Ukrainian).

Svitlenko, S. I., 2015. Ukayins'ki naukovo-osvitni intelektual'ni komunikatsiyi D. I. Yavornys'koho periodu revolyutsiyi (1917–1920) [D. I. Yavornitsky's ukrainian scholar and educational communications at the period of revolution (1917–1920)]. *Prydniprov'ya: istoriko-kraeyznachvi doslidzhennya* [Prydniprova: historical local lore investigations]. Dnipropetrovsk: Lira, issue 13, pp. 97–109 (in Ukrainian).

Svitlenko, S. I., 2015. Ukayins'ki naukovo-osvitni intelektual'ni komunikatsiyi D. I. Yavornys'koho 1920-kh – pochatku 1930-kh rr. [D. I. Yavornysky's ukrainian scholarly and educational intelligent communications in 1920's – early 1930's] *Naddnipyrians'ka Ukrayina: istorichni protsesy, podiyi, postati* [Naddnipyrianska Ukraina: historical processes, events, personalities]. Dnipropetrovsk: Lira, issue 13, pp. 53–73 (in Ukrainian).

Svitlenko, S. I., 2018. Lyubavs'kyy Matviy Kuz'movych. In: Polyakov, M. V., ed., 2018. *Profesory Dniprovs'koho natsional'noho universytetu imeni Olesya*

Honchara [Professors of the Oles Honchar Dnipro National University]. The biobibliographic reference book. Dnipro: LIRA, pp. 189–190 (in Ukrainian).

Udod, O. A., 1998. *Kost Huslystyy – istoryk Ukrainy [Kost' Guslystyy as a historian of Ukraine]*. Kyiv : Heneza (in Ukrainian).

Vidchyt Holovy Katedry Ukrayinoznavstva dlya dokladu v plenumi Ukrholovnavky v Kharkovi [Report of the Head of the Department of Ukrainian Studies for the report at the plenary session of the UkrGolovNauky in Kharkiv], December 26, 1924, Arch-774/KP-38762. Dnipro: Department of Manuscripts. D. I. Yavornytsky Dnipropetrovsk National Historical Museum (in Ukrainian).

Yatsenko, V. Ya., 2005. D. I. Yavornytsky i suspil'no-politychne zhyttia Katerynoslava u 1917–1920 rr. [D. I. Yavornytsky and the socio-political life of Yekaterinoslav in 1917–1920.] *Naddniprians'ka Ukrayina: istorychni protsesy, podiiv, postati [Naddnippianska Ukraina: historical processes, events, personalities]*. Dnipropetrovsk, issue 3, pp. 35–43 (in Ukrainian).

Yavornytsky, D. I. *Do bihrafii D. I. Yavornyts'koho [To the biography of D. I. Yavornytsky]*. Fund X. File 6553. Kyiv: The Vernadsky National Library of Ukraine. The Institute of Manuscripts. The Department of Manuscripts Heritage, pp. 1–10 (in Ukrainian).

Yavornytsky, D. I. *Istoriya mistsevoho krayu. Kurs leksiy, yaki chytani v Katerynoslavskomu universyteti 1920–1921 rr. [History of the local region. Course of lectures, which are read at Katerynoslav University in 1920–1921]*. Fund I. File 22345. Parts 1–3. Kyiv: The Vernadsky National Library of Ukraine. The Institute of Manuscripts. The Department of Manuscripts Heritage (in Ukrainian).

Yavornytsky, D. I. *Ukrayins'ko-rus'ke kozats'tvo pered sudom istoriyi [The Ukrainian-Ruthenian Cossacks in front of the court of history]*. Fund I. File 22039. Kyiv: The Vernadsky National Library of Ukraine. The Institute of Manuscripts. The Department of Manuscripts Heritage, pp. 1–33 (in Ukrainian).

Yavornytsky, D. I., 2006. Do istoriyi stepovoyi Ukrainy [The history of the Steppe Ukraine]. In: Yavornytsky, D. I.; Sokhan, P., ed, 2006. *Tvory [Writings]*: in 20 vols. Vol. 8. Kyiv; Zaporizhzhya: Tandem-U (in Ukrainian).

Yavornytsky, D. I., 2016. *Dniprovi porohy. Al'bom fotohrafii z heorafichno-istorychnym narysom [The Dnipro rapids. Album of photos with a geographic-historical essay]*. Kharkiv: Publisher Savchuk O. O.

[Yavornytsky, D. I.]. *Obozrenie prepodavaniya na istoriko-filologicheskoy fakul'tete Ekaterinoslavskogo universiteta v 1919–1920 gg. [Review of teaching at the Faculty of History and Philology of the Ekaterinoslav University in 1919–1920]*. Fund I. File 22162. Kyiv: The Vernadsky National Library of Ukraine. The Institute of Manuscripts. The Department of Manuscripts Heritage, pp. 1–2 (in Ukrainian).

Yavornytsky, D. I., 2017. *Slovyk ukrayins'koyi movy [Dictionary of the Ukrainian language]*. Kharkiv: Folio, vol. 1: A–K. (in Ukrainian).

Yendzheyevych, Ye., 2006. Volodar dyvovyzhnoho svitu [The owner of the wonderful world]. In: Chaban, M., compiler. *Suchasnyky pro D. I. Yavornyts'koho [Contemporaries about D. I. Yavornytsky]*. Kyiv: Yaroslaviv Val, pp. 68–70 (in Ukrainian).

Zaruba, V. M., 1993. Istoriychni studiyi na Katerynoslavshchyni [Historical studios in Ekaterinoslav region]. In: Zaruba, V. M., 1993. *Postati. Studiyi z istoriyi Ukrainy [Personages. Studios on the history of Ukraine]*. Dnipropetrovsk: Vydavnycho-kul'turnyy tsentr Ukrainy, vol. 2, pp. 38–42 (in Ukrainian).

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА
ІСТОРІЯ**

SOCIO-POLITICAL HISTORY

**Воєнно-політична взаємодія українського населення
Вольностей Війська Запорозького низового
з іншими етносами в середині XVII–XVIII ст.**

Олег Репан

ORCID: 0000-0001-7919-9996

ResearcherID: A-9179-2018

ukr-mova@ukr.net

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, 49010, Україна*

Анотація. У статті розглянуто різнопланові взаємини у воєнно-політичній царині, у якій з середини XVII–XVIII ст. втягувалося українське населення Вольностей. Вагому роль тут відігравала поява укріплень, які центральні уряди (польський та російський) розглядали як інструмент контролю за прикордонням, а також як ймовірний засіб для появи на запорозьких теренах анклавів, невіддільних січовій владі. Реакція козацької спільноти як у випадку польської ініціативи з Кодаком, так і російської з Богородицькою фортецею була однозначною – це було невдоволення, яке могло виливатися в бойові дії проти фортець, або нуртувати всередині запорозької спільноти, підштовхуючи її до пошуків союзників, здатних допомогти позбутися осоружних укріплень. Дещо відмінною є реакція на функціонування фортифікацій за доби Нової Січі – попри явне збереження конфліктності у взаєминах з російськими гарнізонами та їх командирами, Січ вже не мала можливостей для силового, воєнного розв’язання проблеми. Надзвичайно цікавим є татарський чинник. Війни з татарами актуалізують присутність польських чи російських військ як союзників, водночас у протистоянні з центральними урядами запорозжці регулярно звертаються по допомогу до татар, не виказуючи при цьому якоїсь етнічної упередженості. Така етнічна упередженість відсутня і у ставленні до поляків чи росіян, які залежно від воєнно-політичної обстановки виступають як союзниками, так і противниками. Таким чином, на нашу думку, варто говорити про другорядність етнічного чинника у воєнно-політичних подіях. Водночас уважного розгляду потребує взаємодія українського населення регіону з іншими етнічними групами на повсякденному рівні, що дозволить краще зрозуміти не політично обумовлене, а особисте ставлення до представників інших етносів.

Ключові слова: українське населення; запорозькі Вольності; іноетнічні групи.

Надійшла до редколегії 31.08.2018

Прорецензована 23.10.2018

Рекомендована до друку 13.11.2018

ROXOLANIA

Roxolania Historica. 2018. Vol. 1(16), 38–55

HISTORICA

doi: 10.15421/30180102

<http://www.ndhistory.dp.ua>

LCC DK508.55

**Military-political Interaction of the Ukrainian Population
of the Zaporozhian Cossacks' Territory with other Ethnic Groups
in the middle of the 17th and 18th centuries**

Oleh Repan

ORCID: 0000-0001-7919-9996

ResearcherID A-9179-2018

ukr-mova@ukr.net

*Oles Honchar Dnipro National University
72 Gagarin avenue, Dnipro, 49010, Ukraine*

Abstract. This study focuses on ethnicity as a factor in military-political events that took place in the middle of the 17th and 18th centuries in the territory controlled by Zaporozhian Cossacks. Zaporozhian Cossacks were formed on a Ukrainian ethnic basis, but the territory controlled by them was part of various state formations. Also, on the territory of the Zaporozhian Cossacks regular wars took place, and they regularly participated in military campaigns beyond their lands. All this led to active contacts in the military-political sphere with representatives of various ethnic groups – Poles, Tatars, Russians, etc. An important role in these contacts was played by the emergence of fortifications that central governments (Polish and Russian) viewed as an instrument for control over cossacks, as well as a possible means for the appearance on the Zaporozhye territories of enclaves that were not subordinate to the Sich authorities. The reaction of the Cossack community, as in the case of the Polish initiative with Kodak, and Russian with the Bohorodytska fortress, was unequivocal – it was a discontent that could have resulted in the military actions against the fortresses or was inside the Zaporozhye community, pushing it to search for allies capable of helping to get rid of fortifications. The reaction to the functioning of the fortifications in the time of the New Sich is somewhat different – despite the apparent preservation of the conflict in relations with the Russian garrisons and their commanders, the Sich no longer has the capacity for military solving of the problem. The Tatar factor is extremely interesting. The wars against the Tartars actualize the presence of Polish or Russian troops as allies, while at the same time confronting the central governments, the Cossacks regularly seek help from the Tatars, without indicating any ethnic bias. Similarly, this ethnic bias is absent in relation to the Poles or Russians, who, depending on the military-political situation, act as both allies and opponents. Thus, in my opinion one should speak about the secondary nature of the ethnic factor in military-political events. At the same time, we need to study of the interaction of the Ukrainian population of the region with other ethnic groups on a daily basis, which will allow better understanding of non-politically-determined, and personal attitudes towards representatives of other ethnic groups.

Keywords: Ukrainian Population; Zaporozhian Cossacks Territory; Foreign-ethnic Groups.

Received 31.08.2018

Reviewed 23.10.2018

Accepted 13.11.2018

Постановка проблеми. Сучасні дослідження історії запорозького козацтва торкаються різноманітних аспектів — військових, економічних, культурних тощо. Водночас є питання, яке потребує уваги в історіографії — це аспект етнічності. Власне, панує консенсус з приводу українського характеру запорозького козацтва, проте його взаємодія з іншими етносами розглядається саме з точки зору взаємодії різних політичних організмів, без великої уваги до етнічної складової.

Нижче ми будемо говорити про різні форми взаємодії у воєнно-політичній сфері — від союзництва до відкритих бойових дій. Варто звернути увагу на один важливий аспект — очевидно, що для середини XVII–XVIII ст. не варто говорити про нації у модерному значенні цього слова. Шлях до етнічного усвідомлення був ще тривалий, ідентичності мали найрізноманітніший характер — це і належність до релігії, регіону, стану, спільноти тощо. Наприклад, і лівобережне, і запорозьке козацтво, будучи у плані мови, релігії, культури українським за походженням абсолютної більшості козаків, водночас було дещо відмінним за способом життя, деякими звичаями тощо. Проте етнічні характеристики не могли ігноруватися під час будь-якої взаємодії, адже йдеться про явища об'єктивні — мову, звичаї, віру.

Також попередньо варто зауважити, що в територіальному плані ми будемо говорити про Запорожжя загалом, цілком усвідомлюючи, що терени, припустимо, Бугогардівської чи Кальміуської паланок мали свою специфіку і вимагають окремого розгляду. Хронологічно, на нашу думку, розгляд процесу воєнно-політичної взаємодії місцевого козацького населення та інших етносів варто розпочинати з появи фортеці Кодак, хоч 1635 р. трохи виходить за межі середини XVII ст. Завершенням цілком логічно виступає ліквідація Січі у 1775 р., адже надалі ця взаємодія відбувалася вже в зовсім інших умовах.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. З урахування заявленої вище теми, ми розглядатимемо воєнно-політичні події середини XVII–XVIII ст. Очевидно, це зачіпає надзвичайно цікавий масив досліджень історії запорозького козацтва, де воєнно-політична історія часто стояла в центрі уваги. Власне кажучи, вже такі класики як А. Скальковський [23] та Д. Яворницький [40] у своїх працях відводили даній проблематиці важливе місце. На тлі фокусування історіографії 1920-х рр. на марксизмі та економічній історії, зустрічаються як розвідки, прямо акцентовані на етнічності (наприклад, роботи С. Борового [3]), так і принагідні згадки про неї [22; 24]. У науковців, що вивчали запорозьке козацтво у радянський час, регулярно виникали політично обумовлені ускладнення, тому говорити про великий поступ у цій царині не доводиться. Певним підсумком здобутків історіографії цієї доби можна вважати роботу В. Голобуцького, який наполегливо, часом йдучи на компроміси, не полишав запорозької тематики [4].

Суттєво погзжавилися дослідження запорозького козацтва у незалежній Україні. Варто згадати дуже цікаві роботи В. Пірка щодо колонізації південноукраїнських земель [20], В. Яценка [43], В. Грибовського [6], В. Мільчева [18; 37], В. Заруби [9], І. Лимана [13] та багатьох інших дослідників. Водночас аспект етнічності у воєнно-політичній взаємодії запорозького населення в означений період не став предметом уважного розгляду.

Наявна джерельна база, разом із історіографією, дозволяє вивчати цю проблематику. По-перше, зазначимо цілу низку наявних публікацій джерел — як підготовлених, наприклад, ще Д. Яворницьким [39; 40], так і сучасних видань [1]. Водночас цікаву інформацію містять і невидані джерела. Зокрема, у цій розвідці використано документи фондів 51 (Генеральна військова канцелярія) та 59 (Київська губерньська канцелярія) Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, де знаходимо принагідні згадки про залучення козаків до розвідувальних операцій щодо татар, контактів російських військових і запорожців тощо. Значно більший обсяг такої інформації, особливо коли йдеться про взаємодію російських військовиків з населенням Вольностей, зберігається у фонді 229 (Кіш Нової Запорозької Січі) вже згаданого архіву. Зазначу, що автор даної статті працював з мікрофільмами цих справ, які зберігаються у Державному архіві Дніпропетровської області.

Мета дослідження. Ключова мета цієї розвідки полягає у виявленні впливу етнічного чинника на воєнно-політичні події у Вольностях середини XVII—XVIII ст.

Виклад основного матеріалу. Уряд Речі Посполитої у першій половині XVII ст. мав значний клопіт з козацькою спільнотою, яка, з одного боку, була потрібна як джерело доволі дешевої воєнної сили та противага татарській загрозі. З іншого — заважала утвердженню звичного для більш спокійних теренів шляхетського землеволодіння й своїми агресивними діями проти татар і турків суттєво ускладнювала полякам порозуміння з Османською імперією. Розібратися із свавільними запорожцями стало можливим після перемоги у 1634 р. над Московською державою. Сейм прийняв рішення про побудову фортеці, яка би поставила під урядовий контроль шлях по Дніпру зі стабільно заселених українських земель на Січ. Так постала фортеця Кодак.

Губернатором Кодака, відновленого після штурму Івана Сулими (більш докладно про це поговоримо нижче), став Ян Жолтовський, а комендантом — племінник коронного гетьмана Адам Конєцпольський. Інструкція коменданту передбачала формування залоги виключно з етнічних поляків і німців. Цікавим є характер цього укріпленого пункту. На думку В. Грибовського, польський Кодак, як і турецькі фортеці в пониззі Дніпра — це так звані фронтирні острови. Вони контролюють тільки прилеглу територію і не поширюють свою владу

на довколишню округу. Проте, більш імовірно, як вважає В. Старостін, Кодак мав стати базою власне колонізації терену і поширення на прикордоння традиційної польської адміністрації. В інший спосіб, спираючись тільки на воєнну силу, козацтво було не загнuzдати. Про такі наміри уряду свідчить наявність не тільки коменданта, а і губернатора — тобто цивільного адміністратора. Додаймо, що надія на кодацький гарнізон дозволяє започаткувати маєток І. Арцишевського в гирлі Орелі та маєток невідомого дозорця в гирлі Самоткані.

Наслідком виникнення Кодака, імовірно, стала і поява відомого з 1645 р. Нового Кодака — поселення, яке з правого берега контролювало перевіз через Дніпро. Про наміри уряду Речі Посполитої закріпитися тут свідчить, на нашу думку, доволі швидка побудова як у Старому, так і в Новому Кодаку католицьких церков.

Вище вже йшлося про побудову фортеці Кодак та про обсадження її вояками польського і німецького походження. Цікаво, що побудували це укріплення завдяки роботі французького інженера на службі Речі Посполитої Гійома Левассера де Боплана, а комендантом став також француз, Жан Маріон. Конфлікт із запорозьким козацтвом не змусив себе довго чекати. Запорозький отаман І. Сулима, родом із Чернігівщини, командував загоном козаків, які поверталися з виправи у турецькі володіння на Чорному морі. Запорожці йшли так званим «чорним ходом» — через Азовське море, Кальміус, систему волоків та Самару. Їх атака (за різними оцінками, січовиків було від 800 до 3 000) 3 серпня 1635 р. була блискавичною, гарнізон помітив нападників лише на валах, а за чисельністю протистояти їм не міг ніяк — у Ж. Маріона в розпорядженні було лише дві драгунські сотні. Фактично, в живих лишилися ті, хто перебував на патрулюванні. Всіх інших козаки винищили, а Ж. Маріон, який відзначався жорстким ставленням до козаків, прийняв страшну смерть — йому в одяг насипали пороху і підпалили [8, с. 18; 7, с. 291].

Після придушення повстання під проводом І. Сулими польський уряд дуже швидко вирішив відновити фортецю. Королівський універсал від 21 квітня 1638 р. говорить про потребу відновлення укріплення для недопущення татарських нападів і козацької сваволі та наказує підскарбію коронному Яну Даниловичу виділити 20 тисяч злотих [15]. Росіяни, які побували на цих землях, так розповідали про причини постанови фортеці: *«А новий там городок Кодак, що на Дніпрі був, велено там німцям зробити, як раніше... стояти їм, німцям, в тому городі на заставі для того, щоб там запорозькі черкаси із Запорогів для запасів у литовські міста не їхали, і з литовських міст... у Запороги не тікали...»* [4, с. 347].

Відновлення Кодака не сприйняли в Османській імперії. На думку старця Ігнатія, татарська виправа 1640 р. і була викликана саме цим невдоволенням, проте значного успіху даний похід не мав [41, с. 173].

Так само була неефективною спроба татар атакувати Кодак у лютому 1648 р., проте вже за місяць, у березні, запорожці використали допомогу союзних татар, аби заблокувати залогу Кодака і утруднити передачу інформації. Першою битвою Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, що розпочалася у 1648 р., стала битва на терені області. Довгий час йшли пошуки місця Жовтоводської битви, доки завдяки зусиллям д-ра іст. наук І. Стороженка та фахівців-археологів з історичного факультету Дніпровського національного університету цю проблему не було розв'язано.

Перший етап битви відбувся на північній околиці м. П'ятихатки, на річці Жовтій, притоці Комісарівки. Саме тут 29 квітня 1648 р. польське військо несподівано атакувала татарська кіннота під проводом Тугай-бея, а згодом підійшли й козацькі війська. Другий етап битви відбувся після прийняття поляками умов Б. Хмельницького, коли вони здали клейноди і гармати й розпочали відступ на північ. Проте, відступаючи були атаковані татарами, до яких згодом приєдналися козацькі війська. Цей етап розгрому загону С. Потоцького відбувся, ймовірно, трохи північніше с. Пахарівка Олександрійського району Кропивницької області [27].

Цікавим є власне етнічний склад військ, які традиційно в історіографії фігурують як українські та польські. Разом з тим, що в козацькому війську домінують українці за етнічним походженням, відкритість козаків до іноетнічних прибульців призводить, наприклад, до того, що один із керівників повстання реєстровців і переходу цих полків на бік Б. Хмельницького, Филон Джеджалій, ймовірно, мав татарське походження, а ще один з реєстрових полковників, Станіслав Кричевський, був абсолютно точно шляхтичем-католиком з Берестейщини. Про етнічне походження останнього можна лише здогадуватися, воно не завадило йому перейти на бік Б. Хмельницького і прийняти православну віру. Військо Б. Хмельницького перед початком битви складалося орієнтовно з 8 тис. козаків та 20 тис. татар під орудою Тугай-бея. Польське військо для маршу було розділено на дві частини – по Дніпру йшли реєстрові козацькі полки, а суходелом – кіннота, частина реєстровців, так звані надвірні драгуни. На бік Б. Хмельницького перейшли ті реєстровці, що йшли Дніпром, а також реєстровці та надвірні драгуни, які були в польському таборі на Жовтих Водах. Більшість з них однозначно мала українське етнічне походження. Це не означає, що всі етнічні українці перейшли на бік повстанців. Наприклад, український православний шляхтич Іван Виговський, який мав чин ротмістра польського війська, після поразки потрапив у татарський полон і тільки згодом був викуплений Б. Хмельницьким [26].

Останнім акордом бойових дій 1648 р. стала облога Кодака. Річ у тому, що Б. Хмельницький ухвалив рішення не штурмувати Кодак на початку повстання. Фортецю лише взяли в облогу, причому не

щільну — не вистачало сил. Лише після перших вагомих перемог сформувалися сприятливі умови для ліквідації польського опорного пункту в тилу козацьких військ. Восени 1648 р. три козацькі полки на чолі з Я. Вовченком, М. Нестеренком та П. Шумейком рушили вниз Дніпром та взяли Кодак у справжню облогу. Зауважимо, що комендант Криштоф Гродзицький реалістично оцінив співвідношення сил і 1 жовтня 1648 р. гарнізон капітулював [16].

У подальших подіях Хмельниччини наш край перетворився на глибоке запілля. Водночас чітко видно, що міф про постійну війну між козаками і татарами — це справді лише міф, хоча збройні конфлікти між ними траплялися. Татари часто ставли союзниками українського війська. Зі свого боку, козаки давали прихисток татарам у разі посухи і загрози стадам їхньої худоби. Влітку 1650 р. вздовж річок Самара та Оріль кочували ногайці, постійно взаємодіючи з командирами Б. Хмельницького, передаючи їм (можливо, як платню за дозвіл на кочування) биків, баранів, коней. Вже за кілька років склалася ситуація, коли українці в політичному сенсі були розділені. Татарський загін приблизно у тисячу шабель ішов на допомогу гетьману І. Виговському, однак запорожці виступали проти цього володаря булави. І тому спроба татарського загону (командири — Кая-бей та Ханмамет-мурза) форсувати Самару в районі Вільного броду провалилася. Вже за рік доволі великий відділ татар обтяжений здобиччю повертався з виправи на Правобережжя і був розгромлений запорожцями Івана Сірка на переправі через Дніпро в районі гирла Самари [17, с. 20–22].

Чималу роль відігравав Кодак у переговорах козацьких гетьманів із своїми сюзеренами. Наприклад, правобережний гетьман Павло Тетеря, коли інструктував чигиринського полковника Прокопа Березецького, свого посланця до короля, пропонував збирати податки з козацьких староств на утримання залог у Чигирині та Кодаку й на війнні витрати загалом. Інші міста в універсалах не названо [28, с. 243–244]. Для певності П. Тетеря вважав за необхідне тримати у фортеці дві сотні німецьких найманців [22, с. 125–126]. У перемовинах посольства Петра Дорошенка із султаном стосовно протекції з османської сторони висувалася вимога введення турецьких вояків до Кодака [22, с. 255–256].

Івану Брюховецькому, лівобережному гетьману промосковської орієнтації, належить ідея розташувати в Кодакі російську залогу. Для переговорів стосовно облаштування такої залоги на Січ навіть прибув думний дворянин Я. Хитрово, але зустрів дуже неприхильну реакцію. Одним із наслідків такої ініціативи став арешт російського воєначальника Г. Косагова, який мав разом із запорожцями воювати проти татар [41, с. 273]. Іван Брюховецький не полишив цієї ідеї, і знову про Кодак згадали під час візиту гетьмана до Москви. Йшлося про 300 або 1 тис. російських вояків у Кодакі. Офіційно підписані «Московські

статті» І. Брюховецького фіксують цифру в 300 росіян [28, с. 270]. Кошовий отаман Іван Ріг надіслав листа гетьману І. Брюховецькому з категоричним запереченням самої думки, що російську залогу можна розташувати в Кодакі.

Остання чверть XVII ст. у воєнно-політичній історії краю наповнена фактами різної взаємодії. Для того, хто хотів би говорити про «бойову співдружність» українців і росіян, прикладів буде досить. Під час першого Кримського походу (1687 р.) через лівобережжя сучасної Дніпропетровської області в напрямі Криму пройшли близько 100 тис. російських та 50 тис. українських військ. У 1688 р. росіяни та українці з Лівобережжя спільно будували Новобогородицьку фортецю. Так само як під час першого, наш край став важливою тиловою базою і другого Кримського походу (1689 р.), коли через ці місця рухалися 112 тис. російських та 50 тис. українських військ, причому з'єдналися ці армії на Самарі 20 квітня [17, с. 24–25].

Достатньо ретельно досліджено протистояння з татарськими військами 1690-х рр. на теренах краю у роботах д-ра іст. наук В. Заруби. Для відбиття татарських нападів було створено систему оборони, яку забезпечували розвідка, служба попередження, фортифікаційні споруди, попереджувальні виправи на територію противника. Дуже часто для вишукування ворога висилали дозори сотники Царичанки та Китайгорода. Ці сотні, як це сталося на початку 1690 р., брали на себе і перший удар татар. Взимку 1695–1696 рр. кримський хан здійснив великий похід, аби помститися за взяття російсько-українським військом Казикермена та інших нижньодніпровських турецьких фортець. Кримські та ногайські війська, а також калмики і черкеси наступали через Посамар'я, спалили села і хутори понад Оріллю, у т.ч. Царичанку та посад Китайгорода. Проте Іван Мазепа зумів сконцентрувати війська і татари змушені були надзвичайно швидко відступати, а козаки компанійського полку Пашковського ще деякий час знешкоджували дрібні загони кримців у орільських та самарських лісах. У 1697 р. місцем переправи на правий берег Дніпра російських (командир — Я. Долгоруков) та українських (командир — І. Мазепа) військ став Новий Кодак. На острові Томаківка І. Мазепа залишив лубенського полковника Л. Свічку з припасами. У Казикермені ці сили об'єдналися із запорожцями кошового Г. Яковенка та вели запеклі бої з турецькими і татарськими військами [9, с. 365–366, 370, 387–389, 400–403].

Виявлено чимало прикладів і того, як татари виступали союзниками запорожців, причому противниками є як росіяни, так і українці з Гетьманщини, оскільки І. Мазепа в цей час дотримувався чіткої проросійської позиції і доволі часто конфліктував із січовиками. Весна 1688 р. означала початок робіт зі спорудження Новобогородицької фортеці — і документи рясніють повідомленнями про невдоволення запорожців, хоча на певний час його притлумили [25, с. 82; 19]. По-

силення тиску з боку Січі відчувалося після повернення більшості козаків із літніх промислів. У своїй столиці низовики вирували. Околицький Г. Косагов, який часто виступав разом із запорожцями проти татар, отримав від них надзвичайно різкого листа, в якому постановляло нове укріплення на Самарі трактувалося як підмова Г. Косагова: *«...не чрез кого иного, толко чрез совет ваш пуца наша и пасека вековечная войсковая учинилась разорена...»* [40, с. 125]. Цим невдоволенням сподівалися скористатися сусіди. Наявна інформація, що в Речі Посполитій розглядали варіант обернення зброї проти росіян у союзі з січовиками, а кримський хан пропонував Запоріжжю союз для знищення Новобогородицька [25, с. 86–87; 40, с. 165].

У 1692 р. частина запорожців підтримала повстання Петра Іваненка проти І. Мазепи та російського панування в Україні. Будівництво Богородицької фортеці лідер повстанців використовував для антимазепинської та антиросійської агітації січовиків, причому І. Мазепі приписував намір намовити росіян *«...щобь такий город посередь Съчи поставити, якь на Самарь побудувавъ»* [42, с. 96].

П. Іваненко сподівався на підтримку Кримського ханства і хотів підняти народ проти соціального гніту та втрати самостійності Гетьманщиною. Для нас цікаво, що одну з перших своїх акцій повстанці провели проти потужної Богородицької фортеці, яку спокійно могли обійти. Найімовірніше, П. Іваненко був зв'язаний певними обіцянками із Кошем.

Війська П. Іваненка зосередилися на річці Татарці, де було прийнято остаточне рішення спочатку атакувати Богородицьк. У ніч на 31 липня 1692 р. близько 2 тис. козаків П. Іваненка та 500 союзних їм татар здійснили напад на Богородицьк. Вони пішими увірвалися в посад і спалили дві його вежі. З фортеці здійснили вилазку у відповідь і повстанці відступили [10, с. 67; 42, с. 271–272]. Дії П. Іваненка на Орелі були більш успішними — Царичанка, Китайгород та інші порільські містечка стали на бік повстанців [11, с. 70–71]. Проте загалом повстання зазнало поразки.

З початком XVIII ст. протистояння з росіянами загострилося, оскільки вони побудували ще одну фортецю проти Січі. Тому козаки регулярно починають відганяти коней російських полків. У 1703 р. запорожці збиралися в Кодак та інших місцях Вольностей із настроями йти на російські фортеці. Показовою є відмова від присяги російському престолу [39; 42, с. 237, 240–241, 247–248, 255–256].

Виступ І. Мазепи проти Петра I показав, що російська політика осоружна не тільки для січовиків. Запорожці, попри властиву для багатьох з них особисту неприязнь до І. Мазепи як політкар, активно підтримали його боротьбу проти російської влади. Кошовий отаман Кость Гордієнко зібрав козаків в околицях Кодак і вирушив на Полтавщину, на з'єднання з І. Мазепою та шведським королем Кар-

лом ХІІ. Проте російські війська висунулися до нашого краю і каральна експедиція полковника Яковлева, скориставшись відсутністю більшої частини запорожців, знищила Кодаки та Січ. Цей раунд боротьби залишився за Російською державою [8, с. 51; 1, т. 1, с. 44; 11, с. 290–291].

Запорожці контратакували незабаром. У лютому 1711 р. козаки із союзними татарами підійшли до Новосергіївської фортеці, в районі сучасного с. Вільне Новомосковського р-ну. Основна маса населення тут складалася з одружених запорожців та посполитих Війська і їх підтримка стала визначальною при захопленні фортеці з російським гарнізоном. Так само підтримали січовиків мешканці с. Кочережки. На початку березня запорозький загін із татарами Девлет-Герая атакував Богородищк. Вони частково випалили передмістя, проте відступили — артилерійський вогонь був занадто нищівним. Після відходу основних запорозьких сил на південь близько тисячі козаків залишилися прикривати Новосергіївськ від можливої атаки з боку богородицького гарнізону [18; 37]. Зрештою, провал Пруського походу Петра І змусив Росію погодитися на те, що Кіш із Вольностями виходить із-під її влади. Так союзницькі стосунки січовиків і татар були доповнені перебуванням у складі одного державного утворення — Кримського ханства.

Становище знову змінилося в середині 1730-х рр. Запорожці у 1734 р. знову визнали сюзеренітет Російської імперії і в умовах російсько-турецької війни 1735–1739 рр. татари стали супротивниками, а росіяни — союзниками. Наприкінці вересня 1739 р. на південь від Орелі зосередився корпус генерал-лейтенанта Леонтьєва чисельністю у 39 тис. вояків, причому українська і російська частини його були приблизно рівними після приєднання запорожців. Марш на південь почався 1 жовтня і пролягав через Самару. Проте негода примусила війська повернутися і вже 6 листопада вони дісталися Царичанки [2, с. 171; 7].

У 1736 р. місцем збору основної армії під командуванням фельдмаршала Мініха визначили Царичанку, у складі 85-тисячної армії якого гетьманці налічували 16 тис., запорожці — 6 тис., а слобідські козаки — 3,7 тис. шабель. Марш на південь відбувався через Старосамарський (на місці Новобогородицької фортеці) та Усть-Самарський ретраншементи. У результаті походу було взято такі кримські міста як Ак-Мечеть, Кафа, Бахчисарай. До Самари повернулася лише половина війська. Татари відповіли набігом — у лютому 1737 р. хан перейшов Дніпро в районі Мишуриноного Рогу і спустошив південні полки Гетьманщини. Аналогічну спробу кримські війська здійснили у лютому 1738 р., йдучи тепер лівобережжям нашої області через Вовчу і далі на Самару та Орель. Але прорватися не вдалося — до Самари їх переслідувала регулярна армія, а далі справу взяли до своїх рук запорожці [2, с. 203, 346–347, 466–477]. Навіть завершення війни не означало для прикордоння послаблення пильності і в квітні–травні 1740 р.

китайгородський сотник Є. Семенов здійснив із своїми козаками розвідувальний рейд від Самари до Берди, але ніде не виявив підготовки татар до набігу [29, арк. 2].

Спільно з росіянами запорожці брали участь у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. Січовики діяли в різний спосіб — як піхота, кіннота, власною запорозькою флотилією на Чорному морі. Запорожці відзначилися в бойових діях у Криму, Придунав'ї, під час штурму Очакова тощо [36].

Для нас важливо також, що саме відбувалося на терені краю в цей час. Кодацька і Самарська паланки стали місцем переселення для багатьох посполитих і козаків з півдня Вольностей, більш забезпечених від татарського нападу. Дуже активно працювала система сторожової служби. Наприклад, кодацький полковник утворив сторожову команду зі 140 кінних та 40 піших козаків. Система козацьких команд прикривала і лівобережжя. Наприклад, взимку 1769–1770 рр. біля с. Вільного стояли 200 запорожців, а на іншому боці Самари, в урочищі Лучине — 100 [23, с. 103; 21, с. 11].

Готувалися до відбиття нападу татар і укріплення. Наприклад, в Старосамарському ретраншементі навесні 1769 р. палісад та платформи укріплень ретраншементу мали відремонтувати, для чого було потрібно 1 840 великих дерев [34, арк. 46]. Вже у червні до фортеці прибула ремонтна команда на чолі з поручиком Денисовим [34, арк. 57]. Проте татари здійснили диверсійний напад, оминаючи наявні укріплення. Наприкінці серпня — на початку вересня 1769 р. калга-султан Кримського ханства Шехбаз-Гірей з 3-тисячним загоном прослизнув повз заслони. Кримці розбили у верхів'ях Кільчені невеликий загін запорожців і атакували територію Самарської, Орільської та Протовчанської паланок. Були знищені десятки зимівників і слобід, зокрема Козирщина, Перешепине, Личкове тощо. Цей рейд, спрямований не стільки на взяття здобичі, скільки на знищення запілля противника, охопив територію в 100 км завдовжки та 70 км завширшки в найбільш заселених землях запорожців. Січовики невдовзі помстилися, здійснивши відплатний рейд на буджакських татар, знищуючи їх кочів'я [6].

Наразі йшлося про спільні дії українського населення краю та російської армії. Проте інших, значно менш дружніх стосунків вистачало. Центром російського впливу для півдня Вольностей у період Нової Січі був Новосіченський ретраншемент. Для півночі — спочатку Усть-Самарський, а з 1750-х рр. — Старосамарський ретраншемент. Російську присутність на півночі втілювала т. зв. «трюхсотенна нижньодніпровська команда» [31, арк. 33; 32, арк. 1; 33, арк. 102], загальним командиром якої був комендант Старосамарського ретраншементу. Крім самого гарнізону Старої Самари в його підпорядкуванні перебували залоги Лоц-Кам'янського ретраншементу, Кодацького, Сокольського та Біркутського редутів [33, арк. 84].

Конфліктів, і доволі відкритих, вистачало вже в 1740-х рр. У 1747 р. видано наказ провести в Усть-Самарському ретраншементі розслідування конфлікту в Ненаситці. До тамтешньої фортеці прийшли козаки полковника Письменного, які рибалили неподалік. Не відомо, що саме не сподобалося низовикам, але вони розламали укріплення, побили солдатів залоги і похвалялися бити їх регулярно — за козацькими коментарями, так завжди було і буде [1, т. 1, с. 221—222]. Схожа пригода трапилася 1749 р. у Старій Самарі. До міста приїхали кілька запорожців і добряче погуляли в місцевому шинку. Вони пиячили, влаштували стрілянину і погрожували спалити фортецю. Комендант, майор Ковальов після цього вирішив «*учредить артиллерию*» — вочевидь, козацький бенефіс справив на нього враження [10, с. 69]. Запорожцям, звичайно, муляла не залога: російських солдатів, наприклад, у 1765 р. було не більше 100 осіб [38]. Для Коша важливо було позбутися самого факту чужої присутності у Вольностях — і саме про це січовики писали в інструкції своїм депутатам до Уложеної комісії, яка за ініціативи Катерини II мала впорядкувати різні аспекти життя імперії і задовольнити об'єктивні потреби підданих [5, с. 106].

Приводом для конфлікту часто ставало втручання російських офіцерів у справи поза межами своїх компетентностей. Комендант Усть-Самарського ретраншементу прем'єр-майор А. Позняков вирішив повернути до Старої Самарі людей, які вирішили бути у підданстві Коша і перейшли до слободи Вільної. Для цього прапорщик І. Сверчков 16 березня 1747 р. прибув до слободи і віддав наказ колишнім старосамарцям збирати речі. Очевидно, аби полегшити їм переїзд, частину речей російські солдати взяли із собою, — у возах військовиків опинилися смушки, штані, сорочки, намітки, сало тощо. Проте вже наступного дня до Вільного прибув самарський полковник Кишенський на чолі тридцяти озброєних козаків. Подальші дії запорожців характеризуються як такі, що «...*весма к худому ихъ намѣ//ренню следовать могутъ*».

Самарський полковник із козаками заїхав на квартиру, де перебував поручик, і пояснив, що найкраще йому негайно забиратися зі слободи, оскільки і прибулі козаки, і місцеві мешканці схилиються до рукоприкладства — як за спробу примусового переселення, так і за забрані речі, що їх козацька команда вже повернула власникам. Прапорщика, як свідчить його рапорт, лякала нічна дорога, на що Кишенський лаконічно відповів: «...*чертъ тебя невозметъ*» [30].

Регулярними були випадки, коли російські офіцери намагалися накинати свою владу місцевому населенню. Наприклад, майор П. Щетинін вимагав грошей у посполитих і козаків за право косити сіно в гирлі Самари, а комендант Кодацького редуту поручик Серков робив те саме на теренах сучасного Дніпровсько-Орільського заповідника [31, арк. 29, 37 зв. — 38]. У розпал війни, влітку 1773 р. комен-

дант Старосамарського ретраншементу майор Рязанцев забрав накошене для запорожців сіно, а козаків, які приїхали збирати податки з шинків, наказав «бити як собак», і вони врятувалися лише тим, що стрибнули із Самарського мосту [33, арк. 242; 5]. У документах можна також виявити факти усвідомлення російськими офіцерами ставлення запорожців до них. Комендант Новосіченського ретраншементу майор Микульшин, констатує конфлікт з військовим суддею Тимофієм Косапом, писав йому: «...я вамъ гдрю моему їмею їзяснить // хотя вы нас великоросиских военных людей // своею персоною ї не-навидите...» [33, арк. 213 зв. – 214].

Останнім акордом взаємодії з росіянами стали події «атакування Січі». Корпус генерал-поручика Петра Текелія був поділений на 5 відділів, які виконували різні завдання. Один з відділів під командою графа де Бальмена у складі Інгермландського карабінерного, Московського піхотного та двох донських полків увійшов до Нового Кодака та розташував свої команди в околицях. Якщо в самому місті козаки не чинили опору, то під час візитів російських вояків до зимівників вони часто потрепали, про що вони доповідали своїм командирам. Основні сили П. Текелія підійшли до Січі. Частина козаків пропонувала чинити опір, проте більшість, яка мала родини і майно та побоювалася, зокрема, репресій, вирішила капітулювати [19; 23, с. 554–555].

Висновки. На основі проаналізованих матеріалів можна говорити лише про попередні висновки. Причини, які обумовлювали конфліктність або взаємодію на воєнно-політичному рівні, лежать дещо в іншій площині, ніж етнічність. Також конкретний матеріал підтверджує, що залежно від політичних потреб запорозька спільнота могла бути як союзною, так і ворожою щодо Гетьманщини, з якою її єднала етнічна спільність.

Обговорення. Інституційна розділеність не має затуляти безліч зв'язків, які поєднували козацькі утворення. Варто також замислитися над тим, як легко перейшли реєстровці на бік повсталих запорожців у 1648 р., а у разі І. Мазепи, навпаки, – Січ легко підтримала виступ волості. Неабиякий науковий інтерес має і питання взаємного сприйняття різних етносів, їх повсякденної взаємодії на теренах Вольностей. Такі дослідження, якщо накласти їх на спостереження за етнічним чинником у воєнно-політичних подіях, допоможуть краще зрозуміти ту роль, яку відігравали етнічні чинники в ранньомодерні часи на запорозьких теренах.

Бібліографічні посилання

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі, 1998–2008. Київ, тт. 1–5.
2. Байов, А., 1906. *Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны*: в 2-х т. Санкт-Петербург.

3. Боровой, С. Я., ред., 1997. Евреи в Запорожской Сечи (По материалам сечевого архива). *Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «хмельничины»)*. Иерусалим, сс. 207–250. Доступно: <<https://history.wikireading.ru/189787>>.
4. Голобуцький, В., 1994. *Запорозьке козацтво*. Київ: Вища школа.
5. Голобуцький, В. О., 1961. *Запорозька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775*. Київ: АН Української РСР.
6. Грибовський, В. В., б.р. *Диверсійний рейд Шехбаз Гірея на Присамар'я 1769 р.* Доступно: <<https://etnoparky.dniprorada.gov.ua/>>.
7. Маркович, Я., 1859. *Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича*: в 2-х ч. Москва, часть 1, с. 445.
8. Заруба, В., 2004. *Кодак. Нарис історії фортеці*. Дніпропетровськ.
9. Заруба, В., 2003. *Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст.* Дніпропетровськ.
10. Болебрух, А. Г., ред., 2006. *Історія міста Дніпропетровська*. Дніпропетровськ.
11. Костомаров, Н., 1995. *Руина. Мазепа. Мазепинцы*. Ист. монографии и исслед. Москва.
12. Крикун М., 2006. *Між війною і радою: Козацтво правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII ст.* Київ.
13. Лиман, І., 1997. *Церква в духовному світі запорозького козацтва*. Запоріжжя.
14. Смолій, В., ред., 2002. *Листи Івана Мазепи, 1687–1691*. Київ, т. 1, сс. 188, 192, 201.
15. Мищик, Ю., 2004. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД. В: *Історія та особистість історика: зб. наук. праць, присвячених 60-річчю ювілею проф. Г. К. Швидько*. Дніпропетровськ, с. 60.
16. Мищик, Ю., 1997. *Козацький край : нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст.* Дніпропетровськ, сс. 140–141.
17. Мищик, Ю., 1994. *Місто на Самарі*. Дніпропетровськ.
18. Мільчев, В., 2005. Запорозький гарнізон Новосергіївської фортеці: сторінка кампанії 1711 р. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, вип. 5, сс. 462–470.
19. Олійник, О., 2005. *Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775)*. Запоріжжя: Дике поле.
20. Пірко, В. О., 2004. *Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст.* Донецьк: Східний видавничий дім.
21. Репан, О., 2012–2013. Топоніми нижнього Посамар'я у джерелах середини XVIII ст. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. Дніпропетровськ, вип. 11, сс. 7–17. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prikd_2012-2013_11_5>.
22. Рябінін-Скляревський, О., 2000. Запорозькі заколоти і керуюча верства Коша XVIII ст. В: Малинова, Г.; Сапожников, І., 2000. *О. О. Рябінін-Скляревський: матеріали до біографії*. Одеса, Київ, сс. 83–211.
23. Скальковський, А., 1994. *Історія Нової Січі або останнього Коша Війська Запорозького*. Дніпропетровськ.
24. Слабченко, М., 1999. Паланкова організація Запорозьких Вольностей. В: Козирев, В., 1999. *Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.)*. Запоріжжя.
25. Станіславський, В., 2004. *Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699*. Київ.

26. Стороженко, І., 1996. Воєнні дії 1648–1652 рр. В: Стороженко, І., 1996. *Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття*. Дніпропетровськ, кн. 1, сс. 104–136.
27. Стороженко, І., 2010. Жовтоводська битва у світлі гіпотез та археологічних досліджень. *Військово-істор. альм.* Київ, вип. 2(21), сс. 4–15.
28. Сохань, П., ред., 2004. *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687)*. Київ; Львів.
29. *Рапорт полтавської полкової старшини про розвідку китайгородським сотником Ерофеєм Семеновим в степу від р. Самара до р. Берда й узбережжя Азовського моря*, 15 травня 1740 р. Ф. 51 (Генеральна військова канцелярія, м. Чигирин, м. Гадяч, м. Батурин, м. Глухів). Оп. 3. Т. 6. Спр. 8008. Київ: Центральний державний історичний архів України, 2 арк.
30. Ф. 59 (Київська губернська канцелярія). Оп. 1. Спр. 1377. Київ: Центральний державний історичний архів України, арк. 46, 49–49 зв.
31. Ф. 229 (Кіш Нової Запорозької Січі). Спр. 35 (Справа про створення і діяльність слідчої комісії у справі зловживань офіцерів ландміліції — майора П. Щетиніна і поручика Зеленіна. 1756–1760 рр.). Київ: Центральний державний історичний архів України, 134 арк.
32. Ф. 229 (Кіш Нової Запорозької Січі). Спр. 64 (Справа про вивезення заліза з Старосамарського ретраншементу для відбудови куренів на Січі після пожежі, про виготовлення якорів для човнів та інші господарські питання. 1759 р.). Київ: Центральний державний історичний архів України, 36 [38] арк.
33. Ф. 229 (Кіш Нової Запорозької Січі). Спр. 100 (Справа про виділення сіножатей для російських і козацьких команд в дачах Війська Запорозького. 1760–1775 рр.). Київ: Центральний державний історичний архів України, 278(300) арк.
34. Ф. 229 (Кіш Нової Запорозької Січі). Спр. 168 (Справа про складання додаткового опису зайд у Старій Самарі. 1764 р.). Київ: Центральний державний історичний архів України.
35. Ф. 229 (Кіш Нової Запорозької Січі). Спр. 306 ("Реестръ базарных будок".— ["Діло о будкахъ базарнихъ. 1761, июня 20 дня заведенное. № 117"]). Київ: Центральний державний історичний архів України, 84 [83] арк.
36. Чухліб, Т., б.р. *Російсько-турецька війна 1768–1774*. Доступно: <http://www.history.org.ua/?term=Rosijsko_turetska_1768>.
37. Шалобудов, В., 2006. Свідчення використання протикорабельної артилерії у матеріалах Богородицької фортеці. *Січеславський альманах*. Дніпропетровськ, вип. 2, С. 44.
38. Швидько, Г., 1996. Боротьба запорозького козацтва за збереження своїх вольностей в 50–60 рр. XVIII ст. *Південна Україна*, № 1, с. 29.
39. Яворницький (Эварницкий), Д. И., 1908. *Источники для истории запорожских казаков*. Владимир, Т. 1, сс. 920, 939.
40. Яворницький, Д., 2008. Джерела до історії запорозьких козаків. В: Яворницький, Д., 2008. *Твори у 20 томах*. Запоріжжя, Т. 3, кн. 1.
41. Яворницький, Д., 1990. *Історія запорозьких козаків* : у 3 т. Київ, т. 2.
42. Яворницький, Д., 1993. *Історія запорозьких козаків* : у 3 т. Київ, т. 3.
43. Яценко, В., 2005. Взаємодієносини Московської держави та Війська Запорозького низового в контексті інтеграційних перетворень у кінці XVII — на початку XVIII ст. *Січеславський альманах*. Дніпропетровськ, вип. 1, сс. 65–89.

References

Arkhiv Kosha Novoyi Zaporoz'koyi Sichi [Archive of the New Zaporozhian Sich Kish], 1998–2008. 5 vols. Kyiv (in Ukrainian).

Bayov, A., 1906. *Russkaya armiya v tsarstvovanie imperatritsy Anny Ioannovny* [*The Russian Army in the reign of Empress Anna Ioannovna*]. 2 vols. St. Petersburg (in Russian).

Borovoy, S. Y., 1997. Evrei v Zaporozhskoy Sechi (Po materialam sechevogo arkhiva) [Jews in Zaporozhian Sich (Based on materials from the Sich Archive)]. In Borovoy, S. Y., ed. *Evreyskie khroniki XVII stoletiya (Epokha «khmel'nichyny»)* [*Jewish chronicles of the 17th century (the Khmelnytsky's period)*]. Jerusalem: Geshtarim, pp. 207–250. Available at: <<https://history.wikireading.ru/189787>> (in Russian).

Chukhlib, T., n.d. *Rosij's'ko-turets'ka viyna 1768–1774* [*Russian-Turkish War of 1768–1774*]. Available at: <http://www.history.org.ua/?termin=Rosijsko_turetska_1768> (in Ukrainian).

Holobutskyi, V., 1961. *Zaporoz'ka Sich v ostanni chasy svoho isnuvannya. 1734–1775* [*Zaporozhian Sich in the last days of its existence. 1734–1775*]. Kyiv: Publishing House of the Academy of Sciences of the UkrSSR. (in Ukrainian)

Holobutskyi, V., 1994. *Zaporoz'ke kozatstvo* [*Zaporozhian Cossacks*]. Kyiv: Vyshcha shkola. (in Ukrainian).

Hrybovskyi, V. V., n.d. Dyversynny reydz Shekhabaz Hireya na Prysamar"ya 1769 r. [The diversionary raid of Shekhabaz Girey on the Prysamaryia in 1769]. In: *Komunal'ne pidpryemstvo «Etnohrafichni parky Dnipra» Dniprov's'koyi mis'koyi rady* [*Communal Enterprise "Ethnographic Parks of the Dnipro" of the Dnipro City Council*]. Available at: <<https://etnoparky.dniprorada.gov.ua/>> (in Ukrainian).

Bolebrukh, A. H., ed., 2006. *Istoriya mista Dnipropetrovs'ka* [*History of the city of Dnipropetrovsk*]. Dnipropetrovsk: Grani (in Ukrainian).

Kostomarov, N. 1995. *Ruina. Mazepa. Mazepintsy* [*Ruin. Mazepa. Mazepists*]. Moscow. 800 pp. (in Russian).

Krykun, M. 2006. *Mizh viynoyu i radoyu : Kozatstvo pravoberezhnoyi Ukrainy v druhiy polovyni XVII – na pochatku XVIII st.* [*Between war and council: Cossacks of the Right-bank Ukraine in the second half of 17th and early 18th centuries*]. Kyiv: Krytyka. 472 pp. (in Ukrainian).

Kyyiv's'ka hubern's'ka kantselyariya [*Kyiv Provincial Office*]. 1708–1782. Kyiv: Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv (TsDIAK of Ukraine) (in Ukrainian).

Lyman, I., 1997. *Tserkva v dukhovnomu sviti zaporoz'koho kozatstva* [*Church in the spiritual world of the Zaporozhian Cossacks*]. Zaporizhzhia (in Ukrainian).

Smolii, V., ed., 2002. *Lysty Ivana Mazepy* [*Letters by Ivan Mazepa*]. 1687–1691. 2 vols. Kyiv, vol. 1. (in Ukrainian).

Markovich, Y., 1859. *Dnevnye zapiski malorossiyskogo podskarbiya general'nogo Yakova Markovicha* [*Dairy of the Little Russian General subtreasurer Yakov Markovich*]. 2 vols. Moscow (in Russian).

Mil'chev, V., 2005. Zaporoz'kyy harnizon Novoserhiyivs'koyi fortetsi : storinka kampaniyi 1711 r. [Zaporozhian garrison of the Novosergievsk fortress: page of campaign in 1711]. *Ukrayina v Tsentral'no-Skhidnyy Yevropi* [*Ukraine in Central and Eastern Europe*], issue 5, pp. 462–470 (in Ukrainian).

Mytsyk, Y., 1997. *Kozats'kyy kray : Narysy z istoriyi Dnipropetrovshchyny XV–XVIII st.* [*Cossack region: Essays on the history of Dnipropetrovsk in the 15th – 18th centuries*]. Dnipropetrovsk: Publishing House of Dnipropetrovsk University, pp. 140–141 (in Ukrainian).

Mytsyk, Y., 2004. Kozats'kyy viddil fondu Arkhiv koronnnyy u Varshavi AHAD [Cossack Department of the Crown Archives in Warsaw Fonds AGAD]. In: *Istoriya ta osobystist' istorika* [*History and personality of the historian*]. Dnipropetrovsk, p. 60. (in Ukrainian).

Mytsyk, Y. A., Mos'pan, N. V. and Plokhii, S. M., 1994. *Misto na Samari [A Town on the Samara river]*. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

Oliinyk, O., 2005. *Zaporoz'kyi zymivnyk chasiv Novoyi Sichi [Zaporozhian winterer of the times of the New Sich] (1734–1775)*. Zaporizhzhia (in Ukrainian).

Pirko, V. O., 2004. *Zaselennya i hospodars'ke osvoyennya Stepovoyi Ukrainy v XVI – XVIII st. [Settlement and economic development of Steppe Ukraine in the 16th – 18th centuries]*. Donetsk (in Ukrainian).

Raport poltavsk'oyi polkovoyi starshyny pro rozvidku kytayhorodsk'ym sotnykom Yerofeyem Semenovym v stepu vid r. Samara do r. Berda y uzberezhzhya Azovskoho morya [Report of the Poltava regimental commander on intelligence by the Kytaygorod centurion Yerofiy Semenov in the Steppe from the Samara River to the Berda River and the Azov Sea coast]. 15.05.1740. File 8008. Inventory 3. Vol. 6. *Heneral'na viys'kova kantseliariya, m. Chyhyryn, m. Hadyach, m. Baturyn, m. Hlukhiv [The General Military Office, Chyhyryn, Gadyach, Baturyn, Glukhiv]* Fund 51. Kyiv: Central State Historical Archives of Ukraine (TsDIAK of Ukraine) (in Ukrainian).

Register of bazaar booths. – [The case of booths bazaar. 1761, June 20th day. No. 117]. 1761, 1763, 1766, 1771–1773. File. 36. *Arkhiv Kosha Novoyi Zaporoz'koyi Sichi [Archive of the New Zaporozhian Sich Kish]* Fund 229. Kyiv: TsDIAK of Ukraine (in Ukrainian).

Repan, O. A., 2012–2013. Toponimy nyzhn'oho Posamar'ya u dzherelakh seredyny XVIII st. [Toponyms of the lower part of the Samara River in the sources of the middle of the 18th century]. *Prydniprov'ya : istoryko-kraeyeznavchi doslidzhennya [Prydniprova : historical local lore investigations]*. Dnipropetrovsk, issue 11, pp. 17–27 Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prikd_2012-2013_11_5> (in Ukrainian).

Ryabinin-Sklyarevs'kyy, O., 2000. Zaporoz'ki zakoloty i keruyucha verstva Kosha XVIII st. [Zaporozhian revolts and the ruling stratum of the Kish of the 18th century]. In: Malinova, H. and Sapozhnykov, I., eds. *O. O. Ryabinin-Sklyarevs'kyy : materialy do biohrafiyi [O. O. Ryabinin-Sklyarevsky: materials to the biography]*. Odesa; Kyiv, pp. 83–211 (in Ukrainian).

Shalobudov, V. M., 2006. Svidchennya vykorystannya protykorabel'noyi artyleriyi u materialakh Bohorodyts'koyi fortetsi [An indication of the use of anti-ship artillery in the materials of the Bogoroditska fortress]. *Sicheslavs'kyy al'manakh [Sicheslavian almanac]*. Dnipropetrovsk, issue 2, pp. 41–44 (in Ukrainian).

Shvydko, H., 1996. Borot'ba zaporoz'koho kozatstva za zberezhennya svoiykh vol'nostey v 50–60 rr. XVIII st. [The struggle of the Zaporozhian cossacks for preservation of their land possessions during the 1750s – 1760s]. *Pivdenna Ukrainy [The Southern Ukraine]*, issue 1, pp. 26–34 (in Ukrainian).

Skalkovskiy, A., 1994. *Istoriya Novoyi Sichi abo ostann'oho Kosha Viys'ka Zaporoz'koho [History of the New Sich or the last Kish of the Zaporozhian Army]*. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

Slabchenko, M., 1999. Palankova orhanizatsiya Zaporoz'kykh Vol'nostey [Palanka Zaporozhian Liberties organization]. In: Kozyryev, V., ed., 1999. *Materialy do istoriyi administratyvnoho ustroyu Pivdennoyi Ukrainy (druga polovyna XVIII – persha polovyna XIX st.) [Materials for the history of the administrative structure of Southern Ukraine (second half of the 18th - first half of the 19th century)]*. Zaporizhzhia (in Ukrainian).

Sprava pro skladannya dodatkovoho opysu zayd u Stariy Samari [The cause of drawing up an additional description of strangers in the Stara Samara]. 1764. File 168. *Arkhiv Kosha Novoyi Zaporoz'koyi Sichi [Archive of the New Zaporozhian Sich Kish]* Fund 229. TsDIAK of Ukraine (in Ukrainian).

Sprava pro stvorennia i diyal'nist' slidchoyi komisiyi u spravi zlovzhyvan' ofitseriv landmilitsiyi — mayora P. Shchetynnina i poruchyka Zelenina [The case on the establishment and operation of a commission of inquiry into misdemeanors of landmine officers — Major P. Shchetinina and Lieutenant Zelenin]. 1756—1760. File 35. *Arkhiv Kosha Novoyi Zaporoz'koyi Sichi* [Archive of the New Zaporozhian Sich Kish] Fund 229. Kyiv: TsDIAK of Ukraine (in Ukrainian).

Sprava pro vydilennia sinozhaty dlya rosiys'kykh i kozats'kykh komand v dachakh Viys'ka Zaporoz'koho [The case of the allocation of grassland for Russian and Cossack teams in villas of the Zaporozhian Army]. 1760—1775. File 100. *Arkhiv Kosha Novoyi Zaporoz'koyi Sichi* [Archive of the New Zaporozhian Sich Kish] Fund 229. Kyiv: TsDIAK of Ukraine (in Ukrainian).

Sprava pro vyvezennia zaliza z Starosamars'koho retranshementu dlya vidbudovy kureniv na Sichi pislya pozhezhi, pro vyhotovlennia yakoriv dlya chovniv ta inshi hospodars'ki pytannia [The case of the removal of iron from the Stara Samar retrenchment for the rehabilitation of the Kurens in the Sich after the fire, the manufacture of anchors for boats and other economic issues]. 1759. File 64. *Arkhiv Kosha Novoyi Zaporoz'koyi Sichi* [Archive of the New Zaporozhian Sich Kish] Fund 229. Kyiv: TsDIAK of Ukraine (in Ukrainian).

Stanislavskiy, V., 2004. *Zaporoz'ka Sich ta Rich Pospolyta* [Zaporozhian Sich and the Polish Commonwealth]. 1686—1699. Kyiv (in Ukrainian).

Storozhenko, I., 1996. *Bohdan Khmel'nyts'kyy i voyenne mystetstvo u vyzvol'-niy viyni ukraïns'koho narodu seredyny XVII stolittia* [Bogdan Khmelnytsky and military art in the Liberation War of the Ukrainian People in the middle of the 17th century]. Dnipropetrovsk, pp. 104—136 (in Ukrainian).

Storozhenko, I., 2010. Zhovtovods'ka bytva u svitli hipotez ta arkeolohichnykh doslidzhen' [The Battle on Yellow Waters in the light of hypotheses and archaeological research]. *Viys'kovo-istorychnyy al'manakh* [Military Historical Almanac], issue 2(21), pp. 4—15 (in Ukrainian).

Sokhan, P., ed., 2004. *Universaly ukraïns'kykh het'maniv vid Ivana Vyhovs'-koho do Ivana Samoylovycha* [Universals of Ukrainian hetmans from Ivan Vyhovsky to Ivan Samoilovich] (1657—1687). Kyiv; Lviv (in Ukrainian).

Yatsenko, V. B., 2005. Vzayemovidnosyny Moskovs'koyi derzhavy ta Viys'ka Zaporoz'koho nyzovoho v konteksti intehtatsiynykh peretvoren' u kintsi XVII — na pochatku XVIII st. [Relations between the Moscow State and the Zaporozhian Army troops in the context of integration transformations at the end of the 17th and early 18th centuries]. *Sicheslavs'kyy al'manakh* [Sicheslavian almanac], issue 1, pp. 65—89 (in Ukrainian).

Yavornitskiy (Evarnitskiy), D. I., 1908. *Istochniki dlya istorii zaporozhskikh kazakov* [Sources for the history of the Zaporozhian Cossacks]. 2 vols. Vladimir, vol. 1 (in Russian).

Yavornitskiy, D., 2008. *Dzherela do istoriyi zaporoz'kykh kozakiv* [Sources to the history of the Zaporozhian Cossacks]. *Tvory u 20 tomakh* [Works in 20 volumes]. 2 books. Zaporizhzhya, vol. 3, book 1 (in Ukrainian).

Yavornitskiy, D. I., 1990. *Istoriya zaporoz'kykh kozakiv* [History of the Zaporozhian Cossacks]. 3 vols. Kyiv: Naukova dumka, vol. 2 (in Ukrainian).

Yavornitskiy, D. I., 1990. *Istoriya zaporoz'kykh kozakiv* [History of the Zaporozhian Cossacks]. 3 vols. Kyiv: Naukova dumka, vol. 3 (in Ukrainian).

Zaruba, V., 2003. *Ukraïns'ke kozats'ke viys'ko v rosiys'ko-turets'kykh viynakh ostann'oyi chverti XVII st.* [Ukrainian Cossack army in the Russian-Turkish wars of the last quarter of the 17th century]. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

Zaruba, V., 2004. *Kodak. Narys istoriyi fortetsi* [Kodak Essay on the history of the fortress]. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

**Тематика козацького здобичництва на сторінках
«Записок Одеського товариства історії та старожитностей»**

Оксана Амеліна

ORCID: 0000-0002-2450-7848

ResearcherID B-6935-2019

sunkiss2017@ukr.net

*Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
вулиця Дворянська, 2, м. Одеса, 65082, Україна*

Анотація. У публікації розглянуто інформаційні можливості «Записок Одеського товариства історії та старожитностей» у питанні дослідження козацького здобичництва. Дане періодичне видання містить чимало інформації щодо одного з найцікавіших та дискусійних видів козацької здобичі — полону. З'ясовано, що на сторінках «Записок» розміщено розвідки щодо взаємодії козаків із тюркськими народами в межах Причорномор'я та Приазов'я, що допомагає у комплексному вивченні здобичництва як явища військово-побутової культури українського козацтва. Досліджено опис торгових шляхів козаків, що проходили суходолом, Чорним та Азовським морями; розташування міст-ринків для продажу та обміну захопленої здобичі, в тому числі і полону.

Ключові слова: козацтво; здобичні шляхи; здобич.

Надійшла до редколегії 31.08.2018

Прорецензована 23.10.2018

Рекомендована до друку 13.11.2018

**Themes of the Cossack Prey on
«Memoirs of the Odessa Society of History and Antiquities»**

Oksana Amelina

ORCID: 0000-0002-2450-7848

ResearcherID B-6935-2019

sunkiss2017@ukr.net

*Odessa I. I. Mechnikov National University
2, Dvoryanska str., Odessa, 65082, Ukraine*

Abstract. In the article we are talking about the information capabilities of the «Memoirs of the Odessa Society of History and Antiquities» (*Zapysky Odes'koho tovarystva istoriyi ta starozhytnostey*) on the issue of the study of Cossack prey. This periodical contains a lot of information about one of the most interesting and debatable types of Cossack mining — captivity. Also on the pages of *the Notes* are posted intelligence on the interaction of Cossacks with the impoverished peoples within the Black Sea and Azov Sea, which helps in the comprehensive study of mining as a phenomenon of military and domestic culture of the Ukrainian Cossacks. Interesting and useful in the consideration of this issue is a description of the trade routes of the Cossacks, landed by the Black Sea and the Azov Sea. Based on these descriptions, we can talk about the Cossack ways of the Cossacks and the location of city-markets for sale, exchange of captured prey, including captivity.

Keywords: Cossackship; Spurious ways; Prey.

Received 31.08.2018

Reviewed 23.10.2018

Accepted 13.11.2018

XIX ст. в Україні позначилось зростанням інтересу до історії рідного краю. Тому не є дивним, що одним із провідних центрів історичних досліджень стала Одеса. Цілком очевидно, що разом з інтересом до історичних розвідок формувалися дослідницькі та наукові установи. Так, 25 березня 1839 р. за сприянням генерал-губернатора М. С. Воронцова було засновано Одеське товариство історії та старожитностей [8, с. 215], яке стало першою дослідницькою установою на півдні України та другим таким товариством в усій тодішній Російській імперії, після *«Московского общества истории и древностей Российских»*.

Основною метою товариства було дослідження та популяризація історичного минулого переважно регіонів Північного Причорномор'я та Криму. Для публікації досліджень товариство започаткувало вихід *«Записок Одесского товариства истории та старожитностей»* (далі – *«Записки»*). Загалом було надруковано 33 томи, які виходили протягом 1839–1922 рр. Варто зазначити, що товариство проводило археологічні розкопки, на матеріалах яких публікувало різноманітні дослідження з історії Причорномор'я. Однак, окрім археологічного напрямку, в *«Записках»* публікувалося чимало документів, історичних розвідок, які стосувалися середньовічної історії регіону, в тому числі й козацької доби. У даній публікації саме останні цікавлять нас найбільше.

Попри значний історіографічний внесок, *«Записки»* як об'єкт наукового дослідження почали активно вивчати саме в останні десятиліття вже незалежної України. Однак питанням, які стосуються саме козацької доби, а особливо здобичницької діяльності козаків, не було приділено значної уваги. Тому в даному дослідженні акцентуємо увагу саме на публікаціях, які стосуються козацтва, – традиційної козацької діяльності, спрямованої на захоплення здобичі. Отримані із *«Записок»* дані умовно можемо поділити на декілька напрямків. Перший – козацько-тюркська взаємодія.

Зазначимо, що процес формування українського козацтва був доволі складним і пов'язаним із багатьма політичними, культурними, соціальними, економічними, географічними та іншими факторами. Сьогодні ряд дослідників вказують на значний вплив Великого Степового кордону, в межах якого перебувало козацтво, на процес його формування та становлення. У зазначеному регіоні відбувалася активна взаємодія між татарськими ордами та *«буйними ватагами»* козаків [12, с. 257]. Однією зі складових козацької військової взаємодії з тюркським світом стало здобичництво, в якому відбилася вся специфіка порубіжного способу життя козацтва. На сторінках *«Записок»* знаходимо цікаве уточнення, що кочували у зазначеному вище регіоні поблизу Очакова не просто татарські орди, а одна з найнебезпечніших орд – Едисанська орда татар ногайських [12, с. 259]. Тобто через військово-побутову взаємодію козаки переймали цілий комплекс соціокультурних особливостей не тільки татар, османів, але й ногайців.

У межах козацько-тюркської взаємодії зауважено певні паралелі між татарським ясиром та козацькою здобиччю, яка була різноманітною: від худоби до предметів розкоші. Одним із ключових напрямків здобичного промислу також був полон. Фактично військова здобич ставала економічним підґрунтям для козацтва на початкових етапах його існування в XVI — на початку XVII ст. Після інституалізації українського козацтва та формування окремого соціального стану здобич мала в собі інше смислове навантаження. Перш за все це була платня за лицарське служіння та захист рідної землі в спільноті самих козаків. Тобто здобичництво отримало ідеологічне обґрунтування.

Другий напрямок стосується одного з найменш досліджених видів здобичі — полону. Вплив зазначених змін на трактування здобичної діяльності бачимо у ставленні до полону. Якщо раніше захоплених людей козаки продавали в якості товару [7, с. 146], то в XVII—XVIII ст. частішими стали згадки про захоплення полону заради обміну на побратимів.

Ще одним, не менш цікавим аспектом здобичництва були напади на посольства та купців. Окрім коштовної здобичі та грошей, козаки також практикували заручництво відомих вельмож заради викупу. Чимало зусиль кримський хан докладав для боротьби з постійними походами козаків, а особливо з нападами їх на посольства заради здобичі. Турецький султан Баязид II наказав розібратися з козаками, які грабують купців, та покарати їх на смерть. Так, Менглі-гірей відправив свого сина до Азову, щоб припинити напади козаків та зробити шлях з території Московського князівства до Криму більш безпечним для посольств та купців. Отже, козаки, які постійно взаємодіяли з тюркськими народами, для купців та посольств виявлялися не менш небезпечними, ніж татари.

Здобичні шляхи козаків можна умовно виокремити у третій інформативно-тематичний напрям. На сторінках «Записок» зустрічаємо твердження про те, що козаки під час перемир'я з ногайцями ходили на території давніх торгових міст, таких як: Очаків, Овідіополь, Одессос (на Тілігульському лимані) для торгівлі з турками та ногайцями та обміну в XVI—XVII ст. [12, с. 259]. Можемо припустити, що саме в цих регіонах козаки продавали та обмінювали полонених.

Зауважимо, що, крім уже названих міст, важливу роль у торговельній справі козаків відігравав Хаджебей, тобто місто, яке в 1794 р. перейменували на Одесу. Так, автор статті А. Скальковський зазначає, що «...запорожские наездники, перебегающие иногда заветный Бужский рубеж, и чумацкие караваны отправившихся с хлебом и коровьим маслом к Очакову или Хаджебею, никто не видел этого края. Только с 1794 года, то-есть с основания города у Хаджебейского замка» [12, с. 266]. Тобто бачимо, що на територіях сучасної Одеської та Миколаївської областей активно взаємодіяли ногайські орди з козаками, особливо у питаннях торгівлі. Також знаходимо посилення на

те, що у козацьких архівах (скоріше за все, мова йде про архів Нової Січі) є згадки про те, що козаки, які займалися торгівлею, відвідували Буджацького сераскира Деппет-Герей-Султана, а на зворотному шляху заїжджали до командира Едесанської орди, який на той час розташовувався в районі Куяльника [12, с. 267]. Ця згадка стосується до 1758 р. і свідчить про активні торговельні відносини між козаками, ногайськими ордами та татарами.

У XVIII ст. здобичні походи козаків підлягали забороні з боку імперської влади. Проте окремі козацькі групи ходили на побережжя турецького володіння, минаючи Очаків та Кінбурну [3, с. 4]. В описі Півдня України за 1731–1786 рр. знаходимо свідчення про те, що, окрім нападів турок та татар, місцеве населення також потерпало від козацьких походів, які також брали в полон і людей для продажу [4, с. 81].

Варто зазначити, що здобичні шляхи козаків та торговельні локації збуту здобичі, у тому числі і полону, в окремий період часу співпадали з турецько-татарськими. Так, у документах знаходимо відомості про те, що захоплена з козаками здобич визнавалася їхньою власністю і не підлягала вилученню, окрім того, що її хотіли перекупити [13, с. 757, 830]. Також знаходимо свідчення про те, що військова здобич ділилася між козацькою общиною [13, с. 785]. Доказом даної тези слугують більш пізні спогади місцевого жителя міста Нікополя Решетняка, який помер у 1839 р. Він стверджував, що одна з улюблених чаш кошового отамана Івана Сірка була захоплена козаками під час здобичного походу. Саме цю чашу кошовий залишив собі та часто користувався нею у побуті. Інше захоплене добро було поділене між козаками [6, с. 537].

У статті «Описание Крима Мартина Броневского» цікавими є згадки про те, що козаки ходили в походи не тільки через акваторію Чорного моря, а також і Азовського [9, с. 334]. Так, спираючись на згадки про похід 1556 р., під час якого козаки пройшли азовськими водами до «керченських міст» та розорили їх, а після тим же шляхом повернулися додому [2, с. 156], можемо говорити про різноплановість здобичних шляхів козаків та їх зміни відповідно до тогочасних військово-політичних обставин.

Аналізуючи матеріали «Записок» можемо зазначити те, що козаки постійно взаємодіяли з татарами у двох основних аспектах: перший – захист власних територій від нападу турецько-татарських сил, другий – постійні набіги на території Кримського ханства та захоплення здобичі [6, с. 528].

Проте, варто зауважити, що здобичницький промисел другої половини XVII – початку XVIII ст. включав у себе не тільки напади на тюркські народності, але й на поляків та євреїв [10, с. 543]. Окрім цього, як було зазначено раніше, постійними були напади на посольства, в тому числі й Московського князівства.

Після зруйнування Запорозької Січі 1775 р. імперський уряд залишив на кордонах з Кримським ханством козацькі військові частини для захисту території від набігів: «козацькі полки стояли на кордонах по лінії річок Буг та Дніпро» [5, с. 20]. Разом із тим заборона на захоплення здобичі призвела до поступової втрати традицій здобичництва у козацькому середовищі.

Отже, «Записки Одеського товариства історії та старожитностей» є важливим історичним джерелом у вивченні традицій козацького здобичництва. На сторінках зазначеного видання є чимало інформації про один із найцікавіших напрямків здобичницької діяльності козаків — захоплення полону. Також ми знаходимо опис подальшого використання як полонених, так й іншої здобичі. Опис торгових шляхів козаків та місць продажу, обміну здобичі дають можливість комплексно дослідити не тільки питання козацької торгівлі, але й продажу захоплених козаками людей.

Бібліографічні посилання

1. Апанович, О. М., 1991. *Розповіді про запорозьких козаків*. Київ, сс. 47–48.
2. Брун, Ф., 1863. Следы древнего речного пути из Днепра в Азовское море. *Записки Одесского общества истории и древностей* (далі — *ЗООИД*), Т. 5, сс. 109–156.
3. Бурачков, Ц., 1875. Местоположение древнего города Каркинитеса и монетах ему принадлежащих. *ЗООИД*, Т. 9, сс. 1–133.
4. Гавриил, Р., 1853. Повествования о Новороссийском крае. *ЗООИД*, Т. 3, сс. 81–129.
5. Иванов, П. А., 1904. К истории запорожских казаков после уничтожения Сечи. *ЗООИД*, Т. 25, сс. 20–40.
6. Климов, П., 1867. Материалы для истории Запорожья. *Никополь. ЗООИД*, Т. 6, сс. 523–539.
7. Леп'явко, С., 2000. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття "козацького хліба" в останній третині XVI ст. *Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть*. Київ, вип. 1, сс. 143–158.
8. Наріжний, С., 1942. Одеське товариство історії й старовини. *Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі*. Прага, Т. 4, сс. 215–233.
9. Описание Крыма Мартина Броневского. *ЗООИД*, Т. 6, сс. 333–367.
10. Очерки запорожца. *ЗООИД*, Т. 6, сс. 543–550.
11. Сас, П., 2007. Военный промысел запорізьких козаків (перша половина XVII ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ, вип. 7, сс. 167–196.
12. Скальковский, А., 1844. Сравнительный взгляд на Очаковскую область в 1790 и в 1840 годах. *ЗООИД*, Т. 1, сс. 257–275.
13. Устав для Генуезских колоний 1449 год. *ЗООИД*, Т. 5, сс. 757–837.

References

Anon., 1863. Ustav dlya Genuezskikh koloniy 1449 god [Charter for the Genoese colonies 1449]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey* [Notes from the Odessa Society of History and Antiquities], vol. 5, pp. 757–837 (in Russian).

Anon., 1867. Ocherki zaporozhtsa [Cossack essays]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey* [Notes from the Odessa Society of History and Antiquities], vol. 6, pp. 543–550 (in Russian).

Anon., 1867. Opisanie Kryma Martina Bronevskogo [Martin Bronevsky's Description of the Crimea]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey* [Notes from the Odessa Society of History and Antiquities], vol. 6, pp. 333–367 (in Russian).

Apanovych, O. M., 1991. *Rozpovidi pro zaporoz'kykh kozakiv* [Stories about the Zaporozhian Cossacks]. Kyiv: Dnipro (in Ukrainian).

Brun, F., 1863. Sledy drevnego rechnogo puti iz Dnepra v Azovskoe more [Traces of the ancient river route from the Dnieper to the Azov Sea]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey* [Notes from the Odessa Society of History and Antiquities], vol. 5, pp. 109–156 (in Russian).

Burachkov, T., 1875. Mestopolozhenie drevnego goroda Karkinitesa i monetakh emu prynadlezhashchikh [The location of the ancient city of Karkinites and the coins owned by him]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey* [Notes from the Odessa Society of History and Antiquities], vol. 9, pp. 1–133 (in Russian).

Gavril, R., 1853. Povestvovaniya o Novorossiyskom krae [Narratives about the Novorossiysk Area]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey* [Notes from the Odessa Society of History and Antiquities], vol. 3, pp. 81–129 (in Russian).

Ivanov, P. A., 1904. K istorii zaporozhskikh kozakov posle unichtozheniya Sechi [To the history of the Zaporozhian Cossacks after the destruction of the Sich]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey* [Notes from the Odessa Society of History and Antiquities], vol. 25, pp. 20–40 (in Russian).

Klimov, P., 1867. Materialy dlya istorii Zaporozh'ya. Nikopol' [The Materials for the history of Zaporizhzhia. Nikopol]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey* [Notes from the Odessa Society of History and Antiquities], vol. 6, pp. 523–539 (in Russian).

Lepiavko, S., 2000. Formuvannya svitohlyadnykh zasad ukraïns'koho kozatstva (ponyattya "kozats'koho khliba" v ostanniy tretyni XVI st. [Formation of ideological principles of the Ukrainian Cossacks (the notion of "Cossack bread" in the last third of the XVI century)]. *Ukrayina v Tsentral'no-Skhidniy Yevropi: Studiyi z istoriyi XI–XVIII stolit'* [Ukraine in Central and Eastern Europe: Studios on the history of the 11th – 18th centuries], issue 1, pp. 143–158 (in Ukrainian).

Narizhnyi, S., 1942. Odes'ke tovarystvo istoriyi y starovyny [Odessa Society of History and Antiquities]. *Pratsi Ukrayins'koho istorychno-filolohichnoho tovarystva v Prazi* [Works of the Ukrainian Historical and Philological Society in Prague], vol. 4, pp. 215–233 (in Ukrainian).

Sas, P., 2007. Voyennyi promysel zaporiz'kykh kozakiv (persha polovyna XVII st.) [Military fishery of the Zaporozhian Cossacks (the first half of the 17th century)]. *Ukrayina v Tsentral'no-Skhidniy Yevropi (z naydavnishykh chasiv do kintsya XVIII st.)* [Ukraine in Central and Eastern Europe (from ancient times to the end of the 18th century)], issue 7, pp. 167–196 (in Ukrainian).

Skal'kovskiy, A., 1844. Sravnitel'nyy vzglyad na Ochakovskuyu oblast' v 1790 i v 1840 godakh [A comparative view of the Ochakov region in 1790 and in 1840]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey* [Notes from the Odessa Society of History and Antiquities], vol. 1, pp. 257–275 (in Russian).

**Різноманіття правових традицій в судовій практиці
Катеринославщини останньої чверті XVIII ст.**

Ольга Посулько

ORCID: 0000-0002-7250-9696

ResearcherID B-9934-2018

olgaposunko70@gmail.com

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, 49010, Україна*

Анотація. У статті здійснено характеристику регіональних особливостей судової системи Катеринославського намісництва (1783–1796) та Новоросійської губернії (1796–1802). Джерельну базу дослідження складають дві групи матеріалів: документи вищих судових та адміністративних установ намісництва (губернії); справи судових інстанцій повітового рівня. На основі здійсненого аналізу виділено окремі території вказаних адміністративно-територіальних одиниць, які мали правову специфіку. Перший регіон – землі колишньої Гетьманщини, що у вигляді Кременчуцького, Полтавського повітів увійшли до складу намісництва у 1783 р. Згідно з указом 1777 р. тут дозволялося використання норм «малоросійського права», яке опиралося на Литовський Статут 1588 р. і Магдебурзьке право. У документах часті вказівки саме на ці правові документи; використання їх спеціальної термінології; узгодження їх норм зі звичаєвим правом українців вказаних повітів. Другий регіон – північно-східні повіти намісництва (у 1783 р. Бахмутський, Слов'янський, Донецький), які межували з Слобідською Україною і землями Війська Донського. Особливість справ цього куточка намісництва – апеляція виключно до російського імперського законодавства. Оскільки до поземельних конфліктів тут землевласники залучали донських козаків, то і сутинки ці більш агресивні, судові розгляди ускладнені. Також населені пункти, які населялися донцями, вирізнялися іншими принципами організації суспільного життя, мали специфіку родинних відносин, що відображалося і у видах злочинів. У період існування Новоросійської губернії (1796 – 1802) її губернські установи були ревізійними для справ, що направлялися з Криму. Це стосувалося переважно кримінальних справ. Тут спостерігалось нерозуміння з боку російського чиновництва місцевих традицій та звичаїв. Зроблено висновки, що названі адміністративно-територіальні одиниці у їх розмірах не могли бути однорідним полем реалізації реформи 1775 р.

Ключові слова: Південна Україна; інкорпорація; судова реформа 1775 р.; межування.

Надійшла до редколегії 31.08.2018

Прорецензована 23.10.2018

Рекомендована до друку 13.11.2018

ROXOLANIA HISTORICA

Roxolania Historica. 2018. Vol. 1(16), 63–79

doi: 10.15421/30180104

<http://www.ndhistory.dp.ua>

LCC DK508.773

The Variety of Legal Traditions in the Judicial Practice of Yekaterinoslav Region in the last quarter of the 19th century

Olha Posunko

ORCID: 0000-0002-7250-9696

ResearcherID B-9934-2018

olgaposunko70@gmail.com

*Oles Honchar Dnipro National University
72 Gagarin avenue, Dnipro, 49010, Ukraine*

Abstract. The article is devoted to the description of regional features of the judicial system of Yekaterinoslav province (1783–1796) and Novorossiysk province (1796–1802). The source of the study consists of two groups of materials. The first group is the documents of the highest judicial and administrative institutions of the province. The second group is represented by the county level of judicial institutions. On the basis of the analysis carried out, separate territories of the mentioned administrative-territorial units, which had legal specifics, were singled out. The first region is the lands of the former Hetmanate, which in the form of Kremenchuk, Poltava districts became part of the governorship in 1783. According to the decree of 1777, the use of the norms of "Little Russian law" was allowed here which was based on the Lithuanian Statute of 1588 and the Magdeburg Law. The documents are often instructed specifically on these legal documents; use of their special terminology; subordination of their norms with the customary right of Ukrainians of these territories. The second region are the northeastern provinces of the governorate (in 1783 Bakhmut, Sloviansk, Donetsk) which bordered on Slobidska Ukraine and the lands of the Don troops. The peculiarity of the cases from this corner of the governorship is the appeal exclusively to the Russian imperial legislation. Since the landowners involved the Don Cossacks to land conflicts there these clashes were more aggressive, court proceedings were more complicated. Also, the settlements which were inhabited by the Dons were distinguished by other principles of organization of social life, have specific family relations, which was reflected in the types of crimes. During the period of the existence of the Novorossiysk province (1796–1802), its provincial institutions were audits for cases sent from the Crimea. Immediately in 1783–1784, in order to stabilize the situation, the division into six kaimancies (provinces), which were divided into cadillics (counties), continued to operate there. They were judged, respectively, by the Caimakans and the Kadia. Criminal cases were considered at the courts of the imperial standard, and then they were sent to the Revolutionary Courts of Novorossiysk. Here we note the lack of understanding from the side of Russian bureaucracy of local traditions. The customs of marriage-family, inheritance law have often been ignored by general courts. It is concluded that the named administrative-territorial units in their size could not be a homogeneous field of implementation of the 1775 reform. The polyethnic composition of the population, the local traditions power could not be ignored until then and was forced to consider them in the organization of the judicial system and legal proceedings.

Keywords: Southern Ukraine; Incorporation; Judicial Reform in 1775; Interrogation.

Received 31.08.2018

Reviewed 23.10.2018

Accepted 13.11.2018

Постановка проблеми. Загальновідомою є теза про те, що остання чверть XVIII ст. мала виключне значення в інкорпорації Південної України (та і не лише її) до складу Російської імперії. У цьому процесі традиційно розглядають питання ліквідації Запорозької Січі, уніфікації окремих сфер життя суспільства, соціальну та міграційну політику щодо регіону тощо. Досить активно розробляється проблематика адміністративно-територіальних змін, осмислення місцевої управлінської системи, але, на жаль, у вказаному контексті мало зроблено для вивчення такої важливої складової модернізаційних процесів епохи як судова система. Є усталені твердження, що «Положення про губернії» 1775 р. (які і впроваджували нову систему судочинства в імперії) було поширено у 1784 рр. на територію Південної України і так запроваджено імперське право і судочинство. Проте спеціальні дослідження фактично відсутні.

Наявний **комплекс історико-правових робіт** ми можемо розподілити на окремі групи. Перша група — роботи, які дають загальні уявлення про період та реформи управління і судочинства вказаного часу; політику імперії щодо окремих територій України [1; 3; 13; 15; 20; 28; 45; 46]. Друга група досліджень має регіональний вимір: праці з вивчення адміністративно-територіальних змін і управлінських структур власне Південної України; роботи про діяльність окремих установ краю [4; 16; 17; 21; 27]. Інформація про функціонування регіональної судової системи, про особливості побутування певних правових норм і традицій у них представлена фрагментарно.

Вважаємо за необхідне дати певні пояснення стосовно географічних назв. Визначення «Катеринославщина» у даній статті досить умовне, воно не відповідає розумінню цього регіону, характерному для XIX ст. Стосовно останньої чверті XVIII ст. радше спрацьовує «прив'язка» регіону до міста, яке номінально являлося центром великих адміністративно-територіальних одиниць — Катеринославського намісництва (1783—1796 рр.), а згодом Новоросійської губернії (1796—1802 рр.)

Як відомо, реалізуючи реформу 1775 р., яка була і адміністративною, і судовою, і управлінською, створювалися адміністративно-територіальні одиниці без урахування історичних і етнічних особливостей та традицій. Визначальним фактором була чисельність населення, зручність для централізованого управління. Відповідно, коли було утворено Катеринославське намісництво (пізніше Новоросійську губернію), то в результаті отримана одиниця мала величезні обсяги і включала в себе досить відмінні території. Варто згадати лише, що це були землі колишнього Війська Запорозького, частково території Гетьманщини, прикордонні землі з Військом Донським, на окремих етапах сюди включалися території Правобережжя, Слобідської України і підпорядковувався Крим. Крім того, активна колонізаційна політика уряду відкрила шлях до переселення сюди представників різних національностей і конфесій.

Мета статті — на основі матеріалів судових установ краю проаналізувати і визначити регіональні особливості побутування правових звичаїв, норм на окремих територіях Катеринославського намісництва (Новоросійської губернії); окреслити коло соціальних проблем і характеристик, притаманних певним повітам. **Джерельну базу** дослідження становлять дві групи матеріалів. Перша — це документи вищих за принципом територіальності установ — Катеринославських палат цивільного і кримінального суду (які мали всестановий характер); Катеринославського верхнього земського суду; Катеринославського совісного суду; Катеринославського намісницького правління; Новоросійської палати суду і розправи. Другу групу представляють матеріали судових установ (чи структур з такими функціями) повітового рівня — повітових земських судів, повітових магістратів, нижніх розправ, нижніх земських судів тощо.

Отже, у полі зору — система загального судочинства (ми виключаємо церковні, військові, суди національних громад). «Державний лібералізм» вказаного періоду полягав у досить лояльному ставленні держави до можливості використання національними громадами власного права і звичаїв. Так, іменним указом від 30 березня 1783 р. грецькій, вірменській громадам краю, а також людям «римського закону» дозволено мати суди власні (окрема згадка була про вірменський магістрат) [23, т. 21, № 15700]. Коли у 1784 р. віддавався указ про облаштування «присутственных мест» в Катеринославському намісництві, то знову підтверджувалася можливість вказаних поселенців судитися власним судом [23, т. 22, № 15908].

Зазвичай колоністам дозволялося керуватися власними правовими нормами у сфері цивільного права, робилися незначні винятки стосовно вирішення дрібних кримінальних справ, але лише у випадку скоєння правопорушення всередині громади. Всі ж тяжкі злочини підлягали юрисдикції загальних судів. Не будемо детально зупинятися на характеристиці самої системи, зазначимо лише, що реформа 1775 р. створювала станову систему, де кожен суспільний прошарок мав «свою» первинну судову ланку. Вищі ж інстанції (губернські палати цивільного і кримінального суду) і Совісний суд демонстрували принцип всестановості, оскільки виступали як апеляційна чи ревізійна установи, а Совісний суд взагалі мав свою специфіку.

Працюючи з документами різноманітних установ намісництва (губернії), не можна було не помітити певні особливості і відмінності у діяльності цих структур у різних повітах. Так само зміст справ свідчив про відмінні обставини соціально-економічного життя, певну кореляцію рівня і складу правопорушень у різних куточках краю. Це наштовхнуло на думку, що аналіз джерел дасть можливість виділити свого роду ареали у складі вказаного регіону, які мають власну специфіку.

Перший регіон, який вирізняється — землі колишньої Гетьманщини. Це були Кременчуцький (пізніше Градизький), Полтавський

повіти. Згодом у 1790-х додалися ще Миргородська і Хорольська округи [27, с. 60]. Як відомо, у 1781–1783 рр. на території Гетьманщини також впроваджувалася нова судова система. Відповідно попередні суди (земські, городські, підкоморні, які існували після реформи К. Розумовського) реорганізовувалися [28, с. 8]. Не один раз Сенат давав вказівки про пренесення справ з названих інстанцій до повітових судів, нижніх розправ, про завершення їх апеляційного розгляду в Малоросійській колегії [23, т. 21, № 15761, 15893]. Відголоски цієї ситуації є і у справах Катеринославського намісництва. Так, у документах Катеринославського верхнього земського суду 1785 р. про конфлікт лейб-гвардії капітана, поручника Милорадовича з голтвянськими козаками вказано, що до цієї установи надійшло 5 справ з колишнього Полтавського підкоморного суду. Тепер з Катеринослава зверталися в Полтавський повітовий суд, аби змусити його старі справи завершити швидше [6, арк. 3 зв. – 4].

Крім організаційно-структурної специфіки судових інстанцій, в повітах колишньої Гетьманщини існувала і виключна особливість у використанні правових джерел. Згідно з указом Сенату від 25 квітня 1777 р., жителі колишніх Великобудиської, Решетилівської, Омельницької та Потоцької сотень (які опинилися під юрисдикцією Новоросійської губернії І-ї, що існувала з 1764 р.) мали судитися за малоросійським правом [23, т. 20, № 14609]. Під «малоросійським правом» розумілися норми III Литовського Статуту (далі – ЛС) 1588 р., подекуди Магдебурзького права. Тобто було чітко визначено апеляцію до певних юридичних збірок, які використовували переважно у галузі цивільного права. Та навіть у кримінальних справах часто апелювали до норм Статуту, хоча наголос все ж робився на позиціях імперського законодавства. Наприклад, у справах про дітозгубництво незаконнонароджених у заключній частині судового рішення, перелічуючи закони, на які спирався суд, вказувалися і норми ЛС, і Соборного уложення 1649 р. і Петровських Військового артикулу та Морського статуту. Зокрема, посилаючись на 60 артикул 11 розділу Статуту 1588 р., цитувалося, що такі злочинниці «мають горломъ каранни быть» (так само смертний вирок мав бути і за російськими названими збірками) [10, арк. 83]. Але у підсумку залучалися укази Єлизавети Петрівни, Катерини II і покарання набувало інших форм (побиття, епитимія, каторжні роботи).

Найчастіше посилання на малоросійське право наявні у зв'язку із захистом майнових прав, проблемами спадкування. Найбільш вживаними є норми 4-го, 5-го та 7-го розділів ЛС, які відповідно стосуються правил судочинства; майнових прав жінок і спадкування за жінками; питань землекористування і розмежування.

Деякі аспекти побутування вказаних норм нами вже висвітлювалися у попередніх статтях [24; 25]. Тому у даному випадку лише підсумуємо і наголосимо на окремих особливостях. Скрізь у справах спостерігається точне цитування ЛС і книги «Порядок», що свідчить про

їх значне поширення. Особливо це важливо, коли мова йде про апеляційні установи Катеринослава. Отже, і тут у розпорядженні Катеринославського верхнього земського суду, Катеринославської палати цивільного суду, Катеринославського совісного суду були ці збірки чи їх якісь копії.

З нормами «малоросійського права» об'єктивно були знайомі ті землевласники, які купували в цих повітах землю. Показовою є справа про поділ спадку за померлою дружиною першого предводителя катеринославського дворянства К. Лалоша. Серб за походженням, російський офіцер, у позовах, проханні на ім'я імператриці апелював до малоросійського права, використовував термінологію, притаманну ЛС [26, с. 187–188].

Особливо вражаючими є ситуації, коли в руках родини перебували земельні володіння з різним правовим статусом. Такі обставини справи (1791–1796 рр.) надвірного радника Петра Паскевича, чие майно мали описати для заплати казенного боргу. У документах чітко було зафіксовано, що частина володінь родини перебувала «под правом малоросійским», частина «под правом великоросійским» [7, арк. 37 зв]. Зрозуміло, що такий дуалізм породжував іноді непорозуміння, які у майбутньому склали підґрунтя для тези про необхідність остаточної ліквідації залишків «малоросійської» правової традиції у судах Лівобережної України.

Також для матеріалів із вказаних повітів характерне використання термінології ЛС — материзна, частина материста, віно, вивінена дочка, судові «роки», «увязчий лист», «ввязаться» і т. д. Своєрідна правова культура виражалася і у побутуванні серед населення усталених уявлень про земельне право. Широкі верстви суспільства добре усвідомлювали різницю в оцінці землі, у формах її володіння і використання, поважали писане право і підтверджувальні документи. Так, відомі судові випадки, коли землевласники (іноді звичайні селяни!) мали документи від Потоцької, Кременчуцької сотень на володіння землею, датовані 1694 і 1699 рр. [26, с. 142]. Тобто у родині вони вже зберігалися понад 100 років!

Відрізнявся регіон також активною «жіночою» присутністю у господарчих судових спорах, чому ми вже приділяли окрему увагу в статтях [24; 25]. Досить розвиненим тут був інститут повірених (адвокатів). Природними повіреними були чоловіки: чоловіки, батьки, брати. Але значна кількість людей грамотних давала можливість вибору і чимало колишніх канцеляристів, козаків і міщан займалася цією справою. Опрацьовані нами документи дозволяють погодитися з висновками, зробленими В. Брехуненком щодо соціального складу адвокатів Гетьманщини у XVIII ст. [2, с. 102].

Другий регіон, який за джерелами можна окреслити — північно-східна частина намісництва, за указом 1784 р. Донецький, Словенсь-

кий (пізніше усталеною стала назва Слов'янський), Бахмутський повіти. Згодом їх переформатують, але у складі саме намісництва вони значилися так [23, т. 22, № 15910]. Їх території межували, а подекуди включали землі Слобожанщини і Війська Донського. Всі три повіти різною мірою, але реперезентовані архівними документами. Будь-які судові спори цих повітів вирішувалися у вказаний час на основі виключно загальноімперського законодавства, хоча окремі соціальні групи (колишнє слобідське козацтво, донські козаки) у побуті користувалися власними нормами звичаєвого права.

Проаналізувавши судові документи цих повітів, нами виділено характерні риси. Вони пов'язані в першу чергу із соціально-економічними процесами, які переживав регіон і які демонструвалися у тому числі і через судові тяжби і розгляди. Якщо говорити про найбільш хвилюючі для суспільства проблеми вказаної доби, то це було земельне питання. Ліквідація слобідських полків, переформатування новостворених військових одиниць, реорганізація адміністративно-територіального устрою, межування — ось далеко не всі чинники, що обумовлювали напругу у земельному питанні у зазначених повітах.

Поземельні суперечки у вказаний час були притаманні усій Південній Україні, що пов'язано з масовою роздачею земель, а згодом закріпленням її у власність. У окресленому регіоні у цьому сенсі була своя специфіка. Слабка заселеність, а отже, постійна боротьба між землевласниками за поселення (тут є певна схожість із степовими районами Нижнього Подніпров'я), достатня кількість яких була запорукою закріплення наданих у володіння земельних ділянок. При цьому поряд були райони, звідки йшов відтік селян (Лівобережна Україна, внутрішні губернії Росії) і місця можливої подальшої міграції і втеч (землі Війська Донського). Кожна з територій мала свою специфіку управління і переслідувати селян-втікачів було досить складно. Збірка матеріалів Слов'янського повітового суду (фонд 1853 у ЦДІАК України) настільки насичена такими справами, що навіть немає сенсу вказувати всі випадки. Поміщики приймали селян-втікачів з інших регіонів, переманювали і переховували від своїх сусідів-землевласників. Загострення ситуації відбулося після 1783 р, коли селян Гетьманщини і Слобожанщини було прикріплено до їх місця проживання на момент ревізії. Проте в прикордонному регіоні з високою мобільністю населення не так просто владі було призупинити процес селянських переходів і втеч.

Примітно, що і звичайні жителі слобід також брали участь у переховуванні втікачів. Так, 1785 р. під звинуваченням перебували сільський справник, писар и жителі слободи Ольховатки Бахмутського повіту за прийом селян з Курської губернії [32]. Місцеві старшини потім виписували за гроші фальшиві документи, звичайні поселяни заробляли, надаючи притулок чи використовуючи втікачів як робочу силу.

Недостатня кількість селян у поміщиків не давала їм можливості ефективно захищати свою земельну власність. Тому частими були випадки завдання матеріальної шкоди одним землевласником іншому, як то: випас худоби (іноді на засіяних зерновими культурами полях), порубка дерев, крадіжка сіна. Не гребували такими діями навіть самі поміщики. Так, у 1795 р. Слов'янська нижня розправа розглядала факт побиття жителями селища Меловатське поміщиків поручика Олександра Шабельського і прапорщика Михайла Богуславського, які пасли худобу на селянському хлібі [41]. Селяни навіть відібрали у них 8 волів як заруку, що поміщики повернуть завдані збитки [41, арк. 32].

Справа розглядалася традиційно довго і завершувалася вже у 1797 р. в судових установах Слобідсько-Української губернії. Цим, власне, і скористалися чиновники І-го департаменту Слобідсько-української палати суду і розправи, що, мовляв, попередні структури припинили свою діяльність, то ж селяни нехай шукають повернення своїх збитків вже через інші судові установи [41, арк. 102 зв].

Конфлікти державних поселенців з поміщиками не були поодинокими у цьому регіоні. У матеріалах Катеринославського верхнього земського суду (апеляційної інстанції для повітів) найбільше таких справ саме із Слов'янського повіту. Мабуть, одним з найбільш відомих стало довгорічне протистояння між жителями Шебелинки і поміщиками Фон Мейерами. Матеріали цього конфлікту є і у повітових установах [43], і у вищих судах Катеринославського намісництва [5; 8; 9]. Найбільший інтерес становлять вже апеляційні скарги шебелинців, подані в Катеринослав, оскільки у них викладено цікаву і тривалу історію їх боротьби за власність. Перші документи, на які вони посилаються, належать до 1746 р., коли згідно з ландміліцьким штатом 1736 р. почали межувати землю ландміліцьким полкам. «...село *Шебелинское* изъстари будучи населено ввремя населения на старой линии бывших ландмилицких полков в принадлежавших бывшему ландмилицкому Слободскому полку дачах» [5, арк. 91]. Надавався навіть екстракт від 28.11.1752 р. від колишньої канцелярії ландміліцького Українського корпусу [5, арк. 92]. Перші конфлікти у шебелинців виникли з Милорадовичем, свою правоту жителі селища відстояли у 1759, 1765, 1770 рр. [5, арк. 94 зв.]. Але з 1763 р. у них почалося протистояння з Фон Мейерами. 31.05.1784 р. канцелярія Азовської губернії підтвердила їх володіння, але марно [5, арк. 93]. Особливо загострилася боротьба з середини 1780-х рр з молодими Мейерами – Петром та Андрієм, які «*усиливаясь во владении ежегодно захопили два байраки, сіножаті, землі, не кажучи про те, що постійно чинили побиття жителів, забирали худобу*» [5, арк. 91]. При тому і шебелинці не «чекали осторонь» – то худобу у Мейерів відберуть, то збіжжя, то нападуть навіть на них [37; 39].

Останні документи в Катеринославі датовано 1797 р., і вирок суду на користь Мейерів: мовляв, усі документи свідчать, що штат 1736 р.

«*был учинен*», але «*не апробован*», а отже, володіння мають залишитися за Мейерами [5, арк. 102 зв.]. У скарзі повіреного шебелинців на імператорське ім'я згадувалося, що документи з архівів запитували ті, які були на користь Мейерів; що всі факти їх агресивної поведінки (побиття, грабунки) взагалі залишилися без уваги суду, «*Мейеры и не оправдывались*» з цього приводу [8, арк. 3].

Проте пам'ять про відстоювання своїх прав виявилася живучою. Надалі у 1829 р. шебелинці знову організують масовий виступ проти впровадження військових поселень [29].

Цікавою є також справа у фондї Слов'янської нижньої розправи про «образи» з боку жителів слободи Маяк і навколишніх поміщиків, завдані Святогорському монастирю. Конфлікт також тривав із середини століття, справа має близько тисячі аркушів [34]. У 1785–1786 рр. монастир був вже просто безпорадний у захисті своїх інтересів, а державна політика призвела до його закриття у 1787 р.

Особливої напруженості поземельним конфліктам (та і будь-яким іншим) додавала можливість залучення до неї донських козаків. Тоді це переростало навіть у збройні сутички. У документах різних установ такі згадки часті, але є і досить примітні. Так, у 1795 р. в селі Трьохізбенка донські козаки «немалым количеством» під керівництвом майора Золотарьова здійснили наїзд на поміщика капітана І. Бедрягу. Прикметно, що діяли вони за вазівкою поручника Павла Андреева, дворянського засідателя Донецького нижнього суду, тобто людини, яка за своїм статусом мала би боротися з такими явищами [36, арк. 12 зв.]. В іншому випадку відставний прапорщик Кохан скаржився, що його в полі спіймали люди донського козака Ребрикова, з яким у них неприязні відносини. Побили Кохана і його селянина, Кохану «пробили голову» [30, арк. 7]. Проблемність вирішення таких конфліктів полягала у тому, що в судовий розгляд донців доводилося викликати з-під іншої юрисдикції і це рідко мало позитивний результат. Тому із справ складається враження, що бійки, межові потасовки, нищення майна були настільки звичним явищем, що ніхто з чиновників і не докладав якихось суттєвих зусиль, щоб їх вирішувати. Перемагав сильніший у усіх сенсах цього слова (з огляду на реальну силу, соціальний статус, вплив).

Частими у документах регіону є вказівки на те, що десь на місцях дрібні непорозуміння, конфлікти, правопорушення вирішували самі поміщики, їх прикажчики. Коли доходила така інформація до судів, то зазвичай це завершувалося рішенням дати наказ «*чтоб по законам поступать*» [30, арк. 5].

Певна специфіка регіону помітна у справах, пов'язаних із шлюбно-сімейним правом. Різноманітні випадки девіантної поведінки всередині сім'ї, інцест — речі, які трапляються повсюдно [15–17; 22]. Але у вказаному регіоні впадає в око більша кількість справ про сно-

хацтво, яке було достатньо побутовим явищем на Доні. Відомий російський етнограф XIX ст. М. Харузін після поїздки на Дон, ґрунтуючись на власних спостереженнях і на працях попередників, прийшов до висновку, що специфічний спосіб життя донців, коли молоді чоловіки тривалий час перебували у походах, гинули в молодому віці, логічно призводив до поширення вказаного явища. Голова великої родини мав виключну владу над усіма її членами. З територіями, які ми характеризуємо, ближче сусідство мали так звані верхньодонські козаки, у яких вказані ознаки великої патріархальної сім'ї мали масове поширення ще і у XIX ст. [44, с. 228].

Одним із прикладів є справа меловатського жителя Ермолая Вареннікова 50-ти років, який мав зв'язок з дружиною (Аксинія 19 років) свого рідного племінника Андрія, допоки останній перебував у військовому поході [41]. Зі справи зрозуміло, що Варенніков досить заможний козак, тож племінник жив з ним і молода невістка залишилася у відсутність чоловіка у повній залежності від дядька. До того ж під час допиту з'ясувалося, що зв'язок цей вже близько 3 років, тобто тоді молодій дівчині було всього 16. Лише у підбірці документів Слов'янської нижньої розправи є як мінімум ще дві схожі справи про співжиття невістки і свекра [35; 38], про інфантицид невістки і свекра [33].

Випадки снохацтва, зрозуміло, що траплялися в різних регіонах, про що пишуть сучасні дослідники. Проте у даному випадку нам видається слушною думка В. Маслійчука, який звернув увагу на це явище у межах Острогозького полку і вважає, що на інших землях Слобідської України (більш віддалених від російських територій) і Гетьманщини ці випадки все ж більш рідкісні. Навіть у описаних ним сюжетах ці стосунки виглядають як насильницькі [18; 19]. У справі ж Вареннікова примітно, що невістка сама натякала спочатку свекру на можливість інцесту. У допиті вказувалося, що якось у сварці вона сказала: «*Что тебе прелюбодеяния и не хочется?*» [39, арк. 7]. Також відчувається з документів, що громада і не надто засуджувала ситуацію. Вирішено було справу «*предать божьему суду*» і наказувалося старшині спостерігати за поведінкою цих двох.

Названий вже М. Харузін у своїй праці згадує зауваження німецького природознавця Самуеля Готліба Гмеліна, який у 60–70 рр. XVIII ст. побував на Доні, що жінки регіону «*склонны к любовным делам*» [44, с. 180]. Автор вказує, що ранні, нерівні за віком (дружина на час одруження могла бути вдвічі старша за «чоловіка», якому було років 9–11) шлюби, тривала відсутність чоловіків призводили до поширення і досить поблажливого ставлення з боку громади до позашлюбних зв'язків, звідництва. Джерела, які були нами опрацьовані, також засвідчують схожі випадки. Так, жителька слободи Камишувахи Параскева Шлилова судилася за вивезення від двох місцевих поселян

їх дружин і видачу їх заміж за інших [40]. А дві жительки іншої слободи цього самого повіту звинувачувалися у позашлюбному житті з солдатами [31].

Примітні записи у журналі Слов'янської нижньої розправи про конфлікт у селищі Лиман, який відбувся між жителями братами Гризодубовими і лиманським старшиною М. Сироватським [43, арк. 44 зв. — 45]. Лиманський старшина Михайло Сироватський мав тривалий зв'язок з дружиною одного з братів, про що вже знали і жителі села. Використовуючи своє становище, він за вахмістршою Гризодубовою *«ежечасто... десятских в дом к ним присылал»* і ті водили її в приказну ізбу та інші будинки *«для блудоеяния»*. Врешті-решт, прихопивши ще одного із козаків, брати Гризодубови якось «на гарячому» застали Уляну Гризодубову із старшиною і розправилися з коханцями побиттям. У цій історії нічого виняткового немає. В тодішній судовій практиці справ про перелюб чимало, і також у кожному випадку жінка страждає більше, ніж її коханець. Примітним тут є саме використання Сироватським свого «службового» становища, коли він навіть залучав інших до організації своїх побачень.

Не дивно, що через певний час вже Сироватський подав позов на Гризодубових за нібито несправедливе побиття і пограбування. При цьому він наголошував, що свідки його супротивників не підходять для суду, оскільки у Сироватського з кожним з них був конфлікт [43, арк. 74].

Нам видається, що вищеохарактеризовані явища обумовлені і названими вже особливостями життя козацтва, високою мобільністю населення у регіоні, а також віддаленістю від адміністративних одиниць з контролюючими функціями.

Третій регіон — Крим. Навіть не знайомлячись ще з документами, цілком логічно припустити, що територія ця мала би відрізнятися хоча б з тієї причини, що корінне її населення іншого віросповідання, належить до іншої правової сім'ї. Тому Крим заслуговує на окремі солідні дослідження із залученням місцевого матеріалу. Нами все ж приділена йому певна увага, оскільки справи з Криму представлені у фонді «Новоросійська палата суду і розправи», яка була ревізійною інстанцією відносно кримінальних справ. Їх небагато — 49, але така вже випадкова вибірка, що вони всі з Криму. Кримським татарам також було дозволено у вирішенні цивільних справ залишитися на своєму праві, на початковому етапі мали і власні судові інституції (якщо коректно так говорити). Відразу у 1783—1784 рр. для стабілізації ситуації продовжував діяти поділ на 6 каймаканств (провінцій), які ділилися на кадилики (повіти). Каймаканам належала судова влада і земська; в кадиликах судив кадій, якому на допомогу додавалися по два стряпчі [14, с. 108]. Кримінальні ж справи мали розглядатися у судах загальноімперського зразка.

Відповідно зустрічаємо справи, які були відкриті у кадиликах і потім передані до загальних судів. Так, справа № 12 Новоросійської палати суду і розправи була відкрита на основі рапорту з Качинського кадилику, справа № 8 – зі Старокримського.

Судові установи згідно із «Штатом Таврійської області» на 1784 р. мають певну відмінність від таких самих в інших регіонах. У кожному повітовому суді, нижньому земському суді заплановано було по 1 перекладачу, також вони обов'язково мали бути при усіх вишестоящих судових установах. У документах з Криму часто вказується: «*при переводе был*»; «*при положении печатей в словесном переводе был и переводил переводчик...*» [26, с. 188]. Але кадрів не вистачало і часто у справах наявна інформація про сумніви з приводу перекладу, або цей факт використовували для маніпуляцій (то підсудний щось не так зрозумів, то судді).

Здається, що нерозуміння російськими чиновниками мови, традицій і звичаїв жителів Криму змушували їх більш насторожено ставитися до багатьох питань. У вказаному фонді – справи про кримінальні правопорушення, але є примітні винятки. Так, у 1795 р. чиновники Сімферопольського сирітського суду ініціювали справу проти карасубазарського міського голови Абдулаїма Челебі, який «*забыв законный порядок*» «*по их татарскому обыкновению*» самостійно поділив майно двох померлих міщан між спадкоємцями і не повідомив про це в сирітський суд [11, арк. 4–4 зв.]. При цьому самі учасники процесу не мали претензій з приводу поділу. Справа тяглася декілька років, у 1797 р. шість татарських дворян звернулися з проханням відпустити Челебі з-під варті, оскільки «*он человек при глубокой старости и жестокой болезни*» і вчинив так незумисне, а «*по необыкновению его в российских обрядах*» [11, арк. 33]. Згодом було вирішено накласти штраф із зазначенням «*поступать как российские законы повелевают*» і наприкінці 1797 р. справу закрили. У документах досить ретельно подається опис ситуації і власне самого поділу, здійсненого Челебі, але вказівок точних на правові норми немає. Просто фіксуються тези типу «*как по законам татарским велено*».

Ще один регіон, який має своє специфіку, – повіти, утворені у зв'язку з виникненням Вознесенського намісництва: Оленьський, Ольгопольський, Вознесенський, Херсонський, Новомиргородський, Єлисаветградський [27, с. 59]. Поки що матеріали, які їх стосуються, потребують подальшого опрацювання, проте деякі особливості можна все ж зазначити. Досить помітним є тут польський елемент: часто вказується приналежність селян тому чи іншому польському магнатові, зустрічаються документи польською мовою. Також відчутною є присутність військової складової життя [12]. Та все ж поки ще є потреба подальшого опрацювання джерел, які дадуть можливість більшої деталізації.

Висновки. Судова реформа 1775 р. на так званих «національних окраїнах» впроваджувалася після 1783 р. Тепер вже на меті було і заведення уніфікації громіздкої судової системи імперії, де чимало територій мали свою систему судочинства і опиралися на власні правові джерела. Незважаючи на те, що Катеринославське намісництво (згодом Новоросійська губернія) бачилося як територія безумовного панування загальноімперської судової системи, все ж і тут спостерігається чимало особливостей. Строкатість і різноманітність — головна особливість регіону, яка спрацьовує і у випадку правових характеристик краю, що став зоною перетину, контакту різних етнічних, соціальних, релігійних груп.

Бібліографічні посилання

1. Бармак, М. В., 2007. *Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII — перша половина XIX ст.* Тернопіль.
2. Брехуненко, В., 2017. Склад адвокатського прошарку Гетьманату. *Україна в Центральній-Східній Європі*. Київ, вип. 17, сс. 99—115.
3. Брехуненко, В.; Синяк, І., 2017. *Адвокати у судочинстві ранньомодерної держави Гетьманщини*. Київ, Т. 1.
4. Гедьо, А. В., Терентьева, Н. О. та Саєнко, Р. І., 2012. *Маріупольський грецький суд: історія створення та діяльність*. Донецьк.
5. Ф. 72 (Катеринославська палата цивільного суду). Оп. 1. Спр. 5. Дніпро: Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО).
6. Ф. 375 (Катеринославський верхній земський суд). Оп. 2. Спр. 13. Дніпро: ДАДО.
7. Ф. 375 (Катеринославський верхній земський суд). Оп. 2. Спр. 36. Дніпро: ДАДО.
8. Ф. 375 (Катеринославський верхній земський суд). Оп. 2. Спр. 47. Дніпро: ДАДО.
9. Ф. 375 (Катеринославський верхній земський суд). Оп. 2. Спр. 49. Дніпро: ДАДО.
10. Ф. 467 (Катеринославський совісний суд. 1784 — 1855). Оп. 1. Спр. 9. Дніпро: ДАДО.
11. Ф. 859 (Новоросійська палата суду і розправи. М. Новоросійськ. 1781—1800). Оп. 1. Спр. 20. Дніпро: ДАДО.
12. Ф. 473 (Оленський і Ольгопільський повітовий суд). Оп. 1. Спр. 2 (Журнал засідань. 1796 р.). Миколаїв: Державний архів Миколаївської області.
13. Ефремова, Н. Н., 2008. Судостроительство национальных окраин России: множественность и единство организации имперского правосудия (XVIII — первая половина XIX в.). В: Ефремова, Н. Н., 2008. *Правовые идеи и институты в историко-теоретическом дискурсе*. Москва, сс. 181—189.
14. Короленко, Б. А., 2004. Входження Криму до Російської імперії: стабілізаційні заходи Російської адміністрації (1783 — середина 1784 рр.). *Культура народів Причорномор'я*, № 51, сс. 104—111.
15. Коросташов, О. М., 1999. Правове регулювання шлюбно-сімейних відносин на Лівобережній Україні у XIX столітті (після скасування місцевого права). *Держава і право*: зб. наук. пр. Київ, вип. 5, сс. 54—62.
16. Лиман, І. І., 2000. Духовний суд у справах про перелюб (кінець XVIII — перша пол. XIX ст.). *Південна Україна XVIII—XIX століття: записки*

науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. Запоріжжя, вип. 5, сс. 242–248.

17. Лиман, І. І., 2005. Регулювання шлюбних відносин на Півдні України в перші роки існування Слов'янської та Херсонської єпархії. *Культурологічний вісник*. Запоріжжя, вип. 14, сс. 10–17.

18. Маслійчук, В., 2007. До історії родинної конфліктності. Насильство у родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, вип. 7, сс. 243–263.

19. Маслійчук, В., 2007. Ставлення до жінки в Острогозькій провінції 60–70-х років XVIII століття (за матеріалами фонду 1807 Центрального державного історичного архіву України в місті Києві). *Укр. археограф. щорічник*. Київ, вип. 12, т. 15, сс. 128–153.

20. Остапенко, Т. О., 2011. *Правова система України-Гетьманщини у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст.* Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса.

21. Панфьорова, М. А., 2004. *Південно-Східна Україна наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. (формування адміністративної та соціально-економічної структури)*. Донецьк.

22. Петренко, І. М., 2015. Політика Російської імперії щодо шлюбно-сімейних відносин українців у XVIII столітті. *Іст. пам'ять: наук. зб.* Полтава, № 32, сс. 37–48.

23. *Полное собрание законов Российской империи*, 1830. Собрание первое. СПб.

Т. 20 (1775–1780). Доступно: <http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_pszri_tom_20/e_dzherela_pszri_tom_20.pdf>.

Т. 21 (1781–1783). Доступно: <http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_pszri_tom_21/e_dzherela_pszri_tom_21.pdf>.

Т. 22 (1784–1788). Доступно: <http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_pszri_tom_22/e_dzherela_pszri_tom_22.pdf>.

24. Посулько, О., 2017. «...В рассуждении женскаго полу моего неудобно...». Захист майнових інтересів жінок у судах Катеринославського намісництва у 80–90-х рр. XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, вип. 13–14, сс. 215–234.

25. Посулько, О. М., 2014. Особливості побутування норм українського звичаєвого права (за матеріалами судових установ Катеринославщини останньої чверті XVIII ст.). *Січеслав. альм.* Дніпропетровськ, вип. 7, сс. 63–71.

26. Посулько, О. М., 2016. Поліетнічне населення Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. у судових конфліктах. В: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, *Феномен мультикультурності в історії України і Польщі*. Матеріали міжнар. наук. конф., Харків, 18–19 жовтня 2016 р. Харків, сс. 183–192.

27. Савченко, І. В., 2006. Територіальний устрій Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. *Наукові пр. іст. ф-ту Запорізького держ. ун-ту*. Запоріжжя, вип. 20, сс. 56–61.

28. Сиза, Н. П., 2002. *Суди і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини*. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ.

29. Сухий, О., 1999. Шебелинське повстання 1829 р. *Довідник з історії України*. Київ, т. 3 (3 – Я), с. 610.

30. Ф. 1831 (Донецький повітовий суд). Оп. 1. Спр. 6 (Журнал рішень суду. 1786 р.). Київ: Центральний державний історичний архів (далі – ЦДІАК).

31. Ф. 1887 (Слов'янський нижній земський суд. 1784–1795 рр.). Оп. 1. Спр. 2. Київ: ЦДІАК.

32. Ф. 1898 (Бахмутська нижня розправа. 1784 р.). Оп. 1. Спр. 5. Київ: ЦДІАК.

33. Ф. 1913 (Слов'янська нижня розправа). Оп. 1 (1784–1797 pp.). Спр. 5. Київ: ЦДІАК.
34. Ф. 1913 (Слов'янська нижня розправа). Оп. 1 (1784–1797 pp.). Спр. 6. Київ: ЦДІАК.
35. Ф. 1913 (Слов'янська нижня розправа). Оп. 1 (1784–1797 pp.). Спр. 15. Київ: ЦДІАК.
36. Ф. 1913 (Слов'янська нижня розправа). Оп. 1 (1784–1797 pp.). Спр. 21. Київ: ЦДІАК.
37. Ф. 1913 (Слов'янська нижня розправа). Оп. 1 (1784–1797 pp.). Спр. 29. Київ: ЦДІАК.
38. Ф. 1913 (Слов'янська нижня розправа). Оп. 1 (1784–1797 pp.). Спр. 31. Київ: ЦДІАК.
39. Ф. 1913 (Слов'янська нижня розправа). Оп. 1 (1784–1797 pp.). Спр. 74. Київ: ЦДІАК.
40. Ф. 1913 (Слов'янська нижня розправа). Оп. 1 (1784–1797 pp.). Спр. 81. Київ: ЦДІАК.
41. Ф. 1913 (Слов'янська нижня розправа). Оп. 1 (1784–1797 pp.). Спр. 88. Київ: ЦДІАК.
42. Ф. 1913 (Слов'янська нижня розправа). Оп. 1 (1784–1797 pp.). Спр. 106. Київ: ЦДІАК.
43. Ф. 1913 (Слов'янська нижня розправа). Оп. 1 (1784–1797 pp.). Спр. 109. Київ: ЦДІАК.
44. Харузин, М., 1885. *Сведения о казачьих общинах на Дону*. Материалы для обычного права, собранные Михаилом Харузиным. Москва, вып. 1. Доступно: <<http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=69383>> (дата звернення: 04.10.2018).
45. Шаляпин, С. О., 2013. *Церковно-пенитенциарная система в России XV–XVIII веков*. Архангельск.
46. Шандра, В., 2011. *Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.)*. Київ.

References

- Anon., 1830. *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie pervoe* [The complete collection laws of the Russian Empire. The first collection]. St. Petersburg (in Russian).
- Barmak, M. V., 2007. *Formuvannya vladnykh instytutsiy Rosiys'koyi imperiyi na Pravoberezhnyi Ukraini (kinets' XVIII – persha polovyna XIX st.* [Formation of the power institutions of the Russian Empire in the Right-Bank Ukraine (the end of the 18th – the first half of the 19th centuries)]. Ternopil (in Ukrainian).
- Brekhunenko, V., 2017. Sklad advokats'koho prosharku Het'manatu [Composition of the Hetmanate's lawyer's layer]. *Ukrayina v Tsentral'no-Skhidnyi Yevropi* [Ukraine in Central and Eastern Europe], Issue 17, p. 99–115 (in Ukrainian).
- Brekhunenko, V. and Synyak, I., 2017. *Advokaty u sudochynstvi rann'-omodernoyi derzhavy Het'manshchyny* [Attorneys in the proceedings of the early modern state of the Hetmanate]. Kyiv. Vol. 1. (in Ukrainian)
- Efremova, N. N., 2008. 'Sudoustroystvo natsional'nykh okrain Rossii: mnozhestvennost' i edinstvo organizatsii imperskogo pravosudiya (XVIII – pervaya polovina XIX v.)' [The judicial system of the national outskirts of Russia: the multiplicity and unity of the organization of imperial justice (the 18th – the first half of the 19th centuries)]. In: *Pravovye idei i instituty v istoriko-teoreticheskom diskurse*

[*Legal ideas and institutions in the historical and theoretical discourse*]. Moscow, p. 181–189 (in Russian).

Hedo, A. V., Terentyeva, N. O. and Sayenko, R. I., 2012. *Mariupol's'kyy hrets'-kyy sud: istoriya stvorenniya ta diyal'nist'* [*Mariupol Greek court: history of creation and activity*]. Donetsk (in Ukrainian).

Katerynoslavs'ka palata cyvil'nogo sudu [Ekaterinoslav Chamber of the Civil Court] Fund 72. Dnipro: State Archives of Dnipropetrovsk oblast (in Ukrainian).

Katerynoslavs'kyy sovisnyy sud. 1784–1855 [Ekaterinoslavs conscientious court] Fund 467. Dnipro: State Archives of Dnipropetrovsk oblast (in Ukrainian).

Katerynoslavs'kyy verkhniy zems'kyy sud [Ekaterinoslav upper district court] Fund 375. Dnipro: State Archives of Dnipropetrovsk oblast (in Ukrainian).

Kharuzin, M., 1885. *Svedeniya o kazatskikh obshchinakh na Donu. Materialy dlya obychnogo prava, sobrannye Mikhailom Kharuzinym* [Information about the Cossack communities on the Don. Materials for customary law collected by Mikhail Kharuzin]. Moscow. Available at: <<http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=69383>> (Accessed 04.10.2018) (in Russian).

Korolenko, B. A., 2004. Vkhodzhennya Krymu do Rosiys'koy imperiyi: stabilizatsiyni zakhody Rosiys'koy administratsiyi (1783 – seredyna 1784 rr.) [The entrance of the Crimea to the Russian Empire: the stabilization measures of the Russian administration (1783 – mid-1784)]. *Kultura narodov Prichernomoria* [Culture of the peoples of the Black Sea region], Volume 51, pp. 104–111 (in Ukrainian).

Korostashov, O. M., 1999. Pravove rehulyuvannya shlyubno-simeynykh vidnosyn na Livoberezhnyi Ukraini u XIX stolitti (pislya skasuvannya mistsevoho prava) [Legal regulation of marriage-family relations in the Left-Bank Ukraine in the nineteenth century (after the abolition of local law)]. *Derzhava i pravo* [State and Law], Issue 5, pp. 54–62 (in Ukrainian).

Lyman, I. I., 2000. Dukhovnyy sud u spravakh pro perelyub (kinets' XVIII – persha polovyna XIX st.) [The Spiritual Court in Adultery Causes (the end of the 18th – the first half of the 19th century)]. *Pivdenna Ukrayina XVIII – XIX stolittya* [The Southern Ukraine in the 18th – 19th centuries], Issue 5, pp. 242–248 (in Ukrainian).

Lyman, I. I., 2005. Rehulyuvannya shlyubnykh vidnosyn na Pivdni Ukrayini v pershi roky isnuvannya Slov'yans'koyi ta Khersons'koyi yeparkhiyi [Regulation of marital relations in the South of Ukraine in the early years of the existence of the Slavic and Kherson diocese]. *Kulturolohichnyy visnyk* [Culturological Bulletin], Issue 14, pp. 10–17 (in Ukrainian).

Maslychuk, V., 2007. Stavlennya do zhinky v Ostrohoz'kii provintsiyi 60–kh – 70–kh XVIII stolittya (Za materialamy fondu 1807 Tsentral'noho derzhavnoho istorichnoho arkhivu Ukrainy v misti Kyievi) [Attitude to a woman in the Ostrogozka province of the 60's – 70's of the XVIII century (by the fund 1807 of the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv)]. *Ukrayins'kyy arkheohrafichnyy shchorichnyk* [Ukrainian Archeographic Year Book], 15(12), pp. 128–153 (in Ukrainian).

Novorosiys'ka palata sudu i rozpravy. M. Novorosiys'k. 1781–1800 [Novorossiysk Chamber judgment and punishment. Novorossiysk City, 1781–1800] Fund 859. Dnipro: State Archives of Dnipropetrovsk oblast (in Ukrainian).

Olens'kyy i Ol'hopil's'kyy povitovy sud [Olensk and Olgopil district Court] Fund 473. Mykolaiv: State Archives of Mykolaiv Oblast (in Ukrainian).

Ostapenko, T. O., 2011. *Pravova systema Ukrainy-Hetmanshchyny u druhiy polovyni XVII – 80-kh rr. XVIII st.* [Legal system of Ukraine-Hetmanshchyna in the second half of the XVII century – 80's of the XVIII century]: Abstract of the

dissertation for obtaining a scientific degree of candidate of legal sciences. Odesa: National University "Odessa academy of law" (in Ukrainian).

Panforova, M. A., 2004. *Pivdenno-Skhidna Ukrayina naprykintsi XVIII – v pershiy polovyni XIX st. (formuvannya administratyvnoyi ta sotsial'no-ekonomichnoyi struktury)* [The South-Eastern Ukraine at the end of the 18th and in the first half of the 19th centuries (administrative and socio-economic structures forming)]. Donetsk (in Ukrainian).

Petrenko, I. M., 2015. Polityka Rosiys'koyi imperiyi shchodo shlyubno-simeynykh vidnosyn ukrayintsiv u XVIII stolitti [Policy of the Russian Empire in the sphere of matrimonial relations of ukrainians in the 18th century]. *Istorychna pam'yat'* [Historical Memory], Issue 32, pp. 37–48 (in Ukrainian).

Posunko, O. M., 2014. Features of existence Ukrainian norms of customary law (based on judicial institutions of Ekaterinoslav region at last quarter of the 18th century). *Sicheslav almanac*, Volume 7, pp. 63–71 (in Ukrainian).

Posunko, O. M., 2017. "It is it is inconvenient to argue because of me female gender..." Woman's property interests protection in legal agencies of Katerynoslavs'ke vicegerency in 80–90s of XVIII century. *Socium. An Almanac of Social History*, Volume 13–14 (in Ukrainian).

Posunko, O. M., 2016. Polietnichne naselennya Pivdennoyi Ukrayiny ostann'oyi chverti XVIII st. u sudovykh konfliktakh [Poliethnic population of South Ukraine in the last quarter of 18th century in judicial conflicts]. *Fenomen mul'tykul'turnosti v istoriyi Ukrayiny i Pol'shchi* [The phenomenon of multiculturalism in the history of Ukraine and Poland] : materials of the international scientific conference, pp. 183–192 (in Ukrainian).

Savchenko, I. V., 2006. Terytorial'nyy ustriy Pivdennoyi Ukrayiny ostann'oyi chverti XVIII – pochatku XIX st. [Territorial structure of the Southern Ukraine in the last quarter of the XVIII – at the beginning of the XIX century]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakul'tetu Zaporiz'koho derzhavnoho universytetu* [Scientific works of the historical faculty of Zaporizhzhia State University], Issue 20, pp. 56–61 (in Ukrainian).

Shalyapin, S. O., 2013. *Tserkovno-penitentsiarnaya sistema v Rossii XV–XVIII vekov* [Church and Penitentiary System in Russia of the 15th – 18th Centuries]. Arkhangelsk (in Russian).

Shandra, V., 2011. *Sovisni sudy v Ukrayini (ostannya chvert' XVIII – seredyna XIX st.)* [Conscientious court in Ukraine (the last quarter of the 18th – the middle of the 19th century)]. Kyiv (in Ukrainian).

Slov'yans'ka nyzhya rozprava [Sloviansk lower massacre] Fund 1913. Inventory 1. 1784–1797. Kyiv: Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv (TsDIAK of Ukraine) (in Ukrainian)

Sukhyi, O., 1999. Shebelyns'ke povstannya 1829 r. [Shebelinsky uprising of 1829]. In: *Dovidnyk z istoriyi Ukrayiny* [Handbook on the history of Ukraine]. Kyiv. 610 pp. (in Ukrainian)

Syza, N. P., 2002. *Sudy i kryminal'ne sudochynstvo Ukrayiny v dobu Het'-manshchyny* [Courts and criminal proceedings of Ukraine during the Hetmanate period]: Abstract dissertation for obtaining a scientific degree of the candidate of law sciences. Kyiv (in Ukrainian).

Zhurnal rishen' sudu [Journal of court decisions], 1786 File 6. Inventory 1. Donetskyy povitovy sud [Donetsk district court] Fund 1831. Kyiv: Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv (TsDIAK of Ukraine) (in Ukrainian).

**Суспільні процеси початку ХХ ст.
в осмисленні наддніпрянської інтелігенції**

Ярослав Платмір

ORCID: 0000-0001-8205-7286

ResearchID: Q-4142-2018

metsepman91@gmail.com

*Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
бульвар Шевченка, 81, м. Черкаси, 18031, Україна*

Анотація. На рубежі XIX–XX ст. Україна не мала національної держави, була розділена на два великі регіони, які входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій. Українській інтелігенції доводилося жити й творити у складних політичних умовах, нерідко йти на дуже суттєві компроміси з російськими імперськими силами, котрі були репрезентовані і чиновництвом, і порівняно численнішими інтелектуальними колами. Еволюція української національної ідеології відбулася під впливом європейських ідей. Вони, щоправда, полонили думки досить незначного числа гуманітаріїв, більшість яких займалася здебільшого вивченням етнографічно-фольклорних сфер народного (селянського) життя, тобто, знову ж таки, переймалася досить обмеженим колом питань. На початку ХХ ст. у Наддніпрянщині основну увагу українська інтелігенція приділяла соціально-культурному, національному, регіональному, меншою мірою економічному та соціальному життю. Такий вибір між «культурою і політикою» виявився надто обмеженим. В умовах, коли багато сил потребувало вирішення внутрішніх (партійних, міжособистісних та ін.) проблем, локальна за своїм масштабом орієнтація помітно послаблювала вплив інтелектуалів на суспільство, селянство зокрема. Українська інтелігенція безпідставно претендувала на роль основної рушійної сили національного ствердження, налагодження зв'язків між західними («підавстрійськими») і східними («підросійськими») громадами, але вона мало що робила для свого авторитету серед широких верств населення, простолюду, що в нових історичних умовах було помилкою.

Ключові слова: суспільство; інтелігенція; селянство; культура; політика.

Надійшла до редколегії 30.08.2018

Прорецензована 18.10.2018

Рекомендована до друку 13.11.2018

**Social processes at the beginning of the 20th century
in understanding of the Dnipro Ukraine's intellectuals**

Yaroslav Platmir

ORCID: 0000-0001-8205-7286

ResearchID: Q-4142-2018

metsepman91@gmail.com

*Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
81 Shevchenko Boulevard, Cherkasy, Ukraine 18031*

Abstract. At the turn of the 19th and 20th centuries Ukraine did not have a national state, was divided into two large regions, which were part of the Russian and Austro-Hungarian empires. Therefore, Ukrainian intellectuals had to live and work in difficult political conditions, often going to very substantial compromises with imperial forces, represented by both Russian officials and comparatively more numerous Russian intellectual circles. This had a significant impact on the nature and tasks of the Ukrainian movement, substantially corrected both tactical steps and a general strategic course towards its own autonomy and statehood. It is important to note that the evolution of Ukrainian national ideology took place under the influence of European ideas. They, however, captured the thoughts of very narrow circles of humanitarians, most of whom engaged in the study of ethnographic and folklore spheres of peasant life, and therefore, were concerned about a relatively limited range of issues. At the same time, the comprehension of the past and present problems took place against the background of the involvement of a new generation of public figures in the movement. In the territory of Naddniprianshchyna, it was formed in conditions of rapid modernization, while maintaining the imperial (autocratic) system of power. After analyzing all the key aspects of the proposed problem, the author came to the conclusion that in relation to social processes (realities) at the beginning of the twentieth century in the Naddniprianshchyna, the Ukrainian intelligentsia focused on socio-cultural, national, regional, and, to a lesser extent, economic and social life. The choice between «culture and politics» was too limited. In a situation, where many forces needed to solve internal (party, interpersonal, etc.) problems, such a local orientation significantly weakened the influence of intellectual circles on society, particularly the peasantry. At that time, when the Ukrainian intelligentsia claimed to be the main driving force of national affirmation, the establishment of ties between the Western (sub-Austrian) and the Eastern (sub-Russian) communities, it did little to its influence among the general population, the common people, that was a gross mistake in the new historical conditions.

Keywords: Society; Intelligentsia; Peasantry; Culture; Politics.

Received 30.08.2018

Reviewed 18.10.2018

Accepted 13.11.2018

Постановка проблеми. На рубежі XIX–XX ст. Україна не мала національної держави і була розділена на два великі регіони, які входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій. Тому українській інтелігенції доводилося жити й творити у складних політичних умовах, нерідко йти на дуже суттєві компроміси з імперськими силами, котрі були репрезентовані і можновладним чиновництвом, і порівняно численнішими інтелектуальними колами. У свою чергу, це накладало відбиток на характер і завдання українського руху, суттєво коригувало як тактичні кроки, так і загальний стратегічний курс на власну автономію і державність. Важливо зазначити, що еволюція національної ідеології відбувалася під впливом європейських ідей. Вони, щоправда, полонили думки досить вузьких кіл гуманітарної інтелігенції, яка займалася здебільшого вивченням етнографічно-фольклорних сфер народного (селянського) життя. Однією з перших сходинок до модернізованого національного самоусвідомлення українців стала академічна «боротьба» за історичну спадщину.

Осмислення минувшини та водночас актуальних для кінця XIX – початку XX ст. суспільних процесів відбувалося на тлі залучення до руху нового покоління громадських діячів. На теренах Наддніпрянщини воно формувалося в умовах швидкої модернізації, за одночасного збереження імперської (самодержавної) системи влади. Вона дедалі більше перетворювалася в гальмо суспільного розвитку, що призводило до зростання революційних настроїв і політизації громадського життя. Українофільство помітно втрачало свою національно-мобілізуючу функцію – уже в 1890-х рр. воно викликало у прогресивної частини діячів різку критику. Вважаємо, що осмислення суспільних процесів у Наддніпрянщині початку XX ст. виправдано досліджувати в контексті комплексу всіх змін, які були пов'язані з формуванням нової генерації українських інтелектуалів.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Історіографія проблеми видається нам досить численною, хоча й здебільшого фрагментарною, тому увагу звернемо лише на положення та висновки останніх публікацій. Отже, люди розумової праці Наддніпрянщини були ініціаторами громадсько-політичних процесів, які, крім іншого, намагалися зрозуміти, описати, вивчити, осмислити селянський світ. «З середини XIX до початку XX ст. українська інтелігенція відігравала визначальну роль у пошуках шляхів українства до соціального й національного оновлення», – так починає свій розділ «Особливості світоглядних цінностей української інтелігенції XIX – початку XX ст.» С. Світленко [9, с. 110]. А С. Даниленко, досліджуючи, у свою чергу, національно-культурне відродження цього самого періоду, зазначає, що «характерною особливістю українського історичного процесу була перервність державної традиції. Тому носіями української культури впродовж століть виступали не тільки держані інституції – національна школа, уні-

верситети, наукові товариства, релігійні організації, громадські об'єднання, а й дворянські, старшинсько-шляхетські й інтелігентські родини» [3, с. 119].

У прагненні з'ясувати роль інтелігенції в осмисленні суспільних процесів, зокрема складної еволюції села, звертаємо увагу на модернізаційні процеси, які передбачали значні зміни, вимушений відхід від традиціоналізму до якісно нового, «сучасного» способу життя. Як зазначає О. Михайлюк, «у XX ст. селянські суспільства переживали масове вторгнення ринкових відносин, і це викликало в них сильну суспільну реакцію, яка нерідко приймала форму бунтів і повстань, спрямованих на захист традиційного укладу... Розселення сільського господарства, села — об'єктивний соціально-економічний процес, який відбувається в сучасному індустріальному суспільстві, незалежно від втручання політичних структур, яке може бути дуже різним і за напрямком, і за формами, і за результатами. В усьому світі сільське господарство і селянство переживають процеси глибокої трансформації. Відбувається структурна перебудова, скрізь сільське господарство зіштовхується з ринком. Модернізація завжди хвороблива для селян. Досвід показує, що вони найчастіше стають заручниками і жертвами суспільства, яке спрямовується до міської цивілізації» [6, с. 180—181].

У свою чергу, канадський дослідник М. Буркард окреслює своє бачення проблеми так, що роль української інтелігенції Наддніпрянщини помітно мінімізується: «Підхід Російської імперії до поводження з багатонаціональною імперією слугує як цікавий контрапункт відносно лібералізму Габсбурзької держави, а також говорить про те, яку саме роль відігравали держави в формуванні селянської свідомості. У випадку з Росією, політичні інтереси в Санкт-Петербурзі були безпосереднім чинником провалу розвитку націоналістичних настроїв в сільській місцевості... У країні, в якій символічне представництво влади було покладено на одну людину, і будь-які розходження в політизації рухів були негайно скасовані, легко зрозуміти, що поширення будь-якої національної самосвідомості серед селян підросійської України було випадковим і непослідовним, у кращому разі. Як результат, політична свідомість українців під владою Росії сильно відрізнялася від галичан чи буковинців, і тому проблематично приписувати їм подібну політичну спадщину як у їхніх сусідів» [10, с. 48—49].

Мета дослідження полягає в тому, щоб дослідити роль Наддніпрянської інтелігенції в осмисленні суспільних процесів, принагідно показати її ставлення до найчисленнішої верстви населення — селянства.

Виклад основного матеріалу. Формування світоглядних цінностей науково-педагогічної, освітянської, літературної, мистецької, лікарської, військової й технічної інтелігенції Наддніпрянщини, що об'єднала вихідців із місцевого та прибулого дворянства, духівництва й рі-

зночинства, відбувалося під впливом різноманітних чинників. З одного боку, це традиції Просвітництва й Романтизму, історичні процеси лібералізації, демократизації та національного самоусвідомлення, які охопили не тільки країни Європи, а й Америки, з іншого — це слов'янські впливи, насамперед російської та польської культури, відповідно — соціуму й політикуму. Не менш важливими видаються процеси власне українського соціо- і націотворення, що розвивалися в непростих конкретно-історичних умовах: відсутності власної держави, роз'єднаності народу кордонами двох імперій, утисків щодо національної освіти, науки та культури з боку імперських режимів.

На генезу світоглядних засад української інтелігенції додатково впливали різні ментальні традиції. Це зумовило той факт, що її духовно-культурний світ ґрунтувався як на загальнолюдських, так і етнонаціональних цінностях [9, с. 110–111].

Зміцнення етнокультурних основ, створених і збережених попередніми поколіннями, було наслідком і джерелом зростання національної свідомості інтелігенції, демократизації її складу, розширення соціальної бази українського руху. До складу української інтелігенції порівняно активніше впливалися представники заможних верств села і середніх верств міста. Відповідно посилювався соціальний, генетичний зв'язок із селянством — носієм етнокультурних звичаїв і традицій, а також з тими категоріями населення, які були тісно пов'язані з селом, — сільськими вчителями, священиками, земськими діячами тощо. Під впливом об'єктивних і суб'єктивних обставин етнічна самосвідомість інтелігентів — вихідців із селянської верстви — поволі трансформувалася в національну свідомість. На той час інтелігенція досягла вже такого рівня розвитку, що в її середовищі склалися соціально-історичні передумови для відтворення й передачі національно-культурних традицій від одного покоління до наступного. Спадкове володіння духовними національно-культурними цінностями збільшувало потенціал і посилювало вплив окремих родин на культурне життя України, процес його піднесення як такий. Родини Єфремових, Грушевських, Матушевських, Рильських, Чикаленків, Дорошенків, Дурдукіських, Антоновичів, Кониських, Симиренків, Яхненків, Терещенків, Драгоманових, Косачів перебували в авангарді цих змін [3, с. 126].

У передмові до збірки статей «Сто літ» М. Грушевський так окреслив завдання інтелігенції в житті суспільства: «...Приходить час, крайній час забратись до докладнішого висвітлення не тільки тих ефектовніших сторін, але й тої сірої буденщини тяжкого й трудного походу — не самих провідників, а й української обивательщини і всієї української маси в напрямі нинішніх командних позицій. Висвітлити економічні й соціальні підстави сього процесу. Прослідити перетворення в ідеологічні формули сих реально даних передумов розвою рухової сили мас. Вияснити взаємовідносини ріжних соціальних верств

і течій. Не тільки тяжкий і повільний процес виконання командних гасл сього походу, але і всякання їх в обивательські верстви й народні маси, і ті економічні й соціальні обставини, що сьому процесові сприяли або його гальмували.

У формальніших обставинах культурного життя сей процес ілюструється в значній мірі автоматично даними матеріялами щоденної преси й тою масою буденної обивательської літератури, що переломлює й перетравлює в собі провідні ідеї корифеїв літературного й громадського руху, служить мірилом їх впливу й дієвої енергії, дає образ настроїв ширших інтелігентських кругів і мас людности, зростання їх рухової сили та виясняє її підоснови. Але в нас на Україні, особливо Україні Східній «Великій», або «Наддніпрянській» — таких нормальних обставин виявлення сього процесу не було. Не тільки в порівнянню з Західною Європою, а навіть коли поставити її поруч з Західною Україною, маємо в тім велику різницю на її некористь! Преси і взагалі періодик не було. Через цензурне ухо пролазив і виходив на світ тільки невеликий відсоток того, що призначалося до друку, і цілком пропадала переважна його частина. Можливості виявів настроїв і домагань громадянства були зведені до мінімум — аж до самої революції 1905 року, або її передоднів» [4, с. IV]. Очевидно, що песимізм історика не був абсолютним. Грушевський бачив і позитивні зрушення. Щоправда, схильний був і їх оцінювати критично: «...Те, що досі зроблене в нас у сім напрямі, дуже невелике. «Основа», «Кіевская Старина», «Зоря», «Жите і Слово», «Літературно-Науковий Вістник», «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», «Записки Українського Наукового Товариства в Києві», «Україна» 1907 і 1914 року, «Украинская Жизнь», «Наше Минувле» й інші зовсім уже ефемерні, на жаль, проби літературно-історичної періодики, могли здебільшого тільки прихапцем докидати до нашого історично-літературного запасу більші або менші жмутки сього дорогого й пильно-потрібного матеріялу» [4, с. IV–V].

Думка М. Грушевського для нас корисна, бо вона є своєрідним показником осмислення одним із яскравих представників тогочасної інтелігенції суспільних процесів (цим виправдовуємо значний обсяг наведеної цитати). Для її кращого розуміння процитуємо розлогі витяги з його статті «Украина и украинство», опублікованої в журналі «Украинская жизнь» за 1912 рік: «Під впливом ідей романтичного народництва, що розповсюджувалися в українському суспільстві..., це суспільство схильне було перебільшувати самодостатність і імунітет народного життя... Воно готове було дивитися на все багатство етнографічного змісту українського народного життя, на всі ці яскраві кольоритні плями матеріальної культури: на вражаюче багатство писемності, на оригінальний склад психо-фізичного українського «обличчя», що так різко відрізняло українське народне життя від життя великоросійського — з одного боку і від польського — з іншого, як на якусь

еманацію внутрішньої народної сутності. Воно схильне було перебільшувати відчуженість народу від життя інтелігентських класів і її вплив, перебільшувало оригінальність елементів народного життя, народної культури, народної словесності, народного права, часто досить залежних, даючи дійсну оцінку лише в своїх поєднаннях. Це буда односторонність, крайність в протилежний бік, як крайністю було негативне відношення до історичного минулого і його представників і не досить суворо оцінка їхніх політичних прагнень.

Для теперішнього українознавства і теперішньої української інтелігенції все це по великому рахунку — вже безповоротно пройдене. Ми не маємо причин гидливо відвертатися від свого минулого. Несприятливі історичні умови були причиною, чому в минулому у нас не склалися такого яскравого, кристалічного поняття нашої національності, як це мало місце у багатьох інших, народів з більш сприятливими умовами; але ми бачимо, що в ті моменти, коли народне життя мало змогу самовизначення, не було нестачі в прагненнях до політичного, державного життя, — і що важливіше, — нема нестачі в можливостях до такого життя, експромтом створюваних і засоби, і форми для неї. З іншого боку, нам нема необхідності жити містичною вірою в сокровенну силу народу «від себе», яка створює суще з не сущого. У нас є вже справжнє, досить реальне — весь український рух, котрий виник протягом останніх десятиліть, зі своїми досить реальними надбаннями. В цьому сенсі сучасне українське суспільство стоїть в умовах, без сумніву, більш сприятливих, ніж покоління, що базували свою віру лише на тисячах народних пісень, красі українських мелодій і мільйонах мертвої етнографічної маси. Воно може більш тверезо і об'єктивно відноситися до свого національного надбання і умов його розвитку.

Але, не поділяючи захоплень романтичного народництва, сучасні представники українського руху і всі, хто ними цікавиться, звісно ж повинні враховувати факти української етнографічної статистики, наявність величезної згуртованої колонізаційної маси і суцільної національної території, як обставини, поряд з історичними умовами українського минулого, котрі обумовлювали певним чином подальший напрям українського життя і української думки» [2, с. 13–15].

Як можна переконатися з розмислів М. Грушевського, українські селяни, які мешкали в підросійській Україні, мали набагато нагальніші проблеми, ніж участь в «абстрактній політичній спільноті». Після звільнення у 1861 р. колишні кріпаки більше не були юридично залежними, але водночас страждали як від численних обмежень у правах, так і від малоземелля та безгрош'я. Крихітні ділянки землі часто були єдиною «втіхою», бо від держави (чиновництва) чекати бажаної підтримки не доводилося. Заодно ринок «пригнічував» селянина підвищеними цінами на купівельні товари і заниженими — на вирощене

збіжжя. А значний приріст населення, що посилював соціально-економічні негаразди, змушував шукати джерела існування в містах, де більшість селян виявилася «мало конкурентоспроможною для отримання робочих місць» [10, с. 49–50].

Власне в пореформений період розпочався процес «загибелі села», котрий розтягнувся більше ніж на століття. Явище не було спонтанним — традиційне суспільство зазнало краху «завдячуючи» все тій же модернізації, нав'язаній міською цивілізацією. Вона виявилася руйнівною для патріархальних устоїв села, селянської спільноти та почасти її культури. У тій формі, в якій модернізація відбувалася в Наддніпрянщині початку ХХ ст., вона об'єктивно «вела до розселення» [6, с. 181].

Загалом суспільні процеси вели до політизації українського національного руху. Утворювався спектр політичних партій націонал-демократичного, націонал-консервативного та соціал-демократичного напрямків, формувалася ідеологія українського націоналізму, котра «стала виразником нової, самостійницької течії в українському русі» [9, с. 114].

Можна стверджувати: вже 1890-ті рр. характеризувалися тим, що до патріотичного руху залучалося дедалі більше молодих українців, котрі рішуче виступали за зміни, порушуючи питання оптимізації національного та соціального розвитку. Учасники молодіжних гуртків сміливіше й рішучіше за старогромадівців ставили на порядок денний українське національне питання, намагалися віднайти шляхи та форми його розв'язання. Характерно, що вони порушували соціальні й політичні проблеми, вказували на методи їхнього вирішення здебільшого в дусі радикально-демократичних ідей, що тоді поширювалися на теренах імперії. Назріли розбіжності стосовно стратегії українських перспектив. Київська громада відмовилася від культурно-політичної стратегії М. Драгоманова, не підтримала проавстрійську політику В. Антоновича та О. Кониського, лишилася на позиціях певної культурницької невизначеності. Загалом старше покоління громадівців цікавило скасування Емського указу, все інше вони сприймали за щось другорядне.

За таких умов у середовищі громадівців відбувся конфлікт поколінь. Сутність його була в тому, що лише культурницька діяльність, котру підтримувало старше покоління національного руху, не задовольняла молодших представників, котрі розпочали громадську діяльність у 1890-х роках. До всього ж, старогромадівці не мали власної чіткої політичної програми, тоді як українських рух на Галичині успішно розвивався, водночас уже діяло багато російських соціалістичних нелегальних організацій. Молода ж генерація створила перші українські групи з чіткими політичними вимогами [7, с. 140].

Влітку 1891 р. в Каневі студенти М. Базькевич, М. Байздренко, В. Боровик та І. Липа створили таємне товариство «Братство тарасівців». Тарасівці критикували українофілів за їхню кабінетну любов до українського народу, відрив від соціальних реалій: бідності, економічного й духовного занепаду. Своє завдання бачили в тому, аби «з українофіла зробити свідомого українця». Український рух розуміли як «культурно-політичну» справу, яка повинна створити альтернативу російському революційному рухові, щоб зашкодити переходу молодих українців до його організацій. Водночас вони говорили про українців як про окрему самостійну націю і називали себе «інтелігентами загальноросійськими», наголошували, що стоять за повну автономію усіх народів, які входять до Російської імперії. Утворення братства засвідчило прихід до українського руху нового покоління інтелігенції, реально «ближчого до народу», пройнятого соціальними і політичними настроями [8, с. 375].

На початку 1896 р. у Києві І. Стешенко та Леся Українка створили першу українську соціал-демократичну організацію з одноіменною назвою «Українська соціал-демократія». Того самого року було започатковано таємне товариство «Україна молода», до складу якої увійшло 22 громади з різних міст України. У 1896–1897 рр. відбувалася полеміка між Лесею Українкою та І. Франком з питань тактики українського громадсько-політичного руху, що свідчила про суттєву зміну характеру українського руху, його «невпинну політизацію» [8, с. 376].

Нове покоління української інтелігенції більше тяжіло до масштабних форм об'єднання, радикальних дій, фактично — до політизації культурницького руху, утворення політичних організацій. Суттєвим кроком у цьому напрямі стало створення в 1897 р. в Києві таємної організації, яка стала основою майбутньої Загальноукраїнської безпартійної демократичної організації (ЗУБДО). Ініціативу її фундації підтримали і молоді, і старі громадівці. Серед засновників організації були С. Єфремов, В. Дурдуківський. Керівництво організацією здійснювала Рада, яку в різні роки очолювали композитор М. Лисенко, історик В. Антонович. Її активними членами були Ф. Матушевський, О. Лотоцький, В. Доманицький, В. Страшкевич, В. Прокопович. Вони згуртували значні творчі сили, що дало можливість суттєво активізувати друк україномовних книг — від суто інформативних до популяризаторських і культурно-просвітницьких. Друковане слово «сприяло розширенню масштабів національно-культурного руху» [3, с. 126].

Українські інтелектуали виявляли інтерес до робітничих страйків, не меншою мірою — до селянських виступів. Це додатково підштовхувало їх до висунення політичних гасел. У 1903 р. ЗУБДО розробила проект програми, головними ідеями якої було проголошення автономії України та інших національних окраїн (регіонів) Російської

імперії, широке запровадження української мови в усіх школах Наддніпрянщини, передусім у судочинстві, адміністративних справах тощо. Восени 1904 р. на базі ЗУБДО була утворена Українська демократична партія, яка об'єднала переважно «культурників» — помірквану частину інтелігенції. Однак на той час українське питання вже вийшло за межі національно-культурного. Воно не могло бути вирішене без розв'язання політичних і соціально-економічних проблем.

Українське питання перебувало в центрі громадсько-політичного життя Наддніпрянщини з початку ХХ століття. Українські діячі, виступаючи за ліквідацію усіх форм соціальної несправедливості, домагалися безоплатного загального навчання рідною мовою у школах, права користуватися нею у пресі, на сцені, у державних установах. У цьому, як не дивно, вони знайшли підтримку вчених Російської академії наук. Її члени Федір Корш, Олексій Ахматов та ін. склали ґрунтовну письмову доповідь, винесли її на розгляд загальних зборів академії, а коли заручилися їхньою підтримкою, надіслали до уряду. Учені категорично вимагали дозволити українцям офіційно використовувати рідну мову, друкувати нею книжки. Водночас прогресивна російська преса розгорнула широку кампанію за скасування урядових обмежень 1863 та 1876 рр. щодо української мови. В газетах публікувалися довгі списки осіб, у тому числі робітників і селян, котрі вимагали свободи українському слову. Остаточно питання було вирішено під тиском масових страйків, демонстрацій і мітингів. Як відомо, маніфестом від 17 жовтня 1905 р. «цар обіцяв запровадити політичні свободи», зокрема й свободу слова [1, с. 131].

У статті «О национализме вообще и украинском движении в частности» А. Луначарський так описував суспільно-політичну ситуацію, котра склалася після революційних подій: «Звертаючись зокрема до українського руху, який після 1905 року врешті і в російській частині України починає набувати масового характеру і зростати тепер, незважаючи на перепони, я повинен одразу сказати, що жоден національний рух не викликає в мене суб'єктивно скільки палких симпатій. На це є, як я вважаю, і суспільні, і особисті причини. Але і тут з самого початку наштовхуєшся на такі явища, котрі змушують замислитися і в будь-якому разі побажати передовому українству можливо більших успіхів у справі вказаній і Шевченком, і Драгомановим поєднання любові до свого народу і служіння йому з духом гуманізму і служіння загальнолюдським ідеалам. Говорити про той відтінок українофільства, котрий вже тепер здається просякнутим націоналістичною злістю і відкрито пишається своїм антисемітизмом, я не буду» [5, с. 15]. Двозначна й, на наш погляд, непослідовна позиція Луначарського є зрозумілою, особливо якщо зважити, що невдовзі він з гордістю писатиме, що народився в «русской семье» (до речі, у Полтаві), а з плином часу стане засновником та ідеологом так званої «пролетарської літератури», радянським партійним і державним працівником.

Революція 1905–1907 рр. зняла значну кількість обмежень з української культури, що сприяло інтенсивному розвитку видавництва, преси, діяльності «Просвіт». Українська інтелігенція Наддніпрянщини звертала увагу на соціально-економічне становище населення, що слугувало своєрідним засобом консолідації громад.

У 1906 р. царський уряд запровадив аграрну (столипінську) реформу, котра сприяла переходу землі у приватну власність селян. Уже не було щорічного перерозподілу ґрунтів, і навіть коли селянин переселявся до іншого села чи міста, громада та сторонні особи тепер «не були зобов'язані купувати залишену ним землю» [10, с. 50–52].

Проте проблема консолідації українського селянства (ширше — спільноти, нації) не була вирішена, що виявлялося в низькому рівні станові та національній ідентичності, селян у першу чергу. Крім того, неписьменність більшості населення перешкоджала формулюванню спільних потреб, що негативно позначалося на політичному житті. Скажімо, голосування за національну партію селянами не означало повної згоди з усіма аспектами їхньої платформи. Якщо партія доступно пояснювала свої вимоги й говорила про потребу радикальної земельної реформи, то логічним було, що селяни голосували за неї, незважаючи на інші елементи, позаяк більшість політичних організацій «не робило навіть цього» [10, с. 53–54].

В українському національному русі царизм вбачав основну загрозу «російській православній цивілізації». З початком реакції більшість здобутків революції було втрачено. У 1908 р. Сенат оголосив україномовну культуру й освітню діяльність шкідливою для імперії, навіть такою що загрожувала громадськості. Загроза нависла над «Просвітами», українськими бібліотеками, друкарнями. 1910 р., за наказом уряду Столипіна, було закрито українські культурні товариства, видавництва, заборонено продавати українські книги, створювати будь-які неросійські клуби та проводити вечори й концерти, читати лекції українською мовою. Згодом Микола II заборонив українську пресу. Протягом 1905–1912 рр. Міністерство освіти Російської імперії закрило в Україні 12 приватних гімназій, звільнило велику кількість директорів і вчителів. VII дворянський з'їзд у Москві прийняв постанову про неприпустимість вживання «інших мов» у навчальних закладах Росії. Аж до 1917 р. місцевим чиновникам доплачували 50 % до заробітної плати за «обрусение края».

Висновки. Суспільні процеси початку ХХ ст. у Наддніпрянщині відбувалися в умовах активізації українського національного руху. Зростаючий прошарок національно свідомої інтелігенції ставив перед собою нові складні завдання. Виконати їх означало витримати й виграти бій на кількох стратегічних напрямках, серед яких — протистояння імперському великодержавному тиску та зміна парадигми власне самого українського руху з культурно-просвітницького на політичний.

Прискіпливий аналіз проблеми засвідчує, що молода генерація української інтелігенції мала відносний успіх на обох фронтах. Стосовно інтересу до суспільних процесів, то основну увагу інтелігенція приділяла соціально-культурному, національному, регіональному, меншою мірою економічному та соціальному життю. Вибір між «культурою і політикою» виявився надто обмеженим. В умовах, коли багато сил потребувало вирішення внутрішніх (партійних та ін.) проблем, така локальна за своїм масштабом орієнтація помітно послаблювала вплив української інтелігенції на суспільство, селянство зокрема. У той час, коли українська інтелігенція небезпідставно претендувала на роль основної рушійної сили національного ствердження, налагодження зв'язків між західними («підавстрійськими») і східними («підросійськими») українцями, вона мало що робила для свого авторитету серед селянства, що в нових історичних умовах було грубою помилкою.

Бібліографічні посилання

1. Верстюк, В. Ф., Горобець, В. М. та Толочко О. П., 2004. *Українські проекти в Російській імперії*. Київ: Ін-т історії України НАН України.
2. Грушевський, М., 1912. Украина и украинство. *Укр. жизнь*. Москва, № 1, сс. 11–28.
3. Даниленко, С., 2013. Українська інтелігенція в русі за національно-культурне відродження (друга половина XIX – початок XX ст.). *Укр. іст. зб.*, вип. 16, сс. 119–130.
4. Грушевський, М., ред., 1927. *За сто літ*. Матеріали з громадського й літературного життя XIX і початків XX століття. Київ, кн. 1.
5. Луначарский, А., 1912. О национализме вообще и украинском движении в частности. *Укр. жизнь*. Москва, № 10, сс. 9–22.
6. Михайлюк, О. В., 2011. Модернізація і доля селянства України у XX ст. *Гілея*, № 50, сс. 180–185.
7. Радчук, А. О., 2008. Роль української інтелігенції в громадсько-політичному житті Наддніпрянської України наприкінці XIX – на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, вип. 15.
8. Реєнт, О. П., 2003. *Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)*. Київ.
9. Світленко, С. І., 2007. *Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття*. Зб. наук. праць. Дніпропетровськ.
10. Burkard, M., 2014. *Speaking Bolshevik in Ukrainian: The Development of Peasant Consciousness and Bolshevik Ideas on Nation-Building in the Ukrainian SSR, 1900–1928*. A thesis submitted to the Faculty of Graduate and Postdoctoral Affairs in partial fulfillment of the requirements for the degree of Masters of Arts in European, Russian, and Eurasian Studies. Ottawa, Ontario: Carleton University. Available at: <<http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/18700/file.pdf>>.

References

Burkard, M., 2014. *Speaking Bolshevik in Ukrainian: The Development of Peasant Consciousness and Bolshevik Ideas on Nation-Building in the Ukrainian*

SSR, 1900–1928. A thesis submitted to the Faculty of Graduate and Postdoctoral Affairs in partial fulfillment of the requirements for the degree of Masters of Arts in European, Russian, and Eurasian Studies. Ottawa, Ontario: Carleton University. Available at: <<http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/18700/file.pdf>>.

Danylenko, S., 2013. Ukrayins'ka intelihentsiya v rusi za natsional'no-kul'turne vidrozhennya (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Ukrainian intellectuals in the movement for national and cultural revival (the second half of the 19th – the early 20th century)]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zbirnyk [Ukrainian Historical Collection]*, issue 16, pp. 119–130 (in Ukrainian).

Hrushevskiy, M. ed., 1927. *Za sto lit: Materialy z hromads'koho y literaturnoho zhyttya XIX i pochatkiv XX stolittya [During a hundred years: Materials from the public and literary life of the 19th and early 20th centuries]*. Kyiv, book 1 (in Ukrainian).

Hrushevskiy, M., 1912. Ukraina i ukrainstvo [Ukraine and Ukrainians]. *Ukrainskaya zhizn' [Ukrainian life]*, no. 1, pp. 11–28 (in Russian).

Lunacharskiy, A., 1912. O natsionalizme voobshche i ukrainskom dvizhenii v chastnosti [About nationalism in general and the Ukrainian movement in particular]. *Ukrainskaya zhizn' [Ukrainian life]*, no. 10, pp. 9–22 (in Russian).

Mykhailiuk, O. V., 2011. Modernizatsiya i dolya selyanstva Ukrayiny u XX st. [Modernization and fate of peasantry of Ukraine are in XX of century]. *Gileya*, no. 50, pp. 180–185 (in Ukrainian).

Radchuk, A. O., 2008. Rol' ukrayins'koyi intelihentsiyi v hromads'ko-politychnomu zhytti Naddniprians'koyi Ukrayiny naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [The role of the Ukrainian intelligentsia in the socio-political life of the Dnieper Ukraine in the late 19th and early 20th centuries]. *Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st. [Problems of the history of Ukraine of XIX – beginning XX cc.]*, issue 15, pp. 138–142.

Reient, O. P., 2003. *Ukrayina v impers'ku dobu (XIX – pochatok XX st.) [Ukraine in the imperial day (XIX – early XX century)]*. Kyiv (in Ukrainian).

Svitlenko, S. I., 2007. *Svit modernoyi Ukrayiny kintsya XVIII – pochatku XX stolittya [The World of Modern Ukraine at the end of the 18th – beginning of the 20th centuries]*. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

Verstiuk, V. F., Horobets, V. M. and Tolochko, O. P., 2004. *Ukrayins'ki proekty v Rosiys'kiy imperiyi [Ukrainian projects in the Russian Empire]*. Kyiv (in Ukrainian).

**ЕТНОКУЛЬТУРНА
ТА ДУХОВНА ІСТОРІЯ**

**ETHNOCULTURAL
AND SPIRITUAL HISTORY**

**Традиційна культура Переяславщини
(друга половина XX – початок XXI ст.)
за матеріалами польових досліджень**

Світлана Тетеря

ORCID: 0000-0002-9255-9690
tetera-7@ukr.net

Наталія Костюк

ORCID: 0000-0002-4647-1989
muzeum-buro@ukr.net

*Науково-дослідний сектор «Музей кобзарства»
Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»,
вул. Шевченка, 8, м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл., 08400, Україна*

Анотація. Розглянуто питання стану кобзарства та бандурництва на Переяславщині в другій половині XX – на початку XXI ст. Прослідковано шлях і передумови створення перших ансамблів бандуристів. Проаналізовано питання побутування на Переяславщині майстрів по виготовленню музичних інструментів, а також висвітлено сучасний стан побутування народної та академічної бандури.

Ключові слова: кобзарство; музиканти; нищення традиції; капели бандуристів; бандуристи; респонденти; самодіяльні колективи; кобзарська школа; клас бандури.

*Надійшла до редколегії 11.02.2018
Прорецензована 15.04.2018
Рекомендована до друку 13.11.2018*

**Traditional culture of the Pereyaslav Region
(the second half of the 20th and the beginning of the 21st centuries)
by the materials of field studies**

Svetlana Teteria

Nataliya Kostyuk

ORCID: 0000-0002-9255-9690
tetera-7@ukr.net

ORCID: 0000-0002-4647-1989
muzeum-buro@ukr.net

*Research Segment Kobza Museum
of the Pereyaslav National Historical and Ethnographic Reserve and,
8 Shevchenko street, Pereyaslav-Khmelnytsky, Kyiv region, 08400, Ukraine*

Abstract. The article deals with the issue of the state of *kobzarstvo* and *bandurization* in *Pereyaslav* region in the second half of the 20th – the beginning of the 21st century. The path and preconditions for the creation of the first bandurist ensembles are traced. The article analyzes the question of the existence of museums in the *Pereyaslav* region for the production of musical instruments, as well as the current state of the existence of the national and academic bandura.

Keywords: Kobzardom; Musicians; Destruction of tradition; Bandura choir chapel; Bandurists; Respondents; Field research; Amateur groups; Kobzar School; Bandura class.

Received 11.02.2018

Reviewed 15.04.2018

Accepted 13.11.2018

Стан сучасного соціуму, як в Україні, так і в світі, все частіше дозволяє говорити про нашу епоху як про поворотний момент в історії, як про час, коли необхідно повернутися до своїх витоків, щоб осмислити майбуття. На сьогодні, зокрема, в українському суспільстві проходять активні процеси по відродженню кобзарсько-лірницької традиції та бандурництва. Існує стала зацікавленість національною етномузичною культурою, особливо кобзарсько-лірницькою традицією [18, с. 183]. Тому дослідникам важливо виявити, в яких регіонах дана традиція збережена і в якому вигляді. Одним із джерел дослідження цього унікального явища є запис свідчень респондентів, які проживають у певній місцевості. Вони є свідками, носіями інформації. Запис спогадів від очевидців — один із окремих напрямів у вивченні кобзарсько-лірницької традиції.

То ж щоб виявити реальний стан побутування кобзарства та бандурництва на Переяславщині в другій половині XX — початку XXI ст. співробітниками Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (НІЕЗ «Переяслав») було проведено в 2014–2017 рр. експедиційно-пошукову роботу, спрямовану на дослідження даної проблематики. В поле зору дослідників потрапив ряд сіл Переяслав-Хмельницького району Київської області, а саме: Дем'янці, Лецьки, Стоп'яги, Єрківці, Соснова, Помоклі, Переяславське, Строкова та місто Переяслав-Хмельницький [7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17]. Історія кобзарства та бандурництва на Переяславщині містить ще багато поки що малодосліджених сторінок. Саме експедиційно-пошукова робота у цьому напрямі дає можливість більш детально вивчити дану тему, спираючись на свідчення респондентів, місцевих жителів.

Аналізуючи результати експедиційно-пошукових робіт, науковці мають змогу зробити певні висновки, які дозволяють отримати більш повну картину про стан побутування кобзарства та бандурництва в цілому по Україні.

Варто зазначити, що бандуристів на Переяславщині, зі свідчень респондентів, було обмаль. Мандруючі співаки — бандуристи, лірники здебільшого побутували там, де збиралися ярмарки, торги. Відомий на Переяславщині ярмарок був у с. Ташань, яке розміщене на перехресті доріг Черкаси—Київ. Народна пам'ять для нас зберегла імена найбільш відомих кобзарів Переяславщини кінця XIX — початку XX ст.

Навіть прізвища їх загубилися у глибині минулих часів. Залишилися лише їх імена, як їх знав, любив і пам'ятав простий народ. Це кобзарі Переяславщини другої половини XIX ст.: Тихон з с. Плужники, Ладимир з с. Карлищина [19, с. 240]. Інших свідчень про існування традиційних лірників чи кобзарів під час дослідницько-пошукової роботи автори не виявили.

Переважає більшість опитаних респондентів не мають ніяких свідчень про мандрівних музик. Проте житель м. Переяслава-Хмель-

ницького А. С. Радько, уродженець м. Корець, Рівненської обл. згадує, що протягом 1968–1969 рр. на базарі в Корці, який тоді знаходився біля автовокзалу, йому доводилося часто зустрічати і слухати лірника. Він був сліпий. Поводиря постійного біля нього не було. Приходили працівники міліції і вимагали у нього йти з базару і не просити милостині (гнали його). Але він їх не слухав, бо це були молоді хлопці. Тоді прийшов сам начальник міліції і взяв його за руку та виводив з базару. Тоді сліпий лірник заспівав:

*«Ой Боже мій, боже, який зараз світ настав
Що начальник міліції у сліпого поводитирем став»*
Ще чув інший куплет глузливої пісні:
*«Сидить пан на ганку,
Наган за плечима.
В нього воші, як курчата,
З чорними очима».*

Одягнутий він був скромно, поверх фуфаечка. Ззовні був сивоголовий з вусами, гострий орлиний ніс. Грав на лірі, а інколи і на бандурі. Також чув, що він співав про голодовку на Україні:

*«Америка мила, Америка люба,
В Америці хліб їдять, вино попивають,
А у рідному краю, з голоду вмирають»* [14].

Про мандрівне співоцтво на Переяславщині згадує корінний житель міста Бутник П. В.: *«Я пам'ятаю, коли відкрився новий базар на узбережжі ріки Альта у м. Переяславі-Хмельницькому, то якогось періоду зустрічав протягом місяця при вході в базар бандуриста. Це був сивочолий з бородою, зрячий чоловік років 70-ти. Він був не місцевий, а швидше всього, мандрівний музикант, який зайшов на Переяславщину, дізнавшись, що у нас відкрився новий базар. Співав він пісні на слова Тараса Шевченка. Бандура у нього була не фабрична»* [15].

На противагу традиційному кобзарству, є багато інформації про побутування бандурного мистецтва на Переяславщині, яке було поширене як серед аматорів, так і фахових артистів. Відомо, що талановитий український композитор XIX ст. Павло Сениця родом із с. Дем'янці (Переяславщина) грав на бандурі, яка зберігається в фондах НІЕЗ «Переяслав» (інв. № СП-59 КВ-6768). Напис майже втрачений, але ще можна роздивитися крізь отвори голосників те, що зроблена вона в Московській майстерні на Катеринінській площі майстром Федоровим І. Є. [4].

За розповідями В. В. Яреми, завідуючої клубом с. Строкова Переяслав-Хмельницького району Київської обл., старші люди згадували, як у селах Помоклі, Соснова, Дениси, Строкова Переяслав-Хмельницького району в 50–60-ті рр. XX ст. часто можна було почути скрипалю-аматора Микільку з с. Помоклі та його внука – бубоніста. Вони веселили молодь у храмові свята та на молодіжних вечірках у сільських клубах [8]. Це яскравий приклад того, як діяла радянська

ідеологія в галузі культури, коли народну бандуру, кобзу, ліру, витіснює баян, гармошка, домра, балалайка, скрипка тощо. Свідчення таких проявів тоталітарного радянського режиму зустрічались в усіх населених пунктах, що були відвідані авторами під час експедицій.

У с. Переяславському всі пам'ятають музиканта-аматора Міщенка Миколу Самійловича (рис. 1). Він дуже віртуозно грав та співав на багатьох струнних музичних інструментах, проте найбільше до вподоби йому була домра, яку ще називали «кобзочка». У людей була чіпка пам'ять, що кобза, як у «козака-Мамая» на народних картинах — з овальним корпусом, тому домра асоціювалася саме з кобзою. Сільський музикант дуже любив співати під власний акомпанемент, і тільки українські народні пісні. Згодом Микола Самійлович організував маленький оркестр струнних інструментів [12].

У с. Стовп'яги Переяслав-Хмельницького району Київської обл. серед опитаних мешканців села жоден не пригадав інформації про побутування мандрівних традиційних співців — кобзарів чи лірників. Проте є свідчення музиканта-аматора Ємця Василя Івановича (1938 р. н.), який віртуозно грав на скрипці на весіллях чи інших урочистостях. Його інструмент виготовлений дідовим братом Грудіною Павлом Івановичем. Талановитий майстер Грудіна Іван Іванович, брат Павла Івановича, зробив цимбали, на яких грав Девко Кузьма [10].

Серед бандур, що експонуються в Музеї кобзарства НІЕЗ «Переяслав», є і інструменти, виготовлені місцевими майстрами. Це, зокрема, бандура, виготовлена корінним переяславцем Коцаром Пантелеймоном Михайловичем. Саме від нього Палагута Петро Федорович, надзвичайно обдарований юнак — співак, драматичний актор, керівник місцевого осередку культури — отримав перші навички гри на бандурі. Він певний час проживав у м. Києві та був учасником Київської хорової капели (рис. 2).

Протягом усього свого життя у Переяславі Палагута П. Ф. працював на ниві популяризації бандурного мистецтва. Він організовував виступи оркестрових колективів, щедро передавав молоді тих років своє вміння гри на бандурі. У 50-х рр. XX ст. ним був створений невеликий колектив бандуристів, у складі якого виступали: Богуш Іван Тихонович, Дудка Марія Іванівна, Овсяннікова Марія Яківна, Погасій Микола Власович [5, с.166].

Надзвичайно цікавий прихід до бандури відбувся у Погасія Михайла Власовича (рис. 3). Ще з дитинства він любив співати українських народних пісень, захоплювався творчістю бандуристів. Справжній його інтерес до цього інструмента пробудила зустріч з Євгеном Адамцевичем, що відбулася у 1935 р. Три дні Є. Адамцевич проживав та давав концерти у с. Хоцьки на Переяславщині, звідки родом М. Погасій. І після цієї зустрічі юнак хотів піти поводити незрячого кобзаря, але батьки не пустили його [1]. Про ці події згадує і його син Погасій Б. М. (1944 р. н.) [16].

**Рис. 1. Світлина 2016 р.,
музикант Міщенко М. С.**

**Рис. 2. Світлина 1938 р.,
бандурист Палагута П. Ф.**

Під впливом тієї незабутньої зустрічі юний Микола вирушив пішки до м. Баришівка, що на Київщині, щоб купити там бандуру (інв. № Е-3655 КВ-22075) у майстра Гапона О. М. З цією бандурою Микола Власович у 50-х рр. XX ст. виступав на сценах осередків культури Переяславщини разом зі своїми побратимами, такими ж самодіяльними музикантами струнно-щипкових інструментів. Сьогодні його бандура експонується у музеї кобзарства НІЕЗ «Переяслав» [3].

**Рис. 3. Світлина 60-х рр. XX ст.,
музикант Погасій М. В.**

У реєстрі знищених у 30-х рр. XX ст. бандуристів значиться ім'я музиканта з Переяславщини (с. Харківці) — Яценка Оврама Семено-

вича. У 1918 р. разом групою ентузіастів він створював Першу українську художню капелу кобзарів. Відомо також, що він був майстром з виготовлення (дуже гарних на звук) бандур і особливо талановитим інструментальним виконавцем [2, с. 294].

У 1979 р. у Переяслав-Хмельницькому районному будинку культури було створено ансамбль бандуристок, для яких придбали шість бандур з перемикачами — Чернігівської фабрики музичних інструментів. Керувала цим ансамблем професійна бандуристка Світлана Тимофіївна Репетій-Низькошапка, яка викладала в Переяслав-Хмельницькому педагогічному училищі. Вона за короткий термін створила тріо бандуристок. Згодом у тріо запросили ще трьох жінок, які співали та акомпанували собі, хто на одній струні, хто акордами.

Ансамбль бандуристок проіснував у Переяслав-Хмельницькому досить короткий проміжок часу. Керівник С. Т. Репетій-Низькошапка змушена була поміняти місце проживання, тому ансамбль бандуристок перестав працювати, а бандури були передані до фондів Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» [6, с. 429].

У 1989 р. в м. Переяславі-Хмельницькому почала працювати Школа кобзарства — клас бандури місцевої музичної школи ім. П. Сениці. Про це пише у своїх спогадах і Микола Чорний-Досінчук: «А ще при музеї існує кобзарська школа-студія, в якій діти та дорослі опановують не тільки гру на старосвітській бандурі, а й вчать її виготовляти. Для цього віднайдено приміщення, придбано верстати, інструменти, заготовлено деревину відповідних порід. Навчають гри на бандурі та роботи з деревом великі ентузіясти кобзарської справи — Товкайло та Рой» [21, с. 51]. У школу було набрано учнів переважно хлопчиків, запрошено висококваліфікованих майстрів кобзарів, бандуристів: Віталія Макаровича Роя, Миколу Тихоновича Товкайла; музиканта-теоретика та вокаліста — Анфісу Олександрівну Дякун; Валерій Федорович Мормель викладав історію кобзарства. Дітей не лише навчали гри на бандурі, але й прищеплювали навички реконструкції майстрування старосвітської бандури. Випускники Школи кобзарства, її вчителі — Микола Товкайло, Микола Сидоренко, Сергій Захарець, Павло Рекун, Андрій Гусак — завжди презентували кобзу, старосвітську бандуру, академічну бандуру чернігівського зразка на Переяславщині, Київщині, по всій Україні та за її межами. Інші випускники кобзарської школи — Сергій Захарець, Руслан Козленко, стали не лише популяризаторами традиційної гри давніх кобзарів, але й знаними майстрами по виготовленню лір, старосвітських народних бандур.

Основоположники школи мали на меті поступово відроджувати давню традицію кобзарювання в Україні, коли існували кобзарські цехи, які об'єднували сліпих співців зі своїм уставом, мовою, на чолі з цех-майстром. Ідея відродження кобзарської школи дала свої певні результати: учні стали носіями прекрасної традиції бандурного мистецтва. Вони вміють виготовити музичні інструменти, є бандуристами

співаками, вчителями гри на струнно-щипкових музичних інструментах. Школа кобзарів, проіснувавши близько десяти років, випустила перших випускників, частина з яких продовжили навчання у Стрітівській вищій педагогічній кобзарській школі, згодом — у мистецьких академіях, педагогічних вузах України. Серед них Андрій Гусак, Павло Рекун, Русалім Козленко, Сергій Захарець.

Із проведеної експедиційно-пошукової роботи можна зробити певні висновки, що свідчення про традиційне кобзарство на Переяславщині практично відсутні. На сьогодні у м. Переяславі-Хмельницькому та селах району побутують такі музичні інструменти: гітари; інколи скрипки; духові інструменти: труба, саксофон і, звичайно, гармошка та баян. Вищезазначені інструменти, а також політика радянської влади витіснили нашу українську традиційну культуру. Тому діяльність Музея кобзарства НІЕЗ «Переяслав» на ниві популяризації та збереження кобзарства є надзвичайно актуальною та потрібною. І вона має позитивні результати на культурно-просвітницькій ниві популяризації та збереження традиційної гілки української етнокультури — кобзарства.

Бібліографічні посилання

1. Архівні матеріали Музею кобзарства Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Переяслав-Хмельницький.
2. Жеплинський, Б. та Ковальчук, Д. Б., 2011. *Українські кобзарі, бандуристи, лірники*. Енциклопедичний довідник. Львів.
3. Інвентарні книги фондової групи «Етнографія». Переяслав-Хмельницький: Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», № 1–6.
4. Інвентарні книги фондової групи «Павло Сениця». Переяслав-Хмельницький: Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», № 1.
5. Костюк, Н. В., 2014. Колекція народних музичних інструментів в експозиції Музею кобзарства Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». *Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні*. Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 10-й річниці надання Свято-Успенському монастирю статусу Лаври (2004), 170-річчю відновлення Святогірського Успенського монастиря (1844), 80-річчю створення краєзнавчого музею М. В. Сібільовим у Святогірську. Святогірськ Донецької обл. 25–26 вересня 2014 року. Донецьк, сс. 165–170.
6. Костюк, Н. В., 2016. Побутування музичних народних інструментів на Переяславщині від 1930-х років. В: *Могиланські читання 2015 року*. Зб. наук. праць. К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, сс. 426–432.
7. Костюк, Н. В., 2014. *Польові матеріали. Записано від респондента М. І. Гриценка 1964 р. н., жителя Переяслав-Хмельницького*, вересень 2014 р. Переяслав-Хмельницький: Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».
8. Костюк, Н. В., 2015. *Польові матеріали. Записано від респондента В. В. Яреми 1949 р. н., жителя Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.*, листопад 2015 р. Переяслав-Хмельницький: Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».

9. Костюк, Н. В., 2015. *Польові матеріали. Записано від респондента К. І. Охоба 1942 р. н., жителя с. Соснова Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.*, листопад 2015 р. Переяслав-Хмельницький: Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».
10. Тетеря, С. А., 2015. *Польові матеріали. Записано від респондента В. І. Ємця 1938 р. н., жителя с. Стоп'яги Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.*, листопад 2015 р. Переяслав-Хмельницький: Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».
11. Тетеря, С. А. та Костюк, Н. В., 2015. *Польові матеріали. Записано від респондентів жителів с. Лецьки Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.*, листопад 2015 р. Переяслав-Хмельницький: Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».
12. Тетеря, С. А. та Костюк, Н. В., 2016. *Польові матеріали. Записано від респондента М. С. Міщенко 1927 р. н., жителя с. Переяславське Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.*, квітень 2016 р. Переяслав-Хмельницький: Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».
13. Тетеря, С. А. та Костюк, Н. В., 2016. *Польові матеріали. Записано від респондента О. Х. Кузько 1925 р. н., жителя с. Єрківці Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.*, липень 2016 р. Переяслав-Хмельницький: Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».
14. Тетеря, С. А. та Костюк, Н. В., 2017. *Польові матеріали. Записано від респондента А. С. Редька 1929 р. н. (уродження м. Корещ, Рівненської обл.), жителя м. Переяслава-Хмельницького*, лютий 2017 р. Переяслав-Хмельницький: Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».
15. Тетеря, С. А. та Костюк, Н. В., 2017. *Записано від респондента П. В. Бутника 1944 р. н., жителя м. Переяслава-Хмельницького*, лютий 2017 р. Переяслав-Хмельницький: Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».
16. Тетеря, С. А., Костюк, Н. В. та Мелешко, Т. В., 2017. *Польові матеріали. Записано від респондентів, жителів с. Дем'яниці Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.*, серпень 2017 р. Переяслав-Хмельницький: Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».
17. Тетеря, С. А. та Костюк, Н. В., 2017. *Записано від респондента Б. М. Погасія 1944 р. н., жителя м. Переяслава-Хмельницького*, лютий 2018 р. Переяслав-Хмельницький: Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».
18. Тихенко, О., 2016. Кобзарсько-лірницька традиція у спогадах очевидців. В: Черемський, К. П., ред., 2016. *Традиційна бандура: минуле, сучасне, майбутнє*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (18-19 червня 2016 р.). Харків, сс. 183–198.
19. Сидоренко, М., 2009. Епічність української співочої традиції та особливості її прояву на Переяславщині. *PEREYASLAVICA. Наук. зап. Нац. іст.-етнограф. заповідника «Переяслав»*. Переяслав-Хмельницький, вип. 3(5), сс. 239–244.
20. Черемський, К., 1999. *Повернення традиції*. Харків.
21. Чорний-Досінчук, М., 1992. Зустрічі з кобзарями України. *Бандура*. Нью-Йорк, № 41–42, сс. 40–51.

References

Arkhivni materialy Muzeju kobzarstva Natsional'noho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka «Perelyaslav» [Archival materials of the Museum of

Kobzarism of the National Historical and Ethnographic Park Pereyaslav]. Pereyaslav-Khmelnitsky.

Zheplyns'kyi, B., Koval'chuk, D. B., 2011. *Ukrayins'ki kobzari, bandurysty, lirnyky* [Ukrainian kobzars, bandurists, lyre players]. Encyclopedic handbook. Lviv.

Inventarni knyhy fondovoyi hrupy «Etnohrafiya» [Inventory books of the fund group "Ethnography"]. Pereyaslav-Khmelnits'kyi: Natsional'nyy istoryko-etnografichnyy zapovidnyk «Pereyaslav» [National Historical and Ethnographic Park Pereyaslav], no. 1–6.

Inventarni knyhy fondovoyi hrupy «Pavlo Senytsya» [Inventory books of the fund group "Pavlo Senitsa"]. Pereyaslav-Khmelnits'kyi: Natsional'nyy istoryko-etnografichnyy zapovidnyk «Pereyaslav» [National Historical and Ethnographic Park Pereyaslav], no. 1.

Kostyuk, N. V., 2014. Kolektsiya narodnykh muzychnykh instrumentiv v ekspozitsiyi Muzeiu kobzarstva Natsional'noho istoryko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereyaslav» [Collection of folk musical instruments in the exposition of the Museum of Kobzarism of the National Historical and Ethnographic Park Pereyaslav]. Problemy zberezheniya i vykorystannya kul'turnoyi spadshchyny v Ukraini [Problems of preservation and use of cultural heritage in Ukraine]. Materials of the 2nd All-Ukrainian Scientific and Practical Conference devoted to the 10th anniversary of the publication of the Holy Assumption Monastery status of the Lavra (2004), the 170th anniversary of the restoration of the Sviatohirsky Assumption Monastery (1844), the 80th anniversary of the creation of the museum of local lore M.Sibilo in Svyatogirsk. Svyatogirsk, Donetsk region. September 25–26, 2014. Scientific collection. Donetsk, pp. 165–170.

Kostyuk, N. V., 2016. Pobutuvannya muzychnykh narodnykh instrumentiv na Pereyaslavshchyni vid 1930-kh rokiv [Conducting musical folk instruments in Pereyaslav region from the 1930s]. In: *Mohylian Readings 2015*. Collection of scientific works. Kyiv: National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Park, pp. 426–432.

Kostyuk, N. V., 2014. *Pol'ovi materialy. Zapysano vid respondenta M. I. Hrytsenka 1964 r. n., zhytelya Pereyaslava-Khmelnits'koho* [Field materials. Recorded from the respondent M. I. Hrytsenko, was born in 1964, a settler of Pereyaslav-Khmelnitsky], September 2014. Pereyaslav-Khmelnitsky: National Historical and Ethnographic Park Pereyaslav.

Kostyuk, N. V., 2014. *Pol'ovi materialy. Zapysano vid respondenta V. V. Yaremy 1949 r. n., zhytel'ky s. Strokova Pereyaslava-Khmelnits'koho rayonu, Kyivs'koyi obl.* [Field materials. Recorded from the respondent V. V. Yarema, was born in 1949, a settler of the Strov village, Pereyaslav-Khmelnitsky rayon, Kyivska Oblast], November, 2015. Pereyaslav-Khmelnitsky: National Historical and Ethnographic Park Pereyaslav.

Kostyuk, N. V., 2015. *Pol'ovi materialy. Zapysano vid respondenta K. I. Okhoba 1942 r. n., zhytel'ky s. Sosnova Pereyaslava-Khmelnits'koho r-nu, Kyivs'koyi obl.* [Field materials. Recorded by the respondent K. I. Okhoba, was born in 1942, a settler of Sosnova village, Pereyaslav-Khmelnitsky rayon, Kyivska Oblast], November, 2015. Pereyaslav-Khmelnitsky: National Historical and Ethnographic Park Pereyaslav.

Teterya, S. A., 2015. *Pol'ovi materialy. Zapysano vid respondenta V. I. Yemtsya 1938 r. n., zhytel'ky s. Stovp'yahy Pereyaslava-Khmelnits'koho r-nu, Kyivs'koyi obl.* [Field materials. Recorded from the respondent V. I. Yemets, was born in 1938, a settler of the Stovpyaga village, Pereyaslav-Khmelnitsky rayon, Kyivska Oblast], November, 2015. Pereyaslav-Khmelnitsky: National Historical and Ethnographic Park Pereyaslav.

Teterya, S. A. and Kostyuk, N. V., 2015. *Pol'ovi materialy. Zapysano vid respondentiv zhyteliv s. Lets'ky Pereyaslava-Khmel'nyts'koho r-nu, Kyiv's'koyi obl. [Field materials. Recorded from respondents of the Letski village, Pereyaslav-Khmelnytsky rayon, Kyivska Oblast]*, November, 2015. Pereyaslav-Khmelnytsky: National Historical and Ethnographic Park Pereyaslav.

Teterya, S. A. and Kostyuk, N. V., 2016. *Pol'ovi materialy. Zapysano vid respondententa M. S. Mishchenko 1927 r. n., zhytel'ky s. Pereyaslavs'ke Pereyaslava-Khmel'nyts'koho r-nu, Kyiv's'koyi obl. [Field materials. Recorded from the respondent M. S. Mishchenko, was born in 1927, a settler of the Pereyaslavske village, Pereyaslav-Khmelnytsky rayon, Kyivska Oblast]*, November, 2015. Pereyaslav-Khmelnytsky: National Historical and Ethnographic Park Pereyaslav.

Teterya, S. A. and Kostyuk, N. V., 2016. *Pol'ovi materialy. Zapysano vid respondententa O. Kh. Kuz'ko 1925 r. n., zhytel'ky s. Yerkivtsi Pereyaslava-Khmel'nyts'koho r-nu, Kyiv's'koyi obl. [Field materials. Recorded from the respondent O. Kh. Kuzko, was born in 1925, a settler of the Yerkivtsi village, Pereyaslav-Khmelnytsky rayon, Kyivska Oblast]*, July, 2016. Pereyaslav-Khmelnytsky: National Historical and Ethnographic Park Pereyaslav.

Teterya, S. A. and Kostyuk, N. V., 2017. *Pol'ovi materialy. Zapysano vid respondententa A. S. Red'ka 1959 r. n. (urozhentsya m. Korets', Rivnens'koyi obl.), zhytelya m. Pereyaslava-Khmel'nyts'koho [Recorded by the respondent A. S. Redko, was born in 1959 (in Korets, Rivnenska Oblast), a settler of Pereyaslav-Khmelnytsky]*, February 2017. Pereyaslav-Khmelnytsky: National Historical and Ethnographic Park Pereyaslav.

Teterya, S. A. and Kostyuk, N. V., 2017. *Pol'ovi materialy. Zapysano vid respondententa P. V. Butnyka 1944 r. n. (urozhentsya m. Korets', Rivnens'koyi obl.), zhytelya m. Pereyaslava-Khmel'nyts'koho [Recorded by the respondent P. V. Butnya, was born in 1944, a settler of Pereyaslav-Khmelnytsky]*, February 2017. Pereyaslav-Khmelnytsky: National Historical and Ethnographic Park Pereyaslav.

Teterya, S. A., Kostyuk, N. V. and Meleshko, T. V., 2017. *Pol'ovi materialy. Zapysano vid respondentiv, zhyteliv s. Dem'yantsi Pereyaslava-Khmel'nyts'koho r-nu, Kyiv's'koyi obl. [Field materials. Recorded from respondents, settlers of Demiansi village, Pereyaslav-Khmelnytsky rayon, Kyivska Oblast]*, August 2017. Pereyaslav-Khmelnytsky: National Historical and Ethnographic Park Pereyaslav.

Teterya, S. A. and Kostyuk, N. V., 2017. *Pol'ovi materialy. Zapysano vid respondententa B. M. Pohasiya 1944 r. n., zhytelya m. Pereyaslava-Khmel'nyts'koho [Recorded by the respondent B. M. Pogasiy, was born in 1944, a settler of Pereyaslav-Khmelnytsky]*, February 2017. Pereyaslav-Khmelnytsky: National Historical and Ethnographic Park Pereyaslav.

Tykhenko, O., 2016. Kobzars'ko-lirnyts'ka tradytsiya u spohadiv ocheyvydstiv [The Kobzar and the Lirnyts tradition in the memoirs of eyewitnesses]. In: Cheremsky, K. P., ed., 2016. *Tradytsiyna bandura: mynule, suchasne, maybutnye [Traditional bandura: past, present, future]*. Materials of the International Scientific and Practical Conference (June 18–19, 2016). Kharkiv, pp. 183–198.

Sydorenko, M., 2009. Epichnist' ukrayins'koyi spivots'koyi tradytsiyi ta osoblyvosti yiyi proyavu na Pereyaslavshchyni [The epic of the Ukrainian singing tradition and the peculiarities of its manifestation in Pereyaslav region]. *PEREYASLAVICA*. Scientific notes of the National Historical and Ethnographic Park Pereyaslav. Pereyaslav-Khmelnytsky, issue 3(5), pp. 239–244.

Cheremskiy, K., 1999. *Povernennya tradytsiyi [Return of tradition]*. Kharkiv.

Chornyy-Dosinchuk, M., 1992. Zustrichi z kobzaryamy Ukrayiny [Meetings with Ukrainian Kobzars]. *Bandura*. New York, no. 41–42, pp. 40–51.

**Єдиновірська церква Наддніпрянської України у структурі
Російської православної церкви (XIX – початок XX ст.)**

Наталія Діанова

ORCID: 0000-0003-0406-6907

hist-ua@onu.edu.ua

*Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
вулиця Дворянська, 2, м. Одеса, 65082, Україна*

Анотація. Досліджено витoki розбудови єдиновірської церкви в Наддні-
прянській Україні, основні етапи її розвитку впродовж XIX – початку
XX ст. та визначено місце єдиновірства у структурі Російської правосла-
вної церкви. Проаналізовано історичні умови та особливості започатку-
вання єдиновірства як форми компромісу між старообрядцями та офіцій-
ною православною церквою. Досліджено роль Слов'янського і Херсонсь-
кого архієпископа Никифора (Феотокі) у зародженні єдиновірства та ре-
акцію Св. Синоду на його дії. Розглянуто процес будівництва єдиновір-
ської церкви та динаміку її розвитку в різних регіонах Наддніпрянської
України. У контексті досліджуваної теми науковий інтерес становлять
опубліковані та архівні документи, які дають можливість розглянути деякі
аспекти діяльності духовенства єдиновірської церкви. Простежено став-
лення російської влади та офіційної православної церкви до єдиновірства
на різних етапах досліджуваного періоду. З'ясовано основні критерії ти-
ску на старовірів з метою залучення їх до єдиновірської церкви. Зазна-
чено, що діяльність уряду не принесла очікуваних наслідків й чисельність
єдиновірців суттєво не збільшилась. Причини полягали у небажанні
зміни старовірами своїх духовних пріоритетів та розчаруванні у діяльності
РПЦ.

Ключові слова: православ'я; старовіри; Єдиновірська церква.

Надійшла до редколегії 11.02.2018

Прорецензована 15.04.2018

Рекомендована до друку 13.11.2018

ROXOLANIA HISTORICA

Roxolania Historica. 2018. Vol. 1(16), 105–118

doi: 10.15421/30180107

<http://www.ndhistory.dp.ua>

LCC BX494.U45

The Yedinoverie Church in the Dnipro Ukraine in the structure of the Russian Orthodox Church (the 19th and the beginning of the 20th centuries)

Natalia Dianova

ORCID: 0000-0003-0406-6907

hist-ua@onu.edu.ua

*Odessa I. I. Mechnikov National University
2, Dvoryanskaya str., Odessa, 65082, Ukraine*

Abstract. In the presented scientific article, an attempt was made to study the origins of the origin of the Yedinoverie Church in the Dnipro Ukraine, the main stages of its development in the 19th and early 20th centuries and the definition of a place of common faith in the structure of the Russian Orthodox Church. Historical conditions and peculiarities of the emergence of uniformity are analyzed as a form of compromise between the Old Believers and the official Orthodox Church. The role of the Slavonic and Kherson Archbishop Nikifor (Feotoki) in the origin of the common religion and the reaction of the Holy Synod to its actions is examined. The process of creating Yedinoverie Church and the dynamics of its development in different regions of the Dnipro Ukraine is studied. In the context of the topic under consideration, scientific and interest documents are published and archived, which give an opportunity to consider certain aspects of the activities of the clergymen of the faith Edinoverie Church. The attitude of soviet power and the official Orthodox Church to the unity of faith at various stages of the period under investigation is considered. The main criteria of pressure on the Old Believers to join them in the Yedinoverie Church are clarified. It is noted that the activities of the Russian government did not bring the desired results and the number of co-religionists did not increase significantly. The reasons were the unwillingness of the Old Believers to change their spiritual priorities and the disappointment in the activities of the Russian Orthodox Church. With time, already in the first half of the XX century, the Yedinoverie Church, fulfilling its mission of associating schismatics with official Orthodoxy, became an integral part of the Russian Orthodox Church. Its church temples and monasteries gradually changed their status to Orthodox.

Keywords: Orthodoxy; Old Believers; Yedinoverie Church.

Received 11.02.2018

Revised 15.04.2018

Accepted 13.11.2018

Постановка проблеми. Боротьба за єдність та посилення позицій РПЦ відбувалась упродовж значного періоду часу. Один із історичних сюжетів цього процесу мав місце в Наддніпрянській Україні з кінця XIX до початку XX ст., де значна частина населення відзначалася етнічною строкатістю та поліконфесійністю. Тож до пріоритетних напрямів місіонерської діяльності духовенства РПЦ належало навернення розкольників, до яких відносили й старовірів, до офіційного православ'я. Проміжним етапом на шляху вирішення цієї проблеми і важливим методом боротьби із старообрядцями стало єдиновірство, яке отримало офіційне визнання в 1800 р. Утиски і гоніння на старовірів, які періодично здійснював російський уряд, змушували частину з них переходити до єдиновірської церкви. Репресивні дії давали тимчасовий ефект і при поверненні влади до більш ліберального ставлення частина парафіян єдиновірської церкви залишала її, будучи розчарованою в діяльності священиків РПЦ. З часом єдиновірська церква поступово змінила свій статус на православний і стала невід'ємною складовою структури РПЦ.

Урахування реального історичного досвіду в просвітницькій площині може стати в нагоді духовним та державним структурам при розробці конфесійної політики в сучасних умовах.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Проблема діяльності старовірських громад і зародження єдиновірства певною мірою відображена в історичній літературі. Дореволюційна історіографія бере свій відлік із середини XIX ст., коли з'явилися праці істориків церкви з даної проблематики. Однією з перших (1855 р.) стала праця видатного церковного діяча, російського богослова та церковного історика Макарія (Булгакова), яка стосується періоду зародження та становлення єдиновірства в Російській імперії. У подальшому вона була декілька разів перевидана [14].

Науковий інтерес становить праця А. С. Пругавіна, де автор дослідив старовірство в другій половині XIX ст. у контексті новітньої історії розколу [24].

У 1867 р. вийшла узагальнююча праця Михайла Симеоновського, написана з історії єдиновірства в Росії [26]. Її цінність полягає в тому, що автор розглянув процес поширення єдиновірства й на землях Наддніпрянської України. Проте на дослідників єдиновірства дореволюційного періоду значний вплив мала офіційна православна церква, що певною мірою позначилось на об'єктивності їхніх робіт.

Радянська історична наука репрезентована працями, що відзначалися упередженістю до оцінки ролі церкви в цілому і єдиновірської зокрема, трактуючи її як реакційну. Характерною прикметою часу став вибірковий підхід до джерел. Показовим прикладом є праця М. М. Нікольського, яка попри свою значимість має досить виражене ідеологічне забарвлення, що було характерним явищем для тієї епохи [17].

З кінця XX ст. спостерігається активізація наукового інтересу до церковної історії, в тому числі й до діяльності старовірських громад. Дослідження сучасних українських істориків здебільшого мають регіональний характер. Зокрема, становище старовірів у Правобережній Україні відображено у низці праць Ю. Волошина [2, 3]. Політика російського уряду стосовно старовірів Правобережної України з кінця XVIII до початку XX ст. розглядалась Ю. Поліщуком [17]. Російські старообрядці на Дунаї стали об'єктом дослідження О. А. Прігаріна [22].

Певну увагу проблемі виникнення Єдиновірської церкви та її розвитку у першій половині XIX ст. приділено в монографічному дослідженні І. Лимана, яке стосується РПЦ на півдні України [13]. Деякі аспекти історії єдиновірства на Лівобережній Україні відображено в публікаціях С. О. Голдіної [4]. Подібні процеси, які мали місце на землях Херсонської губернії, знайшли місце в дослідженнях І. О. Єрмакової [11].

Попри досить представницьку історіографію, де висвітлюються окремі фрагменти заявленої тематики, залишається значне коло питань, які недостатньо висвітлені в історичній літературі. Відсутність монографічного дослідження, яке стосується основних тенденцій розвитку єдиновірства в межах Наддніпрянської України, дає підставу вважати подану наукову розвідку достатньо актуальною.

Мета дослідження полягає у висвітленні витоків розбудови єдиновірської церкви в Наддніпрянській Україні, дослідженні основних етапів її розвитку впродовж XIX – початку XX ст. та визначенні місця єдиновірства у структурі Російської православної церкви.

Виклад основного матеріалу. Витоки єдиновірства на землях Наддніпрянської України безпосередньо пов'язані з діяльністю старовірів, які після проведення Никонівської реформи зазнали переслідування з боку Російської православної церкви (РПЦ) та світської влади й змушені були тікати за кордон або селитися на околицях Російської імперії. Тож уже в другій половині XVII ст. на українських землях проживала значна кількість старовірів. Наприкінці XVIII ст. їх чисельність значно зросла, особливо на Чернігівщині, Полтавщині, Київщині, Волині, Харківщині, Херсонщині та в інших регіонах. Згідно з опублікованими даними Ю. Волошина, на початку XIX ст. на Правобережній Україні компактно існували старообрядницькі (старовірські) монастирі, чотири з яких знаходились у Київській губернії, а два — в Подільській. У Київській губернії монастирі були зосереджені у Радомисльському та Черкаському повіті, а в Подільській губернії старовірським монастирським центром була Куренівка Ольгопольського повіту, де діяли чоловічий монастир та жіночий скит. Ченцями та послушниками були вихідці з різних регіонів Російської імперії: Москви, Астрахані, Кишинева, Балти, Кременчука, а також Курської, Чернігівської, Ярославської та інших губерній. Старообрядницькі громади здебільшого були представлені росіянами за етнічною належністю.

У 1845 р. Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор граф Д. Бібіков звертав увагу уряду на те, що старообрядці є найбільшими російськими патріотами серед усього населення Правобережжя — вони не шкодять православ'ю й зарекомендували себе «найпершими й найсильнішими ворогами латинства» [2, с. 48, 50].

Російські старовіри були досить стійкими щодо своїх релігійних поглядів, моралі й культурної самобутності та відзначались високою працьовитістю. До того ж вони приділяли значну увагу розвитку освіти. Рівень письменності в їхніх громадах становив близько 30 %, що перевищувало середній показник у Російській імперії. Вихованню дітей та їхній освіті там приділялося більше уваги, ніж у православному середовищі. Це давало можливість вижити в умовах зловживань царських чиновників та тиску уряду на старовірські громади [24, с. 98, 105].

Із середини XVIII ст. розпочалося заселення старовірами південноукраїнських земель, що відповідало колонізаційним інтересам уряду. Політика лібералізації, якої дотримувалась Катерина II щодо старообрядців, сприяла їх поверненню до Росії. Вони отримували право на вільний запис до купецтва та державного селянства, звільнялися від податку на носіння борід і отримали пільги терміном на шість років.

Скориставшись обіцяними пільгами, старовіри оселилися в містах: Єлисаветграді, Ананьєві, Одесі, Херсоні, Миколаєві та в сільській місцевості й успішно займалися торгівлею, перевезенням риби та солі з Одеси і Миколаєва до Поділля і Польщі та землеробством. Іменним імператорським указом від 2 жовтня 1795 р. їм дозволялося будівництво монастирів і церков у місцях проживання, богослужіння за стародруками, відповідно до їхніх обрядів, але настоятелів і священиків вони мали отримувати від місцевого архієрея РПЦ [18, с. 793].

У 1787 р. у селищі Велика Знаменка Дніпровського повіту Таврійської області був заснований старовірський монастир, що стало винятковим явищем у тогочасній Росії. Пізніше, у 1796 р., за клопотанням Катеринославського і Таврійського генерал-губернатора П. А. Зубова його переведено на нове, більш зручне місце, що знаходилося у 20 верстах від Берислава, на березі річки Конка, де йому відводилося 3 000 десятин землі [22, с. 88].

В історичній літературі неодноразово зверталася увага на той факт, що старовіри не мали одностайних поглядів на питання взаємин з офіційною православною церквою. Частина з них свідомо ізолювалась, уникаючи будь-яких контактів з нею, а частина добивалась визнання своїх священиків ієрархами синодальної церкви [13, с. 130—131]. Саме серед старовірів Південної України виникла ідея єдиновірства. Її ініціаторами стали старообрядці із селища Знаменка Єлисаветградського повіту, які переселились туди із Молдавії. У 1780 р. вони

звернулись до архієпископа Никифора (Феотокі) з проханням дозволити їм будівництво церкви, мати священика із свого середовища і користуватись стародруками. До нього долучалось письмове сповідання своєї віри, де за свідченням Никифора «вони щиро зрікалися розкольніцких поглядів і визнавали Церкву Грецьку істинною, вселенською і апостольською. Усі її догмати, таїнства і обряди визнавались відповідними до Слова Божого, переказів св. апостолів і семи Вселенських соборів. Ті, хто знаходиться поза межами греко-руської Церкви, введені в оману». Під зверненням підписалося 116 осіб, які попередньо заручились підтримкою генерал-губернатора Новоросійського краю князя Г. О. Потьомкіна [12].

Никифор (Феотокі) схвально поставився до ідеї єдиновірства. У 1780 р. він звернувся до усіх старовірів, що проживали в єпархії, з «Окружним посланням к старообрядцам» із закликом повернутися до істинної православної церкви, вказуючи на помилковість розколу [1, с. 223–231].

У зв'язку з тим, що розкольніки Бахмутського повіту не погодились із наведеними архієпископом доказами і відповіли на нього «Соловецкой челобитной», Никифор написав «Ответы на вопросы старообрядцев», які були опубліковані в Москві у 1800 р. Упродовж ХІХ ст. ця праця витримала п'ять видань, що свідчить про її науково-практичне значення та актуальність.

Під час свого візиту до Знаменки в червні 1780 р. Никифор освятив церкву розкольнікам, які прийняли від нього священика. Прикметно, що в церковних документах під терміном «розкольніки» часто фігурували як старовіри, так і представники ряду сект: молокани, духобори, скопці та інші. Офіційно до 1905 р. розкольніками називали старовірів, попри їх належність до дониконівського православ'я.

Архієпископ Никанор (Феотокі) став фактичним основоположником єдиновірства без узгодження своїх дій зі Св. Синодом, який, попри сподівання, не схвалив його дій. Більш того, йому вказувалось на недопустимість такого поблажливого ставлення до розкольніків, посилаючись на постанову Великого Московського Собору 1667 р., який забороняв використання їхніх стародруків і звичаїв. Архієпископ навів богословське обґрунтування своїх дій, численні переконливі приклади із давньої та новітньої церковної історії, зробив екскурси в історію богослужбового статуту, текстологію Св. Писання, посилення на церковні правила і вчення святих отців, демонструючи тим самим неабияку ерудицію і глибокі знання. Ці докази були настільки вагомими, що його навернення старовірів до офіційної церкви не було скасованим. Ініціатива Никифора (Феотокі) стала для Св. Синоду своєрідним каталізатором для обговорення питання про єдиновірство, яке стало реальністю і незабаром було узаконено [10, с. 60].

У 1800 р. імператор Павло І затвердив складені митрополитом Московським Платоном «Пункти, або правила, єдиновірства», які

були досить лояльними. Єпархіальним архієреям заборонялось відбрати у старообрядців стародруки, які не містили положень, образливих для офіційної церкви. Старовірам уже не обов'язково було йти на компроміс із православним духовенством, а ті, у свою чергу, мали обмежені можливості для впливу на них.

Наприкінці XVIII — початку XIX ст. єдиновірство почало швидко поширюватись на землях Південної України, про що свідчить поява церковних споруд у ряді населених пунктів: Великій Знаменці, слободі Троїцьке Одеського повіту, Єлисаветграді, Херсоні, Кременчузі, Одесі, Олександрії, Тирасполі, у селах Привольному та Мала Знаменка та ін.

Показовим є розвиток єдиновірства в Одесі, де старовіри поселились з кінця XVIII ст. Їм дозволили побудувати в місті свою каплицю, до якої в 1798 р. з дозволу Новоросійської духовної консисторії добудовано вівтар. Рік по тому за клопотанням священника Федора Карасьова на кошти парафіян у центрі міста — на Олександрівському проспекті, була побудована невелика церква, освячена в ім'я Покрова Пресвятої Богородиці. У 1812 р. на її місці була закладена нова єдиновірська церква, яка була збудована за проектом архітектора Франца Фраполлі й освячена в 1822 р. Новий храм мав три престולי, велику дзвіницю, яка налічувала одинадцять дзвонів, найбільший з яких важив близько 500 пудів. Він відразу зайняв важливе місце в духовному житті Одеси. Настоятелі храму відзначалися високим рівнем освіти й користувалися авторитетом у парафіян. Наступником Федора Карасьова в 1827 р. став протоієрей Іоанн Глобачов, під впливом якого значна частина старовірів визнала офіційну РПЦ. Цьому сприяли зміни у ставленні уряду до старовірів. Микола II був противником ліберальної політики свого попередника щодо старовірів, про що свідчить відновлення їх утисків з другої чверті XIX ст.

Упродовж 1844—1880 рр. настоятелем єдиновірської Покровської церкви був протоієрей Іоанн Антонович Гавель, який свого часу отримав освіту в Катеринославській духовній семінарії (1831 р.). Він мав певний досвід священства і місіонерської роботи, який повною мірою застосовував при роботі з парафіянами. У 1853 р. він став членом Херсонської духовної консисторії.

В Одесі І. Гавель займався не лише церковною, а й викладацькою діяльністю. У 1866 р. його призначено членом правління Херсонської духовної семінарії та членом Комітету для вирішення питань, націлених на покращення умов утримання духовно-навчальних закладів Херсонської єпархії. Упродовж 1869—1875 рр. протоієрей був Благодійним церков Одеси. Його сумлінна служба відзначена орденами та медалями [8, арк. 1—7].

У 1845 р. священником Покровської церкви архієпископ Гавриїл (Розанов) призначив Серафима Серафимова — вихованця Київської

духовної академії, який, крім проповідницької роботи, успішно займався ще й освітянською та науковою діяльністю в Одесі [6, арк. 4].

Одним із настоятелів Покровської церкви на початку ХХ ст. був протоієрей Мелетій Аркадійович Шаравський, проповіді якого користувалися заслуженою популярністю у населення міста. Про його авторитет свідчить перехід до храму частини парафіян Успенської церкви, які були незадоволені грубою поведінкою та численними образами настоятеля Іоанна Вознесенського [25, арк. 4–9]. Протоієрей спілкувався з членами одеської «Просвіти». Він першим в Одесі 10 березня 1907 р. у пам'ять про Т. Г. Шевченка після панахиди читав проповідь українською мовою. Згодом він викладав у місцевій українській школі імені І. Франка.

У 1814 р. в Одесі на місці молитовного будинку єдиновірцями було побудовано Успенську церкву, яка з часом не могла задовольняти потреби віруючих. Тож 17 липня 1855 р. поряд з нею закладено новий шестипрестольний храм, побудований в 1869 р. До його штату зараховано двох священників, одного диякона і двох псаломників. При церкві діяла бібліотека, де зберігались стародруки Іоанна Златоуста. Настоятелем став священник Василь Олександрович Сілін, який в 1858 р. закінчив Кишинівську духовну семінарію. Він брав активну участь у будівництві нового приміщення церкви, відзначився своєю освітянською діяльністю [7, с. 152–153].

У 1828 р. в Одесі закладено єдиновірську Петро-Павлівську церкву, будівництво якої завершилось у 1839 р. Варто зазначити, що розбудова цього храму, як і єдиновірської Покровської церкви, відбувалася за підтримки Новоросійсько-Бессарабського генерал-губернатора М. С. Воронцова, що цілком відповідало інтересам російської влади, яка мала на меті навернення старовірів до єдиновірства. На будівництво єдиновірських церков з державної скарбниці виділялися чималі кошти. Часто на єдиновірські храми перетворювали старообрядницькі каплиці та молитовні будинки без згоди на це більшості населення. Для більш рішучої боротьби із старовірами у 1850-х роках вийшли урядові розпорядження, які мали на меті схилити до єдиновірства купецтво, чим завдати удару по найзаможнішій частині старообрядництва. З 1 січня 1855 р. до купецького стану вони могли записуватися лише «на тимчасовому праві», що означало позбавлення старовірів важливих станових привілеїв і необхідність виконання рекрутської повинності з 25-річним терміном служби. Це сприяло масовому переходу купців-старообрядців до єдиновірства [4, с. 52].

Жорстка політика російського уряду до старовірських купців відображена в документах, що зберігаються в Державному архіві Херсонської області. Зокрема, секретним імператорським указом від 27 листопада 1854 р. передбачалася ретельна перевірка належності до православ'я чи єдиновірства осіб, які оголошували купецькі капітали. Рік потому, відповідно до наказу Міністра внутрішніх справ, єпархіяльні

архієреї зобов'язувалися зробити секретне розпорядження, щоб при оголошенні купецьких капіталів позначалися всі члени родини купця, які належали до православ'я чи єдиновірства, і які мали користуватися гільдійними правами і пільгами. Зазначалося, що консисторії і благочинні зобов'язувалися вживати заходів для упередження зловживань з боку причтів при видачі відповідних свідоцтв єдиновірства [13, с. 352, 354].

У документах Одеського статистичного комітету зазначено, що в 1884 р. в Одесі діяло три єдиновірські церкви. Проте чисельність парафіян цих церков за результатами перепису 1873 р. наводилась спільно з православними офіційної РПЦ — 73 921 особа чоловічої статі та 51 428 осіб жіночої [9, арк. 21, 23], що підтверджує позицію влади щодо курсу єдиновірства на інтеграцію до РПЦ.

Уряд був зацікавлений у широкому розповсюдженні єдиновірства в Наддніпрянській Україні. Єдиновірські церкви виникали в ХІХ ст. в різних містах краю. Часто цей процес відбувався за подібною схемою, проте рівень фахової підготовки священників там зазвичай був нижчим, ніж в Одесі. Прикладом може слугувати Покровська єдиновірська церква в Херсоні, освячена в 1844 р. на місці колишньої старообрядницької церкви, побудованої в 1812 р. У 1913 р. її парафіянами були 58 осіб чоловічої статі та 60 осіб жіночої, які належали до міщанства. Священик — Терентій Андрійович Горянов свого часу закінчив Ново-Бугську учительську семінарію, теж активно займався освітянською діяльністю в місті. Упродовж 1909—1911 рр. церковним старостою був херсонський купець Андрій Григорович Тропін [5, арк. 2, 3, 5, 6, 12].

Ще одна єдиновірська церква в Херсоні, освячена в ім'я Різдва Богородиці, була побудована в 1834 р. на місці жилого будинку. У 1913 р. вона налічувала 96 парафіян, 11 з яких належали до стану духовенства, чотири — до дворянства, 81 особа — до міщанства. Посаду священика посідав Петро Павлович Чехович, який не мав відповідної освіти, будучи відрахованим з першого класу Одеської духовної семінарії за власним бажанням [5, арк. 18—20].

Єдиновірська церква з аналогічною назвою діяла в Миколаєві, побудована на місці старообрядницької церкви. Священником з 1890 р. був Лаврентій Миколайович Толстов, який мав домашню освіту. Парафія церкви становила 571 особу. Здебільшого це були міщани, за винятком 27 військових та 44 селян [5, арк. 72, 80].

Покровська єдиновірська церква в 1847 р. була освячена в Єлисаветграді. Вона, як і багато інших, була побудована на місці старообрядської церкви. На 1913 р. її парафіянами були 890 осіб, з яких сім належали до духовенства, 779 — до міщанства і 104 — до селянства. З 1886 р. священником став Василь Антонович Абрамов, який отримав домашню освіту і в 1869 р. по рекомендації єпархіального керівництва прийняв духовний сан [5, арк. 41, 46].

Збереглися дані про дві єдиновірські церкви Новогеоргіївська Олександрівського повіту Херсонської губернії. Одна з них — Воскресенська — побудована в 1828 р. за сприяння почесних громадян міста Єміліана і Макарія Богдаревих. На початку ХХ ст. до парафії церкви належали 635 осіб, з яких: 13 представників духовенства, 16 — дворянства, 538 — міщанства і 68 — селянства. З 1909 р. на посаді священика перебував Григорій Львович Яковлев, який мав духовну освіту (закінчив Київську духовну семінарію).

Будівництво єдиновірської Покровської церкви розпочалося в 1872–1873 рр. силами новогеоргіївського купця Єремія Парамоновича Холодиніна, а добудована лише в 1890–1891 рр. Парафіянами церкви були 1 196 осіб: 6 — духовного звання, 150 — військових, 29 — селян, решта — міщани. З 1896 по 1913 рр. священиком був Петро Іванович Шведов — син священика, який отримав домашню освіту [5, арк. 53, 56, 60, 76].

Російська влада та Св. Синод приділяли певну увагу питанню утримання духовенства єдиновірських церков, особливо в округах Новоросійського військового поселення, що знайшло свій відбиток у законодавчих документах. Зокрема, у 1846 р. відповідно до подання Департаменту військових поселень, схваленого Св. Синодом, диякону Новогеоргіївської єдиновірської церкви призначалось жалування з коштів військових поселень [19, с. 600–601]. До того ж передбачалися заходи щодо зведення церков для військових поселенців, які висловили бажання приєднатися до єдиновірства [20, с. 600–601]. У 1847 р. причетники єдиновірських церков отримали право на жалування аналогічне тому, яке мали причетники офіційних православних церков, яке надходило з коштів військового поселення [21, с. 159, 160].

Єдиновірство розглядалося РПЦ та урядом як компромісна течія, запроваджена для прискорення процесу возз'єднання старообрядців із синодальною церквою. Але попри значні зусилля влади кількість єдиновірських церков не мала тенденції до зростання. Більшість старовірів Наддніпрянщини продовжувала дотримуватися релігійних поглядів своїх батьків. Показовою була ситуація на Волині, де в 1912 р. зареєстровано лише 289 єдиновірців. Схожою була ситуація і в інших губерніях краю [17, с. 402].

Згідно з відомостями обер-прокурора Св. Синоду за 1913 р., кількість єдиновірських церков по єпархіях Наддніпрянської України була такою: у Київській та Подільській — по одній, Таврійській — 3, Полтавській — 8, Херсонській — 15, Чернігівській — 28. У Катеринославській єпархії наявність цих церков взагалі не зазначена. У «Памятной книжке для Екатеринославской губернии на 1860 г.» також відсутні дані про єдиновірців у Катеринославі та інших містах, крім Олександрівська, де їх налічувалось 28 осіб [16, с. 16–21].

Для порівняння розглянемо чисельність єдиновірських церковних споруд на російських землях. Чи не найбільше їх було в Пермській єпархії (41), Катеринбурзькій (35), Петроградській (23), Самарській (30), Вятській (17) і Тобольській (15). Найменше: в Єнисейській єпархії (1), Архангельській та Тульській (по дві), Вологодській (3), Тверській (5). Взагалі відсутні церкви у Гродненській, Мінській, Туркестанській, Фінляндській єпархіях та в Грузинському екзархаті, де чисельність росіян була незначною [23, с. 6, 7]. Варто зазначити, що єдиновірці-росіяни, які проживали на теренах Наддніпрянщини, зробили свій внесок у розвиток офіційної РПЦ, соціально-економічного та культурного життя краю.

Висновки. Російська влада була зацікавлена у розбудові єдиновірської церкви, яку розглядала в якості перехідного етапу від старообрядництва до офіційної церкви. Православні архієреї з метою збереження домінуючих позицій РПЦ на землях Наддніпрянщини здійснювали активну місіонерську роботу серед розкольників, до яких відносили й старообрядців. Архієпископ Никифор (Феотокі) намагався залучити їх до РПЦ шляхом поступок у вигляді єдиновірства, яке відігравало особливо важливу роль у миколаївську епоху, коли ліберальна політика уряду щодо старовірів змінилась на більш жорстку. Утишки і гоніння на старовірів змушували їх визнавати єдиновірську церкву. Із зміною державного курсу за часів Олександра II частина з них залишила її, остаточно розчарувавшись у діяльності православних священників. Попри це єдиновірська церква продовжувала досить успішно функціонувати ще й на початку XX ст., зокрема в 1913 р., який став останнім мирним і стабільним роком напередодні Першої світової війни і подальших революційних потрясінь. Згодом єдиновірська церква поступово змінила свій статус на православний і стала невід'ємною складовою структури РПЦ. Деякі аспекти даної проблематики можуть стати предметом подальших наукових розвідок, зокрема дослідження історії єдиновірських храмів у першій половині XX ст.

Бібліографічні посилання

1. Архиепископ Никифор Феотокис, 2006. *Благословенным христианам Греции и России*. Москва: Даниловский благовестник.
2. Волошин, Ю., 2000. Старообрядницькі монастирі Правобережної України у першій половині XIX ст. *Українське релігієзнавство. Бюлетень Української Асоціації релігієзнавців і Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України*. Київ, № 14, сс. 44–53.
3. Волошин, Ю., 2006. Урядова політика: щодо російських старообрядців на Стародубщині у XVIII ст. *Український історичний журнал*. Київ, № 1, сс. 14–27.
4. Голдіна, С. О., 2004. Єдиновірство як засіб боротьби влади зі старообрядництвом у 40–60-ті роки XIX століття (на матеріалах Лівобережної Укра-

- їни). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: Просвіта, вип. 18, сс. 51–55. Доступно: <http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/18/18/goldina.pdf>.
5. Ф. 37. Оп. 2 а. Спр. 412. Одеса: Державний архів Одеської області.
 6. Ф. 37. Оп. 2 а. Спр. 484. Одеса: Державний архів Одеської області.
 7. Ф. 37. Оп. 2 а. Спр. 576 а. Одеса: Державний архів Одеської області.
 8. Ф. 37. Оп. 2 а. Спр. 577. Одеса: Державний архів Одеської області.
 9. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 30. Одеса: Державний архів Одеської області.
 10. Діанова, Н. М., 2012. Місіонерська діяльність архієпископа Никифора (Феотоки) на Півдні України. *Чорноморський літопис*. Миколаїв, сс. 58–62.
 11. Ермакова, І. О., б.д. *Особливості запровадження єдиновірства у 40–60 рр. XIX століття (на матеріалах Херсонської губернії)*. Доступно: <<http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/142.pdf>>.
 12. Архiepіскоп Никифор (Феотокис), б.г. *Жизнь и труды архiepіскопа Никифора (Феотокиса)*. Доступно: <https://azbyka.ru/otechnik/Nikifor_Feotokis/zhizn-i-trudy-arkhiepiskopa-nikifora-feotokisa/>.
 13. Лиман, І., 2004. *Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861)*. Запоріжжя.
 14. Макарий, митрополит Московский, 1889. *История русского раскола, известного под именем старообрядства*. Санкт-Петербург.
 15. Никольский, Н. М., 1983. *История русской церкви*. Москва.
 16. *Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1860 г.*, 1860. Екатеринослав, сс. 4–21.
 17. Полішук, Ю., 2007. Старовіри Правобережної України, як об'єкт політики російського царизму (кінець XVIII – початок XX ст.). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, вип. 36, сс. 396–404.
 18. *Полное собрание законов Российской империи*, 1830. Собр. 1. Санкт-Петербург, т. 23, № 17.392.
 19. *Полное собрание законов Российской империи*, 1847. Собр. 2. Санкт-Петербург, т. 21, отд. 1, № 20107.
 20. *Полное собрание законов Российской империи*, 1848. Собр. 2. Санкт-Петербург, т. 22, отд. 1, № 20871.
 21. *Полное собрание законов Российской империи*, 1848. Собр. 2. Санкт-Петербург, т. 22, отд. 1, № 20935.
 22. Пригарин, А. А., 2010. *Русские старообрядцы на Дунае: формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII – первой половине XIX вв.* Одесса, Измаил, Москва.
 23. Победоносцев, К. П., 1915. *Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1913 г.* Петроград.
 24. Пругавин, А. С., 1904. *Старообрядчество во второй половине XIX в. Очерки из новейшей истории раскола*. Москва.
 25. Ф. 796. Оп. 445. Спр. 671. Москва: Российский государственный исторический архив.
 26. Симеоновский, М[ихаил], 1867. *Исторический очерк единоверия*. Санкт-Петербург.
 27. Феотоки Никифор, 1800. *Ответы на вопросы старообрядцев*. Москва.

References

- Archbishop Nikifor Theotokis, 2006. *Blagoslovennym khirstianam Gretsii i Rossii* [To the blessed Hirstians of Greece and Russia]. Moscow: Danilovskiy blagovestnik (in Russian).
- Voloshyn, Yu., 2000. Staroobryadnyts'ki monastyri Pravoberezhnoyi Ukrainy u pershiy polovyni XX st. [Old Believer Monasteries of the Right-Bank Ukraine in the first half of the 19th century]. *Ukrayins'ke relihiyeznavstvo. Byuleten' Ukrayins'-koyi Asotsiatsiyi relihiyeznavstv i Viddilennya relihiyeznavstva Instytutu filosofiyi imeni H.S.Skovorody NAN Ukrainy* [Ukrainian Religious Studies. Bulletin of the Ukrainian Association of Religious Studies and the Department of Religious Studies at the H.S. Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine]. Kyiv, no. 14, pp. 44–53 (in Ukrainian).
- Voloshyn, Yu., 2006. Uryadova polityka: shchodo rosiys'kykh staroobryadtsiv na Starodubshchyni u XVIII st. [The government policy: concerning Russian Old Believers in the Starodubshchyna in the 18th century]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. Kyiv, no. 1, pp. 14–27 (in Ukrainian).
- Holdina, S. O., 2004. Yedynovirstvo yak zasib borot'by vlady zi staroobryadnytsvom u 40–60-ti roky XIX stolittya (na materialakh Livoberezhnoyi Ukrainy) [The Edinoverie as a means of power struggle with the Old Believers in the 40s – 60s of the 19th century (on materials of the Left Bank of Ukraine)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho derzhavnoho universytetu* [Scientific works of Zaporozhsky National University Historical Department]. Zaporizhzhya: Prosvita, issue 18, pp. 51–55. Avialable at: <http://istznu.org/dts/file.php?host_id=1&path=/page/issues/18/18/goldina.pdf> (in Ukrainian).
- Fund 37. Inventory 2 a. File 412. Odesa: State Archives of Odesa Oblast.
- Fund 37. Inventory 2 a. File 484. Odesa: State Archives of Odesa Oblast.
- Fund 37. Inventory 2a . File 576 a. Odesa: State Archives of Odesa Oblast.
- Fund 37. Inventory 2 a. File 577. Odesa: State Archives of Odesa Oblast.
- Fund 274. Inventory 1. File 30. Odesa: State Archives of Odesa Oblast.
- Dianova, N. M., 2012. Misioners'ka diyal'nist' arkhiepyskopa Nykyfora (Feotoki) na Pivdni Ukrainy [Missionary activity of Archbishop Nikiforos (Feotoki) in the South of Ukraine]. *Chornomors'kyi litopys*. Mykolayiv, pp. 58–62 (in Ukrainian).
- Yermakova, I. O., n.d. *Osoblyvosti zaprovadzhennya yedynovirstva u 40–60 rr. XIX stolittya (na materialakh Khersons'koyi huberniyi)* [Features of the introduction of the Yedynoverie in the 40's – 60's of the 19th century (on materials of the Kherson province)]. Avialable at: <<http://mdu.edu.ua/wp-tsonent/uploads/2015/03/142.pdf>> (in Ukrainian).
- Archbishop Nikifor (Feotokis), n.d. *Zhizn' i trudy arkhiepiskopa Nikifora Feotokisa* [Life and works of Archbishop Nikiphor (Feotokis)]. Avialable at: <<http://msdm.ru/content/view/254/231/1/6/>> (in Russian).
- Lyman, I., 2004. *Derzhavna tserkva i derzhavna vlada: Pivdenna Ukrayina (1775–1861)* [State Church and State Power: The Southern Ukraine (1775–1861)]. Zaporizhzhia: RA Tandem-U (in Ukrainian).
- Macarius, Metropolitan of Moscow, 1889. *Istoriya russkogo raskola, izvestnogo pod imenem staroobryadstva* [The history of the Russian split, known as the Old Believers]. 3d issue. St. Petersburg (in Russian).
- Nikol'skiy, N. M., 1983. *Istoriya russkoy tserkvi* [History of the Russian Church]. 3d issue. Moscow (in Russian).

Anon., 1860. *Pamyatnaya knizhka dlya Ekaterinoslavskoy gubernii na 1860 g.* [A memorial book for the Ekaterinoslav province in 1860]. Ekaterinoslav, pp. 4–21 (in Russian).

Polishchuk, Yu., 2007. Staroviry Pravoberezhnoyi Ukrainy, yak ob'ekt polityky rosiys'koho tsaryzmu (kinets' XVIII – pochatok XX st.) [Old Believers of the Right-Bank Ukraine as an Object of the Russian Tsarist Policy (the end of the 18th – the beginning of the 20th century)]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy* [Scientific notes to the I. F. Kuras Institute for Political and Ethnonational Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine]. Kyiv, issue 36, pp. 396–404 (in Ukrainian).

Complete code of laws of the Russian Empire, 1830. Collection I. St. Petersburg, vol. 23, no. 17.392 (in Russian).

Complete code of laws of the Russian Empire, 1847. Collection II. St. Petersburg, vol. 21, part 1, no. 20107 (in Russian).

Complete code of laws of the Russian Empire, 1848. Collection II. St. Petersburg, vol. 22, part 1, no. 20871 (in Russian).

Complete code of laws of the Russian Empire, 1848. Collection II. St. Petersburg, vol. 22, part 1, no. 20935 (in Russian).

Prigarin, A. A., 2010. *Russkie starobryadtsy na Dunae: formirovanie etnokontsional'noy obshchnosti v kontse XVIII – pervoy poloviny XIX vv.* [Russian Old Believers on the Danube: the formation of ethno-religious community in the late eighteenth – first half of the nineteenth centuries]. Odessa, Ishmael, Moscow (in Russian).

Pobedonostsev, K. P., 1915. *Vsepoddanneyshiy otchet ober-prokurora Svyateyshego Sinoda po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniya za 1913 g.* [The most generic report of the Ober-Prosecutor of the Most Holy Synod on the Office of the Orthodox Confession for 1913]. Petrograd (in Russian).

Prugavin, A. S., 1904. *Starobryadchestvo vo vtoroy poloviny XIX v. Ocherki iz noveyshey istorii raskola* [Old Believers in the second half of the nineteenth century. Essays from the recent history of the split]. Moscow.

Fund 796. Inventory 445. File 671. Moscow: Russian State Historical Archive. S[imeonovs]kiy, M[ikhail], 1867. *Istoricheskiy ocherk edinoveriya* [Historical essay of the Yediniverie]. St. Petersburg (in Russian).

Feotoki Nikifor, 1800. *Otveti na voprosy starobryadtsev* [Answers to the questions of the Old Believers]. Moscow (in Russian).

**Відображення соціокультурних пріоритетів
нижньодніпровських судновласників
у назвах каботажних вітрильників: перша чверть XX ст.**

Олександр Коник

ORCID: 0000-0002-3277-7362

oleksandr_konyk@ukr.net

*Херсонський державний університет,
вулиця Університетська, 27, м. Херсон, 73013, Україна*

Анотація. Розглянуто інформативні можливості документів державного архіву Херсонської області для пізнання соціокультурних пріоритетів та реальних механізмів формування соціальної та національної самосвідомості в соціо професійній групі нижньодніпровських власників каботажних суден. Стан вивчення джерельної бази з теми дає підстави стверджувати, що найбільш повними з виявлених є фонди Херсонської портової митниці. Найдавнішими документами з проблеми в цілому, виявленими в ДАХО, є документи кінця XVIII ст. Вони містять також грецькі й турецькі назви, що дозволяє провести цікаві паралелі відносно тягlostі окремих назв, зокрема, біблійних. В основній частині повідомлення згруповано та проаналізовано виявлені назви. Ієрархія пріоритетів виявилася такою: на першому місці стоять імена власні, за ними назви, що уособлюють біблійних та євангельських героїв, святих (з абсолютним пріоритетом Св. Миколи), отців церкви. Далі йдуть географічні назви, соціальні визначення та родинні зв'язки, якісні визначення, загальні поняття, природні явища, імена історичних діячів, відомих людей, історичні терміни, що позначали суспільний поділ чи специфічні заняття, радянсько-компартиїні назви, астрономічні назви, назви зі світу птахів, назви з міфології, казок, легенд, давні українські суспільні поняття, етноніми, імена авторів, літературних героїв, назви з природничої історії, рідко вживані в регіоні екзотичні назви, імена й титули членів російського імператорського дому, назви зі світу риб, водяних істот, назви з рослинного світу, тваринного світу, світу комах. У висновку стверджується, що приведена в тексті статистика назв демонструє широке коло уподобань судновласників, переважно консервативних, однак часто й романтичних, що відображають реальне соціальне й просторове самовизначення, національні, а за радянських часів здебільшого політичні пріоритети. Потенціал залучених до вивчення проблеми матеріалів далеко не вичерпаний, тому тема залишається перспективною для подальших досліджень.

Ключові слова: назви суден, каботажні вітрильники, нижньодніпровські судновласники, соціокультурні пріоритети.

Надійшла до редколегії 16.10.2018

Прорецензована 07.11.2018

Рекомендована до друку 13.11.2018

**Displays of Socio-Cultural Priorities
of the Lower Dnipro Ship-owners in the Names of Coastal Sailors:
the first quarter of the 20th century**

Olexander Konyk

ORCID: 0000-0002-3277-7362
oleksandr_konyk@ukr.net

*Kherson State University,
27 University Street, Kherson, 73013, Ukraine*

Abstract. The report considers the informational possibilities of the documents of the Kherson State Archives for the knowledge of socio-cultural priorities and the real mechanisms of formation of social and national consciousness in the socio-professional group of the Lower Dnipro owners of coasting vessels. The study of the source base gives grounds to assert that the modern funds of the state institutions of the Russian Empire in the Kherson State Archives are only the remnants of the former departmental archives, and the most complete funds presenting the problems in the specified chronological framework, that is, the names of coastal merchant ships of the basin of the Lower Dnipro in the early twentieth century are the funds of Kherson port customs. If we are talking about the most ancient documents found on the subject today, then they are related to the end of the XVIII century. Mostly they record the names of military frigates and large merchant ships that entered Kherson port and also have Greek and Turkish names. This allows for interesting parallels in the continuity of the tradition of names, in particular biblical and sacred history. In the main part of the message, the identified names are grouped and analyzed. The hierarchy of priority of ship-owners in the choice of names was as follows: in the first place are the names of their own, followed by the names that personify the biblical and evangelical heroes, saints (the absolute priority of St. Mychola), the fathers of the church, and others. Further in descending order are geographical names, social definitions and family relationships, qualitative definitions, general concepts, natural phenomena, names of historical figures and famous people, historical terms that denoted social division or specific occupations, Soviet and communist names, astronomical names or phenomena, names from the world of birds, names from mythology, fairy tales and Legend, ancient Ukrainian social concepts, ethnonyms, names of authors and literary heroes, names from natural history, exotic names rarely used in the region, names and titles of members of the Russian Imperial House, names from the world of fish, water creatures, names from vegetation and animal world and from the world of insects. The conclusion is that the statistics given in the text show the wide range of preferences of ship-owners, mostly conservative and often romantic and the ones that reflected real social and spatial self-determination, national, and in the Soviet times, more and more political priorities. The potential of the materials used in the study of the problem is far from being exhausted, so the topic remains promising for further research.

Keywords: Names of Ships, Coastal Sailing Vessels, Lower Dnipro Ship-owners, Socio-cultural Priorities.

Received 16.10.2018

Revised 07.11.2018

Accepted 13.11.2018

Постановка проблеми. Проблема становлення й кристалізації національної культури та формування національного менталітету є актуальною для сучасного українського суспільства та є предметом міждисциплінарних студій. Важливою її складовою є поняття національної самосвідомості, що формується на рівні національної спільності та її окремих верств і груп громадян [7]. Однак пізнати реальні механізми формування цієї самосвідомості та соціокультурних пріоритетів, якщо йдеться про їх історичне дослідження, дуже непросто.

Аналіз досліджень і публікацій. Певна річ, історики не стоять осторонь від вирішення цих питань. Є цікаві праці, в яких порушуються проблеми ролі історичної освіти, чинників, які впливають на менталітет українців, зокрема, українських селян, і тому подібні важливі речі. Однак стосовно обраної нами соціо професійної групи нижньодніпровських судновласників із праць відомих українських авторів можемо назвати тільки роботу Олексія Шляхова [8]. Вона стосується ширшого кола проблем вивчення взаємин судновласників і моряків Азово-Чорноморського басейну, але містить також підрозділ, безпосередньо дотичний до нашого предмета дослідження, в якому йдеться про менталітет та соціальну поведінку судноробітників [8, с. 165–176] – так автор називає власне матросів, найману робочу силу. Крім того, це ґрунтовне дослідження стосується насамперед парового флоту, а назви суден там хоч і присутні при висвітленні основної теми, але не є предметом спеціального розгляду.

Мета дослідження. Обрана нами тема може бути новою й, на наш погляд, перспективною для дослідження якщо не джерел формування згаданої національної самосвідомості в досить специфічній соціо професійній групі судновласників каботажних парусників басейну Нижнього Дніпра, то, принаймні, для формування фактичної бази для таких досліджень. Бо назви парусників якимось чином могли відображувати ідеали, культурні норми, традиції й побутові стереотипи певної суспільної групи – речі, важливі для формування національної самосвідомості [7]. Відтак предмет нашого повідомлення – відображення соціокультурних пріоритетів нижньодніпровських судновласників у назвах каботажних вітрильників у першій чверті ХХ ст. – видається обґрунтованим.

Виклад основного матеріалу. Основою роботи є складена нами база даних назв суден, що заходили в Херсонський морський порт. Хронологічно вона охоплює період від 1799 р. до 1924 р., але відомості кінця XVIII – XIX ст. в цій базі представлені недостатньо повно і стосуються усіх взагалі кораблів, що відвідували Херсон, з військовими фрегатками включно, у тому числі й тих, що були побудовані в Херсоні у XVIII ст. Значно ширше представлені назви невеликих торговельних парусників, зроблених у 10–20-х роках минулого століття переважно в нижньодніпровських прибережних селах і містечках – Рибальчому, Збур'ївці, Станіславі, Олешках, а також у Херсоні та ще

деяких інших місцях. Власниками таких парусників були переважно мешканці названих сіл, вони ж часто були й шкіперами. Членами нечисленних команд — від двох до п'яти осіб — були переважно родичі чи односельці. Ці невеликі дерев'яні судна з однією-двома шоглами й часто без твердої палуби здійснювали каботажні (в межах імперії, зазвичай у межах Азово-Чорноморського басейну) перевезення, тому ретельно фіксувалися митницею. Отже, джерельною базою роботи є фонди митниці, дорадянські фонди та фонди періоду УСРР Державного архіву Херсонської області. Дотична до теми інформація міститься також у документах періоду Української Народної Республіки, Української держави, періоду правління Денікіна, у фондах, де сконцентровані документи, що відображають діяльність пристаней, портів, вітрильного флоту та ін. (див. відповідні розділи в [6]).

Основний блок назв запозичено з митної документації, яка, окрім власне назв, часто містила й інші відомості про судно та його власників. Митники фіксували, парусне чи парове це судно, інколи уточнювали його тип — найчастіше це були т.з. річкові дуби, або «дубки», що могли здійснювати й прибережне морське плавання. Досить часто це могли бути більш крупні торговельні судна — требаки, або зовсім невеликі — шаланди, катери, баркаси, каюки і т. ін. аж до лоцманських човнів включно, які або мали назву, або ні — в записках обмежувалися їх номером. Митники вказували місце приписки плавзасобу, згаданий шойно номер за корабельним списком, прізвище власника, головний матеріал при будівництві судна (дерево чи метал, причому якимось чином розрізнялося залізо й сталь. — *О.К.*), число шогл і палуб, рік побудови, місце побудови, дані щодо розмірів (довжина, ширина), і ще з десяток різних відомостей [1, арк. 1–128]. Митні паспорти, своєю чергою, містили ще інформацію про державну належність торговельного судна («прапор російського торговельного флоту», вантажопідйомність у ластвах, фіскальні позначки про сплату реєстраційних послуг, в радянські часи іноді — про користування кухнями в портах, сплату шкіперами різноманітних членських внесків в організаціях на кшталт товариства спасіння на воді і т.п. [5, арк. 1–142; 4, арк. 1–148]. Справи про шкіперські штрафи дають уявлення не тільки про назви суден шкіперів-порушників митної дисципліни, але й про способи шкіперських, з точки зору митників, зловживань і махінацій тощо (див., наприклад [3, арк. 1–92]). Отже, залишаються ще й інші, крім дослідження назв суден, можливості для вивчення й інтерпретації цього й інших використаних нами джерел. А вони варті уваги ще й тому, що митники, згадувані ще у біблійних текстах, були необхідними для будь-якої влади, і могли собі дозволити певний консерватизм (основний наш документ з назвами, книга реєстрації виданих паспортів, і у 1924 р. велася на тих самих формулярах, що були затверджені ще у 1914 р. [1, арк. 1]), що забезпечувало спадкоємність, та об'єктивними — за самою природою діловодства.

Найважливий матеріал, що фіксував назви, ми класифікували за окремими ознаками та приводимо далі у табличній формі, за кількома групами. За основу взято списки 1917 р., стосовно подальших років назви, що вже зустрічалися, не повторюються, а доповнюються новими. Назви подані в перекладі, в окремих випадках вони дублюються за джерелами.

Таблиця 1

**Назви суден каботажного та припортового плавання,
зафіксовані працівниками Херсонської митниці
в 1917–1924 рр. [1, арк. 1–128]**

№	Група	Назви
1	Імена власні (15,7%)	<u>1917:</u> Олександр, Володимир, Георгій, Олена, Іларіон, Лариса, Ліда, Марія, Надія (Надежда), Микола, Павло, Пантелеймон, Прохор, Свято-слав, Сергій, Софія, Станіслав, Тереза <u>1918:</u> Горпина (Аграфена), Василь, Катерина, Ксенія, Олімпіада (Липа), Світлана, Тамара, Емма, Юрій <u>1921:</u> Євген, Надія (укр.), Єлизавета, Джемма, Нюся <u>1922:</u> Олександра, Ганна, Дуся, Ігор, Люба, Маня, Михайло, Неллі, Петро, Поліна, Шура, Емма <u>1923:</u> Валя, Надия (рос.), Надя <u>1924:</u> Аліна, Алла, Дмитро (варіант – Димитрій), Коля, Ніна, Ольга, Федір, Яків
2.	Біблійні та євангельські герої, святі, отці церкви та ін. (10,9%)	<u>1917:</u> Архістратиг Михаїл, Св. Архістратиг Гавриїл, Василь Великий, Георгій Побідоносець, Захарія, Іларіон, Іоанн Хреститель, Костянтин і Олена, Покрова, Преображення Господнє, Преподобний Георгій, Саровський Серафим, Свята Покрова, Св. Олексій, Св. Андрій Первозваний, Св. Апостол Андрій Первозваний, Св. Василій Великий, Св. Георгій, Св. Георгій Побідоносець, Св. Димитрій, Св. Іоанн, Св. Іоанн Хреститель, Св. Іоанн Предтеча, Св. Миколай, Св. Пантелеймон, Св. Сергій, Спаситель, Три Святителі <u>1918:</u> Св. Григорій, Преподобний Сергій, Єпископ Досифей, Іоан Предтеча, Св. Гавриїл, Св. Георгій, Св. Зосим, Св. Князь Володимир, Св. Олександр Невський <u>1921:</u> Рафаїл <u>1923:</u> Пророк Ілля

Таблиця 1 (продовження)

№	Група	Назви
3.	Географічні назви (9,2%)	<u>1917</u> : Акерман, Березань, Буг, Воронеж, Дніпро, Дунай, Меота, Москва, Полтава, Саратов, Станіслав, Таврія <u>1918</u> : Іртиш, Красноводськ, Румунія <u>1921</u> : Берислав, Дністер, Кафалонія, Дністер, Оранієнбаум <u>1922</u> : Анатолія, Корсунь, Херсон <u>1923</u> : Троя, Фіолент, Абас-Туман <u>1924</u> : Адлер, Вардане, Кінбурн (варіант – «Кімбург»), Меганом, Нижній Дніпро, Нікополь, Росія, Чауда
4.	Соціальні визначення та родинні зв'язки (8,1%)	<u>1917</u> : Благодійник, Добродійник, Доброзичливець, Друг, Друг братик (братец), Друг господар (варіант – Друг господаря), Дружні брати, Дружний, Дружок, Люб'язний, Люб'язний брат, Люб'язний батько, Батько Василь, Батько Доброзичливець, Первісток (Первенец), Небога (Племянница), Сім'янин, Співробітник, Синок, Шановний (Уважаемый) <u>1918</u> : Трудівник, Люб'язні брати, Люб'язний батько Григорій, Паливода (Сорванец), Товариш <u>1924</u> : Улюбленець, Улюбленець моря, Улюблений батько, Трудівник моря.
5.	Якісні визначення (8,1%)	<u>1917</u> : Буйний, Швидкий, Вірний, Гордий, Грізний, Живучий, Забіяка, Відважний, Корисний, Жвавий (Резвый), Сильний, Строгий, Вдалиї, Слава Росії <u>1918</u> : Неспокійний, Моторний, Скорий, Сміливий, Щасливий, Трудовий, Удатний; Успіх <u>1921</u> : Жвавий (Буйний) <u>1923</u> : Бродяга, Гучний, Переможець <u>1924</u> : Небувалий, Безстрашний, Непереможний
6.	Загальні поняття, природні явища (7,6%)	<u>1917</u> : Бажання, Користь <u>1918</u> : Мрія, Герой, Знахідка, Порив, Батьківщина, Фортуна, Енергія <u>1921</u> : Шквал, Галявинка, Герой, Баламут <u>1922</u> : Весна, Постріл, Картуш, Нірвана <u>1923</u> : Промінь, Світло, Скороход, Хвиля <u>1924</u> : Ураган, Громобій, Накат, Прибій, Прогрес, Труд, Екватор
7.	Історичні діячі, відомі люди (7,3%)	<u>1917</u> : Адмірал Нахімов (варіант – Нахімов), Олександр Невський, Олександр Суворов (варіант – Суворов), Генерал Скобелев, Дмитро Донський, Князь Володимир, Козак Платов, Оттоман, Петро Великий, Ростислав (Моравський ?)

Таблиця 1 (продовження)

№	Група	Назви
		<u>1918:</u> Граф Тотлебен, Великий Петро, Єрмак, Князь Суворов, Мстислав Удатний, Раванський (?) <u>1922:</u> Імператор Олександр І, Франц-Альберт <u>1923:</u> Потьомкін, Рафаель <u>1924:</u> Аверов, Колумб, Ломоносов, Магеллан
8.	Історичні терміни, що позначали соціальний поділ суспільства чи специфічні заняття (6,4%)	<u>1917:</u> Боярин, Варяг, Воєвода, Піонер, Принц, Рицар, Полководець, Веселий моряк <u>1918:</u> Витязь, [Воєвода Путник (?)], Гонець, Моряк, Працівник <u>1921:</u> Іноземець, Вартовий, Партизан, Комунар <u>1922:</u> Гридні (?), Кооператор, Рибалка <u>1923:</u> Батрак, Кредитор, Професор
9.	Радянсько-компартиїні назви (5,3)	<u>1921:</u> Спартак (колишній «Микола») <u>1922:</u> В. П. Затонський, Лейтенант Шмідт <u>1923:</u> Воровський, 1 Травня (кол. «Русалка»), 25 жовтня (кол. «Комунар»), Свердлов (кол. «Зинов'єв(?)» — кол. «Українець», Прапор соціалізму, Калінін, Ленін, Народоволець, Раковський, Труд (кол. «Воєвода»), Сосновський <u>1924:</u> Володарський-24, Евстафій Ревенко, Марат, Жовтень (Октябрь), Чубар
10.	Астрономічні назви чи явища (4,2%)	<u>1917:</u> Галлея, Зоря, Марс, Меркурій, Пегас[ій], Сатурн, Юпітер <u>1921:</u> Метеор <u>1922:</u> Вега, Венера, Ясна Зоря <u>1923:</u> Зеніт, Полярна Зірка <u>1924:</u> Уран
11.	Назви зі світу птахів (3,6%)	<u>1917:</u> Ворон, Лебідь, Орел, Сокіл <u>1918:</u> Голубка <u>1921:</u> Буревісник <u>1923:</u> Кібчик, Орлятко, Орлиця <u>1924:</u> Галка, Голуб, Чорний ворон, Яструб
12.	Назви з міфології, казок, легенд (3,1%)	<u>1917:</u> Арго, Озіріс, Русалка, Чорномор <u>1918:</u> Синеус <u>1921:</u> Аскольд, Горбоконик, Пересвет <u>1923:</u> Привид <u>1924:</u> Чарівник (Кудесник), Ельдорадо
13.	Давні українські суспільні поняття, етноніми та ін. (2,5%)	<u>1917:</u> Гайдамака, Запорожець, Козак, Кубанець, Слов'янка, Українець <u>1918:</u> Бесарабець, Чорноморець <u>1924:</u> Малорос
14.	Автори, літературні герої чи реальні особи (1,4%)	<u>1917:</u> Дідусь Крилов, Флор Силін <u>1918:</u> Макар Ситников (?) <u>1924:</u> Пушкін, Трас Шевченко

Таблиця 1 (закінчення)

№	Група	Назви
15.	Назви з природничої історії (1,4%)	<u>1917</u> : Перли (Жемчуг), Самородок <u>1923</u> : Вулкан <u>1924</u> : Алмаз, Фосфор
16.	Рідко вживані назви (1,4%)	<u>1917</u> : Дусман <u>1918</u> : Дефіно <u>1921</u> : Фор-Форд <u>1922</u> : Кісмет <u>1924</u> : Маклуш
17.	Члени російського імператорського дому (1,1%)	<u>1917</u> : Великий Князь Олексій, Великий Князь Георгій <u>1918</u> : Дагмара, Царевич
18.	Назви зі світу риб, водяних істот (1,1%)	<u>1922</u> : Сазан, Тритон <u>1924</u> : Короп, Медуза
19.	Назви з рослинного світу (0,6%)	<u>1918</u> : Троянда <u>1922</u> : Незабудка
20.	Назви з тваринного світу (0,6%)	<u>1921</u> : Тигр <u>1924</u> : Левиця
21.	Зі світу комах	<u>1918</u> : Бджілка <u>1924</u> : Мураха

Запропонована класифікація є досить умовною, але вона дозволяє якось упорядкувати матеріал та зробити його доступним для аналізу. Нескладні підрахунки, своєю чергою, дозволяють реконструювати певним чином хоч якось матеріалізовані у процентному відношенні пріоритети власників суден. Бо, як правило, це були приватні власники, один чи декілька. Винятком є назви з групи 9, які ми умовно назвали «радянсько-компартийними», оскільки вони з'явилися вже в переможні для радянської влади часи (з 1921 р.). Судна цієї групи переважно були паровими чи моторними (буксири й катери, що обслуговували акваторію порту, іноді невеликі товаро-пасажирські пароплави, що могли здійснювати рейси до Одеси), й належали залежним від держави компаніям, зокрема, Нижньодніпровсько-Бузькому пароплавному. Ще треба підкреслити, що приведені в таблиці № 1 назви жодним чином не є вичерпними, тому можливі висновки, зроблені на їх основі, можуть позначити тенденцію, але не можуть мати абсолютного характеру.

Як видно з таблиці, у першу трійку соціокультурних пріоритетів при виборі назв своїй власності й, можливо, гордості, входили імена власні, імена біблійних ветхозавітних та новозавітних героїв, святих, пророків, отців церкви, релігійних свят та ін., а також географічні назви (групи 1–3). Група імен у даній вибірці є найбільшою, до того ж, багатозначною. Більшість імен, зафіксованих у 1917 р., зокрема Олександр, Володимир, Георгій, Олена, Іларіон, Марія, Микола, Павло,

Пантелеймон, Святослав, Сергій, Софія, Станіслав можна потрактувати як імена монархів, святих чи угодників. Подібна тенденція зберігається і в наступні роки, але імена стають все більш інтернаціональними (Емма, Джемма, Неллі) та, сказати б, легковажними (Дуся, Люба, Маня, Шура, Коля) та ін., з помітним збільшенням жіночих власних імен. Можна припустити, що ці всі імена щось важили для судновласників/шкіперів, служили нагадуванням з минулого чи надією на майбутнє: за Дусями й Полями могли стояти реальні Євдокії чи Поліни — сестри, наречені чи й дружини. Могли прославляти й власників судна чи їх родичів або друзів — ситуація більш-менш ясна.

Це стосується й групи назв із, умовно кажучи, церковної історії. Тут могла спрацювати дуже давня традиція у «великому» флоті, де назвами окремих святих чи узагальненими, як «Три святителі», називали фрегати та лінійні кораблі. Це стосувалося й іноземних суден, частина списків яких за 1799 р. є в нашому розпорядженні (австрійських і турецьких), то назви, пов'язані з Богородицею-Панагією там рясніють, причому для позначення парусників як під російським («Панагія Анафанітра», «Панагія Апопотізмесіс», «Панагія Діמודіні» та ін.), так і турецьким («Панагія Малтеза», «Панагія Турляні») прапором [2, арк. 3 зв., 4 зв., 19 зв., 23 зв., 26 зв.]. До слова сказати, у списках кінця XVIII ст. в назвах російських суден, що заходили в Херсон, представлена певна кількість імен святих, характерних для католицької конфесії («Мадонна Белбон Консиліо», «Мадонна Калігата і Святий Герасим», «Марія Магдалина», «Климент Папа римський» [2, арк. 7 зв., 15, 17 зв., 22 зв., 23, 35] та ін.), що, можливо, пов'язано з толерантним ставленням до католицького культу імператора Павла.

Однак безумовним пріоритетом у цій групі був Святий Микола, захисник подорожніх і моряків, надзвичайно шанований останніми. Парусники з такою назвою належали десяткам судновласників, і назва ця зберігала популярність і в радянські роки. Найменше, що можна сказати стосовно цієї групи назв, це те, що покровительство й заступництво сил небесних було вельми суттєвим пріоритетом подніпровських судновласників.

Складає інтерес третя група назв, пов'язаних із топонімами, гідронімами та іншими назвами, пов'язаними з географією. Тут повний «вінегрет» — представлені назви, пов'язані з імперською історією — «Москва», «Воронеж» (місто, де зародився «російський флот»), «Оранієнбаум», «Полтава» — може, нейтральна назва, а може й імперська — поразка Мазепи в ході Північної війни, ну й т.п. Присутні назви країн і регіонів — «Росія», «Румунія», «Кафалонія» (власник зі Станіслава, прослідкувати його зв'язок з іспанською провінцією важко, однак ... — *О.К.*) і т.п., назви річок — Буг, Дніпро, Нижній Дніпро, Дунай, Дністер (але також — Іртиш). Однак домінують більш близькі до Херсона назви міст — Акерман, Березань, Станіслав, Таврія, Берислав, Корсунь, Херсон, Кінбурн, Нікополь, кавказьких і турецьких приморсь-

ких місцевостей — Анатолія, Адлер, Вардане (район Сочі), Абас-Туман. Остання назва — кліматичний курорт у Грузії, де провів останні дні життя брат Миколи І, великий князь Георгій — могла містити якісь репліки у зв'язку з його кончиною — ну, а може у зв'язку з обсерваторією, що містилася в цьому містечку (тепер селище Абастумані. — *О.К.*). Полюбляли судновласники й гарні грецькі назви кримських мисів — Меганом, Фіолент, Чауда, присутня в назвах навіть старовинна назва Азовського моря — Меота.

Дуже цікавими є назви, пов'язані із соціальними визначеннями та родинними зв'язками (група 4). Тут аж проситься висновок про людей, що фінансували будівництво того чи іншого парусника, чи надавали його в користування тому чи іншому шкіперу — бачимо «Благодійників» і «Добродійників», «Друзів» і «Друзів-братиків», вельми популярним було визначення «люб'язний» — стосувалися братів, батьків (просто чи поіменно — «Люб'язний батько Григорій»), та «улюбленців» — ними мого бути власне судно — «Улюбленець», чи море — «Улюбленець моря», чи батько тощо. Це дуже характерні назви для початку ХХ ст., періоду домінування капіталістичних відносин у причорноморських селах, звідки походить, як вже було сказано, абсолютна більшість парусників торговельного каботажного флоту.

Власне, цікавими для нас є всі групи назв. Вони представлені в таблиці, й кожен може трактувати їх по-своєму, бо обсяг публікації обмежений. Та й можливості для подальшого аналізу цих списків, як зазначалося, далеко не вичерпані. У тому числі й не позбавлені своєрідного комізму: власником *річкового дуба* «Рафаель» (!) побудованого у 1908 р. в Рибалчому, для прикладу, був такий собі Я. Д. Кривоніс, а річкового дуба «Аверов», побудованого у 1902 р. в Севастополі — якийсь С. Ш. Кареман — який стосунок до цього дуба мав знаменитий грецький крейсер чи підприємець-мільйонер, чиім іменем був названий після вельми суттєвого фінансово впливання в його придбання в англійців — сказати важко. Принаймні, у цьому випадку ніхто не закине українським судновласникам початку ХХ ст. відсутність романтичних почуттів. Це якщо не говорити про назви на кшталт «Троянда», «Незабудка», «Нірвана», «Ельдорадо» «Флор Силін» тощо, представлені в інших групах. Не без комізму можна вважати й ситуацію, коли у шкалі умовних (див. застереження вище) пріоритетів на одній шкалі стануть імена представників російського імператорського дому (група 17) із термінами з групи назв зі світу риб і водяних істот (група 18) — в обох по чотири назви.

Варто згадати окремо ще про 13-ту групу, в якій зафіксовано назви, пов'язані з українським минулим, наближеними до нього етнонімами, тощо. Попри всю імперську ідеологію, водами Дніпра, лиману й Чорного моря все ж ходили й «Гайдамаки», й «Запорожці», й «Козаки», а «Українці» якимось мирно співіснували з «Малоросами» — незалежно від політичного режиму. Правда, за більшовиків «Українець» спочатку перетворився в «Зіновієва», а далі таки в покійного вже на той час, тобто політично безпечного «Свердлова».

Взагалі радянські часи вносили певні, іноді суттєві, але не такі кардинальні, як могло б здаватися, корективи в політику назв. Скажімо, у 1918 р. було ще нічого не ясно у політичному плані, не було й ніяких суттєвих змін у назвах. Петро Великий та Святі великомученики залишалися на бортах херсонських парусників, однак дедалі більше суден ходили без імені — можливо, тому, що номер є аполітичним, відстороненим від поточної політики, а тому безпечним за будь-якої влади. Хоча й мало естетичним, безликим, таким, що ніяк не характеризує особистість чи уподобання власника судна. Бо йдеться саме про приватні требаки, дубки, шаланди й каюки. Серед уподобань їхніх власників залишаються поняття, що характеризують швидкість у різних її проявах — «Скорий», «Метеор», «Гонець» тощо, чи розторопність, метикуватість — «Жвавий», «Бойкий», «Резвйй» і т. ін.

1921 р. — початок т.з. непу, однак лимани і тумани, очерети й кавуни, річкові фарватери й морські прибережні течії залишалися, як і колись. Проте воєнні роки все ж приносять зміни — з 1921 р. каботажний флот на якийсь час «дрібнішає», стає дедалі більше безіменних суденець, «серйозні» назви як-от «Ніколай» (можна трактувати і як «Святий Миколай», чи й як колишній імператор — не можна виключати й такого — з його підписом «Ніколай») дедалі змінюються на м'якіші, ласкаві — «Джемма» чи «Нюся» — давно відомо, що після воєнного лихоліття люди тяжіють до чогось теплішого. Хоча й тут уподобання могли бути різними. Повоєнні «Партизан», «Вартовий», «Постріл», побудовані вже в 1923–1924 рр. могли нагадувати комусь недавнє минуле — актуальні для херсонців часи німецько-австрійської, французько-грецької, денікінської і т.ін. далеко не мирної присутності в місті та губернії.

У 1922–1924 рр. — усе ще в ходу, умовно кажучи, назви типу «Петро Великий», але меншає святих. Вони ще є, проте помітна еволюція — був «Святий Георгій Побідоносець», став просто «Георгій Побідоносець» — чи Перша світова війна, а далі те, що тоді називалося громадянською війною підірвало віру в святість, чи більшовики-переможці з їх демонстративним атеїзмом дедалі більше забирали влади і впливу, сказати важко, але такі явища розпочалися. Підтвердженням цьому припущенню є група радянсько-компартійних назв (група 9 у таблиці). Бачимо тут вже канонізованих на той час у комуністичній ідеології «революціонера» Спартак, Марата, народовольців, лейтенанта Шмідта, померлих Свердлова, Боровського й Володарського. З живих на той час були «проблемні» Затонський, Зинов'єв, Раковський, Сосновський, Чубар. Цікаво, що сама назва «Ленін» з'являється серед суден у Херсонському порту тільки у 1923 р. Але навіряд чи в даному разі можна говорити про ментальні зрушення в судновласників: мова, скоріше, про невблаганну політичну доцільність та побутовий прагматизм.

Висновки. Підсумовуючи, можна сказати, що порушена у повідомленні тема, попри не розроблену поки методику її дослідження, навіть у запропонованому варіанті може бути цікавою. Приведена тут

статистика назв, хоч і базована на обмеженому колі джерел (у сенсі використання тільки певної їх частини з величезної кількості документів як Херсонського, так і інших державних архівів України), дає можливість робити певні висновки щодо наявних на початку ХХ ст. соціокультурних пріоритетів власників торговельних каботажних суден Азово-Чорноморського басейну, переважно селян за походженням. Ця статистика демонструє широке коло уподобань, переважно консервативних, однак часто й романтичних, що відображають реальне соціальне й просторове самовизначення, національні, а за радянських часів здебільшого політичні пріоритети. Потенціал залучених до вивчення проблеми матеріалів далеко не вичерпаний, тому тема залишається перспективною для подальших досліджень.

Бібліографічні посилання

1. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 252. Херсон: Державний архів Херсонської області.
2. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 409. Херсон: Державний архів Херсонської області.
3. Ф. Р-460. Оп. 1. Спр. 178. Херсон: Державний архів Херсонської області.
4. Ф. Р-460. Оп. 1. Спр. 280. Херсон: Державний архів Херсонської області.
5. Ф. Р-460. Оп. 1. Спр. 85. Херсон: Державний архів Херсонської області.
6. Карпова, А., ред., 2003. *Державний архів Херсонської області*. Путівник. Київ.
7. Горlach, М. І. та Кремень, В. Г., 2009. *Політологія: наука про політику*. Підручник. Київ. Доступно: <https://pidruchniki.com/1420101936497/politologiya/natsionalna_kultura_problemi_prioritetiv>.
8. Шляхов, О. Б., 2003. *Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну: 90-ті рр. ХІХ ст. — 1914 р.* Дніпропетровськ.

References

- Fund. 7. Inventory 1. File 252. Kherson: State Archives of Kherson Oblast.
Fund 14. Inventory 1. File 409. Kherson: State Archives of Kherson Oblast.
Fund R-460. Inventory 1. File 178. Kherson: State Archives of Kherson Oblast.
Fund R-460. Inventory 1. File 280. Kherson: State Archives of Kherson Oblast.
Fund R-460. Inventory 1. File 85. Kherson: State Archives of Kherson Oblast.
Karpova, A., ed., 2003. *Derzhavnyy arkhiv Khersons'koyi oblasti* [State Archives of Kherson Oblast]. Guidebook. Kyiv (in Ukrainian).
Horlach, M. I. and Kremen, V. H., 2009. *Politohiya: nauka pro polityku* [Political Science: the Science about Politics]. Manual. Kyiv. Available at: <https://idruchniki.com/1420101936497/politologiya/natsionalna_kultura_problemi_prioritetiv> (in Ukrainian).
Shlyakhov, O. B., 2003. *Sudnovlasnyky i moryaky Azovo-Chornomors'koho baseynu: 90-ti rr. XIX st. — 1914 r.* [Shipowners and seamen of the Azov-Black Sea Basin: 90th years of the nineteenth century — 1914]. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

**Селяни Наддніпрянщини стають радянськими людьми
(1920-ті – початок 1930-х рр.): релігійний аспект**

Роман Орищенко

ORCID: 0000-0003-1370-5184

ResearchID: Q-5639-2018

oromih@gmail.com

*Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
бульвар Шевченка, 81, Черкаси, 18031, Україна*

Анотація. Аналіз останніх досліджень свідчить, що інтерес українських істориків до так званого «великого переламу» на селі, що датований кінцем 1920-х – початком 1930-х рр., значний, проте він майже не стосується релігійного аспекту. Актуальність впливає з потреби загального розуміння епохальних змін, які тоді відбувалися в селянському соціумі, він такий же важливий, як і знання про соціальну, економічну чи політичну сфери. Доведено, що в історичних умовах модернізації, яка відбувалася синхронно зі збереженням устоїв традиційного села, існувало кілька варіантів подальшої історичної еволюції селянства. Більшовицький політичний сценарій розвитку суспільства, відповідно до якого наддніпрянські селяни потрапляли в ідеологічну орбіту «класової теорії», а потім мали ставати радянськими людьми – один із них. Ключова роль належала змінам, які торкалися свідомості. «Матеріалізація» внутрішнього світу людей загалом патріархального способу життя означала чи не найскладнішу версію такої модифікації, адже їм доводилося не просто трансформувати свій світ у рамках християнської віри, а переходити на атеїстичні світоглядні позиції. Втрата традиційної релігійності відбувалася на тлі загальної суспільної модернізації, що добре помітно в контексті формування нової сільської людини («колгоспника»). Влада унеможливила для неї будь-яку ідейно-світоглядну альтернативу, водночас своєрідну перспективу пропонувало саме індустріальне суспільство з його механізацією, агрономією, ветеринарією, медициною, радіо, новою транспортною інфраструктурою та ін. Селянам випало пережити своєрідний стрес, нищення почуття людської гідності.

Ключові слова: релігія; свідомість; модернізація.

Надійшла до редколегії 30.08.2018

Прорецензована 07.11.2018

Рекомендована до друку 13.11.2018

**Peasants of the Dnipro Ukraine are becoming Soviet People
(1920s – the beginning of the 1930s): a Religious Aspect**

Roman Oryschenko

ORCID: 0000-0003-1370-5184

ResearchID: Q-5639-2018

oromih@gmail.com

*Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
81 Shevchenko Boulevard, Cherkasy, 18031, Ukraine*

Abstract. An analysis of the latest research shows that the interest of Ukrainian historians in the pages of the so-called «big change» in the village, which dates back to the late 1920s – early 1930s, is significant, but it is almost unrelated to the religious aspect. According to the author, it is as important for a general adequate understanding of the epoch-making changes, that took place in the peasant society, as knowledge of the social, economic or political spheres. This creates the relevance of the proposed research. As a result of the research, the author concluded that in historical conditions of modernization, which took place synchronously with the preservation of the foundations of the traditional village, there were several options for further historical evolution of the peasantry. The Bolshevik political scenario according to which the Naddniprianschyna peasants fell into the ideological orbit of «class theory», and then had to become Soviet people, is one of them. In this case, the key role belonged to changes that affected consciousness. «Materialization» of the inner world of people in general and the patriarchal way of life meant almost the most complex version of such a modification, because they had to not only transform their inner world within the framework of the Christian faith, but rather pass on to atheistic ideological positions. We have every reason to assert that on the eve of such sweeping and cruel events as collectivization, «dispossession» and Holodomor, the peasants suffered a great moral upheaval – apostasy from God. The loss of traditional religiosity took place against the backdrop of general social modernization, which is clearly evident in the context of formation of a new rural man («kolhosplyny»). If in an agrarian society peasants adhered to religious traditions closely and directly related to natural cycles and labor on land, they now had to minimize their dependence on these traditions. The authorities made any ideological and worldview alternative impossible for them, at the same time the industrial society with its mechanization, agronomy, veterinary medicine, medicine, radio, new transport infrastructure offered the kind of perspective. Peasants had to survive a peculiar stress, which provided for the destruction of a sense of human dignity.

Keywords: Religion; Consciousness; Modernization.

Received 30.08.2018

Revised 07.11.2018

Accepted 13.11.2018

Постановка проблеми. За вихідне положення нашого дослідження сприймаємо, що відмова, а точніше — позбавлення людей традиційної релігійності (ширше — традиційної свідомості) в її повсякденному розумінні, означає радикальну зміну характеру усталених уявлень і емоційних утворень — звичок, звичаїв, образів, установок, настроїв, почуттів, переживань. Очевидно, що тут ідеться і про процес рішучого та докорінного оновлення фрагментарної інформації про канонічні конфесійні засади, знакові системи релігії, які в традиційному суспільстві існують, як правило, на раціонально-прагматичному рівні усвідомлення. Такі пертурбації не можуть не охоплювати глибинні внутрішні (психологічні) та зовнішні (соціальні) сфери.

Нам здається, що коли мова заходить про українське селянство Наддніпрянщини епохи модерності, то аналіз їхньої адаптації до власне модифікованих суспільних відносин варто розпочинати щонайпізніше з процесів другої половини XIX століття. А ще треба зважати, що той попередній досвід був засвоєний не так кількома поколіннями самих сільських мешканців, як тими інтелектуалами та почасти державними службовцями, яким випало управляти, моделювати, осмислювати, зрештою творити модерний світ села. Причому роль чиновництва, незважаючи на те, що воно часто зловживало своїм посадовим становищем із метою отримання особистої користі, була особливо значною. Конкретніше вона виявлялася в тому, що саме управління різних рівнів випала історична доля справді радикально модернізувати українське село. Треба лише додати, що автор не розглядає центральне, регіональне та місцеве чиновництво як щось абсолютно однотипне, особливо коли йдеться про його соціально-психологічну характеристику. Справа в тому, що в жовтні 1917 р. більшовицький переворот докорінно реорганізував бюрократію як у сенсі індивідуального (персонального) представництва, так і панівних у її середовищі ідеологічних та світоглядних засад. Такому оновленню, самому радикальному методу його проведення випало стати історичною передумовою швидкої трансформації селян у радянських людей, і ключовою обставиною тут будуть насправді революційні зміни у сфері релігійності.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. За всієї можливої подібності, яку у звичній для себе манері вождь Ленін, а за ним і вся більшовицька номенклатура називали «пережитком» («старим держапаратом» тощо), виокремимо той помітний радикалізм у намірах змінити світ, що не пройшов повз увагу дослідників [4, с. 784]. У наукову літературу, публіцистику, не кажучи вже про пропагандистські тексти, він увійшов під назвами «великий перелом», «революційні перетворення», «соціальна інженерія», «велика селянська війна» та ін. У сучасній українській історіографії цій проблематиці певну увагу приділяють С. Кульчицький, О. Удод, О. Ганжа, С. Дровозюк, Г. Капустян, Ю. Присяжнюк, С. Корновенко, С. Маркова, С. Калінкіна,

Н. Бем, О. Єрмак, Н. Романець, Г. Костюк та інші дослідники [2]; серед зарубіжних науковців провідне місце належить італійському вченому А. Граціозі [8], американському соціологу Дж. Скотту [6], англійському історичу Е. Вілсону [9]. Усе ж у працях цих фахівців релігійний аспект модернізації селянства помітно поступається соціально-політичним і загальноісторичним (історіософським) пріоритетам, а сам антропологічний феномен «радянська людина» не чітко помітний на тлі репрезентації тих експериментів-катаклізмів, від яких справді дуже потерпало селянство.

Тож формулюючи проблему дослідження, пропонуємо таку робочу гіпотезу: історична зміна (модернізація) релігійності (свідомості) селянства Наддніпрянщини 1920-х — початку 1930-х рр. відбувалася під потужним політичним тиском панівного комуністичного режиму; вона мала кілька етапів і різні форми, ключовою з яких виправдано вважати справді докорінну зміну соціального середовища на селі, що включало в себе весь комплекс традиційних відносин — політичних, правових, господарських, психологічних та ін. А головне, повинні були змінитися (як один з етапів модернізації) політична кон'юнктура та соціальна структура суспільства, у результаті чого — постати прошарок односельців, котрі вирізнялися б тим, що не тільки сприйняли нову реальність, а й заходилися повчати решту, тобто більшість селян.

Конкретно **мета дослідження** полягає в тому, щоб в аспекті відповідної трансформації релігійних вірувань простежити процеси «швидкої» модернізації свідомості тієї більшості українського селянства Наддніпрянщини, яка лишалася мешкати в селах.

Виклад основного матеріалу. Конкретизуючи предмет дослідження, додамо, що наразі йдеться про ту селянську «масу», яка не сприйняла ідеологію наукового комунізму «немов від народження», а навпаки — за сприяння «свого роду майстрів комуністичної брехні», й при цьому сама не поповнювала ряди більшовицької партії [1, с. 43]. Водночас була спроможна бачити й адекватно оцінювати неосвіченість і грубість новоспечених комуністів, що отримали владу над людьми й чванилися, де тільки могли, своєю партійністю, навіть більше, вважали й позиціонували себе істотами «вищої породи». А ще ця більшість («простий народ») краще розуміла більшовицький лексикон, який, як не дивно, виявився набагато складнішим для критичного сприйняття тими людьми, котрі перманентно слухали партійну пропаганду, навчалися її премудростям у початкових школах, робфаках, інститутах. «Згідно цього лексику, — писав у своїх спогадах Д. Гойченко, — потрібно було розуміти все в лапках, тобто навпаки. «Правда», яку проголошували більшовики, насправді майже завжди засвідчувала стовідсоткову брехню. Так зване «добро» означало найстрашніше зло. «Свобода» вказувала на рабство й терор та ін.» Лише

збагнувши цю мову дезінформації та інсинуації, «я отримав, — доповнював Гойченко, — дуже простий і точний критерій для розуміння всього, що відбувалося...» [1, с. 43].

Тож маємо підстави вважати, що комуністичну ідеологію та політику сільський віруючий простолюди сприймав набагато достеменніше, і точніше її оцінював за тих односельців, яким випало поповнювати ряди урбанізованих, освічених верств, не кажучи вже про вихованих політичним середовищем прорадянських активістів. Хоча, зрозуміло, це не давало миттєвого позитивного результату, оскільки осмислено розуміти явище ще не значило своєчасно й ефективно діяти згідно з його логікою. До того ж чимало «розселених» невдовзі поповнювали ряди войовничих гнобителів свого стану, тоді як роль усталеної демократичної інституції — сільського сходу, незважаючи на традиційно вільнолюбні настрої їхніх учасників, зі схожою динамічністю нівелювалася [7, с. 41].

Українські селяни, як репрезентанти історично сформованого, насправді самобутнього соціокультурного світу, глибоко розуміли життя. У 1920-х рр., тобто з утвердженням у Наддніпрянщині більшовицького режиму, вони добре відчували й бачили, як воно змінилося. Мали щодо тих змін свої оригінальні інтерпретації. Проте самі інновації, у тому числі у сфері віри в Бога, давалися їм далеко не так однозначно, як це відбувалося в уявленнях усе тих же міських мешканців, інтелектуальних поясненнях освічених прошарків населення.

З-поміж іншого, селяни досить адекватно мислили політичний момент, адже добре розуміли, до кого реально перейшла влада і як вони, ці нові «правителі світу», її використовують. Провівши ретельний компаративний аналіз, маємо підстави вважати, що численні порівняння між релігійно-світоглядними уявленнями селян 1920-х рр. про колишніх (царських) та нинішніх (більшовицьких) можновладців були не на користь других. І не лише тому, що минуле люди традиційного суспільства зазвичай романтизували, а через те, що сьогодення їм завжди здавалося «більш несправедливим і жорстоким» [7, с. 49]. Справа в тому, що атеїстична комуністична система просто вражала селян (як усе ще віруючих людей) своїм цинізмом і все тією ж повсякденно-побутовою брутальністю. Це був той випадок, коли минуле як «краще» не згадувалося взагалі чи спадало на думку досить рідко, тоді як «гірше» повсякдення осуджувалося раз по раз. І відбувалося це на тлі й у контексті формування, подальшого наступального вдосконалення брехливої пропагандистської системи.

З огляду на помітний консерватизм самобутньої «народної правди», нова влада прагнула добитися від її суб'єктів зворотної реакції: партійним функціонерам, цим ідеологічно переконаним у своїй правоті «людям у шкірянках» дуже вже хотілося, аби все невдоволення селян було спрямоване на «ненависне минуле», сучасне ж мало поставати в їхніх уявленнях/вірі як суцільне добро, такі собі перші кроки

до світлого майбуття, хоча й із «тимчасовими труднощами» [4, с. 784]. До речі, замовчувані режимом, а якщо й визнані, то з тією ж пропагандистською метою.

Загалом ставлення населення українських сіл до більшовиків, а особливо до комуністів єврейської національності, було вкрай негативним. Із цього приводу Ю. Присяжнюк зазначає, що «через цю причину в перші пореволюційні роки український комуністичний уряд Харкова навіть не спромігся отримати даних про розміри зібраного врожаю» [5, с. 121]. Їздити ж сільською місцевістю з подібними завданнями новоявленим чиновникам лишалося справою небезпечною. Не дивно, що в окремих районах Наддніпрянської України загони місцевої самооборони від радянської влади, цього «нового експлуататора народу», вимушені були діяти аж до кінця 1920-х років.

Як же так трапилося, що вороже ставлення селян до комуністичних (атеїстичних) ідеалів, більшовиків як таких не стало на заваді модернізації їхньої свідомості? Причому настільки радикальної, що ми маємо підстави вести мову про фактичне припинення свого існування традиційної релігійності як такої, а про селян, як історичну спільноту, що «пришвидшеними темпами» модифікувалися на радянських людей.

Відповідь на це питання доречно розпочати з констатації того відомого факту, що Ленін, коли заходився «будувати» соціалізм/комунізм, чудово розумів труднощі, які стояли перед країною. Зокрема й у кадровому питанні. У чомусь можна навіть погодитися з думкою «пролетарського вождя», що у той час більшовицьким чиновникам «бракувало цивілізації» [3, с. 798]. Проте навіть основне завдання боротьби з бюрократією («з найбільшою економією вигнати зі своїх суспільних відносин всякі сліди будь-яких надмірностей») не отримувало належної підтримки, оскільки завжди Ленін підпорядковував його «важливішому», на його погляд, питанню — політичним цілям: «Ми повинні постаратися побудувати державу, в якій робітники зберегли б своє керівництво над селянами...» [3, с. 798]. І, як не дивно, не вбачав у цьому загрози творення «царства селянської обмеженості». Очевидний парадокс, який тут легко помітити, він пояснював так: головний пріоритет суспільного поступу більшовики вбачають у «розвитку нашої великої машинної індустрії..., електрифікації...» [3, с. 799]. Отже, ідейно-політичною передумовою трансформації українських селян на радянських людей було прагнення войовничо-налаштованої атеїстичної влади будь-якою ціною підпорядкувати їх завданням створення індустріального суспільства з, як би ми сьогодні сказали, «соціалістичним обличчям». І тому формальних логічних розмислів для розуміння взаємин режиму й «народу» тут явно бракує. Тим більше, що вони часто суперечили реаліям селянського повсякдення.

Сприймаючи й усвідомлюючи життя в параметрах бажаного комфорту та небезпек, сільські люди бачили, що «влада робітників і селян», яка, нагадаємо, утвердилася на теренах Наддніпрянщини на початку 1920-х рр., поступово, але неухильно стає для них більше й більше загрозливою. У період «мирного» непівського десятиліття це було однією з головних причин, чому вони починали сторонитися «своїї диктатури». На сходках сіл, де «від діда-прадіда відчувалися козацькі вольності, демократичні форми вирішення будь-яких конфліктів і непорозумінь», тепер лунав «грубий оклик чужомовного начальника-невігласа» [7, с. 61]. При цьому нова влада, до якої так і не сформувалася силоміць нав'язана довіра (від моменту встановлення свого режиму більшовики намагалися переконати селянство Наддніпрянщини в тому, що їх по-справжньому зможе захистити лише «радянський робітничо-селянський уряд»), вершила свавілля, керувалася власними ідеологічними переконаннями, нерідко нехтувала «елементарними законами логіки та буквою бодай примітивного закону» [7, с. 60–61]. Кінцевою метою такої політики «було перетворення колись вільнолюбивого, самодостатнього й гордого українського хлібороба в слухняну, перелякану й бездумну істоту, яка здатна буде виконувати все, що накаже партія більшовиків» [7, с. 63].

Здебільшого неграмотні сільські люди ставилися до місцевих комуністів зневажливо — це був наслідок принесеного Москвою на штиках гвинтівок нового ладу, який своїм «соціальним складом» неприємно нагадував нещодавнє минуле. Вони ж, посадовці, найбільше надокучали тим, що у перші ж місяці-роки перебування при владі заходилися обліковувати всі статки та можливості господарів — від площ орних земель, випасів, наявності та кількості худоби й птиці до криниць і церковного майна. Не додавало авторитету комуністам і зобов'язання місцевих управлінців вести всю документацію російською мовою. Незважаючи на такий «соціалізм», у людей об'єктивно виникала потреба у співпраці з владою. Причиною могло бути бажання подолати суцільну розруху, що була викликана жовтневим переворотом, війною та звичайним бандитизмом — численними грабунками й крадіжками, убивствами. Більшовицька влада реагувала на такі виклики в дусі «боротьби з класовими ворогами». Інколи спійманого на місці злочинця «знищували без усякого суду» [7, с. 29]. Багатьом селянам подобалася така рішучість. Продовжуючи вірити, але вже «новим богам», вони думали тепер набагато рідше про християнську любов і покаяння. Отже, спочатку існували підстави для компромісів. І підґрунтям такої готовності нерідко були ті ж таки традиційні релігійні уявлення та, відповідно, релігійно-церковний практичний досвід.

Показово щодо християнських уявлень і поглядів ситуація виглядала з добродійністю. Ось цікавий факт: «на початку січня 1922 р. в Ніжинському повіті було організовано збір коштів і продуктів на користь хворих і поранених червоноармійців» [7, с. 34–35]. У березні

того самого року подібна акція торкалася російських військовополонених у Польщі. В обох випадках місцеве селянство активно долучилося до збору пожертв. Така поведінка «людей від плуга» свідчила про їхню «доброту до ближнього», незважаючи на те, що в ній проглядалася очевидна політична наївність.

Висновки. До початку 1930-х рр. наддніпрянські селяни ставали радянськими людьми, формально, за, так би мовити, етнічною ознакою отримуючи назву «українські». З погляду їхньої старої/нової ідентичності фактично це була своєрідна суміш цінностей традиційного життя та насильницьких форм і засобів сталінського «великого перелому», тобто колективізації включно з регламентацією усіх сфер життя, ліквідацією заможного селянства («куркульства») як важливого в соціальній структурі села прошарку населення, Голодомором. Втрата традиційної релігійності відбувалася на тлі загальної суспільної модернізації, що добре помітно в історично новому типі сільської людини – колгоспників.

Якщо в аграрному суспільстві селяни дотримувалися релігійних традицій, тісно й безпосередньо пов'язаних із працею в сільському господарстві, то тепер, в «індустріальному», до того ж у такому, де політичний режим сповідував атеїстичну ідеологічну доктрину, вони вимушені були мінімізувати свою залежність від цих традицій. Це відбулося тому, що, з одного боку, влада унеможливила для селян будь-яку ідейно-світоглядну альтернативу такому вибору, з іншого – своєрідну перспективу пропонувало їм саме індустріальне суспільство з його механізацією, агрономією, ветеринарією, медициною, радіотрансляцією, транспортною інфраструктурою та ін. Селянам випало пережити своєрідний стрес, складовою якого було нищення почуття людської гідності (у науковій літературі та публіцистиці цей процес ще називають «позбавлення почуття господаря», проте ми вкладаємо в нього дещо інакший, релігійно-світоглядний контекст, ширше – антропологічний). Традиційні релігійні вірування не могли встояти, бо «безбожне життя» не лише і навіть не стільки «звільняло» людей від обов'язків перед Всевишнім, скільки репресувало їх, аж до поголового винищення «винних і невинних» страшним Голодомором.

Бібліографічні посилання

1. Гойченко, Д., 2012. *Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и голодомор. Мемуары свидетеля*. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА.
2. Кульчицький, С. В., 1991. *Ціна «великого перелому»*. Київ: Україна.
3. Ленін, В. І., 1947. Краще менше, та краще. В: Ленін, В. І., 1947. *Вибрані твори у двох томах*. 4-те вид. Київ: Укр. вид-во політ. літ., т. 2, сс. 788–799.
4. Ленін В. І., 1947. Як нам реорганізувати Робсельінспекцію. У: Ленін, В. І., 1947. *Вибрані твори у двох томах*. 4-те вид. Київ: Укр. вид-во політ. літ., т. 2, сс. 784–787.
5. Присяжнюк, Ю., 2004. *Русь достеменна: авторський курс лекцій з української історії*. Черкаси: Вертикаль, ПП Кандич С. Г.

6. Скотт, Дж., 2005. Благими намерениями государства. Почему и как проваливались проекты улучшения условий человеческой жизни. Перевод с англ. Э. Н. Гусинского, Ю. И. Турчаниновой. Москва: Университетская книга.
7. Тимошик, М., 2017. Трудний шлях відмосковлення. В: Тимошик, М., 2017. *Село: у 2-х т.* Київ: Ярославів Вал, т. 2.
8. Graziosi, A., 1996. *The Great Soviet Peasant War. Bolsheviks and peasants, 1917–1933*. Cambridge, MA: Harvard UP.
9. Wilson, A., 2000. *The Ukrainians: Unexpected Nation*. New Haven and London: Yale University Press.

References

- Goychenko, D., 2012. *Krasnyy apokalipsis: skvoz' raskulachivanie i golodomor. Memuary svidetelya* [Red apocalypse: through dekulakization and famine. Memoirs of a Witness]. Kyiv: A-BA-BA-GA-LA-MA-GA (in Russian).
- Kul'chyts'kyi, S. V., 1991. *Tsina «velykoho perelomu»* [The price of a "big break"]. Kyiv: Ukrayina (in Ukrainian).
- Lenin, V. I., 1947. *Krashche menshe, ta krashche* [Better less and better]. In: Lenin, V. I., 1947. *Selected works in two volumes*. 4th edition. Kyiv: Ukrainian Publishing House of Political Literature, vol. 2, pp. 788–799 (in Ukrainian).
- Lenin, V. I., 1947. *Yak nam reorhanizuvaty Robsel'inspektsiyu* [How do we reorganize Rabkrin]. In: Lenin, V. I., 1947. *Selected works in two volumes*. 4th edition. Kyiv: Ukrainian Publishing House of Political Literature, vol. 2, pp. 784–787 (in Ukrainian).
- Prysyazhnyuk, Yu., 2004. *Rus' dostemenna : avtor's'kyi kurs lektsiy z ukrayins'-koyi istoriyi* [Ruthenia is worthy: the author's course of lectures on Ukrainian history]. Cherkasy: Vertykal, PP Kandych S. H (in Ukrainian).
- Skott, J., 2005. *Blagimi namereniyami gosudarstva. Pochemu i kak provalivalis' proekty uluchsheniya usloviy chelovecheskoy zhizni* [Good intentions of the state. Why and how the projects of improvement of conditions of human life have failed]. Translated from English by E. N. Gusinskyi, Yu. I. Turchaninova. Moscow: Universitetskaya kniga (in Russian).
- Tymoshyk, M., 2017. *Trudnyy shlyakh vidmoskovlennya* [A difficult way from Moscow]. In: Tymoshyk, M., 2017. *Selo* [The village]: in 2 vols. Kyiv: Yaroslaviv Val, vol. 2 (in Ukrainian).
- Graziosi, A., 1996. *The Great Soviet Peasant War. Bolsheviks and peasants, 1917–1933*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Wilson, A., 2000. *The Ukrainians: Unexpected Nation*. New Haven and London: Yale University Press.

**ІСТОРІЯ
ОСВІТИ ТА НАУКИ**

**HISTORY
OF EDUCATION
AND SCIENCE**

**Історія українського селянства Наддніпрянщини
в дослідницьких перспективах постгуманістики***

Юрій Присяжнюк

ORCID: 0000-0001-8324-4681

ResearchID: Q-4065-2018

yu-prysyazhnyuk@ukr.net

*Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
бульвар Шевченка, 81, Черкаси, 18031, Україна*

Анотація. Наука прагне орієнтуватися на інновації, що позначаються більшою продуктивністю, логікою та переконливістю в аргументації. З огляду на що та деякі інші обставини, пропонується розвідка є своєрідною спробою показати, як на тлі зовні мало помітних кризових явищ у методології історії виглядають зусилля, спрямовані на дослідницькі перспективи постгуманістичних студій. Історіографічною особливістю статті є звернення до досить широкого кола досліджень європейських (західних) науковців, які презентовані передусім доробком добре знайомих польських істориків Еви Доманської та Томаша Вісліча. Автор намагається з'ясувати, як аргументована відмова від принципів модернізму відкриває перспективу для достовірнішого розуміння домодерного світу. Критиці піддаються такі усталені в українській історіографії засади як антропоцентризм і секуляризація. Якісного осмислення потребує також звичний термін «українське селянство». Він має втратити широковживане значення, яке штучно, а отже, з наукового погляду не виправдано «модернізує» селянський традиційний світ. Постгуманістика визнає доцільність постколоніальних студій. Зрештою, історики (історіографи) полюбляють «підводити ризик» під черговим сплеском активізації селянознавчих досліджень. До подібних заяв додатково провокує логіка творення меганаративів, адже кожний блок такої інтелектуальної продукції претендує на видимий (чи бажаний) завершеність. Постгуманістика руйнує цю традицію, відкриває нові горизонти інтерпретації історії, зокрема й минувшини «незручного класу».

Ключові слова: історіографія; методологія.

Надійшла до редколегії 30.08.2018

Прорецензована 24.10.2018

Рекомендована до друку 13.11.2018

* Статтю підготовлено в рамках грантової теми «Образи сусідів на прикордонні України, Польщі, Білорусі: конфліктні історичні дискурси про минуле та моделі примирення» (Ф77/42–2018 від 02.05.2018).

**History of Ukrainian Peasantry of the Dnipro Ukraine
in the Research Perspectives of Postgumnism**

Yurii Prysyazhnyuk

ORCID: 0000-0001-8324-4681

ResearchID: Q-4065-2018

yu-prysyazhnyuk@ukr.net

*Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
81 Shevchenko Boulevard, Cherkasy, 18031, Ukraine*

Abstract. Modern Ukrainian historiography of the peasantry is in a position where both modern and postmodern researches are recognized as the scientifically capable ones for proper methodological substantiation and presentation. And while science, as it is known, seeks to focus on innovations that are characterized by greater productivity, convincing argumentation, all of them can still rely on an interested reader. Given this and some other circumstances, the proposed intelligence is a kind of attempt to show how against the backdrop of little apparent crisis phenomena in the methodology of history seem to be efforts aimed at the research prospects of post-human studies. The historiographic feature of intelligence is the author's appeal to a rather wide range of studies of European (more general – Western) scholars, who in the article presented primarily a collection of well – known Polish historians Eve Domanska and Tomas Vyslich. Post-humanism is presented as a complex of institutionalized tendencies and research areas, thoughtfully, intellectually and ethically connected with it. She claims a wide range of «reformal changes» in the methodology of creating historical knowledge, but has not yet been confirmed as a dominant (or even recognized) paradigm. Accordingly, the author tries to find out how scientifically substantiated abandonment of the principles of modernism opens the prospect of a more reliable understanding of the modern world. Critics are subjected to the principles established in modern Ukrainian historiography as anthropocentrism and secularization. They are known to have caused a lot of interpretative inconvenience to researchers in the agrarian society. Qualitative thinking also requires the usual term «Ukrainian peasantry». It loses its widespread significance, because artificially, and therefore, from a scientific point of view it is not justified to «modernize» the peasant traditional world. Post Humanism recognizes the expediency of post-colonial studies. From the point of view of the needs of Ukrainian peasant studies, this is understandable, if we consider that the modernist professed Eurocentrism, it does not refuse from its prevalence, even though it includes both post-European and post-colonial initiatives. In the end, historians (historiographers) will love to «emphasize» under the next flash of activation of peasant studies. Such statements also provoke the logic of creating mega-narratives, since each block of such intellectual products claims to be some kind of (or desired) completeness. The author argues that post humanism destroys this tradition, opens up new horizons for interpreting the past of an «awkward class».

Keywords: historiography, methodology, posthumanism.

Received 30.08.2018

Revised 24.10.2018

Accepted 13.11.2018

Постановка проблеми. Сучасна українська історіографія селянства перебуває в становищі, коли за належного методологічного обґрунтування та презентації науково спроможними визнаються як модерні, так і постмодерні дослідження. І хоча наука, як відомо, прагне орієнтуватися на інновації, що позначаються більшою продуктивністю, переконливістю в аргументації, усі вони ще можуть розраховувати на зацікавленого читача. З огляду на цю та деякі інші обставини, пропонується розвідка є своєрідним продовженням авторських міркувань, нещодавно поданих для друку в «Східноєвропейський історичний вісник» (м. Дрогобич) під назвою «Перспективи селянознавства як сфери досліджень сучасної української історіографії». Усвідомлюю, що викладений там концепт може викликати в колег належно вмотивовану критику, мовляв, знову мова йтиме про все той же модерн з його «політично підозрілим» гуманізмом (антропоцентризмом), і нібито нічого принципово нового стаття не містить. На своє виправдання зазначу, по-перше, концептуально інакшої наукової продукції українська історіографія селянства напруцювала поки що недостатньо; по-друге, модерн — це не лише переваги чи вади конкретного дослідницького напрямку (до переваг, до речі, варто зарахувати потенціал методологічного інструментарію релігійної антропології), а й історичний період, що за багатьма характеристиками триває дотепер, щоправда, названий (ідентифікований) так через переваги візії самого себе. І все ж, оскільки ці пояснення виглядають вже не надто переконливими, спробуємо довести, що сьогодні в цій царині творення знань певні дослідницькі перспективи містять постгуманістичні студії.

Позаяк минувшина українського селянства ще не потрапляла в поле зору постгуманістики, **аналіз наукових досліджень і публікацій** обмежений працями здебільшого теоретичного характеру. Щодо власне методологічної складової, то тут автор звертається до досить широкого кола досліджень європейських (ширше — західних) науковців, які в статті представлені передусім доробком добре знаних сьогодні польських істориків Еви Доманської та Томаша Вісліча.

Аналіз власне самої проблеми історики звично розпочинають зі з'ясування сутності понятійного апарату дослідження. Не порушуючи цієї традиції, звернемо увагу на дві ключові категорії, що їх репрезентує назва статті — «українське селянство» та «постгуманістика». Як не дивно може здатися попервах, але в другому разі, де йдеться про поняття «постгуманістика», котре, як зазначає Т. Вісліч, ще є надто «молодим» і «неоднозначним», авторові визначитися порівняно легше [1, с. 113]. Свій вибір пояснюємо наміром прислужитися вирішенню завдань практично-прикладного характеру, що поставлені історіографією на порядок денний пізнавального процесу. У такий спосіб формулюючи **мету розвідки**, додамо, що важливими тут є як сутність (зміст) інновацій, так і форми (шляхи) їхнього впровадження. У цьому

контексті автор керується нормою, яка вже набула універсального вигляду: «Наукова історія має бути готова до участі в... дискусії, щоб не втратити контакту з іншими дисциплінами та із суспільним контекстом науки» [1, с. 117].

Виклад основного матеріалу. Виклик щодо доцільності заперечення антропоцентризму, водночас пробудження інтересу до не-людських форм існування дають нам те теоретичне підґрунтя, яке слідом за міркуваннями Е. Доманської можна класифікувати як постгуманізм. Відповідно, постгуманістика — «комплекс інституціолізованих тенденцій і дослідницьких напрямків», мисленнєво, інтелектуально й етично пов'язаних із ним [1, с. 113]. До цього варто додати, що чинні на сьогодні студії не містять універсального (системного) підходу до уявлення та інтерпретаційних практик минувшини. Здебільшого історики обмежуються загальною «тематикою ранньомодерного періоду». Їх приваблюють політизовані-деполітизовані постколоніальні студії, студії над тваринами («карна відповідальність тварин»), проте традиційне суспільство як таке, що цілком потрапляє до сфери домодерних досліджень, лишається ніби осторонь. Точніше сказати, не на маргінесі пізнання, про що йтиметься нижче, але й комплексного підходу до його аналізу все ще не запропоновано.

Складніше, на наш погляд, виглядає ситуація із широковживаним істориками поняттям «українське селянство». Йому, як суспільному явищу, образу та категорії, варто приділити більше уваги. Нагадаємо, що цей термін асоціюють, як правило, із селянською хліборобською верствою перехідного періоду від традиційного суспільства до модерного, квінтесенція найрадикальнішої змінності якого за багатьма ознаками припадає на першу третину ХХ ст. (ним, власне, окреслюємо хронологічні межі пропонованої розвідки). Але цілком очевидно й інше — реально цей процес був набагато тривалішим. До того ж культурні чинники типології пропонованих етапів, із урахуванням змін, які відбувалися в самій культурі, попри всю їхню універсальність, не виглядають вичерпними, бездоганними, що спонукає до його штучної локалізації виключно в контексті оптимізації інструментарію дослідження.

Свого часу автор уже намагався відповісти на це непросте питання, але тоді, у рамках можливостей модерної історіографії, спромігся в кращому разі окреслити сутність проблеми, використавши переваги компаративістського методу. Однак час засвідчив очевидну спрощеність такої «методологічної імплантації». Зважмо, що в контексті вживання поняття «українське», близького за значенням до поняття «традиційне» чи «традиційно-модерне» українство епохи модерності, доводилося вести мову далеко не про власне модерний, а радше про патріархальний соціальний феномен хліборобів-трударів Наддніпрянщини [3, с. 20]. Аргументами пояснення тоді слугували такі доводи: по-перше, селянство, як «українське», нібито переважало

в уявленнях передових кіл тогочасної інтелігенції; по-друге, пропонувався візія самого автора про «унікальність етнокультурної еволюції «малоросійського» світу, взятої як визначеної цілісності на його, так би мовити, хронологічно завершальній стадії» [3, с. 20]. Тобто історичне явище початку XX ст., «коли слово «український» використовували вже повсюдно... для назви народу та заселеної ним землі, незалежно від її політичних поділів», було механічно поширено на середину – другу половину XIX ст., з принагідним посиланням на авторитетну думку відомих інтелектуалів, зокрема Сергія Єфремова [2, с. 290]. При цьому автор спробував лишитися чесним перед науковою громадськістю, бо принагідно заявив, що з огляду на наявні форми рефлексії самої сільської людності Наддніпрянщини використання поняття «українська» не зовсім доречне. Наскільки слушним було посилання на данину національно-державної парадигми, популярність якої в 2000-х рр. зберігалася серед переважної частини українських істориків, судити читачеві, хоча її кризовий стан, здається, уже не викликає жодних серйозних заперечень.

У спробі зняти деякі очевидні суперечності спробуємо скористатися перевагами новітньої постгуманістики, яка може бути корисною тим, що спроможна долати «модерністичний інтерпретаційний візирець» [1, с. 125]. Насправді досягнути цього вкрай важко, бо за своєю сутністю це щось нагадує ту життєву обставину, коли людині, у цьому випадку самому досліднику, доводиться кинути виклик недовірі власній ментальній мапі. Не даром Т. Вісліч пропонує майже біблійне за характером визначення постгуманістичного підходу: «Легше уявити собі світ, де історія втрачає своє значення, аніж дослідження минулого, що провадяться із перспективи, яка пориває із антропоцентричною традицією історичних наук» [1, с. 116]. Але прагнення і бодай найменша перспектива точніше й адекватніше розуміти домодерну епоху спонукають витратити додаткові інтелектуальні зусилля в цьому напрямку.

З-поміж іншого важливим є те, що в такому разі вже саме поняття «українське» позбувається широковживаного значення, котре штучно, а отже, з наукового погляду не виправдано «модернізує» селянський, переважно традиційний світ.

Міркуючи про постгуманістику, як вона, як пізнавальна парадигма європейської історіографії, виникла, розвинулася на сьогодні, тобто на 2018 р., автор попервах прийшов до дещо суперечливого висновку про те, що гуманістика ще не втратила актуальності й значення (вочевидь тому постгуманістику поки що не прийнято визнавати «теоретичною революцією в історіографії»). Прощатися з модерном – і як історичним періодом еволюції суспільства, і дослідницьким підходом – рано. Хоча б тому, що історична наука все ще прагне «відповідати передусім на питання, котрі ми самі їй задаємо, а відтак завжди відноситься до сучасності...» [1, с. 117].

Водночас аксіоматичним можна вважати ту норму, що сучасна українська історіографія і надалі досить сильно залежить від західної історичної науки (ширше — знань). Ще недавно була готовність стверджувати — від знань виключно гуманітарних, тепер маємо підстави втриматися від такої однозначності й категоричності. Однак чи не парадокс, і сам сумнів, і потреба стримати себе — також результат впливу ззовні тієї самої Західної Європи. Як слушно зазначив Т. Вісліч: «Накидаючи їм (українським історикам. — *Ю. П.*) доктрину європейської науки, він (Захід. — *Ю. П.*), однак, усталив для них також і концептуальні рамки для її критики і підважування, а європейських дослідників заохотив вслухуватись у ті інші голоси і, разом з тим, до проведення так само критичних аналізів» [1, с. 120–121].

Услід за польським істориком перспективи вбачаємо у низці похідних завдань, що потребують вирішення. Передусім потрібно, не перечуючи доробку й традицій західноєвропейської та американської історіографії, «дооцінити інші регіони.., і інші точки зору», тобто взяти до уваги ті погляди, які давно продукують «європейські провінціали». Їхні локальні інтерпретаційні практики мають послугувати кільком істотним перемінам. Одна з них: відмова від монополії в поглядах на селянство як об'єкта історії, запровадження протилежного підходу — визнання й залучення його у практичні студії як суб'єкта історії.

Постгуманістика визнає доцільність постколоніальних студій. І це зрозуміло, якщо зважити, що модерн сповідував європоцентризм (західний, а не універсальний), від свого превалювання не відмовляється й дотепер, тому йому ж належить почин продукування новітніх постєвропейських і постколоніальних дослідницьких ініціатив. Українська історіографія, яка репрезентує певну європейську субкультуру, уже добре відома своїм громадянським непослухом, проте вона ще не напрацювала такий епістемний непослух, який, уникаючи повернення до романтичного історіографічного нативізму, національної (націоналізованої) та інших подібних архаїчних історій, викликав би схвалення провідних наукових шкіл, зміцнив довіру сучасного читача.

З-поміж іншого, дещо інакше в постколоніальному дискурсі має виглядати категорія «людство» («людність», «люди», «людина»). Як саме? Історики ще не дали чіткої відповіді на це питання, однак про щось таки здогадуються, щось інакше від того, що знали дотепер, уже уявляють. Тут справа ще й у тому, що в цьому разі по-новому синхронно постають інші питання, наприклад: що варто вважати Європою (європейським), а що ні? Якщо до неї (нього) зараховувати лише Захід (західне), то український історичний досвід можна ідентифікувати як своєрідну напівколоніальну спадщину, тобто специфічну царину дослідження з набором відповідних характеристик та видових інтерпретаційних моделей. А та сама Росія, зокрема й російська історіографія, яка раніше (історично) отримувала надто багато дивідендів від того,

що свого часу колонізувала Русь-Україну, виступатиме тут уже не в ролі «місіонера» та «благодійника», а радше «свідка» чи навіть «підсудного». Отже, категорія «людство» і однотипний їй понятійний ряд набуватимуть більш розмаїтого, тобто відчутно ширшого, а головне — набагато конкретнішого значення. До речі, саме це слово лишалося, так би мовити, основним терміном самоідентифікації українських селян, їхнього колективного «ми» протягом XIX–XX ст., про що дотепер відсутня інформація в довідниках, енциклопедіях, нині популярній Вікіпедії.

Зростає інтерес і до самого західного культурного, інтелектуального світу. Чи зовсім уже таким невідомим постає він для українських дослідників селянства, якщо зважити, що «гуманістична зарозумілість», якою «страждали» наративи європейських істориків, мала настільки виражений домінуючий статус і інтелектуально переконливий вигляд, що раніше «східноєвропейцям» випадало тільки копіювати її, вивчати й упроваджувати. Ситуація, вочевидь, не змінюється й тепер, коли мова заходить про з'ясування не менш складних явищ/процесів «редефініювання поняття людини», її «більшої інклюзивності» та диференціації [1, с. 119]. Лишається незмінною передусім тому, що українські дослідники й надалі отримують цю інформацію зі значним запізненням, щоправда, уже набагато динамічніше, ніж це було ще зовсім недавно. І хоча надалі оперативність знайомства з доробком західних колег буде покращуватися, вони мають пам'ятати, що «ієрархія видів завжди є за своїми засадами расистською й колоніальною» [4, с. 260]. Власне тому аграрні студії в Україні отримують унікальну нагоду повернутися до селянства як «нелюдського іншого», за можливості позбавленого будь-якої упередженості й зверхності — поміщицької, державної, інтелектуальної, гуманістичної, сцієнтичної. Автор погоджується з думкою польських колег, а дець і наполягає на її підсиленні, що домодерні рефлексії істориків існували й раніше, але вони не були чітко означені й належно використані.

Однією з дослідницьких перспектив є, безперечно, рятувальна історія, як її розуміє й пропонує Е. Доманська. Тут важливо наголосити, що для української історіографії проблема подолання провінціалізму від західної науки об'єктивно стоїть ще більш затребувано, ніж для історіографії польської. У контексті завдань, які стоять перед селянознавцями, увагу привертає «процес перенесення наголосу з досліджень конфліктів на дослідження співпраці, співіснування, добросусідства та приязні». Пані Доманська цілком слушно зауважує, що в цьому місці «потенційна історія відкриває можливість для побудови симбіотичної культурної історії, яка посиляється на ідею симбіозу як підставу співіснування». У такому випадку принципово інакше виглядає ситуація з багатьма сторінками історії та, відповідно, інтерпретаційними сюжетами, які торкаються відносин українських селян із німецькими колоністами, євреями-орендарями, священиками. Зокрема

вдається уникати як надмірної романтизації взаємин сільських мешканців, так і навпаки — стереотипного зведення всього комплексу стосунків до гострого (антагоністичного) протистояння (єврейських погромів тощо).

Оскільки постгуманістична (рятувальна, постсекулярна та ін.) історія постає в методологічно й тематично різних дослідницьких перспективах, селянознавчі студії можуть бути збагачені екзистенційним напрямком, який «шукає таємниць становища людини». Скажімо, вихід на «людсько-людську» чи, простіше кажучи, людську інтимність повертає нас до проблеми, яку не спромоглися ефективно вирішити ні романтична, ні модерна пізнавально-з'ясувальні моделі. Адже йдеться про інтимність, котра поширюється далеко за межі «банальної сексуальності», і якою так багате життєбуття і соціуму, і, напевно, індивіда [5]. У цьому не так уже й важко переконатися, якщо зважити, що більша частина життя людини (селянина) справді проходить у «щоденних пізнавальних і моральних дилемах».

Слідом за Ерікою Фудж та іншими дослідниками Т. Вісліч піднімає проблему тварин у ранньомодерній (домодерній) історіографії. Звертає увагу на інакше щодо модерного трактування «стосунків між людьми й тваринами», «кордонів людського в історії», «тваринної історичної суб'єктності (агентності)», навіть «карної відповідальності тварин» [1, с. 122]. І хоча до революційних змін в історіографії селянства тут ще далеко, є підстави вважати, що власне селянознавство в його українському науково-пізнавальному вимірі має нагоду скористатися пропозиціями постгуманістики, аби його представники вдихнули в епістемологію своїх досліджень той справді значний «тваринний» потенціал, яким так багата історія українського села, культурний світ його мешканців...

Висновки. Вони мають найзагальніший характер. Справа в тому, що історики (історіографи) полюблять «підводити ризик» під черговим спалахом активізації селянознавчих студій. Навіть до останнього часу подібні заяви додатково провокувала логіка творення меганаративів, адже кожен блок такої інтелектуальної продукції претендував на якусь видиму (чи бажану) завершеність. Постгуманістика руйнує цю традицію, відкриває нові горизонти інтерпретації історії, зокрема й складної та суперечливої минувшини «незручного класу» — селянства.

Бібліографічні посилання

1. Вісліч, Т., 2016–2017. Дослідження домодерну у перспективі постгуманістики. В: Колесник, І. І., ред., 2016–2017. *Ейдос*. Альманах теорії та історії історичної науки. Київ, вип. 9, сс. 113–128.

2. Ефремов, С., 1905. Заметки на текущие темы. *Киевская старина*, т. 89 (июнь), сс. 271–304.

- 3.Присяжнюк, Ю., 2007. *Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст.* Черкаси: Вертикаль, вид. ПП Кандич С. Г.
- 4.Deckha, M., 2008. Intersectionality and Posthumanist Visions of Equality. *Wisconsin Journal of Law, Gender & Society*, no. 23, pp. 249–267.
- 5.Joy, E. A. and Dionne, C., 2010. Before the Trains of Thought Have Been Laid Down so Firmly: The Premodern Post/human. *Postmedieval*, no. 1–2, p. 6.

References

- Vislich, T., 2016-2017. Doslidzhennya domodernu u perspektyvi posthumanistyky [The study of premodern in the perspective of posthumanism]. In: Kolesnyk, I. I., ed., 2016-2017. *Eydos. Al'manakh teorii ta istoriyi istorychnoyi nauky* [*Eidos. Almanac of the theory and history of historical science*]. Kyiv, issue 9, pp. 113–128.
- Efremov, S., 1905. Zametki na tekushchie temy [Notes on current topics]. *Kievskaya starina*, vol. 89 (June), pp. 271–304.
- Prysyazhnyuk, Yu., 2007. *Ukrayins'ke selyanstvo Naddnipryans'koyi Ukrayiny: sotsiomental'na istoriya druhoyi polovyny XIX – pochatku XX st.* [Ukrainian peasantry of the Dnieper Ukraine: the social and mental history of the second half of the 19th and early 20th centuries]. Cherkasy: Vertykal', vyd. PP Kandych S.H.
- Deckha, M., 2008. Intersectionality and Posthumanist Visions of Equality. *Wisconsin Journal of Law, Gender & Society*, no. 23, pp. 249–267.
- Joy, E. A. and Dionne, C., 2010. Before the Trains of Thought Have Been Laid Down so Firmly: The Premodern Post/human. *Postmedieval*, no. 1–2, p. 6.

**Культурно-освітня політика царизму в Наддніпрянській Україні
(друга половина XIX — початок XX ст.)**

Андрій Перетокін

ORCID 0000-0001-8881-1024

Researcher ID : C-9108-2019

peretok@ukr.net

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, Дніпро, 49010, Україна*

Анотація. Розглянуто культурно-освітню політику царизму в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX — на початку XX ст. Проаналізовано реформи царського уряду у галузі освіти та роль підприємців у цьому процесі. Під час бурхливого розвитку промисловості царський уряд розумів необхідність підвищення рівня культури і освіти в країні, але виділяв на це незначні суми грошей. Основна частина фінансування припадала на земства, товариства, приватних осіб — меценатів.

Ключові слова: освітня реформа; початкова освіта; середня освіта; вища освіта; земства; товариства; підприємці.

Надійшла до редколегії 27.09.2018

Прорецензована 25.10.2018

Рекомендована до друку 13.11.2018

**Cultural-Educational Policy of Tsarism in the Dnipro Ukraine
(the second half of the 19th and early 20th century)**

Andrii Peretokin

ORCID 0000-0001-8881-1024

Researcher ID : C-9108-2019

peretok@ukr.net

*Oles Honchar Dnipro National University
72 Gagarin avenue, Dnipro, 49010, Ukraine*

Abstract. The purpose of the article is to analyze the cultural and educational policy of tsarism in the Dnieper region of Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries clarifying the role and significance of entrepreneurs in this process. In the modern Ukrainian economy there are transformation processes that are aimed at ensuring sustainable development of the country. The Dnieper region of Ukraine plays an important role in this transformation. Culture and education of the population are an important component in the formation of a highly developed industrial society. After the peasant reform — the liquidation of the feudal system, the tsarist government carried out a series of reforms that were supposed to accelerate capitalist transformations. Modernization in the country required raising the level of culture and education of the population. The tsarist government tried to root out Ukrainian culture, mother tongue. According to the census of 1897 in the Russian Empire, the number of illiterates in the Ukrainian provinces amounted to 83.6 %. In schools and high schools only 30% of children studied. In the 60's and 90's, special institutions of higher education were opened in the Dnieper region of Ukraine: in Odesa, Kyiv, Nizhyn, Kharkiv and Katerinoslav. The tsarist government understood the need to open new schools and improve education, but reluctantly allocated resources for the maintenance of schools and gymnasiums. For example, in the Kherson province in 1883, the tsarist government allocated only 2.7 % of the money from the total, while the rest was allocated by zemstvos, organizations and private individuals. Entrepreneurs, intellectuals and private individuals donated significant amounts to education and culture and played a significant role in spreading and supporting culture and education in the Dnieper region of Ukraine.

Keywords: Educational Reform; Elementary Education; Secondary and Higher Education; Zemstvos and Organizations; Entrepreneurs.

Received 27.09.2018

Revised 25.10.2018

Accepted 13.11.2018

В сучасній українській економіці відбуваються трансформаційні процеси, які спрямовані на забезпечення сталого розвитку країни. Наддніпрянська Україна відіграє важливу роль у цьому перетворенні. Завжди у центрі уваги дослідників були проблеми економічного розвитку країни, але важливою складовою у формуванні високорозвиненого індустріального суспільства була і є освіта населення. Адже модернізаційні процеси передбачають набуття освітою масового характеру та суттєве зростання культурного рівня населення.

Актуальність детального вивчення культурно-освітньої політики царизму в Наддніпрянській Україні та ролі підприємців зумовлена кардинальними змінами, які відбуваються в нашій країні. Розвиток підприємництва в Україні підсилює інтерес сучасних представників бізнесу до історії їх попередників, до їх ролі в культурно-освітніх процесах.

Метою статті є аналіз культурно-освітньої політики царизму в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. та з'ясування ролі і значення підприємців у цьому процесі.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблеми культурно-освітньої політики царизму у пореформеній імперії привертала увагу ще сучасників того періоду. О. С. Пругавін (1850–1920) – російський революціонер-народник, публіцист, етнограф, історик, автор багатьох праць – опублікував у 1895 р. книгу *«Запросы народа и обязанности интеллигенции в области просвещения и воспитания»*, до якої увійшли надзвичайно цінні статті про вільні селянські школи, про лубочну літературу, про публічні читання для народу і т. д., які друкувалися раніше в різних періодичних виданнях [12]. О. М. Страннолюбський (1839–1903) був видатним педагогом (зокрема вчив С. В. Ковалевську, О. М. Крилова), є автором багатьох посібників, привертав увагу суспільства і держави до проблем вищої і жіночої освіти численними публікаціями в журналах [4]. М. К. Цебрикова (1835–1917) – відома письменниця, літературний критик. Написала багато нарисів, брошур, статей з педагогічних та освітніх питань. За *«Открытое письмо Александру III»* була відправлена на три роки на заслання, потім майже 25 років прожила в провінції під наглядом поліції без права в'їзду в столиці Російської імперії [5].

Сучасні дослідники теж цікавляться питанням культурно-освітньої політики царизму: монографія Ю. П. Присяжнюка – *«Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст.»* [11]; також окремі розділи в монографіях О. Б. Шляхова, С. І. Світленка, Ф. Г. Турченка, В. В. Іваненка, Г. Г. Кривчика [21; 14; 17; 6]; статті О. М. Доніка, Т. М. Ніколаєвої, І. Ю. Суровцевої [3; 9; 15]. Крім цього, ці питання висвітлювалися у працях російських дослідників Г. М. Іванової, В. А. Федорова, Л. Е. Заварзіної, О. А. Золотухіної [7; 18; 4; 5].

Поразка царської Росії у Кримській війні (1853–1856 рр.) змусила російські правлячі кола розробити та впровадити реформаційний курс, спрямований на модернізацію економіки держави. У середині XIX ст. царизм вимушений був стати на шлях ліквідації кріпосницької системи. Згідно із селянською реформою 1861 р. було звільнено від кріпацтва 5,3 млн. селян.

Слідом за селянською царизм провів ще низку реформ, які охоплювали різні сторони економічного і суспільного життя країни і мали на меті прискорити капіталістичні перетворення. У 1862 р. було проведено фінансову реформу. Наступного року запровадженням нового університетського статуту було відкрито доступ до освіти нижчим станом населення. В січні 1864 р. вийшло положення про організацію земств, а в 1870 р. — про створення міських дум — органів місцевого самоврядування, які займалися питаннями благоустрою, відкриттям лікарень, шкіл, притулків, будівництвом і утриманням шляхів. Було проведено й інші реформи: судова, цензурна, поліцейська, військова тощо. Проведені царизмом у 1860–1870-х рр. реформи дали значний поштовх перетворенню феодальної країни в буржуазну монархію, розвитку капіталістичних відносин, економічному зростанню країни. Проведення індустріалізації в країні вимагало освіченості, підготовки значної кількості фахівців різних професій та технічних кадрів. Однак в імперії питання культури та освіти населення було одним з найгостріших. «Головний недолік Росії... полягає у відсутності народної освіти, — в такій відсутності, яка не існує в жодній країні, що має хоч якесь прагнення бути цивілізованою державою, — писав у своїх спогадах С. Ю. Вітте — Ніде в цивілізованих країнах немає такої кількості неписьменних, як у нас у Росії» [1, с. 260].

Політика, що проводилася російським самодержавством, призвела до загального падіння рівня освіченості та письменності в Україні. Якщо у 1768 р. одна школа припадала на 746 жителів України, то в 1876 р. — на 6750 жителів. Рівень загальної освіти українців, який у XVIII ст. був предметом їхньої гордості, у XIX ст. став жаклиним. Це було спричинено насамперед впровадженням кріпосного права та переконаністю правлячих кіл у тому, що освіта кріпакам не потрібна.

Царський уряд намагався викоринити із школи українську культуру, рідну мову. У 1863 р. міністром внутрішніх справ Валуєвим було видано циркуляр, яким заборонялось друкування українською мовою шкільних підручників, науково-популярних і навіть релігійних творів. Цю заборону Валуєв «обгрунтовував» тим, що ніби ніякої окремої української мови не було, немає і бути не може. А через 13 років сам цар підписав Емський указ, яким не тільки заборонялось друкування українською мовою книжок, але й ввезення їх з-за кордону. На Україні також заборонили читати лекції українською мовою, театральні вистави і навіть співати в школах українські пісні.

Царизм вживав заходи по придушенню національно-демократичного руху. Після розгрому Кирило-Мефодіївського братства студентська молодь Києва і Харкова створювала таємні гуртки, що пропагували необхідність боротьби проти царизму і шовінізму. Вони випускали прокламації, рукописні журнали під назвою «Гласність» у Києві і «Вільне слово» у Харкові. Повернувшись із заслання, члени Кирило-Мефодіївського товариства теж розгорнули роботу. У 1861 р. ними почав видаватись у Петербурзі український журнал «Основа». Специфічними осередками національно-визвольного руху на Україні стають напівлегальні чи нелегальні організації демократичної інтелігенції, що дістали назву «Громади». Перша така таємна громада виникла у Києві на рубежі 1860–1861 рр. Громади також виникають у Харкові, Чернігові, Полтаві, Одесі та інших містах. Вони підтримують зв'язки з журналом «Основа».

Бурхливий розвиток промисловості, торгівлі, залізничного транспорту, міського будівництва збільшував потребу в освічених і кваліфікованих працівниках. Царський уряд був змушений надавати можливість отримати середню й навіть вищу освіту представникам недворянських (різночинських) верств населення.

Найнижчою ланкою освіти залишалися парафіяльні школи, які створювалися при церковних парафіях і були початковими. Навчання в них тривало 4–6 місяців у селах і до одного року у містах. Навчання велось російською мовою, учнів навчали читати, писати, рахувати, основ православної віри. Трохи більш високий рівень початкової освіти надавали повітові школи, які були спочатку дво-, а згодом — трикласними. Тут навчалися здебільшого діти купців, дворян, чиновників, заможних ремісників. Вони вивчали російську мову, географію, історію, арифметику, фізику.

Хлопчики з дворянських родин отримували початкову освіту вдома, а продовжували навчання в гімназії. Для дівчат існували інститу шляхетних дівчат, приватні пансіони. Термін навчання в гімназіях спочатку становив 4, згодом — 7 років. Викладалися іноземні мови (французька, німецька, грецька, латинська), Закон Божий, література, історія, географія.

Одночасно із реформою початкової школи прогресивні зміни відбувались у системі середньої освіти. У 1864 р. цар затвердив Статут гімназій і прогімназій, відповідно до якого засновувались 7-класні гімназії і 4-класні прогімназії. Формально їх оголосили безстановими і загальнодоступними, але за навчання в них треба було платити. Так утруднювався доступ дітей малоімущих у ці навчальні заклади.

Згідно з реформою парафіяльні та повітові школи були перетворені на початкові народні училища, а гімназії були поділені на два типи: класичні і реальні. В класичних перевага надавалася вивченню гуманітарних дисциплін, насамперед давніх мов. Їх випускники могли без іспитів поступати до усіх вищих навчальних закладів. У реальних

гімназіях вивчалися природознавство, фізика, математика тощо. Їх випускники могли без екзаменів вступати лише до вищих технічних навчальних закладів. Крім того, було створено декілька окремих жіночих гімназій, а також вищі жіночі курси.

Наприкінці XIX ст. в українських губерніях Російської імперії було 17 тис. початкових шкіл, 129 гімназій, 19 реальних і 17 комерційних училищ, якими було охоплено приблизно 30 % дітей. За даними загальноросійського перепису 1897 р., кількість неграмотних по усіх українських губерніях становила 83,6 %. В Україні, крім загальноосвітніх, діяло кілька професійних навчальних закладів: кадетські корпуси у Полтаві і Києві, у Єлисаветграді – медична фельдшерська школа, у Києві – фельдшерське, в Миколаєві – артилерійське і штурманське училища. У Херсоні в 50-ті роки почало діяти училище торгового мореплавства, в Севастополі – морська школа. У 1851 р. поблизу Харкова відкрилася землеробська школа, яка готувала агрономів. Священнослужителів готували духовні семінарії та Київська академія, яка на початку XIX ст. втратила роль загальнослов'янського освітнього й наукового центру, перетворилася на рядовий духовний заклад [6, с. 48].

Щоб задовольнити народний потяг до освіти, діячі громад почали організовувати безплатні недільні школи для дорослих. Першу з них було відкрито у жовтні 1859 р. в Києві. Протягом 1859–1862 рр. у Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі та інших українських містах було створено ряд таких шкіл. 10 червня 1862 р. царський уряд закрив їх. Але в 1864 р. недільні школи, хоч і з великими обмеженнями, були дозволені. У 70–80-х роках їх кількість зросла.

У 70–90-х роках XIX ст. було відкрито спеціальні вищі навчальні заклади: Ніжинський історико-філологічний інститут, створений на базі місцевого ліцею, Харківський ветеринарний інститут, Південно-російський технологічний інститут, Київський політехнічний інститут, Вище гірниче училище в Катеринославі, на базі Рішельєвського ліцею в Одесі у 1865 р. було відкрито Новоросійський університет [6, с. 49]. Згідно з архівними документами («*Труды Одесского статистического комитета*» від 1870 р.), університет складався з трьох факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного, юридичного. Станом на 1 січня 1870 р. на історико-філологічному факультеті навчалося 23 студенти, на фізико-математичному – 102 студента, на юридичному – 215 студентів. З загальної кількості трьох факультетів безкоштовно навчалися 168 студентів, 114 студентів отримували стипендії, які забезпечував царський уряд та різні приватні організації і меценати. В «*Трудах Одесского статистического комитета*» від 1870 р. наведено також дані стосовно навчальних народних училищ. В Херсонській губернії було 502 училища, в Катеринославській – 238, в Таурійській – 148 [16, с. 211–219].

Поступово демократизувався склад студентів вузів. Кількість вихідців із дворянства зменшувалась, а кількість представників інтелігенції збільшувалася.

Неграмотність більшості селян стримувала проникнення в село нових економічних, соціальних і культурних порядків. Тому до кінця XIX ст. життя наполегливо вимагало розвитку освіти, поширення знань, впровадження сучасної культури на селі. Політика царського уряду і Святійшого Синоду в галузі народної освіти була ретельно продуманою офіційними ідеологами серією заходів, спрямованих на консервацію в країні станово-феодальних пережитків. Вона мала становий характер і була спрямована на обмеження освіти селян у рамках поняття «необхідних у їх повсякденному житті», прищеплення їм релігійно-морального виховання та вірнопідданської психології.

У 1880–1890-ті рр. система початкової народної освіти в селі була представлена такими типами шкіл: однокласними або двокласними училищами, що відносились до відомства Міністерства народної освіти з термінами навчання 3 і 5 років, які утримувалися за рахунок державної скарбниці; народними початковими училищами за Статутом 1874 року або земськими школами, що утримуються за рахунок земств і сільських товариств. У деяких повітових містах і великих фабричних селах були міські училища за Статутами 1828 і 1872 рр., навчання в яких було платним. Крім них, два типи шкіл належали до відомства Святійшого Синоду – це церковно-приходські училища і школи грамотності [7, с. 65].

Згідно зі звітами Святійшого Синоду, міністерські однокласні та двокласні училища були досить дорогі по оплаті за навчання і загальна кількість на початок 90-х років становила близько 2,5 тис. училищ на всю імперію. Значно дешевшими були земські школи, але у більшості населення і на них не вистачало коштів. Їх налічувалося на 1890–1891 рр. до 22 тис. Досить недорогими були церковно-приходські школи. За рік навчання в такій школі учні платили від 100 до 200 крб. Але і така сума була непідйомною для невеликих сіл і селищ. Від 1885 до 1891 рр. відкрито 9 тис. церковно-приходських шкіл [2, арк. 44].

Одночасно з училищами, офіційно організованими царським міністерством, а також земськими училищами, в деяких селах існували «домашні» школи грамотності. Зазвичай вони відкривалися з ініціативи селян у віддалених від великих селищ поселеннях, де не було організованих шкіл. Селяни знімали приміщення (хату) для таких шкіл і наймали вчителів. Навчанням дітей у таких школах займалися грамотні селяни, старообрядці, відставні солдати, різночинці, а іноді самотні дівчата, що вели чернечий спосіб життя і в народі називалися «черничками». Переважно всі школи грамотності такого типу були однокласні, з дуже низьким рівнем навчання. Бажаючі навчатись приходили в таку хату зі своїми азбуками і часословами, оплачуючи за

навчання по 25–50 копійок за місяць або 1–3 рублі за навчальний рік [10, с.19].

Після виходу «*Положения о начальных народных училищах*» від 25 травня 1874 р. від вчителів стали вимагати отримання «права на викладання», так як в більшості своїй вони не мали законного свідчення про статус вчителя. Це право могло бути отримано після іспиту (в обсязі курсу міського приходського училища) при середніх навчальних закладах [19, с. 108]. Положення містило порядок призначення, переміщення і звільнення народних вчителів, такі моменти, як освітній ценз, соціальний стан, умови роботи. Положення 1874 р. обмежувало самостійність земств і товариств у шкільній справі контролем з боку губернських і повітових предводителів дворянства, відповідних училищних рад та піклувальників з дворян. Частина шкіл грамотності була передана земствам, інші «домашні» школи грамотності були закриті. Через 8 років через нестачу на селі міністерських і земських шкіл міністр народної освіти барон А. П. Ніколаї своїм циркуляром у 1882 році звільнив «домашні» школи грамотності від вчительського цензу, дозволив селянським товариствам та приватним особам відкривати школи грамотності [2, арк. 44–45].

Відповідно до нового документа, затвердженого царем 13 червня 1884 р. під назвою «*Правила о церковно-приходских школах*», за 6-м параграфом школи грамотності, що знаходяться у приходах, передавалися у відання і під нагляд духовенства. 14 березня 1890 р. було видано припис Міністерства народної освіти: «*Все открываемые школы грамотности, на какие средства они не содержались, подлежат ведению и наблюдению духовного начальства, к коему и должны обращаться общественные учреждения и отдельные лица, желающие иметь означенного рода школы*». 4 травня 1891 р. за рішенням Святійшого Синоду були введені «*Правила о школах грамотности*», затверджені Олександром III. Відповідно до цих Правил, 18 тис. шкіл грамотності, що вже існували до цього часу, були підпорядковані духовно-училищній раді при Святійшому Синоді і стали вважатися церковно-приходськими [2, арк. 33–35, 45].

У 80-ті рр. чисельність сільських шкіл стала помітно зростати, що було зазначено періодичною пресою, офіційною і земською статистикою. За один навчальний рік з 1884/85 по 1885/86 кількість шкіл грамотності на території імперії збільшилась у 3,7 рази; з 1885/86 по 1886/87 – майже в два рази; з 1886/87 по 1887/88 – в 1,2 рази; з 1887/88 по 1888/89 – в 1,2 рази (див. табл. 1). Станом на 1889/90 навчальний рік шкіл грамотності налічувалось вже більш ніж 10 тис. і вчилася в них понад 200 тис. учнів [10, с. 22].

У Наддніпрянщині також відбувалося зростання числа шкіл. Якщо в 1884/85 навчальному році по всій Російській імперії налічувалося 840 шкіл (приблизно по 8 шкіл припадало на 1 губернію з 96 губерній імперії), то у Харківській губернії станом на 1891 р. діяло

490 шкіл (1 школа на 4 111 мешканців) [8]. У Київській губернії в 1891 р. налічувалось 683 школи грамотності, в яких вчилися 22 225 осіб, з яких 20 474 хлопчика і 1 751 дівчинка. В Таврійській губернії в 1891 р. було 28 шкіл грамотності, в яких вчилися 608 осіб, з яких 447 хлопчиків і 161 дівчинка [12, с. 41, 47].

Таблиця 1

**Число шкіл грамотності за звітами
духовного відомства Святійшого Синоду**

Навчальний рік	Кількість шкіл грамотності
1884/85	840
1885/86	3 101
1886/87	6 168
1887/88	7 595
1888/89	9 217
1889/90	понад 10 000

Згідно з даними тогочасного статистика Ф. Ф. Ольденбурга, школи грамотності відкривались переважно в тих місцевостях, де в силу особливих економічних умов (відкриття шахт, фабрик, заводів) виникав особливий попит на освічених людей. Поширення шкіл грамотності було викликано, з одного боку, зростанням інтересу селян до освіти, яка все більше усвідомлювалася ними як практична необхідність, а з іншого — нестачею казенних і земських шкіл: у 1897 р. їх було 25 тис., а було потрібно не менш ніж 300 тис [18, с. 81–82].

У 1880 р. виходить збірка *«Матеріали по вопросу о введении обязательного обучения в России»*, в якій наведено розрахунки директорів та інспекторів народних училищ. У збірці вказано, що у школах навчається незначна частина дітей і кількість самих шкіл дуже мала. Згідно з розрахунками директорів народних училищ, щоб надати можливість усім дітям шкільного віку відвідувати школу, кожна з 96 губерній потребувала відкриття від 1 тис. до 3 тис. шкіл, у розрахунок на кожен школу по 50 учнів. На щорічне утримання кожної школи повинно було виділятися державною казною щонайменше 300 крб. Була розрахована одноразова виплата коштів для 11 повітів Харківської губернії на облаштування шкільних будівель для усіх дітей шкільного віку у розмірі 10 млн. крб. Також було розраховано щорічні витрати на утримання шкіл губернії: від товариств — приблизно 1 млн. крб., від царської казни — приблизно 2 млн. крб. [10, с. 23–24]. Ці підрахунки змусили царський уряд відмовитися від подальших кроків по даному питанню. Очевидно, що для більшості земств було також

абсолютно не під силу збільшити кількість народних училищ у тому обсязі, який задовольнив би існуючі потреби. Царський уряд вкрай неохоче виділяв ресурси на заснування та утримання початкових народних шкіл: протягом 8 років з 1885 р. по 1892 р. урядом щорічно на усі губернії Російської імперії виділялося на це в середньому від 1 091 000 до 1 130 314 крб. Таким чином, царська казна не могла слугувати джерелом для відкриття нових шкіл. Якщо за її допомогою і відкривались нові школи, то не інакше як за рахунок зменшення виплат вже існуючим школам або навіть за рахунок скорочення їхньої кількості [12, с. 36].

Згідно з даними, які наведені в огляді Херсонської губернії за 1883 р., на утримання шкіл, яких налічувалось 294, було виділено: царським урядом — 5 619 крб., земствами — 149 811 крб., товариствами — 48 798 крб., приватними особами — 1 997 крб. Всього було виділено 206 225 крб. Як свідчать вишенаведені цифри, царський уряд надав на утримання шкіл лише 2,7 % від загальної суми, тобто не приділяв відповідної уваги цьому питанню [20, арк. 26].

Тогочасні сучасники О. С. Пругавін, О. М. Страннолюбський, М. К. Цебрикова у своїх статтях у 80–90-х рр. XIX ст. зазначали, що царський уряд практично не виділяв кошти на початкову та вищу освіту. Так, статті та брошури літературного критика та публіциста М. К. Цебрикової відрізняються гарячим бажанням відстояти права народу, права освіти в цілому, захистити жіночі курси від закриття. В газеті «Новости» у 1887 р. виходить стаття М. К. Цебрикової, де вона пише: *«На непроизводительные расходы у нас всегда есть средства, и это — печальное знамение общественного уровня... Народ — жертва нищеты, невежества, тьмы, а мы отказываемся дать ему свет, который хоть отчасти облегчит его жизнь»* [12, с. 506]. В кінці 1889 р. М. К. Цебрикова пише *«Открытое письмо Александру III»*, в якому вказує на байдужість та бездіяльність царського уряду стосовно освіти, критикує його фінансову політику: *«На школы и больницы, на устройство приютов для детей, брошенных без призора, пока мать на работе, богаделен для престарелых бесприютных работников нет средств. А находятся средства на массу непроизводительных расходов: например, нашлись миллионы на покупку Мариинского дворца для государственного совета, имевшего приличное помещение; тратятся миллионы на министерство двора, управление именными царствующей династии»* [5].

О. М. Страннолюбський в журналі «Образование» в рубриці «Статистика освіти» в 1896 р. зазначав, що Імператорське російське музичне товариство за одними тільки рахунками міністерств — фінансів і внутрішніх справ — отримало понад 550 тис. крб., тобто більше половини мільйона. На думку О. М. Страннолюбського, музична освіта, здобута в консерваторіях, при всій її важливості і значенні, все-таки є розкошшю та відповідає потребам людей, що належать до ви-

щих верств суспільства, і тому, здавалося б, повинна була підтримуватися, головним чином, засобами приватних осіб і установ. Він наголошував, що жіноча освіта, медична і загальна освіта, вища і середня освіта мають, поза всяким сумнівом, незмірно більше значення для сім'ї, суспільства і держави в порівнянні з музично-консерваторською освітою, але вони майже не фінансуються з боку царського уряду. Стосовно Вищих жіночих курсів О. М. Страннолюбський наводив такі дані: «...*Высшие женские курсы, расходующие (по последнему отчету за 1894–1895 уч. год) до 133 605 рублей, субсидируются из государственного казначейства ничтожной, по сравнению с общим итогом расходов, суммой в 3 000 рублей; все остальное собирается с учащихся или жертвуется частными лицами и частными и общественными учреждениями. Наконец, средняя женская школа субсидируется из государственной казны самой ничтожной суммой*». Так, «*пособие казны женским учебным заведениям, например в 1892 г., едва-едва... доходило собственно для гимназий... — до 4,5 %, а для прогимназий — до 7,5 % от всего расхода на их содержание!...*» [4, с. 74].

О. С. Пругавин у своїй праці «*Запросы народа и обязанности интеллигенции в области просвещения и воспитания*» писав: «*Мысль о необходимости прийти на помощь делу народного образования все глубже и глубже проникает в сознание общества и в последнее время все чаще и чаще приходится слышать о более или менее значительных пожертвованиях на дело народного образования. Жертвуют на гимназии, на технические училища, на женские курсы, на университеты*» [12, с. 507].

Без активної участі підприємців, товариств, інтелігенції та окремих приватних осіб початкова, середня та вища освіта в Наддніпрянській Україні не мала можливості існувати та надалі розвиватися. Так, у Слов'яносербському повіті Катеринославської губернії правління Берестово-Богодухівського гірничопромислового товариства побудувало на свої кошти приміщення для професійної школи на 100 місць, де навчалися діти із родин місцевих службовців і робітників [9, с. 84].

У 1879 р. І. М. Бродський запропонував заснувати в Києві ремісниче училище і виділив 40 тис. крб. на його спорудження й утримання. Проте тільки в 1902 р. Міністерство народної освіти задовольнило прохання його сина Лазаря на побудову. Він придбав за 64 тис. крб. ділянку землі для триповерхового будинку, розрахованого на 290 учнів (вартість будівництва становила близько 300 тис. крб.). У листопаді 1904 р. тут відкрилось двокласне ремісниче училище [9, с. 85].

У 1888 р. професор терапевтичної клініки Харківського університету В. Г. Лашкевич залишив за заповітом спадок 20 тис. крб. на заснування лабораторії при клініці у вищезазначеному університеті. У 1889 р. полковник у відставці Бородаївський заповів Харківському товариству грамотності майно вартістю в 100 тис. крб. [12, с. 507].

Одеський міський голова Г. Г. Маразлі протягом 17 років від 1878 р. до 1895 р. жертвував десятки тисяч крб. на різноманітні потреби початкової та вищої освіти. Кілька десятків училищ і народних шкіл, перша народна безкоштовна читальня, будівля для публічної бібліотеки і для музею Одеського товариства історії та старожитностей та багато іншого — було створено на пожертвування Г. Г. Маразлі. У 1886 р. — 12 тис. крб. на будівництво на Куяльницькому лимані будівлі народного училища. У 1889 р. зведено будівлю народного училища на Ближніх Млинах (вул. Шота Руставелі, 7) на кошти Маразлі (15 тис. крб.). У 1889 р. Маразлі подарував місту будинок на Софіївській вул. для заснування в ньому музею образотворчих мистецтв (нині — Художній музей) і «місце з будівлею поруч з музеєм, для влаштування народного училища» (вартість усього дарунка — 100 тис. крб.). У 1890 р. збудовано будівлю міської народної читальні (нині — бібліотека ім. Франка) з народним училищем (20 тис. крб.) [13].

Одеське комерційне училище, засноване на кошти місцевого купецтва, працювало і надалі існувало винятково на кошти одеського купецтва і внески комерсантів з інших міст південної України. Так, лише Купецьке товариство на його заснування й утримання, спорудження навчального корпусу і домової церкви за півстоліття (з 1862 р. по 1912 р.) асигнувало 1 374 477 крб. В училищі на пожертвування окремих підприємців було засновано цілу низку стипендій для незможних учнів [9, с. 86].

Висновки. В сучасній українській економіці відбуваються трансформаційні процеси, які спрямовані на забезпечення сталого розвитку країни. Наддніпрянська Україна відіграє важливу роль у цьому перетворенні. Завжди у центрі уваги дослідників були проблеми економічного розвитку країни, але важливою складовою у формуванні високорозвиненого індустріального суспільства була і є освіта населення. Культура і освіта населення є важливою складовою у формуванні високорозвиненого індустріального суспільства. Проблеми культурно-освітньої політики царизму у пореформеній імперії привертала увагу ще сучасників того періоду. Після селянської реформи — ліквідації кріпосницької системи царський уряд провів ще низку реформ, що мали прискорити капіталістичні перетворення: були організовані земства, міські думи, які займалися вирішенням соціальних питань, зокрема освітою. Проведення модернізації в країні вимагало підвищення рівня культури і освіти населення. Царський уряд намагався використати із школи українську культуру, рідну мову. У 1863 р. міністром внутрішніх справ Валуєвим було видано циркуляр, яким заборонялося друкування українською мовою підручників і творів. А через 13 років цар підписав Емський указ, який забороняв навіть ввозити українські книжки з-за кордону. Царський уряд був змушений надати можливість населенню одержати початкову освіту, провести реформи в шкільній освіті, в парафіяльних і повітових школах, а також у середній

освіті. За Статутом 1864 р., гімназії були оголошені безстановими і загальнодоступними, але за навчання у них треба було платити. За переписом 1897 р. в Російській імперії кількість неграмотних в українських губерніях становила 83,6 %. У школах і гімназіях навчалось лише 30 % дітей. Політика царського уряду щодо освіти була непослідовною. У 1862 р. були закриті недільні школи, які були організовані громадами, а в 1864 р. царський уряд дозволив їх відкрити.

У 60–90-ті рр. XIX ст. в Наддніпрянщині відкриваються спеціальні вищі навчальні заклади: в Одесі, Києві, Ніжині, Харкові і Катеринославі. Царський уряд намагався обмежити самостійність земств і товариств, які організовували початкові школи, і встановити контроль з боку губернських і повітових предводителів дворянства. Царським урядом було затверджено документи у 1884 р. і у 1891 р., які передавали початкові школи під нагляд духовенства. Чисельність шкіл зростала, особливо у 1880-х роках, тому що економічні умови в індустріальних регіонах обумовили попит на освічених людей. Царський уряд розумів необхідність відкриття нових шкіл і підвищення рівня освіти, але неохоче виділяв ресурси на утримання шкіл та гімназій. Наприклад, у Херсонській губернії у 1883 р. царський уряд виділив лише 2,7 % грошей від загальної суми, а решта була виділена земствами, товариствами та приватними особами. Значну роль у поширенні та підтриманні освіти в Наддніпрянщині відігравали підприємці, державні службовці, інтелігенція, які жертвували значні суми на освіту і культуру.

Бібліографічні посилання

1. Витте, С. Ю., 1991. *Избранные воспоминания, 1849–1911*. Москва: Мысль.
2. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 2200. Харків: Державний архів Харківської області.
3. Донік, О. М., 2005. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.). *Укр. іст. журн.*, № 4, сс. 160–174.
4. Заварзина, Л. Э., 2007. *А. Н. Страннолюбский и женское образование в России*. Москва: Научная цифровая библиотека PORTALUS.RU. Доступно: <http://portalus.ru/modules/shkola/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1193748715&archive=1196814959&start_from=&ucat=&>.
5. Золотухина, О. А., 2013. М. К. Цебрикова – критик: женский взгляд на литературу. В: *Молодежь и наука*. Сб. материалов IX Всерос. науч.-техн. конф. студентов, аспирантов и молодых ученых с междунар. участием, посвященной 385-летию со дня основания г. Красноярск. Красноярск: Сибирский федеральный ун-т. Доступно: <<http://conf.sfu-kras.ru/sites/mn2013/section053.html>>.
6. Іваненко В. В. та Кривчик Г. Г., 2010. *Історія української культури*. Навч. посіб. Дніпропетровськ: РВВ ДНУ.
7. Иванова, А. Н., 2018. *Социокультурные изменения в российской деревне в 1861–1914 гг. на примере Центрально-промышленного района*. Москва: Прометей.

8. Анон., 1892. Народные школы в Харьковской губернии: Обзор состояния народного образования за 1864–1891 гг. *Харьков. губерн. ведомости*, 11 дек.
9. Николаева, Т. М., 2005. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX — початок XX ст.). *Укр. іст. журн.*, № 1, сс. 82–96.
10. *Правительств. Вестн.*, 1891, № 105
11. Присяжнюк, Ю. П., 2007. *Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX — початку XX ст.* Черкаси: Вертикаль.
12. Пругавин, А. С., 1895. *Запросы народа и обязанности интеллигенции в области просвещения и воспитания*. Санкт-Петербург. Доступно: <<https://www.prlib.ru/item/412013>>.
13. Решетов С. Г. и Ижик Л. В., 2011. Городской голова, меценат, благодетель... *Вечерняя Одесса*, №110 (9438), 28 июля.
14. Світленко, С. І., 2015. *Дмитро Яворницький: вчений та педагог в українському інтелектуальному співтоваристві*. Моногр. Дніпропетровськ: ЛІРА.
15. Суровцева, І. Ю., 2006. Меценатство в Україні другої половини XIX — початку XX ст.: підтримка освіти. *Грані*. Дніпропетровськ, вип. 1(45), сс. 12–18.
16. Одесский статистический комитет, 1870. Одесский учебный округ в 1869 г. *Труды Одесского статистического комитета*, 1870. Одесса, вып. 3, 4.
17. Турченко, Ф. Г. та Турченко Г. Ф., 2003. *Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX — 1921 р.)*. Історичні нариси. Київ: Генеза.
18. Федоров, В. А., 2007. *Крестьянские школы грамотности в России в XIX в.* Москва: Научная цифровая библиотека PORTALUS.RU. Доступно: <http://portalus.ru/modules/shkola/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1191931588&archive=1196815450&start_from=&ucat=&>.
19. Хабалева, Е. Н., 2015. Особенности организации начального образования в Российской империи во второй половине XIX — начале XX века (на примере Орловской губернии). *Научный диалог*, № 8 (44), сс. 97–114.
20. Ф. 442. Оп. 537. Спр. 150. Київ: Центральний державний історичний архів України.
21. Шляхов, О. Б., 2010. *Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX — початок XX ст.)*. Моногр. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту.

References

- Vitte, S. Yu., 1991. *Izbrannye vospominaniya, 1849–1911* [Selected Memories, 1849–1911]. Moscow: Mysl' (in Russian).
- Fund 45. Inventory 1. File 2200. Kharkiv: State Archives of Kharkiv Oblast.
- Donik, O. M., 2005. Blahodiynist' v Ukrayini (XIX — pochatok XX st.) [Charity in Ukraine (XIX — early XX centuries)]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal* [Ukrainian Historical Journal], no. 4, p. 160–174 (in Ukrainian).
- Zavarzina, L. E., 2007. *A. N. Strannolyubskiy i zhenskoe obrazovanie v Rossii* [A. N. Strannolyubsky and female education in Russia]. Moscow: Scientific Digital Library PORTALUS.RU. Avialable at: <<http://portalus.ru/modules/shkola/>>

rus_readme.php?subaction=showfull&id=1193748715&archive=1196814959&start_f rom=&ucat=&> (in Russian).

Zolotukhina, O. A., 2013. M. K. Tsebrikova — kritik: zhenskiy vzglyad na literature [M. K. Tsebrikova as a critic: a woman's view of literature]. In: *Molodezh' i nauka* [Youth and science]. Collection of materials of the IX All-Russian Scientific and Technical Conference of Students, Postgraduates and Young Scientists with international participation, dedicated to the 385th anniversary of the founding of the city of Krasnoyarsk. Krasnoyarsk: Siberian Federal University. Available at: <<http://conf.sfu-kras.ru/sites/mn2013/section053.html>> (in Russian).

Ivanenko V. V. ta Kryvchyk H. H., 2010. Istoriya ukraïyns'koyi kul'tury [History of Ukrainian Culture]. Tutorial. Dnipropetrovsk: Editorial and Publishing Department of DNU (in Ukrainian).

Ivanova, A. N., 2018. *Sotsiokul'turnye izmeneniya v rossiyskoy derevne v 1861–1914 gg. na primere Tsentral'no-promyshlennogo rayona* [Socio-cultural changes in the Russian countryside in 1861–1914. on the example of the Central Industrial Area]. Moscow: Prometey (in Russian).

Anon., 1892. Narodnye shkoly v Khar'kovskoy gubernii: Obzor sostoyaniya narodnogo obrazovaniya za 1864–1891 gg. [Folk schools in Kharkov province: Review of the state of public education in 1864–1891]. *Khar'kovskie gubernskie vedomosti* [Kharkov provincial Gazette], 11 December (in Russian).

Nikolayeva, T. M., 2005. Rol' pidpryyemtsiv Ukrayiny v rozvytku profesynoyi osvity (ostannyya tretyna XIX — pochatok XX st.) [The role of entrepreneurs of Ukraine in the development of vocational education (the last third of the 19th and the beginning of the 20th centuries)]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal* [Ukrainian Historical Journal], no. 1, pp. 82–96 (in Russian).

Pravitel'stvennyy Vestnik [Government Bulletin], 1891, no. 105 (in Russian).

Prysyazhnyuk, Yu., 2007. *Ukrayins'ke selyanstvo Naddnipyrians'koyi Ukrayiny: sotsiamental'na istoriya druhoi polovyny XIX — pochatku XX st.* [Ukrainian peasantry of the Dniper Ukraine: the social and mental history of the second half of the 19th and early 20th centuries]. Cherkasy: Vertykal', vyd. PP Kandych S.H. (in Ukrainian).

Prugavin, A. S., 1895. *Zaprosy naroda i obyazannosti intelligentsii v oblasti prosveshcheniya i vospitaniya* [The demands of the people and the duties of the intelligentsia in the field of education and upbringing]. St. Petersburg. Available at: <<https://www.prlib.ru/item/412013>> (in Russian).

Reshetov S. G. i Izhik L. V., 2011. Gorodskoy golova, metsenat, blagodetel'... [The mayor, patron of arts, benefactor ...]. *Vechnyya Odessa* [Evening Odessa], no. 110 (9438), July 28 (in Russian).

Svitlenko, S. I., 2015. *Dmytro Yavornyts'kyy: vchenyy ta pedahoh v ukraïyns'komu intelektual'nomu spivtovarystvi* [Dmytro Yavornytsky: a scientist and a teacher in the Ukrainian intellectual community]. Monograph. Dnipropetrovsk: LIRA (in Ukrainian).

Surovtseva, I. Yu., 2006. Metsenat-stvo v Ukrayini druhoi polovyny XIX — pochatku XX st.: pidtrymka osvity [Patronage in Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries: support for education]. *Grani*. Dnipropetrovsk, issue 1(45), pp. 12–18 (in Ukrainian).

The Odessa Statistical Committee, 1870. Odesskiy uchebnyy okrug v 1869 g. [The Odessa school district in 1869]. *Trudy Odesskogo statisticheskogo komiteta* [Proceedings of the Odessa Statistical Committee]. Odessa, issues 3, 4 (in Russian).

Turchenko, F. H. and Turchenko H. F., 2003. *Pivdenna Ukrayina: modernizatsiya, svitova viyna, revolyutsiya (kinets' XIX — 1921 r.)* [The Southern

Ukraine: Modernization, World War, Revolution (the end of the 19th – 1921)]. Historical Essays. Kyiv: Geneza (in Ukrainian).

Fedorov, V. A., 2007. *Krest'yanskie shkoly gramotnosti v Rossii v XIX v.* [*Peasant schools of literacy in Russia in the 19th century*]. Moscow: Scientific Digital Library PORTALUS.RU. Available at: <http://portalus.ru/modules/shkola/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1191931588&archive=1196815450&start_from=&ucat=&> (in Russian).

Khabaleva, E. N., 2015. Osobennosti organizatsii nachal'nogo obrazovaniya v Rossiyskoy imperii vo vtoroy polovine XIX — nachale XX veka (na primere Orlovskoy gubernii) [Features of the organization of primary education in the Russian Empire in the second half of the 19th and early 20th century (Orel province example)]. *Nauchnyy dialog* [*The Scientific dialogue*], no. 8 (44), pp. 97—114 (in Russian).

Fund 442. Inventory 537. File 150. Kyiv: Central State Historical Archives of Ukraine.

Shlyakhov, O. B., 2010. Ukrayina na shlyakhu do industrial'noho suspil'stva (druha polovyna XIX — pochatok XX st.) [Ukraine on the road to an industrial society (the second half of the 19th and early 20th centuries)]. Monograph. Dnipropetrovsk: Publishing House of Dnipropetrovsk National University (in Ukrainian).

УДК 719(477.4/.7) “185/191”

**Становлення професійного середовища пам’яткоохоронців
в українських землях (друга половина XIX – початок XX ст.)**

Олександр Новак

ORCID: 0000-0001-6878-6685

ResearcherID: B-6359-2019

novack_a@ukr.net

*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, Харків, Харківська область, 61022*

Анотація. Здійснено аналіз основних форм наукової комунікації між дослідниками історико-культурного надбання у другій половині XIX – на початку XX ст. Висвітлено передумови зростання інтересу тогочасних інтелектуалів до пам’яток Наддніпрянської України. Зроблено висновок про те, що зростання інтересу громадськості до пам’яток минулого у зазначений період сприяло інституалізації пам’яткоохоронної діяльності та розгортанню системних досліджень історико-культурного надбання України.

Ключові слова: пам’яткоохоронна діяльність; Наддніпрянська Україна; Археологічні з’їзди; наукове середовище.

Надійшла до редколегії 31.08.2018

Прорецензована 25.10.2018

Рекомендована до друку 13.11.2018

**Development of the professional community
of monumental-protection researches in Ukrainian lands
(second half of XIX – early part of XX century)**

Oleksandr Novak

ORCID: 0000-0001-6878-6685

ResearcherID: B-6359-2019

novack_a@ukr.net

*V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine*

Abstract. The article deals with the analysis of the main forms of scientific communication between the monumental-protection researches at the second half of 19th – early of 20th century. The background of grow of interests to the domestic historical and culture heritage are described. The role of the Archeological Congresses in Russian Empire in the researching and popularization of Ukrainian historical and culture heritage are defined. It is also shown at the different stages between the first Archeological Congress (1869) to the World War I. The significant role of Ukrainian historians in the process of verification of information about domestic monuments is proved. The conclusion is made that the grow of interests of public to monuments of previous epochs in this period are helped to institutionalization of monumental-protection activities and spread of systematic researches of historical and culture heritage of the Ukraine.

Keywords: Monument-protection activities; the Dnipro Ukraine; Archeological Congress; Scientific community.

Received 27.09.2018

Revised 25.10.2018

Accepted 13.11.2018

Постановка проблеми. Питання, пов'язані зі збереженням історико-культурного надбання в сучасній Україні не втрачають своєї актуальності через значну кількість проблем у відповідній галузі. Це звертає увагу сучасних дослідників на охорону спадщини у минулому. Вивчення накопиченого у сфері охорони пам'яток досвіду, у свою чергу, є неможливим без комплексного дослідження спільноти фахівців, що намагалася вберегти історико-культурне надбання для нащадків.

Задля розуміння особливостей становлення фахового пам'яткоохоронного середовища, слід звернутися до проблеми актуалізації системних досліджень вітчизняної старовини представниками української інтелігенції. Ми стикаємося із необхідністю з'ясувати механізми тогочасної наукової комунікації — обміну інформацією, особливості творення соціальних зв'язків і структур тощо. Через відсутність інституційного оформлення пам'яткоохоронної діяльності ми можемо лише досить обережно використовувати відповідні соціологічні напрацювання (приміром — теорію М. Вебера [2, с. 126–128]), що додатково посилює інтерес до вивчення відповідного середовища.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Теперішні дослідники найчастіше обирають інституційний підхід до вивчення пам'яткоохоронної діяльності в Україні, в тому числі — у досліджуваній нами період [6; 7; 16; 23; 28]. Попри те, що нині наявна певна кількість праць, у котрих підіймаються питання вивчення та охорони пам'яток на українських землях у другій половині XIX — на початку XX ст. (особливо це стосується тематики Археологічних з'їздів [9; 10; 11; 24; 25]), питання щодо підтримання наукової комунікації між тогочасними пам'яткоохоронцями є недостатньо дослідженим у вітчизняній історіографії. Також доволі епізодично висвітлюються питання, пов'язані із обстоюванням самотності українського історико-культурного надбання у тогочасній Російській імперії [10; 17; 28]. Для розуміння передумов поширення інтересу до пам'яткознавчої тематики у цей період необхідно простежити підходи до вивчення вітчизняної старовини у тогочасних істориків та засоби розповсюдження цих знань серед громадськості в сукупності з поступовим утвердженням уявлень про окремішність українського історико-культурного надбання.

Мета роботи. Метою даної розвідки є визначення передумов звернення українських інтелектуалів другої половини XIX — початку XX ст. до пам'яткознавчих досліджень та вивчення основних форм їх наукової комунікації. У дослідницькому фокусі також перебувають питання обстоювання самотності вітчизняного історико-культурного надбання та перші спроби законодавчого унормування становища пам'яток минулого.

Виклад основного матеріалу. У другій половині XIX — на початку XX ст. на українських землях поступово поширювався інтерес до на-

дбань попередніх епох та викристалізувалося коло фахівців, котрі прагнули його дослідити та зберегти. Для цього необхідним було існування потужних академічних центрів, тож наукові товариства при класичних університетах (зокрема — Харківському (Товариство наук, 1812–1829 рр.) та Київському (Комітет із розшуку старожитностей, 1835–1845 рр.) можна вважати першими у Наддніпрянській Україні, де пам'яткознавчі дослідження проводилися на фаховій основі [17, с. 251]. Зокрема, цьому сприяло створення при Київському навчальному окрузі Тимчасового комітету для розшуку старожитностей у 1835 р. У 1843 р. за ініціативою першого ректора Імператорського університету Св. Володимира у Києві М. Максимовича було започатковано функціонування нової установи, спрямованої на вивчення свідчень минулих епох — Київської археографічної комісії (Тимчасової комісії для розбору давніх актів при Київському, Подільському та Волинському генерал-губернаторі) [10, с. 24]. Комісія опрацьовувала і вводила до наукового обігу чималу кількість старожитностей, великий масив джерел, пов'язаних здебільшого із історією Правобережжя литовсько-руської, польської та козацької доби. Не лишалися поза її увагою й історико-культурні пам'ятки Наддніпрянської України. Протягом 1845–1847 рр. у її складі працював видатний український поет і художник Т. Г. Шевченко [10, с. 28]. У своїх науково-пошукових поїздках він робив замальовки та акварельні рисунки низки пам'яток Київщини, Полтавщини, Чернігівщини, Поділля та Волині.

Дослідження становлення професійного середовища пам'яткоохоронців у ХІХ — на початку ХХ ст. є неможливим без звернення до відповідних напрацювань тогочасних істориків. Саме завдяки їх популяризаторській роботі все більше й більше людей зверталися до тематики локальної історії, в тому числі й до пам'яткознавчих студій. Так, у контексті опрацювання окремих питань історії Києва М. Максимович, видатний український історик та перший ректор Імператорського університету Св. Володимира у Києві, описав більшість церков та монастирів міста, додаючи при цьому історичні довідки та окремі зауваження [10, с. 98]. Іще більш абсолютизувалося притаманне історикам доби романтизму прагнення виокремити через об'єкти матеріальної культури народну самобутність та неповторність у видатного історика-джерелознавця та етнографа М. Костомарова. Видатний український історик проводив комплексні дослідження державних, монастирських та приватних архівів, звертаючи увагу на пам'ятки писемності, як на матеріальні свідчення минулого [6, с. 226]. У 1870-ті рр. він відвідував, зокрема, пов'язані із козацькою добою пам'ятки Наддніпрянщини (численні об'єкти у Києві, Переяславі, Межигірський монастир) та на Запорозжі (у тодішній Катеринославській губернії) [10, с. 99].

Вагому роль як для становлення української археології та київської історичної школи, так і вивчення пам'яток минулих епох (зокрема, на посаді голови Київської комісії для розгляду давніх актів у 1863—

1880 pp.) відіграв Володимир Боніфатійович Антонович. Саме він поруч зі своїми колегами — Ф. Тарновським та В. Іконниковим, стояли біля витоків Історичного товариства Нестора Літописця (засноване у 1873 р.). Товариство розгорнуло археологічні та пам'яткознавчі дослідження на більшій частині Правобережної України — у Києві та околицях, Волинській, Подільській губерніях [17, с. 252]. Збиранню та систематизації інформації про природні особливості й історико-культурні пам'ятки губерній Південно-Західного краю була присвячена робота ще однієї тогочасної організаційної структури — Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (1873–1876), що, окрім іншого, вводив у науковий вжиток та видавав друком значну кількість документів з локальної історії [28, с. 7].

Край цікавим джерелом про зародження пам'яткоохоронного руху у Надніпрянській Україні є спогади видатного українського мистецтвознавця Вадима Щербаківського (1876–1957). Хоча його «мемуарна стаття» (саме так назвав її автор, надсилаючи до редакції «Записок ЧСВВ») «Українські церкви Київщини» [31, с. 338] була написана вже на еміграції, він досить повно й яскраво характеризує реальність межі XIX–XX ст., коли й зародився його інтерес до вітчизняного історико-культурного надбання. Загалом авторський життєпис ілюструє неабияку важливість пам'яткоохоронної діяльності для Вадима Михайловича, що підтверджує висловлене видатним німецьким соціологом Максом Вебером твердження про те, що особистістю у науковій сфері може стати лише той, хто служить справі, і лише одній справі [2, с. 313]. Дослідник прямо вказує на те, що інтереси розвитку вітчизняної науки для нього важливіші за особисту вигоду. Свою «мемуарну статтю» він закликає не друкувати за його життя, прагнучи прибрати її для фахівців, що прийдуть йому на зміну: «... Але я для себе нічого не хочу, але хочу для будучого історика України, а особливо для історика української культури дати матеріали» [31, с. 338]. Перевісимо він згадує про початкове збирання матеріалів про культову архітектуру, церковні книги та начиння кількох повітів Київської губернії. Вадим Михайлович хотів передати їх до друку до М. Грушевського у Львові, проте він поставився до них холодно і без зацікавленості. Вадим Щербаківський згадує у своїх спогадах Михайла Грушевського як людину холодною і неприступною. Зовсім інакше йому запам'ятався Володимир Боніфатійович Антонович, котрий щоліта приїжджав у гості до поміщика Тадея Рильського у с. Романівку, що знаходилася всього за 36 км від рідного села В. Щербаківського і куди він доволі часто навідувався. Ось яким він лишився у спогадах: «Володимир Антонович був дуже м'який і приступний чоловік [...] Особливо мене чомусь цікавила археологія, і він знову ж тоді давав дуже цікаві пояснення, теж, як цілі лекції, і тоді мене уже практично зацікавила археологія» [31, с. 339–340]. Саме Антонович підвів Щербаківського до

тематики його майбутніх досліджень, вказавши на необхідність фотофіксації давніх українських пам'яток: «Думаю, що було б цікаво сфотографувати старі церкви по селах, бо вони скоро зовсім зникнуть і заміняться теперішніми нецікавими синодальними... Наука ними зовсім не цікавиться, ніхто нічого не знає, наші вчені не люблять і не вміють з апаратами возитися» [31, с. 340].

Посилення зацікавленості пам'ятками старовини на українських землях відбувалося на тлі згубних для них тенденцій, насамперед — нищення з утилітарних міркувань. Нерідко старі (передовсім — дерев'яні) церкви і дзвіниці розбиралися з метою заміни їх на нові, спроектовані єпархіальними архітекторами у затверджених синодальним керівництвом офіційних стильових межах. Ось як бачили цей процес представники тодішньої громадськості, зокрема — архітектор Ю. Жуков: «Стародавні будівлі, включаючи церкви, продовжували безконтрольно та самочинно перебудовувати, а в низці випадків, які отримали серйозний розголос — розбирати, зносити» [16, с. 6]. Безперечно, далеко не кожен випадок подібного вандалізму отримував широкий розголос. Видатний дослідник українського мистецтва С. Таранушенко зазначив, що більшість церков так званої «Охтирської групи» на півночі Слобожанщини (зокрема, Михайлівська церква (1775 р.) в Охтирці, Василівська церква (1794 р.) у Солдатському та інші) вже на час початку його експедицій у 1913 р. були розібрані, і їх можна було вивчати лише за фотографіями, що зберігалися у Харківському університетському музеї [27, с. 296–297]. Не набували достатнього розголосу та суспільного резонансу й наміри єпархіального керівництва, котрі стосувалися докорінних перебудов храмів. Та їх частина, що за своєю стильовою належністю не вписувалися у межі, усталені в офіційному російському православ'ї, ставали жертвами прагнення замінити зразки «малоросійського» зодчества на офіційні, псевдоруські та російсько-візантійські. Так відбувалося у низці давніх козацьких містечок, що наприкінці XIX — на початку XX ст. стали звичайнісінькими повітовими центрами. Прикладом цього може слугувати, зокрема, докорінна перебудова Спасо-Преображенського собору (1684–1685) у місті Ізюм Харківської губернії, здійснена у так званому «тонівському стилі» архітектором М. Ловцовим у 1902–1903 рр., після чого пам'ятка значною мірою була втрачена як витвір українського бароко [19, с. 70]. За можливості з контексту містобудівного ансамблю намагалися мінімізувати й свідчення польської присутності, зокрема — на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. — після двох польських повстань. Свідченням цього є, приміром, руйнування комплексу єзуїтського колегіуму (1624–1736 рр.) в Острозі у 1875 р. [3, с. 412–414] та розбирання після пожежі 1880 року костелу кармелітів (1764 р.) у Луцьку [3, с. 399]. При цьому російські чиновники сприяли представникам православних братств, зокрема — Володимир-Волинському братству Св. Володимира (засноване у 1887 р.), котре

опікувалося вивченням та відновленням тамтешніх пам'яток княжої доби [6, с. 228].

Визначна роль у дослідженні та популяризації історико-культурного надбання українських земель належить Археологічним з'їздам, що проводилися починаючи із 1869 р. у різних містах Російської імперії. До Першої світової війни було проведено 15 таких зібрань, з котрих 6 – на території сучасної України – у Києві (1874 та 1899 рр.), Одесі (1884 р.), Харкові (1902 р.), Катеринославі (1905 р.) та Чернігові (1908 р.) [11, с. 99]. Прикметним було й те, що вже Перший (Московський) Археологічний з'їзд проклав своєрідний «місток» між Наддніпрянською та Західною Україною, адже на ньому із доповіддю «Об исследовании памятников русской старины, сохранившихся в Галичине и Буковине» виступив галицький вчений та громадський діяч Я. Головацький [31, с. 370]. Наступний Археологічний з'їзд у Петербурзі (1871 р.) також не лишився без праць, присвячених українській проблематиці. Так, Олексій Сергійович Уваров, засновник Московського археологічного товариства, особисто зробив спробу пов'язати пам'ятки дерев'яного зодчества Галичини із найдавнішими формами та просторово-планувальними рішеннями давньоруської архітектури, порівнюючи сучасні йому храми краю із описами культових будівель, котрі зробили мандрівники Ібн-Даста та А. Гетеріс [31, с. 370–371]. Археологічні з'їзди виконували роль наукових форумів, спрямованих на всебічне (передовсім – археологічне та історико-краєзнавче) дослідження та популяризацію минулого місцевостей, у яких вони проходили. Коло питань, що на них розглядалися, значно виходило за межі сучасного, вузького розуміння археології, та стосувалося досліджень усіх старожитностей до XVIII ст. включно, тож їх з упевненістю можна назвати й з'їздами історичними [11, с. 99].

III Археологічний з'їзд, що відбувся 1874 р. у Києві, дозволив повною мірою розкрити колосальне значення пам'яток міста (Софійського собору, храмів Києво-Печерської лаври та Видубицького монастиря). Крім цього, саме завдяки йому вчені, проблематика дослідження яких стосувалася України, почали об'єднуватись довкола ідеї популяризації та збереження історико-культурного надбання українських земель. Цьому сприяло те, що секретарем підготовчого комітету був історик В. Антонович, а програму з'їзду значною мірою формували представники Київського університету, Південно-Західного відділу Всеросійського географічного товариства, члени Історичного товариства Нестора Літописця, а також знані місцеві дослідники – П. Чубинський, І. Малишевський, А. Розов та інші [11, с. 105].

Проведення VI Археологічного з'їзду в Одесі (1884 р.) поживило вивчення пам'яток минулого на Півдні сучасної України. Зокрема, були представлені результати розкопок та детальні мапи античних міст Криму – Херсонеса Таврійського, Пантікапея тощо [9, с. 33]. Стала

помітною тенденція до поживлення досліджень старожитностей козацьких земель – Війська Запорозького та Облaсті війська Донського. Так, Д. Яворницький опублікував працю про вивчення решток колишніх Запорозьких Січей – Хортицької, Томаківської, Микитинської, Чортомлицької. Окрім цього, було складено їх плани [10, с. 189]. У доповіді А. Крилової «О старине Донской области» було порушено питання про природу історико-культурного надбання Облaсті війська Донського, хоча й з очікуванням для того часу висновком про її «исконно русское происхождение» [13, с. 26–27].

Починаючи з XI Археологічного з'їзду, проведеного у Києві у 1899 р., все більш активно розширюється територія, охоплена матеріалами підготовлених доповідей, та відбувається істотне урізноманітнення їх тематики [10, с. 191]. Наступний, XII Археологічний з'їзд, що відбувся 1902 р. у Харкові, дозволив ввести у науковий обіг цілу низку пам'яток українського мистецтва, зокрема – й малознані до того старожитності Кубані [26, с. 116]. Своєю чудовою підготовкою він завдячує передовсім двом харківським історикам – Д. Багалію та Є. Редіну. Завдяки останньому було розпочато ґрунтовні дослідження культових пам'яток Слобідської України (до того маловідомих у наукових колах). Кількість світлин культових пам'яток регіону, виконаних під час систематичних експедицій, перевищила 400 [10, с. 203]. Особливо цінним, порівняно з попередніми з'їздами, був церковно-історичний відділ виставки, створений під керівництвом вищезгаданого Є. Редіна (у його експозиції були представлені світлини та предмети церковного начиння, частково доставленого дослідником, частково – священиками). За оцінкою видатного етнографа та спеціаліста у галузі народного мистецтва М. Біляшівського, дана експозиція чи не вперше була: «науково складеним відділом історії південноросійського мистецтва» [10, с. 205]. Не менш схвальні відгуки надходили й на адресу етнографічного відділу. В одному із залів виставки було відтворено інтер'єр селянської хати в натуральну величину. Подібні елементи наочності дозволяли ознайомити з особливостями українського побуту відвідувачів, далеких від місцевих етнографічних особливостей, як, приміром, А. Лейкін, кореспондент газети «Пермский край» [25, с. 115].

Важко не погодитися із тезою видатного дослідника української старовини В. Щербаківського, що перше десятиліття XX ст. в російській археології – це доба зацікавлення Україною та її минулим [31, с. 373]. До початку Першої світової війни на території Наддніпрянської України було проведено ще два Археологічні з'їзди – XIII (Катеринослав, 1905 р.) та XIV (Чернігів, 1908 р.). У місті на Дніпрі було заслухано реферат видатного історика Д. Яворницького «Запорозька старовина» [10, с. 208]. У ньому, зокрема, містилися цінні відомості про пам'ятки козацької доби, зокрема – унікальний дерев'яний Тро-

їцький собор у Новомосковську та Пустинно-Миколаївський монастир поблизу нього. З'їзд у Чернігові, в цілому, перебував у фарватері попередніх, проте відрізнявся ще більшою регіональною спрямованістю доповідей та рефератів, представлених на ньому. Прикметним був перехід від опису окремих пам'яток до спроб їх типологізації (наприклад, у працях «*О происхождении форм украинского деревянного церковного зодчества*» Г. Павлуцького та «*Черты самобытности в украинском зодчестве*» О. Новицького) [31, с. 376]. Таким чином, Археологічні з'їзди створили поле для комунікації та дискусій у фаховому науковому середовищі, маючи при цьому увагу чималої кількості представників освічених верств (завдяки організації публічних доповідей, музейних виставок і т.д.). Саме їм значною мірою можна завдячувати поживленню контактів між пам'яткоохоронцями та переходу від описовості до узагальнень та систематизації у їх наукових працях.

У цей період відбувається істотне збільшення кількості громадських об'єднань пам'яткознавчого спрямування, що свідчить про важливість збереження надбання минулого для тогочасних інтелектуалів. Так, поруч із вже існуючими церковно-археологічними товариствами на початку ХХ ст. виникає Російське військово-історичне товариство у Петербурзі (1907 р.). У 1909 р. було зареєстровано статут Товариства захисту і збереження в Росії пам'яток мистецтва і старовини при Імператорській академії мистецтв, а у 1910 р. — Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва (КТОПСІМ) [7, с. 68–69]. Всі вони виконували функції, необхідні для наукової комунікації — сприяли пошуку, накопиченню та розповсюдженню наукових знань про оточуючу дійсність [24, с. 432]. Таким чином, можна стверджувати, що завдяки зростанню інтересу представників громадськості до вивчення вітчизняної старовини та створенню різних форм комунікації між дослідниками у перше десятиліття ХХ ст. відбулося утвердження фахового пам'яткоохоронного середовища.

В Російській імперії через відсутність відповідної нормативно-правової бази існувала невизначеність у питаннях збереження пам'яток минулого. Ці функції протягом другої половини ХІХ — на початку ХХ ст. розподілялися між Міністерством внутрішніх справ, Міністерством народної освіти та Синодом [17, с. 250]. За таких умов представники громадськості прагнули запропонувати власні рецепти збереження спадщини попередніх епох. Зокрема, головою Московського археологічного товариства, графом О. Уваровим на Першому Археологічному з'їзді (1869 р.) був запропонований «Проект заходів зі збереження пам'яток старовини» [28, с. 225]. У 1911 р. Московське археологічне товариство передало на розгляд ІІІ Державній думі проект закону «Про охорону пам'яток старовини в Росії» [28, с. 241]. Справа збереження об'єктів історико-культурного надбання мала бути покладена на профільний міжвідомчий комітет. Через численні зауваження та пропозиції від наукових установ та художніх товариств, а

також представників церковних структур ухвалення проекту закону постійно відкладався. Представниками дослідницького громадського пам'яткоохоронного середовища з різних частин імперії пропонувалися свої, вдосконалені проекти цього закону. Зокрема, мистецтвознавець, професор Імператорського університету Св. Володимира у Києві Г. Павлуцький 27 грудня 1911 р. виступив на зборах тамтешнього товариства із власним «Проектом закону про охорону давніх пам'яток в Росії» [18, с. 12]. Григорій Григорович закликав загальноімперські органи влади звернути увагу на необхідність усвідомлення цінності вітчизняних старожитностей серед населення та надання реєстрам пам'яток статусу юридичних актів [29, с. 104]. Попри згоду законодавців IV Державної думи на проведення наради з питань пам'яткоохоронного законодавства (1916 р.), відповідні нормативно-правові акти так і не були ухвалені до революційних подій 1917 р. [28, с. 248]. Слід зауважити, що відсутність профільного законодавства не дозволила перетворити тогочасні громадські об'єднання, що гуртували довкола себе любителів вітчизняної старовини, на інституалізовані структури. Тобто, попри наявність фахового середовища пам'яткоохоронців із налагодженою системою наукової взаємодії, говорити про існування їх професійної спільноти як певного сталого об'єднання у другій половині XIX — на початку XX ст. не видається можливим.

Надзвичайної гостроти на початку XX ст. набула дискусія довкола визнання окремішності українського історико-культурного надбання. Чимало тогочасних наукових видань і часописів, у тому числі у Києві, були відверто чорносотенними. Від їх співробітників на питання В. Щербаківського, що вони знають про український архітектурний стиль, йому нерідко доводилося чути іронічно-в'їдливе «... мені відомий власне тільки один будинок в українському стилі — це той курінь, в якому старі діди стережуть кавуни на баштанах» [31, с. 366]. Однак тривалі дискусії стосовно цього питання на Археологічних з'їздах, поступове збільшення наукових розвідок, присвячених українським пам'яткам, їх популяризація через вищі навчальні заклади поступово змінили бачення цього питання у більшості представників наукової спільноти. Так, Г. Павлуцький вводить у науковий обіг поняття «українське бароко», а його колега Ф. Ернст — «мазепинське бароко» (як етап найвищого піднесення стилю українського бароко). Знаковим для досліджень українського мистецтва став вихід протягом 1912–1914 рр. у Санкт-Петербурзі першої багатотомної праці «Історія російського мистецтва» Ігоря Грабаря [4, с. 214]. Другий том цієї праці має доволі характерну для тієї епохи назву «Допетровська доба (Москва і Україна)». Однак українська архітектура у ній розділена на два блоки «Бароко України» та «Дерев'яна церковна архітектура Прикарпатської Русі». Таке розділення згладилося вже за

Першої світової війни, коли російські війська після так званої «Галицької битви» зайняли більшу частину Східної Галичини. Саме кінцем 1914 р. датуються праці Г. Лукомського «*Старинное зодчество Галиции*», І. Свенцицького «*Галицко-русское церковное зодчество*», О. Новицького «*Деревянная архитектура Галиции*» (в останній, зокрема, з'являється надзвичайно смілива, як для того часу, теза про те, що архітектурний стиль українських церков єдиний «від Кубані до Сяна» [31, с. 378]). Поступово у науковий вжиток почала вводитися й українська мова (перші університетські історико-етнографічні лекції почав читати нею Микола Іванович Сумцов у Харкові [10, с. 161]). Завдяки подвижництву українських дослідників, про вітчизняне мистецтво поступово починають дізнаватися й за кордоном. Знаковим успіхом українського мистецтвознавства та етнології початку XX ст. можна вважати вихід праці, присвяченої селянському мистецтву Наддніпрянської України (Малоросії) авторства видатного ученого М. Біляшівського в надзвичайно авторитетному журналі «*The Studio*». Розділ Миколи Федотовича виявився найбільш ґрунтовним у томі, присвяченому Російській імперії, перевершивши не лише аналогічний литовський або польський, а й великоросійський розділ. Особливу увагу Автор приділив пам'яткам сакрального мистецтва (здебільшого – іконам та церковному інвентарю) та хатнім речам [1, с. 10–11]. Своєрідним підсумком досліджень українських пам'яток у дореволюційну добу є праці Ф. Шміта «Мистецтво старої Руси-України», де він ґрунтовно узагальнює відомості про пам'ятки українського мистецтва як цілісного та окремишнього явища (з акцентом на архітектуру Карпатського регіону) та «*Искусство, его психология, его стилистика, его эволюция*». Незважаючи на видання обох праць у розпал Громадянської війни, у 1919 р., за своєю сутністю вони є найближчими саме до праць дореволюційних, є їх своєрідним логічним завершенням. Навіть попри визнання обох стилів (як українського, так і російського) рівноправними у контексті світової культури, він таки досить часто ототожнює «душу» карпатського бойка із душею московського майстра за допомогою досить нечітких критеріїв, зокрема, так званої «душі стилю», імпульсивності та оригінальності творчих задумів майстрів [31, с. 378].

Висновки. Інтерес до історико-культурного надбання серед представників інтелектуальної еліти Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. поступово зростав. Рушієм його формування та поширення від 1869 р. і до Першої світової війни були численні Археологічні з'їзди, котрі створили поле для наукової комунікації та дискусій у фаховому середовищі, маючи при цьому увагу значної кількості представників освічених верств суспільства. На межі століть інтелігенція великих міст та загальноросійська ліберальна громадськість уже намагалися брати участь у збереженні окремих, найбільш цінних об'єктів минулих епох. Українські історики, починаючи від

М. Максимовича та М. Костомарова і завершуючи В. Антоновичем та М. Грушевським, мали жвавий інтерес до дослідження пам'яток минулого та верифікації даних щодо них. Їх публічні виступи, підтримування контактів із любителями та оборонцями вітчизняної старовини мали неабияке значення у майбутній інституалізації їх діяльності та розгортанні системних досліджень історико-культурного надбання України, сприяли усвідомленню значною частиною тогочасної громадськості його відмінностей від спадщини інших народів. Пошук, накопичення та розповсюдження наукових знань про пам'ятки минулого стали справою життя для численного кола фахівців, що в майбутньому почали досліджувати вітчизняну старовину в межах профільних інституцій.

Бібліографічні посилання

1. Біляшівський, М. Ф., 2017. *Українське народне мистецтво*. Харків: Видавець Савчук О. О.
2. Вебер, М., 1998. *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*. Київ: Основи.
3. Вечерський, В. В., 2002. *Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України*. Київ: НДІТІАМ.
4. Вечерський, В. В., 2007. *Українські дерев'яні церкви*. Київ: Наш час.
5. Вечерський, В. В., 2008. *Українські монастирі*. Київ: Наш час.
6. Гаврилюк, С. В., 2015. Вітчизняне пам'яткознавство та музеологія: традиції, досвід, перспективи. *Краєзнавство*. Київ, вип. 3–4, сс. 224–233.
7. Гаврилюк, С. В., 2003. *Становлення й розвиток історичного пам'яткознавства Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.)*. Дис. ... д-ра. іст. наук. Луцьк: Волинський державний університет ім. Лесі Українки.
8. Дідух, Л. В., 2008. Микола Біляшівський і розвиток місцевих музеїв в Україні. *Краєзнавство*. Київ, вип. 1–4, сс. 120–127.
9. Карамзина, Н. В., 2013. Материалы VI Археологического съезда в Одессе как источник о развитии исторического памятниковедения на Юге Украины. *Учен. зап. Таврич. нац. ун-та им. В. И. Вернадского*. Симферополь, вып. 1, сс. 28–36.
10. Ковпаненко, Н. Г., 2013. *Архітектурно-мистецька спадщина Наддніпрянської України у вітчизняних історичних дослідженнях (кінець XIX – поч. XX ст.)*. Київ.
11. Ковпаненко, Н. Г., 2008. Роль Археологічних з'їздів останньої третини XIX – початку XX століття у дослідженні архітектурно-мистецької спадщини України. *Укр. іст. журн*. Київ, вип. 6, сс. 99–110.
12. Красніцька, Н. В., 2011. Григорій Павлуцький – дослідник українського та світового народного мистецтва. *Етнічна історія народів Європи*. Київ, вип. 35, сс. 62–67.
13. Крылова, А. Л., 1884. О старине Донской области. *Тр. VI Археолог. съезда в Одессе*. Москва, т. 6, сс. 21–33.
14. Макаренко, Н. Е., 1908. *Памятники украинского искусства XVIII века*. Санкт-Петербург.

15. Массанов, А. В., 2014. Покликання і психологічні бар'єри в професійному самовизначенні особистості. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. Київ, вип. 2, сс. 167–173.
16. Нестуля, О. М., 1995. *Доля церковної старовини в Україні*. Київ, ч. 1.
17. Гріффен, Л. О. та Титова, О. М., ред., 2012. *Основи пам'яткознавства*. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК.
18. Павлуцький, Г. Г., 2017. *Дерев'яні та муровані храми України*. Харків: Видавець Савчук О. О.
19. Парамонов А. Ф. и Парийский А. А., 2012. *Истоки каменной храмовой архитектуры Слободской Украины*. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы.
20. Пучков, А. О., 2012. Мистецтвознавча особистість і доля її спадщини. *Мистецтвознавство України*. Київ, вип. 12, сс. 353–358.
21. Рерих, Н. К., 1993. *Берегите старину*. Москва: Международный Центр Рерихов.
22. Романовський, В. С., 2007. *Розвиток пам'яткознавства на Харківщині в ХІХ — на початку ХХ ст.* Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків: Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди.
23. Світленко, С. І., 2016. *Дмитро Яворницький та формування Катеринославської/Дніпропетровської школи українознавства*. В: Смолій, В., ред., 2016. *Історик і влада*. Колект. моногр. Київ: Ін-т історії України НАН України, сс. 397–414.
24. Скирда, В. В. та Скирда, І. М., 2015. ХІІ Археологічний з'їзд як форма наукової комунікації. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, вип. 19, сс. 432–436. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mdarpv_2015_19_43> (дата звернення: 03.12.2017).
25. Скирда, І. М., 2016. *ХІІ археологічний з'їзд: передумови, перебіг подій, історичне значення*. Дис. ... канд. іст. наук. Харків: Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна.
26. Сысоев, В. М., 1905. Остатки запорожской церковной старины в пределах Кубанской области. *Тр. XII Археолог. съезда в Харьков*. Москва, том 1, сс. 111–124.
27. Таранушенко, С. А., 1976. *Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України*. Київ: Будівельник.
28. Федорова, Л. Д., 2013. *З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870–1910-ті рр.* Київ: Інститут історії України НАН України.
29. Федорова, Л. Д., 2011. Теоретичні та правові питання збереження культурної спадщини в діяльності пам'яткоохоронних структур України (1910-ті рр.). *Укр. іст. журн.* К., 2011. Вип. 1. С. 91–106.
30. Харлан О. В. Неповторна пам'ятка архітектури запорозьких козаків. *Відлуння віків*. Київ, вип. 2 (10), сс. 26–33.
31. Шербаківський, В. М. та Шербаківський Д. М., 2015. *Українське мистецтво*. В 2-х т. з дод. Харків: Видавець Савчук О. О..

References

Bilyashivs'kyi, M. F., 2017. *Ukrayins'ke narodne mystetstvo* [Ukrainian folk art]. Kh.: Vydavets' Savchuk O. O. (in Ukrainian).

Veber, M., 1998. *Sotsiologhiya. Zahal'noistorychni analizy. Polityka* [Sociology. Historical analyses. Policy]. Kyiv: Osnovy (in Ukrainian).

Vechers'kyy, V. V., 2002. *Vtracheni ob'yekty arkhitekturnoyi spadshchyny Ukrainy* [Lost objects of architectural heritage of Ukraine]. Kyiv: NDITIAM (in Ukrainian).

Vechers'kyy, V. V., 2007. *Ukrayins'ki derev'yani tserkvy* [Ukrainian wooden churches]. Kyiv: Nash chas (in Ukrainian).

Vechers'kyy, V. V., 2008. *Ukrayins'ki monastyri* [Ukrainian monasteries]. Kyiv: Nash chas (in Ukrainian).

Havrylyuk, S. V., 2015. Vitchyznyane pam'yatkoznavstvo ta muzeologhiya: tradytsiyi, dosvid, perspektyvy [Domestic historical monument studies and museology: traditions, experience, perspectives]. *Krayeznavstvo* [Local studies]. Kyiv, issues 3-4, pp. 224-233 (in Ukrainian).

Havrylyuk, S. V., 2003. *Stanovlennya y rozvytok istorychnoho pam'yatkoznavstva Volyni, Kholmshchyny i Pidlyashshya (XIX – pochatok XX st.)* [Formation and development of historical memorandum lore of Volyn, Holmshchyna and Pidlyashia (19 – beginning of 20 century)]. D. Sc. Thesis in History. Lutsk: Lesya Ukrainka Volhynian State University (in Ukrainian).

Didukh, L. V., 2008. Mykola Bilyashivs'kyy i rozvytok mistsevykh muzeyiv v Ukraini [Mykola Biliashivsky and development of local museums in Ukraine] // *Krayeznavstvo* [Local studies]. Kyiv, issues 1-4, pp. 120-127 (in Ukrainian).

Karamzina, N. V., 2013. Materialy VI Arkheologicheskogo sieezda v Odesse kak istochnik o razvitii istoricheskogo pamiatnikovedeniia na luge Ukrainy [Materials of the VI Archaeological Congress in Odessa as a source of the development of the studies of historical monuments in the South Ukraine]. *Uchenye zapiski Tavricheskogo natsionalnogo universiteta im. V. I. Vernadskogo* [Scientific notes of the Tavrida National V. I. Vernadsky University]. Simferopol, issue 1, pp. 28-36 (in Russian).

Kovpanenko, N. H., 2013. *Arkhitekturno-mystets'ka spadshchyna Naddnipyrians'koyi Ukrainy u vitchyznyanykh istorychnykh doslidzhennyakh (kinets' XIX – pochatok XX st.)* [Architectural and artistic heritage of the Naddnipyrianska Ukraine in the domestic historical researches (the end of XIX – early part of XX century)]. Kyiv. (in Ukrainian).

Kovpanenko, N. H., 2008. Rol' Arkheolohichnykh z'yizdiv ostann'oyi tretyny XIX – pochatku XX stolittya u doslidzhenni arkhitekturno-mystets'koyi spadshchyny Ukrainy [The role of the Archaeological Congresses of the last third part of XIX – early part of XX century in the study of architectural and artistic heritage of Ukraine]. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. Kyiv, issue 6, pp. 99-110 (in Ukrainian).

Krasnits'ka, N. V., 2011. Hryhoriy Pavluts'kyy – doslidnyk ukrayins'koho ta svitovoho narodnogo mystetstva [Hryhoriy Pavluts'kyy – researcher of Ukrainian and world folk art]. *Etnichna istoriya narodiv Yevropy* [Ethnic history of peoples of Europe]. Kyiv, issue 35, pp. 62-67 (in Ukrainian).

Krylova, A. L., 1884. O starine Donskoi oblasti [About heritage of Don oblast]. *Trudy VI Arkheologicheskogo sieezda v Odesse* [Notes of the VI Archaeological Congress in Odessa]. Moscow, vol. 6, pp. 21-33 (in Russian).

Makarenko, N. E., 1908. *Pamiatniki ukrainskogo iskusstva XVIII veka* [Monuments of the Ukrainian art of the 18th century]. St. Petersburg (in Russian).

Massanov, A. V., 2014. Poklykannya i psykholohichni bar'yery v profesiynomu samovyznachenni osobystosti [Vocation and psychological barriers in professional self-identity]. *Aktual'ni problemy sotsiologhiyi, psykholohiyi, pedahohiky* [Actual

problems of sociology, psychology and pedagogy]. Kyiv, issue 2, pp. 167–173 (in Ukrainian).

Nestulya, O. M., 1995. *Dolya tserkovnoyi starovyny v Ukrayini*. [The destiny of church heritage in Ukraine]. Kyiv, part 1 (in Ukrainian).

Hriffena, L. O. and Tytovoyi, O. M., 2012. *Osnovy pam'yatkoznavstva [Fundamentals of the historical monuments studies]*. Kyiv: Tsentrl pam'yatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK (in Ukrainian).

Pavluts'kyi, H. H., 2017. *Derev'anyi ta murovani khramy Ukrainy [Wooden and stone temples of Ukraine]*. Kharkiv: Vydavets' Savchuk O. O. (in Ukrainian).

Paramonov, A. F. and Pariiskii, A. A., 2012. *Istoki kamennoi khramovoi arkhitektury Slobodskoi Ukrainy [The origins of the stone temple architecture of Sloboda Ukraine]*. Kharkov: Kharkov private museum of city manor (in Russian).

Puchkov A. O., 2012. Mystetstvoznavcha osobystist' i dolya yiyi spadshchyny [The art studying personality and the destiny of his heritage]. *Mystetstvoznavstvo Ukrainy [Art Studies of Ukraine]*. Kyiv, issue 12, pp. 353–358 (in Ukrainian).

Rerikh N. K., 1993. *Beregite starinu [Protect heritage]*. Moscow: International Center of the Rerikhs, 1993 (in Russian).

Romanovs'kyi V. S., 2007. *Rozvytok pam'yatkoznavstva na Kharkivshchyni v XIX – na pochatku XX st. [The development of historical monument studies in the Kharkiv region in the end of XIX – early part of XX century]*. Abstract of PhD dissertation in history. Kharkiv: H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (in Ukrainian).

Svitlenko, S. I., 2016. Dmytro Yavornyts'kyi ta formuvannya Katerynoslavskoyi/Dnipropetrovskoyi shkoly ukraїnoznavstva [Dmitry Yavornytsky and the formation of Ekaterinoslav / Dnepropetrovsk school of Ukrainian studies]. In: Smolii, V., ed., 20016. *Istoryk i vlada [Historian and power]*. Collective monograph. Kyiv: NASU Institute of history of Ukraine, pp. 397–414 (in Ukrainian).

Skyrda, V. V. and Skirda I. M., 2017. XII Arkheolohichnyy z'yizd yak forma naukovoї komunikatsiyi [XII Archaeological Congress as a form of scientific communication]. *Materialy i doslidzhennya z arkheolohiyi Prykarpattya i Volyni [Materials and research on archeology of the Precarpathians and Volhynia]*. Lviv, issue 19, pp. 432–436. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mdapv_2015_19_43> (Accessed 03.12.2017) (in Ukrainian).

Skyrda, I. M., 2016. *XII arkheolohichnyy z'yizd: peredumovy, perebih podiy, istorychne znachennya [XII Archaeological Congress: preconditions, course of events, historical significance]*. PhD Thesis in history. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University (in Ukrainian).

Sysoev, V. M., 1905. *Ostatki zaporozhskoi tserkovnoi stariny v predelakh Kubanskoї oblasti [Remains of the Zaporozhian church heritage in the borders of Kuban oblast]*. *Trudy XII Arkheologicheskogo sieezda v Kharkove [Notes of the XII Archaeological Congress in Kharkiv]*. Moscow, vol. 1, pp. 111–124 (in Russian).

Taranushenko, S. A., 1976. *Monumental'na derev'yana arkhitektura Livoberezhnoyi Ukrainy [Monumental wooden architecture of the Left-bank Ukraine]*. K.: Budivel'nyk (in Ukrainian).

Fedorova, L. D., 2013. *Z istoriyi pam'yatkookhoronnoyi ta muzeynoyi spravy u Naddniprians'kiy Ukraini. 1870–1910-i rr. [From the history of the monumental-protection and museum work in the Naddniprianska Ukraine. 1870–1910s]*. Kyiv: NASU Institute of history of Ukraine (in Ukrainian).

Fedorova, L. D., 2011. *Teoretychni ta pravovi pytannya zberezhenntya kul'-turnoyi spadshchyny v diyal'nosti pam'yatkookhoronnykh struktur Ukrainy (1910-ti rr.) [Theoretical and law issues of activities of the monumental-protection structures 180*

of Ukraine (1910s)]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. Kyiv, issue 1, pp. 91–106 (in Ukrainian).

Kharlan, O. V., 2008. *Nepovtorna pam"yatka arkhitektury zaporoz'kykh kozakiv* [A unique monument of architecture of the Zaporozhian Cossacks]. *Vidlunnya vikiv* [The echo of ages]. Kyiv, issue 2(10), pp. 26–33 (in Ukrainian).

Shcherbakivs'kyi, V. M. and Shcherbakivs'kyi, D. M., 2015. *Ukrayins'ke mystetstvo* [Ukrainian art]. In 2 vols. Kharkiv: Vydavets' Savchuk O. O. (in Ukrainian).

**Вища і середня сільськогосподарська школа України
за часів пізнього сталінізму: реалії існування та функціонування**

Олександр Нікілев

ORCID: 0000-0002-9918-3999

Researcher ID Q-5974-2017

O_Nikilev@i.ua

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, Дніпро, 49010, Україна*

Анотація. Висвітлено стан та діяльність вищих та середніх навчальних закладів України аграрного профілю по забезпеченню потреб сільськогосподарської галузі в умовах її повоєнної відбудови. На основі оригінальних джерел, більшість з яких вперше введено до обігу, проаналізовано роль і місце цих навчальних закладів у системі поглядів керівництва держави, систему підпорядкованості та стан їх матеріально-технічної і навчальної бази, підходи держави до її відновлення. Показано повсякденні умови життя студентів, діяльність керівництва ЗВО по забезпеченню належного функціонування закладів. Зазначено, що держава визначала підвищенні плани набору контингенту, не враховуючи матеріальні можливості вишів республіки. Не враховувалися її потреби у працівниках конкретних профілів. Підкреслено, що слідування керівництва держави у фарватері довоєнних стереотипів щодо формування сільськогосподарської галузі спеціалістами визначило і орієнтацію на стару систему підготовки за вузькими спеціальностями з численними спеціалізаціями в середині них, що добре задовольняло потреби різного роду науково-дослідних організацій та установ, але негативно позначалося на забезпеченні сільського господарства. Виявлено, що географія розміщення сільськогосподарських вузів не враховувала територіальних змін, які відбулися в республіці в результаті війни, що визначало серйозні диспропорції у забезпеченості спеціалістами її різних регіонів. Центральні органи розподіляли значну частину випускників вузів України за її межі. Встановлено, що в Україні заочна підготовка у вищій сільськогосподарській школі була у зародковому стані, а у середній — взагалі була відсутня. Здійснені урядом заходи по її відродженню мало позначилися на ефективності заочної сільськогосподарської освіти, оскільки торкалися лише кількісного боку справи. Незважаючи на зрушення, що відбувалися в діяльності вищої і середньої сільськогосподарської школи в післявоєнний період, вона не була зорієнтована ні якісно, ні кількісно на задоволення зрослих потреб колгоспного виробництва, обслуговуючих його сфер.

Ключові слова: повоєнна відбудова; сільськогосподарська освіта; повсякдення.

Надійшла до редколегії 27.09.2018

Прорецензована 25.10.2018

Рекомендована до друку 13.11.2018

Higher and Secondary Agricultural School of Ukraine during the late Stalinism: the Realities of Existence and Functioning

Oleksandr Nikilev

ORCID: 0000-0002-9918-3999

Researcher ID Q-5974-2017

O_Nikilev@i.ua

*Oles Honchar Dnipro National University,
72 Gagarin avenue, Dnipro, 49010, Ukraine*

Abstract. The state and activity of higher are illuminated those middle educational establishments of Ukraine of agrarian profile on providing of necessities of agricultural industry in the conditions of her post-war renewal at the last years of guidance by the state of Joseph Stalin. It is educed that a limit circle of researches is from this range of problems. The practically unlit is remained by functioning of higher and middle agricultural establishments in those not simple terms. On the basis of original sources, majority from that first entered to turnover, a role and place of these educational establishments are analyses in the system of looks of guidance of the state, system of subordination and state them material and technical and educational base, approaches of the state in relation to her renewal. The everyday terms of life of students and teaching staff are shown, activity of guidance of educational establishment on providing of their proper functioning in those terms. Marked, that without regard to slow renewal of material base, the state determined increase plans of set of contingent, not taking into account the requirement of republic in the workers of certain profiles. Especially minimum was preparation of specialists of economic professions. It is underlined, that following of guidance of the state in the waterway of pre-war stereotypes in relation to forming of agricultural industry defined specialists and orientation on the old system of preparation after narrow specialties with numerous specializations in a middle them, that satisfied the necessities of different sort of research organizations and establishments well, but negatively affected providing of agriculture. It is educed that geography of placing of agricultural institutions of higher learning did not take into account the territorial changes of republic, that took place as a result wars, that determined serious disproportions in the provision of specialists of her different regions. Central organs distributed considerable part of graduating students of institutions of higher learning of Ukraine for her limits. It is set that in Ukraine in absentia preparation at higher agricultural school was in the embryonic state, and in middle – it did not exist in general. Realizable a government events on her revival small affected efficiency of in absentia agricultural education, as touched only quantitative side of business and did not touch organizational, financial questions, material base, socio-economic problems related to the studies of students. Marked, that without regard to changes that took place at active higher and middle agricultural school in a post-war period, she was orientated neither qualitatively, nor in number on satisfaction of growing necessities of industry on the increase of intellectualization of processes of guidance by an of a collective farm production, attendant him spheres.

Keywords: Post-war Renewal; Agricultural Education; Daily Occurrence.

Received 27.09.2018

Revised 25.10.2018

Accepted 13.11.2018

Постановка проблеми, аналіз наукових досліджень. Проблеми повоєнної відбудови аграрної сфери України мають значну історіографію. Проте основним предметом уваги науковців виступає відродження виробничої сфери села, відновлення його матеріально-технічної бази [2; 3; 20], зміни у свідомості працівників села у цей період [1]. Розглядалися питання забезпечення зрослої матеріально-технічної бази колгоспного виробництва фахівцями різної кваліфікації [9; 19]. Знайшли своє висвітлення кількісні аспекти забезпечення колгоспно-радгоспного виробництва спеціалістами вищими і середніми навчальними закладами [8; 15]. Однак поза увагою науковців залишилися питання функціонування навчальних закладів в умовах відбудови, яка припала на період останніх років керівництва Радянським Союзом Й. Сталіна, який отримав назву «пізній сталінізм». Тож практично недослідженими виявився процес відновлення системи сільськогосподарських навчальних закладів, стан їх матеріально-технічної бази, організації діяльності, соціальні питання викладацьких колективів і студентських контингентів, кількісні, а в першу чергу якісні показники роботи навчальних закладів у зазначений період.

Мета дослідження – проаналізувати діяльність вищої і середньої сільськогосподарської школи України у складних умовах повоєнної відбудови.

Виклад основного матеріалу. Ситуація, яка склалася в аграрному секторі економіки України в повоєнний період, потребувала напруження сил та використання усіх можливостей для відбудови галузі, в тому числі і такої, як інтелектуалізація виробничих процесів у колгоспах та в обслуговуючих його сферах. Для цього була потрібна активізація роботи вищої і середньої сільськогосподарської школи. На заваді процесу постав традиціоналізм поглядів державно-політичного керівництва країни. Адже на чолі її залишалися стояти люди, що прийшли до влади в 30-ті рр. ХХ ст. Тому методи керівництва, підходи до вирішення багатьох питань залишалися традиційними.

Саме відсутність широти мислення в даному питанні в осіб, які стояли біля керма держави, сприяло тому, що сільське господарство і одна з його важливих складових – система підготовки для нього кадрів, опинилися в різних відомствах. У 1946 р. всі сільськогосподарські вузи були виведені з підпорядкування Міністерства сільського господарства СРСР і передані Міністерству вищої освіти Союзу. Проте цей захід, здійснений з метою оптимізації управління вищою освітою, не виправдав сподівань. По-перше, з передачею в інше відомство інститутів була втрачена можливість оперативного керування ними відповідно до власних потреб галузі. По-друге, з переходом до іншого міністерства матеріальний стан вузів не став кращим порівняно з їх перебуванням у «рідному». Адже обидва відомства фінансувалися за залишковим принципом.

Для навчальних закладів республіки проблема фінансування була надзвичайно актуальною. За роки війни їхня матеріальна база зазнала значних втрат і потребувала якнайскорішої відбудови. Так 70 % навчальних корпусів і гуртожитків сільськогосподарських інститутів було зруйновано [4, с. 11]. Повністю було знищено навчальні корпуси 47 технікумів та 33 гуртожитки [13, арк. 348].

Але й той мінімум споруд, що вціліли, навчальні заклади не мали можливості повністю задіяти. Значна частина з них були підпорядковані організаціям та установам інших відомств (військових, господарських), а також належали окремим громадянам (переданих їм на основі рішень місцевих органів влади в період реевакуації). Роками інститути і технікуми не могли домогтися повернення своєї власності. У 1947 р. 30 % навчальних площ середніх сільськогосподарських навчальних закладів було зайнято різними організаціями. А ЗВО навіть у 1950 р. з цих причин не могли використовувати 63,8 тис. кв. м навчальних та 15,9 тис. кв. м жилих площ [6, арк. 7]. Відбудова ж зруйнованого через брак коштів йшла повільно.

Такий стан матеріальної бази визначав і відповідні можливості вищої і середньої і сільськогосподарської школи по якісному здійсненню своїх основних функцій. Через слабку навчальну і навчально-виробничу базу учні й студенти не отримували необхідного рівня теоретичних знань та практичних навичок для оволодіння майбутньою професією. Обмеженість навчальних площ змушувала проводити заняття у дві й три зміни. Класні кімнати та аудиторії здебільшого були обладнані саморобними меблями. Відчутним був значний дефіцит навчальних приладів, літератури як за кількістю, так і за номенклатурою. Від 1945 до 1950 р. система середнього навчання за 110 предметами мусила забезпечувати потреби невідповідного рівня навчальної літератури [12, арк. 16]. В інститутах ситуація була аналогічною.

Більшості технікумів та інститутів бракувало навчальних майстерень. Ті ж, що існували, були обладнані застарілим або саморобним обладнанням. Предметом особливого занепокоєння були навчальні господарства. Переважна більшість з них мали низьку забезпеченість земельними угіддями, що заважало організовувати повноцінну практику учнів та студентів. У своєму розпорядженні мали вкрай обмежений набір техніки. На всі навчальні заклади республіки припадало лише 216 автомашин, 141 трактор, 22 комбайни, 60 молотарок [11, арк. 342]. З роками такий стан речей залишався незмінним, незважаючи на постійні клопотання обох міністерств перед керівництвом країни.

Свідченням традиційної недооцінки ролі сільськогосподарських ЗВО і технікумів у вирішенні виробничих завдань аграрного сектора було те місце, яке їм відводилося у системі навчальних закладів. У градації ЗВО і технікумів вони займали останню – IV категорію, з впливовими звідси різного плану наслідками. В першу чергу це

стосувалося розмірів і пріоритетності фінансування. Асигнування на відбудову їм виділялися в порівнянні з іншими навчальними закладами в менших розмірах і не в першу чергу.

Така система поширювалася на всі види матеріального забезпечення, чим значно ускладнювала умови роботи ЗВО і технікумів. Наприклад, серйозною проблемою, особливо в перші повоєнні роки, коли не було централізованого парового опалення і навчальні заклади мусили в осінньо-зимовий період обігріватися «самостійно», було паливо. Чимало навчальних закладів, через відсутність або обмеженість можливостей, не могли отримати виділене в повному обсязі паливо. Наприклад, на перше півріччя 1947–1948 н. р. при потребі в 168 тис. т вугілля для технікумів було виділено наряд на 11,8 %, але через відсутність можливості вивезення його з шахт Донбасу фактично було отримано лише 900 т [12, арк. 317].

Недостатність виділення коштів, фондованих матеріалів, несвоєчасне фінансування затягували вирішення багатьох нагальних проблем викладацького персоналу, учнів і студентів у навчальній, виробничій, соціальній сферах. Так, затримка з відбудовою житлових приміщень призводила до того, що ЗВО і технікуми несли додаткові витрати на оплату за проживання на приватних квартирах. Намагаючись якимось чином зменшити фінансовий тиск на свої бюджети, навчальні заклади йшли на значні ущільнення при поселенні на власних площах, що супроводжувалося значними порушеннями усіх санітарних норм.

Проблема, незважаючи на всі зусилля дирекції навчальних закладів вирішити її, протягом років залишалася гострою. Так, у 1950 р. лише 42 % студентів та 60 % учнів технікумів мешкали в гуртожитках [11, арк. 6; 7, арк. 12].

Серйозним проявом недооцінки державою ролі інститутів і технікумів сільськогосподарського профілю була не лише недостатня увага до невідкладної відбудови матеріальної, навчальної, виробничої бази, а й невисока оцінка їхнього внеску в повноцінне функціонування аграрного сектора економіки країни. В результаті встановлення в них низьких посадових окладів заробітна плата їхніх працівників була значно нижчою порівняно із заробітною платою працівників навчальних закладів інших профілів. Наприклад, ставка заступника директора по адміністративно-господарській частині, залежно від стажу роботи, становила від 690 до 980 крб., у той час як його колеги в технічних ЗВО та університетах отримували від 1 200 до 1 500 крб. [7, арк. 9]

Фінансова дискримінація торкалася і студентів. Розмір їх стипендій був нижчим серед студентів усіх вищих навчальних закладів. Якщо в гірничих та металургійних інститутах вона складала 443 крб.,

у політехнічних та машинобудівних — 404–408, у будівельних, технологічних та університетах — 320–340, то в сільськогосподарських — лише 256 крб. [7, арк. 331]. Ситуація в технікумах була аналогічною.

Недостатність уваги з боку керівництва країни протягом років до сільськогосподарських навчальних закладів як до вагомого чинника підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, сприяла тому, що роками повільно здійснювалася відбудова їх навчальних корпусів, лабораторій, майстерень, гуртожитків. Незадовільно відбувалося забезпечення необхідним науковим обладнанням, меблями тощо. Затягувалося вирішення соціально-побутових проблем, що позначалося на викладацьких колективах. Якісний склад їх порівняно з довоєнним періодом знизився і протягом розглядуваного періоду мав тенденцію до подальшого погіршення, особливо у вищах. Через постійне невиділення коштів на будівництво житла — не було можливості цей процес зупинити.

У той же час на тлі незадовільного ставлення держави до проблем швидкого відродження довоєнного матеріально-технічного, наукового, навчального потенціалу вищої і середньої сільськогосподарської школи, до них ставилися вимоги по розширенню підготовки спеціалістів, оскільки гостро стояла проблема заповнення вакансій у виробничій сфері галузі, викликана демографічними втратами першої половини 40-х рр. На існуючій матеріальній основі навчальні заклади мусили збільшувати учнівські і студентські контингенти. Але саме матеріально-технічні можливості стримували таке нарощування і в кількісному, і в якісному плані, не давали змоги задовольнити зрослі потреби аграрного виробництва у фахівцях. В 1947 р. в технікумах контингент учнів становив 16,1 % довоєнного рівня, а у 1951 р. зріс порівняно з цим роком лише на 6,4 % [11, арк. 18; 12, арк. 10]. Відповідно до темпів підготовки було забезпечення галузі фахівцями. Так, якщо в 1947 р випуск усіх середніх спеціальних закладів республіки становив 7 290 молодих спеціалістів, то через 6 років, тобто в 1953 р. — лише на 500 більше [12, арк. 59].

Ситуація у вищій школі була не менш складною. Вона визначалася в першу чергу підпорядкованістю сільськогосподарських ЗВО непрофільному міністерству, яке, до того ж, знаходилося поза межами України і для якого приділення уваги питанням підготовки спеціалістів не були основними. Такий стан сприяв різновекторності інтересів центру та регіонів, ігноруванню проблем останніх. Така система управління кадровим забезпеченням виявила свою неповороткість і негнучкість. Так, хоч і відбувалося розширення підготовки спеціалістів, але цей процес відбувався повільно, без урахування постійно зростаючих потреб матеріально-технічної бази колгоспного виробництва республіки. Протягом першої повоєнної п'ятирічки повільно зростав прийом в інститути, що, відповідно, визначало і незначний, порівняно з потребами, випуск дипломованих спеціалістів. Лише в 1950 р.

вперше було зроблено набір, який можна вважати відповідним до потреб. Було прийнято на 100 % більше, ніж в 1940 р., але випуск у тому році лише на 40 % перевищував довоєнний, що аж ніяк при зрослих потребах не могло бути задовільним [6, арк. 3].

Ще менше враховувалися потреби аграрного виробництва республіки у працівниках конкретних фахових профілів, чим визначалися серйозні перегини у професійно-виробничій структурі галузі. Так, починаючи з 1947 р., пріоритет у підготовці спеціалістів було надано агрономам, що дозволило збільшити на 1950 р. забезпеченість ними сільського господарства України порівняно з 1940 р. на 75%. Хоча й цього було недостатньо. Так, на грудень 1951 р. дефіцит працівників цієї професії в управлінських ланках лише по незаміщених посадах становив 7 859 осіб. З урахуванням же 2 700 практиків, що працювали на посадах спеціалістів, потреба становила 34,2 % [16, арк. 7, 50]. Підготовці фахівців інших спеціальностей, незважаючи на постійно зростаючі в них потреби, приділялося значно менше уваги. В результаті таких підходів мала місце значна кількісна невідповідність між потребами у працівниках певних профілів і ступенем забезпеченості ними. Наприклад, кількість інженерів-механіків у системі Міністерства сільсько господарства республіки збільшилася в порівнянні з довоєнним часом лише на 33%, при більш як дворазовому зростанні техніки в МТС [7, арк. 2]. Аналогічна ситуація мала місце і в забезпеченні фахівцями таких основних сільськогосподарських професій, як зоотехнія і ветеринарія. Особливо мінімальною була підготовка спеціалістів економічних професій. В республіці діяв лише один економічний факультет, відкритий в Харківському СГІ в 1940 р., із щорічним прийомом на I курс по 40–45 осіб [10, арк. 78; 16, арк. 8].

Слідування у фарватері довоєнних стереотипів щодо забезпечення сільськогосподарської галузі спеціалістами визначило і орієнтацію на стару систему підготовки за вузькими спеціальностями з численними спеціалізаціями, що добре задовольняло потреби різного роду науково-дослідних організацій та установ, але було недостатнім для сільського господарства, тим більше в умовах проголошеного курсу на наближення спеціалістів до виробництва. Наприклад, з 4 587 агрономів, що закінчили сільгоспінститути в 1951 р., отримали дипломи за такими спеціалізаціями агрономії, як агрохімія і ґрунтознавство 2 184, а в 1952 – 2 153 особи [7, арк. 3]. Тобто, незважаючи на, здавалося б, вагоме поповнення контингенту працівників у різничій сфері сільськогосподарського виробництва, лише половину з них можна було ефективно використати за фахом з повноцінним виконанням обов'язків агронома.

До зазначених проблем додавалося ще й неврахування керівництвом ряду інших чинників, які суттєво впливали на діяльність вищої і середньої сільськогосподарської школи повоєнного періоду. Однією з таких проблем є географія розміщення сільськогосподарських вузів.

Вона складалася протягом 20–30-х рр. XX ст. відповідно до тогочасних потреб галузі як республіки, так і країни в цілому. У повоєнний період відродження її відбувалося в тому самому «форматі», але без урахування демографічних та територіальних змін, що сталися в першій половині 1940-х рр., і підвищених вимог до сільського господарства щодо швидкого забезпечення продовольчих потреб країни. З дев'яти областей, що були утворені на територіях, які відійшли до Радянського Союзу і увійшли до складу України, лише в одній – Львівській – було створено 2 ЗВО сільськогосподарського профілю. З 14 ЗВО, розташованих у східній частині республіки, 7 функціонувало в Київській та Харківській областях. Фактично у трьох областях сконцентрувалася більшість вищих сільськогосподарських закладів України. В умовах післявоєнних років, що характеризувалися не досить розвинутою інфраструктурою і, звідси, – певною обмеженістю можливостей оперативного сполучення навіть у межах області, така схема розташування сільгоспінститутів разом з пов'язаними з нею фінансовими, економічними, соціально-побутовими проблемами, являла собою стримуючий елемент у виборі як професії, так і навчального закладу для багатьох бажаючих. Тому система сільгоспосвіти в цьому плані потребувала коригування.

Адже в числі абітурієнтів, а потім і студентів сільгоспінститутів більшість становили вихідці з найближчих до ЗВО територій. Після закінчення навчального закладу значна частина їх, незважаючи на існуючу систему централізованого розподілу випускників, намагалася залишатись за місцем свого проживання до вступу в інститут. Сталість такого процесу являла собою серйозну проблему як для структур, що розподіляли молодих спеціалістів, так і для структур, що їх потребували. Особливо відчутною вона була у віддалених від ЗВО регіонах.

При таких підходах, на тлі домінування загальнодержавних інтересів, як їх розуміли керівники центральних відомств союзного рівня, вирішення проблем кадрового забезпечення сільського господарства України, віддалялося. Оскільки з точки зору союзного керівництва, Україна, порівняно зі східними, південними і північними регіонами Радянського Союзу, слабо урбанізованими, з недостатньо розвинутою інфраструктурою та мережею вузів, виглядала благополучною. З огляду на такий стан речей, центральні органи і розподіляли значну частину випускників ЗВО України за її межі. Внаслідок такої політики за період від 1946 до 1953 р. за межі України з 5 871 підготовлених її вузами молодих фахівців сільського господарства було направлено 50,4 % [18, арк. 35].

Показовою в цьому плані була ситуація з агрономами-бавовнярами. В південних областях України в післявоєнні роки за розпорядженням державно-політичного керівництва СРСР колгоспи почали вирощувати бавовну. З року в рік збільшувалися її посівні площі, виконувалися завдання з нарощування врожайності культури. У зв'язку

з цим у Херсонському, Дніпропетровському та Одеському сільськогосподарських інститутах почали готувати агрономів, що мали спеціалізуватися на вирощуванні цієї культури. Але після закінчення вузів вони не лише не працювали за спеціальністю, а їх взагалі розподіляли за межі республіки, в основному в північні райони Російської Федерації та Казахстану, де їх використовували не за фахом. Результатом таких дій центральних органів була гостра потреба бавовнярських господарств України в агрономах даного профілю.

Певним виходом із ситуації, що склалася з кадровим забезпеченням сільського господарства, могла бути підготовка спеціалістів заочним шляхом. У повоєнний період система заочної підготовки фахівців продовжувала функціонувати у довоєнному режимі. Тоді, за нашими підрахунками, нею з 1935 (року першого випуску) до 1941 р. було підготовлено всього 1 249 фахівців сільського господарства [14, арк. 15]. В повоєнний період ситуація не змінилася. У 1947–1948 н. р. заочники в сільськогосподарських ЗВО становили 17 % студентського контингенту, у той час як у технічних вищих навчальних закладах ця категорія дорівнювала 50 %, а в гуманітарних – 60,3 % [10, арк. 39].

Однією з причин такого стану було те, що підготовка заочним шляхом спеціалістів здійснювалася в обмеженій кількості ЗВО і розширення їх відбувалося вкрай повільно. Наприклад, в Україні в 1947–1948 н. р. було лише 6 заочних відділень з контингентом студентів у 758 осіб. Випуск того року зробили тільки 4 ЗВО числом всього 61 особа [7, арк. 39; 16, арк. 151]. Підготовки ж заочним шляхом спеціалістів сільського господарства середньої кваліфікації в країні взагалі не існувало.

Міністерство вищої освіти, користуючись підвищеною увагою до проблем сільського господарства, в лютому 1949 р. виступило з ініціативою про вдосконалення вищої заочної сільськогосподарської освіти, представивши комплексну програму її вдосконалення, яка включала в себе не лише питання матеріально-технічної бази ЗВО, навчально-методичної роботи, розширення мережі заочних відділень та збільшення їх контингентів, а й соціального (вирішення питань оплати праці викладачів, покращення умов навчання для студентів цих відділень).

Але здійснені урядом заходи мало позначилися на роботі заочної сільськогосподарської освіти, оскільки торкалися лише кількісного боку справи й не зачіпали організаційних питань, пов'язаних з роботою заочних відділень, їх матеріальної бази, фінансування, статусу даної структури в системі сільськогосподарських ЗВО, усієї методичної роботи, а також соціально-економічних проблем, пов'язаних з навчанням студентів. Цим була визначена, в кінцевому результаті, половинчастість вирішення проблеми. Протягом років так і не вдалося вийти на встановлювані норми прийому – в 1950–1951 н. р. – 86,6 %, а в

1952–1953 – 85,2 % [12, арк. 16]. Щороку чимало студентів відраховували через неуспішність. Особливо на молодших курсах. Через що лише одиниці з прийнятих на перший курс закінчували навчальний заклад. Не допомагала навіть широко застосовувана в сільськогосподарських вузах практика залишення на повторний курс, оскільки переважна більшість студентів полишала навчання на першому-другому роках навчання. У 1950–1951 н. р. з 2 768 заочників, що навчалися у ЗВО республіки, на IV–VI курси припадало лише 9 % студентів. Причому на VI – навчалася лише 0,9 % усього складу заочників [16, арк. 153]. Від 1950 р. було розширено мережу заочних відділень і збільшено прийом до них. Як показала практика, таке збільшення не могло задовольнити потреби галузі. Адже в середньому на відділення припадало 260 осіб. А в групі вузів ці показники були значно нижчими. Наприклад, у Білоцерківському сільськогосподарському інституті навчалася 85 осіб, у Житомирському – 131, у Харківському інституті механізації сільського господарства – 100 [17, арк. 152]. Така мала чисельність визначалася планами набору, що встановлювало для кожного ЗВО і по кожній спеціальності Міністерство вищої освіти СРСР за вказівкою Держплану та Ради Міністрів Союзу, які і визначали доцільність розширення підготовки спеціалістів за певним фахом сільського господарства республіки.

Висновки. Таким чином, незважаючи на зрушення, що відбувалися в діяльній вищій і середній сільськогосподарській школи в повоєнний період, вона не була зорієнтована ні якісно, ні кількісно на задоволення зрослих потреб галузі з підвищення інтелектуалізації процесів керівництва колгоспним виробництвом, обслуговуючих його сфер. Через панування застарілих стереотипів у партійно-державного керівництва країни на її призначення в системі сільського господарства, її не розглядали як чинник, що сприяв підвищенню продуктивності галузі. Матеріально-технічне забезпечення її не було пріоритетним. Через слабку навчальну і навчально-виробничу базу учні і студенти не отримували необхідного рівня теоретичних знань та практичних навичок для опанування майбутньої професії. Фахівців, яких вона готувала, розглядали як функціонерів у здійсненні директив вищестоячого начальства, і їх, як і раніше (в довоєнний час), готували ЗВО і технікуми для роботи в контролюючих і плануючих структурах.

Бібліографічні посилання

1. Абросенко, К. О., 1949. *О социалистическом перевоспитании крестьянства*. Москва: Госполитиздат.
2. Волков, И. М., 1970. Колхозное крестьянство в первые послевоенные годы (1946–1950). *Вопросы истории*. Москва, № 6, сс. 3–19.
3. Вылцан, М. А., 1976. *Восстановление и развитие материально-технической базы колхозного строя (1945–1958)*. Москва: Мысль.

4. ЦСУ СССР, 1961. *Высшее образование в СССР*. Стат. сб. Москва: Госстатиздат.
5. Ф. 9396. Оп. 1. Спр. 310. Москва: Государственный архив Российской Федерации (дал. – ГА РФ)
6. Ф. 9396. Оп. 1. Спр. 332. Москва: ГА РФ, арк. 7.
7. Ф. 9396. Оп. 5. Спр. 1028. Москва: ГА РФ, арк. 12.
8. Петренко, В. С., 1969. О подготовке сельскохозяйственных кадров на Украине (1946–1965 гг.). *История СССР*. Москва, № 4, сс. 80–89.
9. Пронин, О., 1948. Государственные школы руководящих кадров колхозов. *Колхозное стр-во*, № 1, сс. 24–30.
10. Ф. 7486. Оп. 1. Спр. 5719. Москва: Российский Государственный архив экономики (далее – РГАЭ).
11. Ф. 7486. Оп. 17. Спр. 2022. Москва: РГАЭ.
12. Ф. 7486. Оп. 18. Спр. 3164. Москва: РГАЭ.
13. Ф. 17. Оп. 132. Спр. 2022. Москва: Российский Государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ).
14. Ф. 17. Оп. 138. Спр. 110. Москва: РГАСПИ.
15. Тюрина, А. П., 1973. *Формирование кадров специалистов и организаторов колхозного производства. 1946–1958*. Москва: Наука.
16. Ф. 27. Оп. 19. Спр. 4245. Київ: Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України.
17. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 2834. Київ: Центральний Державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України).
18. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 3322. Київ: ЦДАГО України.
19. Чистяков, В. Б., 1975. Подготовка кадров руководителей колхозного производства в 1946–1950 гг. *Проблемы истории современной советской деревни. 1946–1973*. Москва: Наука, сс. 371–379.
20. Юрчук, В. І., 1965. *Боротьба Компартії України за відбудову і розвиток народного господарства (1945–1952 рр.)*. Київ: Політвидав України.

References

- Abrosenko, K. O., 1949. *O sotsialisticheskoy perevospitanii krest'yanstva* [On the socialist re-education of the peasantry]. Moscow: Hespolytyzdat.
- Volkov, I. M., 1970. *Kolkhoznoye krest'yanstvo v pervye poslevoennye gody (1946–1950)* [Collective farm peasantry in the first post-war years (1946–1950)]. *Voprosy istorii* [Questions of history]. Moscow, no. 6, pp. 3–19.
- Vyltsan, M. A., 1976. *Vosstanovlenie i razvitie material'no-tekhnicheskoy bazy kolkhoznoy stroya (1945–1958)* [Restoration and development of the material and technical base of the collective farm system (1945–1958)]. Moscow: Mysl'.
- Central Statistical Bureau of the USSR, 1961. *Vysshee obrazovanie v SSSR* [Higher education in the USSR]. Statistical collection. Moscow: Gosstatizdat..
- Fund 9396. Inventory 1. File 310. Moscow: State Archive of the Russian Federation.
- Fund 9396. Inventory 1. File 332. Moscow: State Archive of the Russian Federation, p. 7.
- Fund 9396. Inventory 5. File 1028. Moscow: State Archive of the Russian Federation, p. 12.
- Petrenko, V. S., 1969. О подготовке сел'skokhozyaystvennykh kadrov na Ukraine (1946–1965 гг.) [On the training of agricultural personnel in Ukraine (1946–1965)]. *Istoriya SSSR* [History of the USSR]. Moscow, no. 4, pp. 80–89.

Pronin, O., 1948. Gosudarstvennye shkoly rukovodyashchikh kadrov kolkhozov [Public schools leading collective farms]. *Kolkhoznoe stroitel'stvo* [Collective farm construction], no. 1, pp. 24–30.

Fund 7486. Inventory 1. File 5719. Moscow: Russian State Archive of Economy

Fund 7486. Inventory 17. File 2022. Moscow: Russian State Archive of Economy

Fund 7486. Inventory 18. File 3164. Moscow: Russian State Archive of Economy

Fund 17. Inventory 132. File 2022. Moscow: Russian State Archive of Socio-Political History

Fund 17. Inventory 138. File 110. Moscow: Russian State Archive of Socio-Political History

Tyurina, A. P., 1973. *Formirovanie kadrov spetsialistov i organizatorov kolkhoznogo proizvodstva. 1946–1958* [Formation of personnel specialists and organizers of collective farm production. 1946–1958]. Moscow: Nauka

Fund 27. Inventory 19. File 4245. Kyiv: Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.

Fund 1. Inventory 30. File 2834. Kyiv: Central State Archives of Public Organizations of Ukraine.

Fund 1. Inventory 31. File 3322. Kyiv: Central State Archives of Public Organizations of Ukraine.

Chistyakov, V. B., 1975. Podgotovka kadrov rukovoditeley kolkhoznogo proizvodstva v 1946–1950 gg. [Training of managers of collective farm production in 1946–1950] *Problemy istorii sovremennoy sovetskoy derevni. 1946–1973* [Problems of the history of the modern Soviet village. 1946–1973]. Moscow: Nauka, pp. 371–379.

Yurchuk, V. I., 1965. *Borot'ba Kompartiyi Ukrayiny za vidbudovu i rozvytok narodnoho hospodarstva (1945–1952 rr.)* [The struggle of the Ukrainian Communist Party for the rebuilding and development of the national economy (1945–1952)]. Kyiv: Politydav Ukrayiny.

**ІСТОРИЧНА
БІОГРАФІСТИКА**

**HISTORICAL
BIOGRAPHY STUDY**

**Василь Васильович Тарновський:
нові матеріали до біографії**

Надія Товстоляк

ORCID: 0000-0002-5045-9560
t956@ukr.net

*Державний вищий навчальний заклад
«Криворізький державний педагогічний університет»,
проспект Гагаріна, 54, м. Кривий Ріг,
Дніпропетровська область, 50086, Україна*

Анотація. Розглянуто маловідомі та нові документи про життя та громадську діяльність українського патріота, мецената та музейного діяча Василя Васильовича Тарновського (1838–1899). Він народився 180 років тому у с. Антонівка Полтавської губернії. На основі листування родини Тарновських та їх друзів встановлено, що середню освіту він здобув у пансіоні Еннеса у Москві, два роки навчався у Головному інженерному училищі у Санкт-Петербурзі, а потім закінчив історико-філологічне відділення університету Святого Володимира у Києві, але випускні іспити не складав. У 1857–1866 рр. він управляв маєтками його батька, проявив підприємницькі здібності. В. В. Тарновський планував побудувати окреме приміщення для свого музею, але на це не вистачило грошей. Охарактеризовано початок формування музею українських старожитностей В. В. Тарновського, його основні відділи та тематику. У кінці життя він зібрав музеї Т. Г. Шевченка, М. І. Костомарова, П. О. Куліша, мріяв про український Оссолінеум. В. В. Тарновський створив знаменитий Качанівський парк, його улюбленим заняттям було висаджувати дерева. В. В. Тарновський був художником: автором барельєфу Т. Г. Шевченка, серії декоративних тарелів, експозиції свого музею, малюнків. Вважаємо за необхідне видання каталогів музею українських старожитностей В. В. Тарновського та документів архіву Тарновських.

Ключові слова: Музей українських старожитностей; садиба Качанівка; пансіон Еннеса.

Надійшла до редколегії 15.10.2018

Прорецензована 07.11.2018

Рекомендована до друку 15.11.2018

ROXOLANIA HISTORICA

Roxolania Historica. 2018. Vol. 1(16), 195–204

doi: 10.15421/30180114

<http://www.ndhistory.dp.ua>

LCC DK508.782

Vasyl Tarnovsky: New Materials for the Biography

Nadiya Tovstolyak

ORCID: 0000-0002-5045-9560
t956@ukr.net

*Kyryvi Rih State Pedagogical University,
54 Gagarin avenue, Kyryvi Rih, Dnipropetrovska oblast, 50086, Ukraine*

Abstract. The article have been based on a little known and new documents about life and social activity Ukrainian patriot, philanthropist and museum worker V. V. Tarnovsky (1838–1899). He was born 180 years ago in Antonivka village of Poltavsky province. It was ascertain on a basis of correspondence Tarnovsky family and his friends: he got secondary education at Ennes boarding-school, studied at Main Engineer School in Sankt-Petersburg, and after than he graduated a historical philological department at Saint Volodymyr University in Kiev, but he hadn't final examinations. In 1857–1866 he was a manager in his father's Estates, showed his enterprising abilities. V. V. Tarnovsky planed to build a separate house for his Museum, but it wasn't sufficient money for it. It was be characterize the beginning of forming V. V. Tarnovsky Museum of Ukrainian antiques, its main departments and thematics. He collected T. G. Shevchenko Museum, M. I. Kostomarov Museum, P. O. Kulish Museum at the end of his life, he dreamed for Ukrainian Ossolineum. He created famous Kachanivka Park, it was his favourite work to plant a trees. V. V. Tarnovsky was a painter: he was the author of T. G. Shevchenko baserelief, Series decorative plates, his Museum exposition, drawing. The author consider that it necessary to publish V. V. Tarnovsky Museum of Ukrainian antiques Catalogues and Tarnovsky archive documents.

Keywords: Museum of Ukrainian Antiques; Kachanivka Estate; Ennes Boarding-School.

Received 15.10.2018

Revised 07.11.2018

Accepted 15.11.2018

Постановка проблеми. Василь Васильович Тарновський (1838–1899) — широко відомий український патріот, меценат та музейний діяч XIX ст., власник музею, який ще за його життя отримав назву «Музей українських старожитностей В. В. Тарновського». Його музей — основа сучасного Чернігівського обласного музею. У березні 2018 р. виповнилося 180 років із дня народження Василя Васильовича, тому музей оголосив цей рік роком В. В. Тарновського. У середині березня у музеї було відкрито виставку, присвячену В. В. Тарновському, а 23 березня відбулася музейна зустріч «Жертвна на національні справи людина», присвячена 180-річчю визначного громадського діяча і мецената Василя Васильовича Тарновського-молодшого.

Мета статті — познайомити читачів з новими матеріалами до його біографії.

Виклад основного матеріалу. Про В. В. Тарновського та його музей написано багато, але й зараз в архівах України можна знайти численні документи з цікавою інформацією про нього та його родину, музейну та суспільну діяльність. У 2006 р. нами було захищено кандидатську дисертацію «Меценати та суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст.», але з того часу було знайдено багато нових документів, які висвітлюють малодосліджені періоди його життя та становлять значний інтерес для вивчення життя суспільства того часу.

У 2008 р. науковим співробітником Чернігівського обласного історичного музею С. О. Половніковою було встановлено справжній рік народження В. В. Тарновського — 1838 р. Це підтверджує метрична книга Покровської церкви с. Антонівка Пирятинського повіту Полтавської губернії (тепер Варвїнського району Чернігівської області) за 1838 р. У ній записано про хрещення 27 березня народженого 20 березня сина Василя колезького секретаря В. В. Тарновського і його законної дружини Л. В. Тарновської. Хрещеними батьками були поміщик Я. В. Тарновський (рідний брат батька) і поміщиця Н. В. Юзєфович (рідна сестра мами) [3]. Отже, перші роки дитинства В. В. Тарновського пройшли у родовому маєтку с. Антонівка, а також у маєтку Потік Г. С. Тарновського, управляючим якого був В. В. Тарновський-старший.

Своїх синів батько спочатку навчав сам, його статки не дозволяли одночасно навчати своїх трьох дітей: Василя, Володимира, Марію. Для навчання старшого сина Василя, за порадою свого друга, вченого та педагога П. Г. Редкіна, В. В. Тарновський-старший у 1846 р. обрав один із кращих московських навчальних закладів — пансіон пастора Густава Еннеса. Навчання тривало 6 років. Василь проживав на квартирі у друзів Тарновських — подружжя С. Л. та О. Ф. Шефферів. О. Ф. Шеффер був старшим лікарем Шереметіївської лікарні у Москві.

Батькам було важко відпускати від себе восьмирічну дитину так далеко і на такий значний термін, але Василь знаходився під контролем людей, яким вони довіряли, а батьки постійно листувалися із сином. Їх листи збереглися й до нашого часу, з їх змісту відчувається глибока батьківська любов та турбота про дитину, значний педагогічний талант, вимогливість і одночасно довіра до сина. З них відомо, що не кожного року він мав можливість побачити свою батьківщину: щоб економити кошти на навчання сина, батьки не завжди могли привезти сина влітку на канікули в Україну. У липні 1850 р. В. В. Тарновський писав синові, що у цьому році вони не можуть побачитися із ним, головна причина тому — нестача грошей, а у наступному році він планує зібрати гроші, поїхати до Москви разом із Марією, взяти з собою Володимира, щоб віддати його на навчання в пансіон Еннеса [9, арк. 1]. З листів батьків відомо, що найбільш складною для В. Тарновського була французька мова. Проте після одруження у 1869 р. труднощів з мовою у В. В. Тарновського не було, його дружина, Софія Василівна, яка доводилася йому троюрідною сестрою, блискуче володіла французькою, а також німецькою мовою, часто перекладала для нього.

Після закінчення пансіону Еннеса у 1852 р. В. Тарновський мріяв про військову кар'єру. Спочатку батьки погодилися, йому було дозволено вступити на підготовчі курси до Головного інженерного училища у Санкт-Петербурзі, що розташовувалося у Михайлівському (Інженерному) замку, який у середині 1840-х рр. закінчив Я. В. Тарновський. Випускників училища чекала кар'єра військового зі знанням інженерних наук. В. В. Тарновський-старший погодився на додаткові витрати не випадково, у маєтках Тарновських не вистачало фахівців із технічною освітою.

У середині березня 1852 р. батько писав синові про перебудову цукрового заводу у Потоці, скаржився на те, що нічого не розуміє у парових машинах, тому просив сина відвідати Технологічний інститут, написати, що там побачить. Його цікавили також великі печі для випікання хліба, він просив сина зробити копію з інженерних креслень печей. Але для нас представляє інтерес частина листа, у який він писав: «...З різних сторін доходять до мене чутки, що тобі хочеться вступити до гвардії... Я повинен сказати тобі, що вважаю шкідливою кожен зміну у твоєму вихованні. По-перше, я не маю ніяких статків утримувати тебе в гвардії. Поживши з нами, ти міг узнати, як мізерні мої кошти і як мені важко трьох вас добре виховувати як я бажаю. Нинішній рік я вже заборгував, витратив так багато для тебе, Володі та Маші. Я сподівався, що ти вступиш у цьому році до інженерного училища і тим самим полегшиш мене: але ти будеш приготуватися два роки; я не пеняю тобі за це і навіть радий, що ти приготуєшся ґрунтовно. Використаю усі засоби, щоб заплатити усе, що потрібно. Але якщо й через два роки не вступиш, я змушений буду й тебе віддати до закладу, де платня дешевше та із сумом у серці зменшити витрати на виховання Володі і Маші, не зробити для них всього, що

хотів зробити. Пам'ятаєш, ми говорили, якщо ти вступиш до інженерного училища, то даси мені кошти виховувати брата і сестру... Невже ж ти проміняв таку чудову мету, таке чудове почуття на блискучий мундир. Крім того, в інженерному училищі ти отримаєш багато ґрунтовних знань в науках, які будуть для тебе в нагоді, чим би ти після не займався...» [10, арк. 1–2 зв.].

Отже, дитинство та юнацькі роки В. Тарновського-молодшого пройшли під контролем батька, небагатого поміщика, але відомого українського суспільно-політичного діяча, який докладав значних зусиль для освіти та виховання своїх дітей. Після закінчення підготовчих класів Головного інженерного училища, В. В. Тарновський не продовжив навчання. У 1857 р. він вступив до Київського імператорського університету Святого Володимира, обрав історико-філологічне відділення. З 18 років він постійно виконував доручення батька щодо управління господарством його чернігівських маєтностей.

З грудня 1853 р. після смерті Г. С. Тарновського В. В. Тарновський-старший успадкував усе його майно. Існує усталена думка, що з того часу він та його сім'я отримали величезне багатство. Проте це — міф. Отримана спадщина була поділена В. В. Тарновським-старшим між своїми братами, значну суму він виплатив родичам Почеки — вітчима Г. С. Тарновського. У власності В. В. Тарновського залишилися маєтки у Полтавській та Чернігівській губерніях, найбільшим з них був Парафіївський маєток, до складу якого входила садиба Качанівка. Значні прибутки В. В. Тарновський отримував пізніше внаслідок чіткої організації виробництва, використання нових технологій та підприємницької діяльності.

Більшість сучасних дослідників розглядає лише історію садиби Качанівка. Проте її розквіт у другій половині XIX ст. залежав від економічного процвітання Парафіївського маєтку. Значна роль у цьому належить В. В. Тарновському-молодшому. Листування батька і сина Тарновських 50-х — першої половини 60-х рр. XIX ст. це підтверджує. На той час маєток не давав прибутку. Необхідно було реконструювати виробництво на Парафіївському цукровому заводі, реорганізувати управління, ліквідувати зайві витрати, капітального ремонту потребувала Качанівська садиба. В. В. Тарновський-старший із середини 50-х рр. XIX ст. брав участь у підготовці селянської та земської реформ, тому реорганізація маєтку у 1857–1861 рр. відбувалася В. В. Тарновським-молодшим під контролем батька. Це проходило у складних умовах постійного фінансового дефіциту. До того ж Тарновські розуміли, що під час селянської реформи поміщицькі господарства чекають економічні негаразди, тому не можна широко витрачати кошти. Про це у 1856 р. у своєму листі до дружини згадує близький друг Тарновських, український письменник П. О. Куліш: «Вас[иль] Вас[ильович] розмишляє тепер про емансипацію, котра може залишити його без робочих рук для цукрового заводу і для ланів. Він навіть думає продати київський маєток, щоб мати у запасі готові гроші для цієї важливої події. Тому не час тепер брати у нього такі для заведення друканні. Він дуже

серйозно взявся за думку про визволення селянства, і дай Боже йому довести її до виконання!» [4, арк. 3–3 зв.].

В. В. Тарновський-молодший управляв маєтком ініціативно, вивчав усі підприємницькі можливості. А умови були такі, що йому часто доводилося пересуватися по маєтку верхи на коні. У квітні 1860 р. він пише батькові: «...Я давно збираюся Вас просити, але у Петербурзі не наважився при нашому безгрішші. Це — придбати для мене фаєтон. Я у Вас не просив, але зовсім нема у чому виїхати нікуди... Тільки необхідно купити хоча б четвірку коней, тому що в нас на стайні лише шість, на котрих можна куди небудь поїхати, решта годяться хіба у молотарку...» [11, арк. 2].

У 1861 р. В. В. Тарновський-старший надав синові офіційну довіреність на управління своїми маєтками у Чернігівській та Полтавській губерніях [12]. У серпні 1866 р. В. В. Тарновський-старший подав до Борзенської земської управи документ про розподіл Парафіївського маєтку між ним та його синами Василем та Володимиром. За собою він залишив Парафіївську економію і цукровий завод, Володимир став власником Рожнівської економії, Василь отримав с. Качанівку, Туркенівку та інші землі. Невідомо, як у подальшому склалися б їх відносини, якби не раптова смерть В. В. Тарновського-старшого у грудні 1866 р. З того часу його спадщина була поділена між братами. Садіба Качанівка і 3382 дес. землі стали власністю Василя Васильовича, Рожнівська економія — Володимира Васильовича, Парафіївським цукровим заводом спочатку вони керували спільно [13, арк. 1–2].

Для вивчення історії музейної справи в Україні становить значний інтерес процес формування музею українських старожитностей В. В. Тарновського та національного історико-культурного центру в його садибі Качанівка. Початок формування музею родинний історіограф М. В. Тарновський, племінник В. В. Тарновського, датує періодом навчання у пансіоні Еннеса у Москві — початок 50-х рр. XIX ст. На Сухаревому базарі купувалися недорогі українські старожитності. У 1857 р. М. М. Белозерський називав музей В. В. Тарновського «чималеньким», а головне, він першим визначив його основний напрям: «...Тарновський хоче зібрати усі книжки, у котрих написано про нашу країну, — і збере! А нам треба допомагати йому у такому доброділі. Для тих книжок він мурує кам'яницю на пречудовому місці» [1, с. 148–149].

Дійсно, на той час В. В. Тарновський мріяв про окреме приміщення для музею, з нетерпінням шукав зразки споруд для нього. У цьому, як і у збиранні історичних артефактів, йому активно допомагав П. О. Куліш. У серпні він писав В. В. Тарновському, що мандруючи Європою, вони із Л. Жемчужниковим вивчать досвід будови слов'янських споруд, «...а тепер ви попсуєте запас і збудуєте сміховище, а не кам'яницю. Коли ж Вам пильно припало, то не забудьте хороше креслення Чернігівської кам'яниці, що стоїть на валу... тай поставте собі таку штуку в Качанівці, пустівші частину на піддашся

тим же самим важким стилем...» [7, с. 42]. Побудувати окреме приміщення музею не судилося, тому що грошей на будівництво окремо розташованого музею не було. Тому першу експозицію музею В. В. Тарновський розташував у кутовій залі качанівського палацу, колишній бібліотеці Г. С. Тарновського.

Мало хто з дослідників звернув увагу на свідчення М. В. Тарновського про те, що музей тричі змінював своє розташування у качанівському палаці. Вперше він був розташований у колишній бібліотеці Г. С. Тарновського, потім його було перенесено до колишнього кабінету В. В. Тарновського-старшого, останнє місце — колишня спальня Тарновських. Саме це приміщення було оформлено за ескізами власника та ним особисто. Таке саме мальовниче приміщення для музею було оформлено В. В. Тарновським у будинку О. М. Гудим-Левковича, який орендував В. В. Тарновський у Києві [8, с.150].

Наприкінці свого життя В. В. Тарновському вдалося здійснити свою мрію щодо зібрання українських книг та архівних документів. Він мріяв про український Оссолінеум, збираючи творчу спадщину визначних діячів українського національного відродження, українські стародруки. Його колекція друкованих українських видань та рукописів стала однією із самих цінних в Україні. Сам В. В. Тарновський окремі групи зберігання свого зібрання називав музеями, так у січні 1898 р. він писав до О. М. Куліш: «...у листі Вашому від 4 січня ви питаєте мене: чи прислати для музею пам'ятки про незабутнього Пантелеймона Олександровича. Для мого українського музею дорога кожна маленька записочка, написана його власною рукою, і кожна річ, котра належала йому. У мене багатий музей Шевченківський, а тепер збираю Кулішівський і Костомарівський, для котрих уже багато у мене є. Коли хочете зберегти для України пам'ятки вашої незабутньої дружини, то віддайте до мого музею, котрий, як Вам відомо, буде громадський та власністю Чернігівського земства і через те всієї України...» [5, арк. 1 зв.].

На жаль, поки не надрукований «Каталог друкованих книг музею українських древностей В. В. Тарновського» у двох томах, підготовлений у 1901 р. М. М. та Б. Д. Грінченками. До нього включено понад двох з половиною тисяч друкованих видань, багато з них вже давно стали рідкісними виданнями. Каталог має 14 розділів, більшість книг авторами Каталогу віднесено до розділу III (*Изящная словесність*) — 558 номерів і розділу IV (Історія, історія літератури, біографія, критика) — 641 номер [14], розділу VI (Соціологія, економіка, статистика. Визволення селян від кріпосної залежності в Росії) — 272 номера, розділ XIII (Відділ Тараса Шевченка) — 248 номерів [15]. Таким чином, музей українських старожитностей В. В. Тарновського наприкінці XIX ст. являв собою єдину в Україні музейну установу, в якій було зосереджено цінні архівні та книжкові зібрання з історії національної еліти — українського козацтва та української інтелігенції XIX ст.

Особливим захопленням В. В. Тарновського була природа. Його Качанівський пейзажний парк славився своєю красою далеко за межами України. Нами було з'ясовано, що вже у ранньому віці в с. Антонівка він висадив свою першу рошу [18, арк. 2 зв.]. Посадка дерев з дитинства була його улюбленим заняттям. У 1860 р. він звернувся з пропозицією до батька привести ліси Парафіївського маєтку у належний стан. Про свої плани він писав: «... я задав для себе вельми корисну та дуже приємну для мене роботу: привести ліси у найкращий стан... Я хочу цього року виорати Чорний ліс та засіяти його, для цього збирається досить велика кількість насіння. Потім я хочу виорати та засіяти усі скати по берегах ставків...» [17, арк. 2 зв.].

Батьки підтримували захоплення сина. У своєму листі до сина у серпні 1860 р. В. В. Тарновський писав: «Любов твоя до лісознавства... мене дуже радує. Це прекрасне поєднання любові до природи з практичними справами...» [16, арк. 1]. Але далі у листі він пояснює, що корисно орати пусті землі, але це треба робити частинами, щоб у випадку помилок можна було їх виправити, а також нагадує, що це потребує значних коштів, адже робітники працюють не безкоштовно. Вже на початку 70-х рр. XIX ст. Качанівський парк стає знаменитим, з епістолярної спадщини відомо, що власник особисто брав участь у створенні паркових композицій. Так, на початку 90-х рр. XIX ст. його дочка, Софія Василівна, писала П. Г. Житецькому: «... Папа, слава Богові, здоровий, цілий день на повітрі у парку та старанно садить дерева...» [6, арк. 2].

В. В. Тарновський був талановитим художником, його вчителем малювання був художник О. Волосков, який жив і працював у Качанівці у 50-ті рр. XIX ст. Серед художніх творів В. В. Тарновського були не лише його дитячі малюнки, але й більш значні роботи: художнє оформлення його музею українських старожитностей, барельєф і художня огорожа на могилі Т. Г. Шевченка, серія декоративних тарелів з качанівськими краєвидами 1887 р. Тарелі були придбані Донецьким художнім музеєм наприкінці XX ст. у приватної особи. Зараз доля їх невідома.

Становлять інтерес відомості про останні роки життя В. В. Тарновського та його родину. Нами було встановлено, що до останніх днів свого життя В. В. Тарновський багато працював для свого музею, з метою його комплектування часто бував за кордоном. У 1898 р. трагічно загинув його син Петро, який також мав інтерес до колекціонування — він збирав нумізматичну колекцію. Восени цього самого року його дочка Софія стала дружиною Г. М. Глінки, сина відомої меценатки та громадської діячки баронеси В. І. Ікскуль фон Гільденбандт. На початку XX ст. С. В. Глінка, як і її мати та свекруха, була активісткою Червоного Хреста у Києві. Таємницю її поховання відкриває лист М. П. Василенка, закоханого у Софію Тарновську у молоді роки. У листі від 26 лютого 1923 р. до своєї нареченої, Н. В. Полонської він написав: «...*Зачем забывают, зачем выбрасывают из памяти хорошее, зачем гнать дорогие образы? Они и так тускнеют и потускнеют от*

времени. И у меня они потускнели и с тех пор, как новый холмик подняли возле церкви на Аскольдовой могиле, вот уж четыре года я ни разу там не был...» [2, с. 437]. Отже, Софію поховали біля батьків і брата, надгробка встановлено не було.

Історія життя та діяльності В. В. Тарновського цікава, у ній ще багато білих плям, але він залишається великим українцем. Створений ним музей — сучасний Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського, є провідною музейною установою України та Європи. У фондах та експозиціях музею зберігаються цінні музейні колекції, зокрема родини Тарновських. Одним із актуальних наукових завдань є підготовка до друку каталогів музею В. В. Тарновського, видання родинного архіву Тарновських, створення електронних варіантів каталогів музейних колекцій.

Біографічні посилання

1. А. Л. [Лазаревський, О.], 1897. Памяти Н. М. Белозерского. *Киевская старина*, т. 56, № 1, отд. 1, сс. 146–150.
2. Василенко, М. П., 2008. Спогади. Щоденники. Листування. В: Василенко, М. П., 2008. *Вибрані твори*. У 3 т. Київ, т. 3.
3. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 3918. Полтава: Державний архів Полтавської області, арк. 8 зв.-9.
4. Ф. І. Спр. 29229. Київ: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Відділ фондів рукописної спадщини, арк. 1–4.
5. Ф. І. Спр. 30882. Київ: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Відділ фондів рукописної спадщини, арк. 1–2 зв.
6. Ф. І. Спр. 48911. Київ: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Відділ фондів рукописної спадщини, арк. 1–2 зв.
7. Пиріг, П. та Михайлов, О., 2002. Пантелеймон Куліш і Василь Тарновський-молодший: штрихи до взаємин. *Скарбниця української культури*. Зб. наук. праць. Чернігів, вип. 3, сс. 40–44.
8. Тарновський, М. В., 1997. Василь Васильович Тарновський (молодший) 1837–1899. *Хроніка—2000*. Київ, вип. 19–20, сс. 140–188.
9. Інв. № Ал. 504/22/4. Чернігів: Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського, арк. 1–1 зв.
10. Інв. № Ал. 504/22/7. Чернігів: Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського, арк. 1–2 зв.
11. Інв. № Ал. 504/26/2. Чернігів: Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського, арк. 1–8.
12. Інв. № Ал. 504/9/6. Чернігів: Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського, арк. 1–2 зв.
13. Інв. № Ал. 504/9/10. Чернігів: Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського, арк. 1–2 зв.
14. Інв. № Вп 1474/32. Чернігів: Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського.
15. Інв. № Вп 1474/33. Чернігів: Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського.
16. Інв. № Ал. 504/22/21. Чернігів: Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського, арк. 1–2 зв.

17. Інв. № Ал. 504/26/3. Чернігів: Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського, арк. 1–7.

18. Інв. № Ал. 504/22/3. Чернігів: Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського, арк. 1–1 зв.

References

1. A. L. [Lazarevskiy O.], 1897. Pamyati N. M. Belozerskogo [In memory of N. M. Belozersky]. *Kievskaya starina* [Kiev olden times], vol. 56, no. 1, part 1, pp. 146–150 (in Russian).

2. Vasylenko, M. P., 2008. Spohady. Shchodennyky. Lystuvannya [Memoirs. Diaries. Correspondence]. In: Vasylenko, M. P., 2008. *Vybrani tvory* [Selected Works]. In 3 vols. Kyiv, vol. 3 (in Ukrainian).

3. Fund 801. Inventory 1. File 3918. Poltava: State Archives of Poltava Oblast, pp. 8, verso – 9, recto.

4. Fund I. File 29229. Kyiv: The Vernadsky National Library of Ukraine. The Institute of Manuscripts. The Department of Manuscripts Heritage, pp. 1–4.

5. Fund I. File 30882. Kyiv: The Vernadsky National Library of Ukraine. The Institute of Manuscripts. The Department of Manuscripts Heritage, pp. 1–2, verso.

6. Fund I. File 48911. Kyiv: The Vernadsky National Library of Ukraine. The Institute of Manuscripts. The Department of Manuscripts Heritage, pp. 1–2, verso.

7. Pyrih, P. ta Mykhaylov, O., 2002. Panteleymon Kulish i Vasyl' Tarnovskyy-molodshyy: shtrykhy do vzayemyn [Panteleimon Kulish and Vasyl Tarnovsky - junior: strokes for mutual relations]. *Skarbnytsya ukrayins'koyi kul'tury* [Treasury of Ukrainian culture]. Collection of scientific works. Chernigiv, issue 3, pp. 40–44 (in Ukrainian).

8. Tarnovskyy, M. V., 1997. Vasyl' Vasyl'ovych Tarnovskyy (molodshyy) 1837–1899 [Vasyl V. Tarnovsky (junior) 1837–1899]. *Khronika–2000* [Chronicle 2000]. Kyiv, issue 19–20, pp. 140–188.

9. Inv. no. Al. 504/22/4. Chernihiv: V. V. Tarnovsky Chernihiv Regional History Museum, pp. 1–1, verso.

10. Inv. no. Al. 504/22/7. Chernihiv: V. V. Tarnovsky Chernihiv Regional History Museum, pp. 1–2, verso.

11. Inv. no. Al. 504/26/2. Chernihiv: V. V. Tarnovsky Chernihiv Regional History Museum, pp. 1–8.

12. Inv. no. Al. 504/9/6. Chernihiv: V. V. Tarnovsky Chernihiv Regional History Museum, pp. 1–2, verso.

13. Inv. no. Al. 504/9/10. Chernihiv: V. V. Tarnovsky Chernihiv Regional History Museum, pp. 1–2, verso.

14. Inv. no. Vp 1474/32. Chernihiv: V. V. Tarnovsky Chernihiv Regional History Museum.

15. Inv. no. Vp 1474/33. Chernihiv: V. V. Tarnovsky Chernihiv Regional History Museum.

16. Inv. no. Al. 504/22/21. Chernihiv: V. V. Tarnovsky Chernihiv Regional History Museum, pp. 1–2, verso.

17. Inv. no. Al. 504/26/3. Chernihiv: V. V. Tarnovsky Chernihiv Regional History Museum, pp. 1–7.

18. Inv. no. Al. 504/22/3. Chernihiv: V. V. Tarnovsky Chernihiv Regional History Museum, pp. 1–1, verso.

**Дмитро Филимонович Красицький:
археолого-етнографічне дослідження Надпоріжжя**

Зоя Маріна

Олександра Ромашко

ORCID: 0000-0003-1759-0679
iids521@ukr.net

ORCID: 0000-0002-5474-5468
romashko.a.v@gmail.com

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, Дніпро, 49010, Україна*

Анотація. Розглянуто матеріали комплексної археолого-етнографічної експедиції у порожисту частину Дніпра, що здійснена під керівництвом Д. Ф. Красицького у 1944–1945 рр. Встановлено прізвища учасників, серед яких співробітники Дніпропетровського історичного музею, фахівці Інституту археології НАН УРСР і студенти ДНУ. Звернуто увагу на активну роль Д. Ф. Красицького, як керівника, при вирішенні різноманітних організаційних і фінансових питань для виконання науково-практичних завдань, що стояли перед експедицією. Проаналізовано текстові розділи звітів, які різняться за тематикою. Зокрема, йдеться про такі: «Понад Дніпром», «Дзеркало Дніпра» та «Корисні копалини Дніпропетровської та Запорозької областей». У першому наведено відомості про археологічні пам'ятки, місцезнаходження яких встановлено завдяки спаду Дніпра через підлив дамби Дніпрогесу. Наголошено на культурній особливості різночасових археологічних пам'яток, описано їх тогочасний стан. Розділ «Дзеркало Дніпра» супроводжує детальна карта-схема порожистої частини Дніпра, що дозволяє розглядати їх як своєрідний унікальний довідник. Дані третього розділу щодо корисних копалин району дослідження свідчать про ґрунтовну обізнаність Д. Ф. Красицького з цього питання. Для етнографічних обстежень територіально обрані села неподалік від м. Дніпропетровська: Лоцманська Кам'янка, Старі Кайдаки, Волоське, Звонецьке та Військове. Опитано 100 респондентів із 106 питань з конкретно визначеної Ф. Д. Красицьким теми – «Хата і в хаті». Отримані дані етнографічних спостережень віддзеркалюють трансформацію етнокультури українців регіону. Наголошено на важливості та ексклюзивності зібраного під час експедиції під керівництвом Д. Ф. Красицького матеріалу про історико-культурну та етнографічну своєрідність населення Надпоріжжя від стародавніх часів до сьогодення.

Ключові слова: поріг; забора; палеоліт; неоліт; кромлех; бронза; лампач; інтер'єр.

Надійшла до редколегії 15.09.2018

Прорецензована 15.10.2018

Рекомендована до друку 13.11.2018

ROXOLANIA HISTORICA

Roxolania Historica. 2018. Vol. 1(16), 205–213

doi: 10.15421/30180115

<http://www.ndhistory.dp.ua>

LCC DK508.9.D64

Dmytro F. Krasysky: Archeological and Ethnographic Study of the Region above the Dnipro Rapids

Zoia Marina

Oleksandra Romashko

ORCID: 0000-0003-1759-0679
iid521@ukr.net

ORCID: 0000-0002-5474-5468
romashko.a.v@gmail.com

*Oles Honchar Dnipro National University,
72 Gagarin avenue, Dnipro, 49010, Ukraine*

Abstract. The materials of the complex archeological and ethnographic expedition in the Dnipro regions by D.F. Krasitsky in 1944–1945 was description in this article. The names of the participants were established, among them employees of the Dnipropetrovsk Historical Museum, experts of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of the USSR and students of the Duma. The attention is drawn to the active role of D. F. Krasitsky, as a manager, in solving various organizational and financial issues for the implementation of scientific and practical tasks facing the expedition. The text sections of the reports, which differ by subject, are analyzed. In particular, it speaks of the following: "Over the Dnieper", "Mirror of the Dnipro" and "Minerals of Dnipropetrovsk and Zaporozhye Oblasts". The first one provides information on archaeological sites, whose location has been established due to the downfall of the Dnieper through the undermining of the dam Dneprges. It emphasizes the cultural peculiarities of time-consuming archaeological sites, describes their contemporary status. The section "Mirror of the Dnieper" is accompanied by a detailed map-scheme of the northern part of the Dnieper, which allows them to be considered as a unique reference book. The data of the third section on minerals in the research area indicate a profound knowledge of DF. Krasitsky on this issue. For ethnographic surveys, villages selected near the city of Dnipropetrovsk: Lotsmanskaya Kamyanka, Stary Kaidaki, Voloska, Zvonetsk and Military. 100 respondents from 106 questions from a specific FD were interviewed. Krasitsky theme - "House and in the house". The obtained data of ethnographic observations reflect the transformation of ethnoculture of Ukrainians in the region. The importance and exclusivity of the material collected during the expedition under the direction of DF Krasitsky on the historical, cultural and ethnographic peculiarities of the population of ancient times to the present day have been emphasized.

Keywords: Threshold; Fence; Paleolithic; Neolithic; Cromlech; Bronze; Interior.

Received 15.09.2018

Revised 15.10.2018

Accepted 13.11.2018

Значний період життя, професійної та наукової діяльності Дмитра Филімоновича Красицького пов'язаний із Придніпров'ям. У публікаціях В. Мирончука й В. Медяника на підставі нечисленних архівних документів, що зберігаються у музеї історії ДНУ, розглянуто участь та роль цієї непересічної особистості у налагодженні навчальної та науково-просвітницької роботи у повоєнні роки у нашому регіоні [6; 7]. Зокрема, йдеться про те, що Дмитро Филімонович працював у університеті в якості доцента та завідувача кафедри історії народів СРСР на історичному факультеті (з 1 листопада 1943 р. по 1 березня 1946 р.), обіймав посаду проректора цього навчального закладу та директора Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького (далі – ДНІМ). Можливо, що саме коло питань професійного спрямування, які необхідно було вирішувати Д. Красицькому, й призвели до організації та проведення ним у 1944–1945 рр. комплексної археолого-етнографічної експедиції у порожисту частину Дніпра.

У діловодному архіві ДНІМ [1; 2] зберігаються деякі документи, що пов'язані з низкою питань щодо організації експедиції та віддзеркалюють ті складні умови, у яких відбувалася підготовка та оснащення учасників необхідними речами. Наприклад, незважаючи на те, що сума виділених на проведення робіт коштів складала 55 тис. крб., але фінансування відбувалося нерегулярно, що ставило під загрозу проведення запланованих досліджень. Тому Дмитро Филімонович звертався до різних установ за допомогою. Зокрема, до начальника Дніпропетровського гарнізону «генерал-майора тов. Гусанова» з проханням дати на тимчасове використання одну палатку та запевняв адресата у тому, що її обов'язково повернуть після закінчення робіт [1, арк. 28]. Такі самі листи про допомогу направлені ним до аптекоуправління, міського відділу по продуктових картках та до торговельного відділу про забезпечення «хлібом на 5 діб, а залишок видати мукою» [1, арк. 31–34] тощо.

Відомо, що до складу експедиції увійшли наукові співробітники Інституту археології НАН України та ДІМ і п'ять студентів історичного факультету ДНУ [6]. Усього в цьому заході передбачалася участь 17–20 осіб. На сьогодні нам вдалося встановити окремі прізвища. Перш за все це співробітники музею, які мали виконувати роботи по фіксації археологічних знахідок під час експедиції. Так, у доповідній записці до Управління НКВС по Дніпропетровській області, Д. Ф. Красицький висловив прохання про надання права робити «*зарисовки и фотографирование объектов следующим лицам*» [1, арк. 25]. Названо прізвища самого Д. Ф. Красицького, його заступника Ю. В. Вишневецького, художника-графіка М. Є. Котляревської, художників Г. Ф. Старешко, В. П. Решетникова. На нашу думку саме В. П. Решетников є автором професійно виконаних аквареллю малюнків до «Звіту».

Імена студентів історичного факультету, які брали участь у польових дослідженнях, дізнаємося із «Доручення» на прізвище Н. К. Кривонос щодо отримання хлібних та продуктових книжок у держуніверситеті для Є. Остапенко, О. І. Овчаренко, О. П. Маляр, С. І. Лейбіної [1, арк. 39].

Керував експедицією Д. М. Красицький. Матеріали про результати діяльності експедиції протягом 1944–1945 рр. вміщено у «Звіті експедиції в порожисту частину Дніпра на чолі з т. Красицьким Д. Ф. 1944–1945 року». Звіт зберігається у науковому архіві Інституту археології НАН України (далі – ІА НАН України) під № 2856–2858 [3]. Текст складається з трьох самостійних розділів: «Понад Дніпром (експедиція 1944 р.)», «Дзеркало Дніпра (за матеріалами експедиції 1944–1945 рр.)» та «Корисні копалини Дніпропетровської й Запорізької областей (експедиція 1944 року по Дніпру)». Зібраний археологічний матеріал подано у вигляді таблиць та малюнків. Автор звіту зазначив, що культурна інтерпретація знахідок здійснена науковим співробітником М. Я. Рудинським та чл.-кор. АН проф. Славіним. Вони, певно, і брали безпосередню участь у польових роботах експедиції від ІА НАН України.

У першому розділі «Понад Дніпром (експедиція 1944 р.)» Дмитро Филимонович визначив за мету створеної ним комплексної експедиції «зібрати пам'ятки матеріальної культури» [3, с. 1]. Тут подано історичні відомості щодо території обстеження. Зокрема, йдеться про Геродота й інших античних авторів, які писали про «Борістенес». З метою подальшого розуміння тексту звіту Д. Красицький подає визначення таких дефініцій як «поріг» та «забора» [3, с. 3]. Під час експедиції її учасники бачили всі дев'ять порогів і всі забори. Така унікальна ситуація знаходить пояснення у тому, що, унаслідок підриву під час війни Дніпрогесу, на момент проведення експедиції оголилася переважна більшість порогів та островів із залишками артефактів. Саме це й дозволило Д. Красицькому та його колегам пішки та по воді ознайомитися зі справжнім станом археологічних пам'яток цього дуже специфічного регіону та провести їх достатньо детальне обстеження й опис.

Саме природно-кліматичні особливості Надпоріжжя сприяли формуванню тут локальних особливостей досліджених археологами пам'яток, що репрезентують різні культури та етноси. Подача матеріалу звіту підкорена географічному принципу – від м. Дніпропетровська (нині – м. Дніпро) до м. Запоріжжя. Карта порожистої частини Дніпра, що супроводить текстову частину звіту, відображає маршрут експедиції та свідчить про відвідування відомих на той час археологічних пам'яток і відкриття нових. «*На террасах нами найдено новые стоянки первобытного человека*» [3, арк. 131]. Йдеться про пізньопалеолітичні стоянки на о-вах Кізлевому та Сурському, у Ямбурзі та ін.

За матеріалами досліджень 1944 р., поблизу с. Старий Кайдак знайдено стоянку «палеоліту мустьєрської епохи» [3, арк. 131]. Цікавою є також згадка про залишки кісток мамонта біля хутора Олексіївка в долині балки Тягинки, що частково були викопані у 1941 р., а частково ще зберігалися *in situ* [3, с. 16].

Матеріали неолітичної епохи зібрані експедицією у місці впадіння р. Сури у р. Дніпро, на терасі. Це фрагменти ліпного посуду, що відповідно до сучасних розробок належать до пізнього етапу сурсько-дніпровської культури. Горшки прикрашені орнаментом у вигляді скоб і відбитками штампу (№№ 52510, 53039). У звіті також йде мова про залишки «неолітичної майстерні» на о-ві Стрільча Скеля, яку 1888 р. досліджувала К. М. Мельник-Антонович [3, с. 13]. За сучасними культурно-хронологічними схемами пам'ятка належить до катакомбної культури та віддзеркалює рівень розвитку ремісничого виробництва племен доби бронзи Надпоріжжя [4, с. 300–311]. Привертають увагу й замальовки кромлехів біля с. Військове та хутора Сокорівка, виконані 1945 р. художником Василем Решетниковим. Один кромлех на о-ві Кізлевому розкопано під час експедиції, але у звіті відсутня будь-яка конкретизація з цього приводу.

За наведеними у таблицях зразками орнаментів частину кераміки датують різними періодами бронзового віку. Йдеться про розчленовані та гладкі валики, прокреслені лінії, що утворюють складні композиції (№№ 52352, 52345, 52157 та ін.).

У звіті вміщено відомості про знахідки кам'яних молотків, бронзових стріл [3, с. 8], а у таблицях — промальовки предметів із заліза та бронзи (пряжки, фрагменти ножів). Однак їх культурно-хронологічна інтерпретація утруднена через відсутність необхідної інформації про місце виявлення артефактів, що значно знижує наукову цінність зібраних колекцій. Подальша пошукова робота з метою встановлення місцезнаходження хоча б частини отриманих під час експедиції матеріалів дозволить повернути до наукового обігу цінні джерела з археології Надпоріжжя.

Не залишаються поза увагою членів експедиції й історико-археологічні пам'ятки, виявлені поблизу м. Дніпра. Йдеться про Новобородицьку фортецю та Усть-Самарський ретраншемент [3, с. 7–8].

В описах населених пунктів XVII–XVIII ст., що територіально входили до маршруту, подано й етнографічні відомості про них. Так, Д. Красицький називає с. Мандриківку (сучасний житловий масив м. Дніпро) старим козацьким селом [3, с. 6]. На час експедиції у цій місцині збереглися як старі будинки «розписані з вирізними віконцями, узорами по покрівлі (? – З. М., О. Р.)», так і нові будівлі. Таке поєднання традицій викликало інтерес серед учасників і дозволяло проводити певні паралелі. Дмитро Филимонович зазначив, що у цьому селі «вулиця — як музей архітектури» [3, с. 6]. Також у звіті

наявні стислі відомості про села Лоцманську Кам'янку, Ямбург, Волоське та ін. До етнографічного блоку цього розділу слід віднести й записи переказів та легенд про острови та печери, зроблені під час спілкування з місцевими мешканцями [3, с. 15].

Друга частина звіту має назву «Дзеркало Дніпра (за матеріалами експедиції 1944–1945 рр.)». У ній подано огляд-характеристику передпоріжжя та порожистої частини русла Дніпра та визначено особливості спаду, який більш потужний у порожистій частині. Та й тут, за спостереженнями учасників, він нерівномірний, «різко збільшується на порогах і зменшується в міжпорожних ділянках» [3, с. 1]. Як зауважив сам Д. Красицький, у час обстеження дзеркало Дніпра було схожим на ситуацію 1930 р. Однак у старому руслі Дніпро був лише до Вовнігського порогу. Внаслідок спаду води та течії правий берег на окремих ділянках був підмитий до 6 м, що спричинило руйнацію археологічних пам'яток і полегшило археологам процес їх фіксації.

У порожистій частині Дніпра, на думку, Д. Красицького, можна виділити чотири тераси. На третій, промитій внаслідок водопілля, оголилися численні артефакти і проводилися археологічні розвідки. У звіті наведено назви «островів, заборів, каналів, скель, каміння, що було видно 1944 р. на Дніпрі» [3, с. 4]. На карті, доданий до тексту, «обкреслено» навіть ті об'єкти, що вже були затоплені, але не глибоко. Всього вказано 272 назви! Така увага обумовлена розумінням Дмитром Филимоновичем того факту, що з відновленням Дніпрогесу бурхливі води Дніпра знову, і вже, можливо, назавжди, сховають «природну красу порогів». Як додатки до тексту автором зазначено карту порожистої частини та геоморфологічну мапу.

Третій розділ звіту «Корисні копалини Дніпропетровської і Запорізької областей (експедиція 1944 року по Дніпру)» присвячена аналізу історії дослідження місцезнаходжень корисних копалин на території обох областей. Учасники експедиції до початку польових робіт ґрунтовно підійшли до вивчення наукових публікацій з цього питання, про що свідчать посилання на відповідну літературу у звіті. На підставі цих матеріалів Д. Красицький наголошує на тому, що на Дніпропетровщині відомо понад двадцять видів сировини, які мають промислове значення. Серед них названо залізну та марганцеву руди, буре вугілля, каоліни, мінеральні фарби, сланці, торф, гіпс і т.п. Автор зауважив, що більшість корисних копалин потребують глибшого дослідження та перевірки свідчень жителів про їх наявність поблизу населених пунктів. Саме місцеві жителі дуже переймалися браком належної зацікавленості фахівців у розробці корисних копалин, бо це дало б селянам змогу перейти до економічно вигіднішої на той час сфери діяльності — «якщо не ми будемо робітниками, то наші діти» [3, с. 2].

Також Дмитро Филимонович стверджував, що у Дніпропетровській області поклади бурого вугілля складають 70 % усіх запасів України. Їх промисловий видобуток не здійснювався, хоча за словами

Д. Красицького, він неодноразово ставив це питання, але відповіді на нього не було. Автор зауважив, що під час експедиції на мапі позначено місця «залягання бурого вугілля в області» [3, с. 3], а також копальни, які не використовували повною мірою у той складний для країни час. Зокрема, йшлося про поклади граніту та глини.

За підсумками експедиції планувалося видати три публікації: «Понад Дніпром» (Д. Красицький); «Кромлехи середньої течії Дніпра» (М. Козлов) та «Слов'янські кладовища на березі середньої течії Дніпра» (Д. Красицький, С. Нокельський).

Етнографічна частина звіту у повному обсязі (текст, таблиці та ілюстрації) зберігається у фондах музею історії ДНУ [5] і має однаковий із розглянутими вище частинами звіту заголовок «Археологічна експедиція в порожишту частину Дніпра 1944 р. Нач. експедиції Д. Красицький». Нижче вміщено назву «Хата і в хаті (етнографічний нарис по матеріалах експедиції 1944 року по Дніпру)». Декілька таблиць із результатами роботи з респондентами наявні й у фондах Інституту археології НАН України. Назва нарису свідчить, що Д. Красицький спрямовував зусилля учасників експедиції на фіксацію традиційних та нових елементів у такій важливій складовій матеріальної культури як житло. Для роботи з респондентами була розроблена анкета на 106 запитань. Тематично вони поділені на кілька блоків: про подвір'я (запитання 1–23), хату (запитання 24–52), «що є в хаті» (запитання 53–82) та «у хаті» (запитання 83–106). Для обстеження обрано п'ять населених пунктів, які територіально тяжіли до Дніпропетровська: Лоцманська Кам'янка, Старі Кайдаки, Волоське, Звонецьке та Військове. Усього було опитано 100 респондентів, у т. ч. у Лоцманській Кам'янці – 10, Старих Кайдаках – 30, а в решті населених пунктів – по 20 осіб. У переважній більшості у зведених таблицях зазначені прізвища власників садиб, яких обрали для опитування.

У першому блоці запитальника увагу приділено плануванню вулиць та подвір'я, наявності та матеріалу огорожі довкола двору, господарським спорудам та їх розташуванню тощо. Запитання другого блоку пов'язані з технікою зведення житла у селах Надпоріжжя, що обумовлено будівельним матеріалом, наявним у розпорядженні населення. Обстежені будівлі розподілені автором звіту на «плетенко-мазанки, глинобитні, лампачові, кам'яні» [5]. При цьому Д. Красицький зауважив, що на обстежуваній території «дерев'яні тесані хати рідко трапляються і то здебільшого старовинні» [5]. Таке спостереження автор пояснив браком у Надпоріжжі достатньої кількості деревини, що обумовлено природними особливостями краю. Незалежно від матеріалу, з якого зроблена хата, «солом'яні дахи українці люблять класти куликами з красивими гребнями на верху і по углам» [5, с. 7]. Два наступних блоки запитань були спрямовані на виявлення складників інтер'єра, беручи до уваги й предмети побуту, наявні й використовувані у житловому просторі.

Наведені у звіті статистичні дані віддзеркалюють кількісне співвідношення на території сіл Надпоріжжя традицій щодо планування двору, наявності чи відсутності огорожі, строкатості технік зведення житлових споруд, особливостей покриття даху тощо. І хоча експедиція, за словами її керівника, і не ставила за мету визначити усі зміни, які відбулися в селі, особливо у післяреволюційний час, отримані результати красномовно свідчать про процеси впливу з боку міської культури та її поєднання з традиційною. Про це свідчить, наприклад, поява та використання населенням кастрюль й іншого тогочасного посуду. Помітні зміни відбулися і в інтер'єрі самої хати – майже зникли печі або типологічно змінилися та перестали виконувати свої функції як місця для снання, обігріву оселі та приготування їжі. Замість традиційних меблів (лав, скринь, мисників) з'явилися стільці та навіть крісла, металеві та дерев'яні ліжка тощо. Водночас продовжували побутувати традиції щодо оздоблення житла. Зокрема Д. Красицький зауважив, що «в селах стіни люблять прикрашати художнім розмалюванням» [5, с. 7]. Тобто звичай хатнього розмальовування був поширений ще у 40-х рр. XX ст. як явище традиційної культури регіону.

Підсумовуючи, слід наголосити на важливості та ексклюзивності зібраних під час експедиції під керівництвом Д. Ф. Красицького археологічних та етнографічних матеріалів, які свідчать про історико-культурну та етнографічну своєрідність населення Надпоріжжя від стародавніх часів до сьогодення.

Бібліографічні посилання

1. Оп. 1 (1918–1967). Од. зб. 113. Дніпро: Науково-діловий архів Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького.
2. Оп. 1. Од. зб. 152. Дніпро: Науково-діловий архів Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького.
3. *Звіт експедиції в порожисту частину Дніпра на чолі з т. Красицьким Д.* №№ 2856–2858. Київ: Науковий архів Інституту археології НАН України.
4. Ковальова, І. Ф. та Нікітенко, І. С., 2010. Стрільча Скеля – ремісничий центр бронзової доби Дніпровського Надпоріжжя. *Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Серія: Історія та археологія*. Дніпропетровськ, вип. 18, сс. 300–311.
5. Красицький, Д. Ф., 1945. *Звіт експедиції в порожисту частину Дніпра 1944–1945 рр.* Од. зб. 1945/14. Дніпро: Архів музею ДНУ.
6. Мирончук, В. Д. та Медяник, В. Ю., 2012. Історичний факультет ДДУ: перші повоєнні випускники (1945–1946 рр.). *Бористен*. Дніпропетровськ, № 1, сс. 22–24.
7. Мирончук, В. Д. та Медяник В. Ю., 2012. Праонук кобзаря Дмитро Красицький на історичному факультеті ДДУ. *Бористен*. Дніпропетровськ, № 2, сс. 12–13.

References

- Inventory 1 (1918–1967). File 113. Dnipro: Scientific and record archives of the D.I. Yavornytsky Dnipropetrovsk National Historical Museum.
- Inventory 1 (1918–1967). File 152. Dnipro: Scientific and record archives of the D.I. Yavornytsky Dnipropetrovsk National Historical Museum.
- Zvit ekspedytsiyi v porozhystu chastynu Dnipra na choli z t. Krasys'tkym* [Report of the expedition to the rapids of the Dnipro River, headed by Comrade Krasitsky D.] No. 2856–2858. Kyiv: Scientific archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine.
- Koval'ova, I. F. and Nikitenko, I. S., 2010. Stril'cha Skelya – remisnychy tsentr bronzovoyi doby Dniprovs'koho Nadporizhzhya [The Strilcha Skelya as a handicraft center of the Bronze Age the Upper Rapids of the Dnipro River]. *Visnik Dnipropetrovs'kogo universitetu. Seriâ: Istoriâ ta arheologiâ* [Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series]. Dnipropetrovsk, issue 18, pp. 300–311 (in Ukrainian).
- Krasys'tkyy, D. F., 1945. *Zvit ekspedytsiyi v porozhystu chastynu Dnipra 1944–1945 rr.* [Report of the Expedition to the Rapids of the Dnipro, 1944–1945]. File 1945/14. Dnipro: Archive of the Dnipropetrovsk National University Museum
- Myronchuk, V. D. and Medyanyk, V. Yu., 2012. Istorychnyy fakul'tet DDU: pershi povoyenni vypusknyky (1945–1946 rr.) [Historical Faculty of Dnipropetrovsk State University: the first post-graduate graduates (1945–1946)]. *Borysten.* Dnipropetrovsk, no. 1, p. 22–24.
- Myronchuk, V. D. and Medyanyk, V. Yu., 2012. Praonuk kobzarya Dmytro Krasys'tkyy na istorychnomu fakul'teti DDU [The great-grandson of the kobzar, Dmitry Krasitsky, at the Faculty of History of Dnipropetrovsk State University]. *Borysten.* Dnipropetrovsk, no. 2, pp. 12–13.

УДК 930:929 Ковалевський:37.091.321(443.61)"188/190"

**Викладацька діяльність М. М. Ковалевського в Парижі
наприкінці XIX – на початку XX ст.**

Юлія Кас'яненко

ORCID: 0000-0003-2887-2364

ResearcherID: B-6335-2019

19122015al@gmail.com

*Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
вулиця Алчевських, 29, Харків, 61002, Україна*

Анотація. Розглянуто викладацьку діяльність М. М. Ковалевського наприкінці XIX – на початку XX ст. у таких закладах вищої школи Франції як Вільний коледж суспільних наук, Вища школа суспільних наук, Російська вища школа суспільних наук. Показано особливості читання лекцій відомим ученим. Викладання М. М. Ковалевським у вишах столиці Франції проаналізовано із залученням спогадів його колег, студентів та друзів.

Ключові слова: еміграція; Вільний коледж суспільних наук; Російська вища школа суспільних наук.

Надійшла до редколегії 15.10.2018

Прорецензована 07.11.2018

Рекомендована до друку 15.11.2018

**Teaching Activity of Maxym Kovalevsky in Paris
in the late 19th and early 20th centuries**

Yuliia Kasianenko

*H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,
29 Alchevskyyh street, Kharkiv, 61002, Ukraine*

ORCID: 0000-0003-2887-2364

ResearcherID: B-6335-2019

19122015al@gmail.com

Abstract. The article deals with the teaching activities of M. M Kovalevsky in such institutions of higher education in France as the Free College of Social Sciences, the Higher School of Social Sciences and the Russian Higher School of Social Sciences. Some specific features of scientific activity in different educational institutions were singled out. The attention was paid to the results of the merger of scientific work by M. Kovalevsky with management activity in the Russian high school of social sciences in Paris. The features of teaching lectures to famous scientists are shown. On the basis of available sources, the places of university studies and their subjects are specified. Particular attention is paid to the way of dissemination of scientific works by M. M. Kovalevsky in the form of lecture collections, separate books, reports of conferences, etc. The listed main works that are related to the scientific work of a scientist from 1889 to 1905. Teaching M. M. Kovalevsky in the summits of the capital of France analyzed with the involvement of memoirs of his colleagues, students and friends.

Keywords: Emigration; Free College of Social Sciences; Russian High School of Social Sciences.

Received 15.10.2018

Revised 07.11.2018

Accepted 15.11.2018

Постановка проблеми. Роль вищої освіти винятково важлива для ефективного поступального розвитку будь-якої держави. Разом із тим саме науковці та викладачі надають змістовного наповнення освіті, акумулюють та поширюють нове знання, розкривають потенціал під-ростаючого покоління. З огляду на це існує потреба у розгляді ролі окремих видатних педагогів та вчених в освітньому процесі не лише своєї країни, а і за кордоном. Прикладом такої вдалої інтеграції в освітній простір Франції є викладацька робота М. М. Ковалевського у таких закладах вищої школи Франції як Вільний коледж суспільних наук, Вища школа суспільних наук, Російська вища школа суспільних наук.

Історіографія. Серед останніх досліджень життя та творчості М. М. Ковалевського варто зазначити статтю О. М. Богдашиної, яка проаналізувала викладацьку роботу ученого в університетах Російської імперії та, оглядово, поза нею [1]. У статті М. Б. Буланової розглядається внесок М. М. Ковалевського і М. І. Карєєва у створення моделі соціологічної освіти та подальше застосування на практиці її теоретичних засад у Російській вищій школі суспільних наук (РВШСН) [2]. У працях Д. О. Гутнова, присвячених Російській вищій школі суспільних наук у Парижі у 1901–1906 рр. [5; 6], неодноразово згадується один з організаторів першого російського вишу за кордоном М. М. Ковалевський. Т. І. Сідненко вивчала питання викладацької діяльності ліберальної професури в РВШСН. Ключове місце в цій праці належить діяльності професора М. М. Ковалевського [17].

Для вивчення цієї теми існує достатня **джерельна база**. Серед різноманіття джерел виділимо джерела особового походження та періоду, яка виходила на початку ХХ ст. у Росії. Це, насамперед, газети: «*Страна*», «*Южный край*», «*Биржевые ведомости*», «*Речь*» та журнали: «*Украинская жизнь*», «*Вестник Европы*», «*Летопись*», «*Русская жизнь*». Частина статей написана після смерті у 1916 р. М. М. Ковалевського та є спогадами про його життя, в тому числі про перебування у Франції. Важливі деталі свого життя у Парижі наводить сам Максим Максимович у мемуарах «*Моя жизнь*» [11]. Згадані (виключно російськомовні) спогади лише частково окреслюють образ М. М. Ковалевського. Іншим цінним джерелом з вивчення обраної теми є збірка статей за редакцією Ю. С. Гамбарова та М. М. Ковалевського «*Русская высшая школа общественных наук в Париже*» (1903) [3]. Отже, детальне дослідження педагогічної роботи ученого без аналізу іншомовних джерел є проблематичним.

Метою статті є визначення ролі М. М. Ковалевського в освітньому процесі Франції наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Дослідження особистості ученого крізь призму його сприйняття колегами, студентами, друзями є важливим кроком на шляху до відтворення комплексного образу М. М. Ковалевського.

Виклад основного матеріалу. Серед науковців, які зробили значний внесок у історичну науку, соціологію та юриспруденцію, варто згадати представника слобідсько-українського дворянського роду Ковалевських — Максима Максимовича Ковалевського-молодшого (1851—1916). Цей рід у свій час дав світу багатьох військових, державних та громадських діячів, відомих діячів науки та культури. М. М. Ковалевський вдало поєднав у своїй плідній діяльності хист науковця, редактора та видавця, журналіста, засновника партії, різних громадських організацій та наукових товариств тощо.

Виходець із заможної поміщицької родини, Максим Максимович отримав ґрунтовну освіту. У 1863 р. він із золотою медаллю закінчує 3-тю харківську чоловічу гімназію, а у 1872 р. — Харківський університет. Його наукова кар'єра стрімка: кандидат права у 1871 р., кандидат наук у 1877 р., доцент у 1878 р., у 1880 р. — доктор юридичних наук. Із 1877 по 1887 рр. М. М. Ковалевський працював професором кафедри державного права Московського університету. Його лекції мали шалений успіх серед студентів: «усі місця були завжди зайняті, а приміщення переповнено; багато хто стояв де тільки можливо» [цит. за: 1, с. 58]. У 1887 р. стається кардинальний поворот у його кар'єрі. Максим Максимович був звільнений з Московського університету за «негативне ставлення до російського державного ладу» [20, с. 528]. Таке формулювання поставило під питання майбутнє ученого на батьківщині. Тож він відправляється у «добровільне» вигнання.

Маючи глибокі знання в обраній галузі, Максим Максимович отримує запрошення з багатьох університетів, активно займається науковою роботою, читає курси лекцій в університетах Стокгольма, Оксфорда, Брюсселя, Парижа та Чикаго [11, с. 245].

З 1889 до 1905 рр. учений періодично жив у Франції (в Парижі та на віллі Больє поряд з Ніццою) [11, с. 245]. Там він спілкується з багатьма представниками політичної та інтелектуальної еліти, пише багато нових наукових праць, а згодом у 1901 р. у Парижі разом з однодумцями створює перший, частково російськомовний, навчальний заклад за кордоном — Російську вищу школу суспільних наук.

Прикладом для створення цього навчального закладу стали так звані «вільні школи». У статті «Вольные школы общественных наук» М. М. Ковалевський аналізує особливості різних шкіл, описує свою участь у роботі деяких з них, указує на певні відмінності Російської вищої школи суспільних наук від інших закладів такого типу у Франції [9, с. 5—6].

Кілька таких вільних шкіл працювали у Парижі. В одному із них — Вільному коледжі суспільних наук (*Collège libre des Sciences Sociales*) — читав лекції і М. М. Ковалевський. Коледж надавав повну свободу викладання, яка обмежувалася лише «вимогами діючих законів» [3, с. 6]. Тож тексти лекцій викладачів були вільними від будь-якої цензури.

Як писав сам М. М. Ковалевський, він виступав із «лекціями із різноманітних питань російського життя, починаючи з розбору морально-соціальної доктрини Льва Толстого і закінчуючи картиною російського економічного і політичного ладу» [9, с. 6].

Відомий французький критик Ф. Сарсе у 1897 р. був присутній на першій лекції М. М. Ковалевського у Вільному коледжі суспільних наук. Він залишив свої враження від почутого та побаченого на сторінках журналу *«Les Annales politiques et littéraires»*. Виявляється, Максим Максимович відмовився від платні: «Без будь-якої винагороди, із однієї лише любові до науки, взяв на себе обов'язок читати лекції» [4, с. 180]. Ще більше враження на нього справила сама лекція про соціально-економічний розвиток Росії в «переповненій аудиторії»: «Я був вражений. Раптом мені здалося, що якась таємнича сила перенесла мене далеко від паризького шуму, в якусь усамотнену пустелю». Кращою була і реакція студентів: «слухачі буквально насолоджувалися словами лектора» [4, с. 180]. Лекції не обмежувалися російською тематикою. «В цій же школі мені довелося викладати і історію суспільного розвитку Англії, та суспільну історію Франції в період, що безпосередньо передувє революції», — згадував Максим Максимович. Різноманіття прочитаних тем пояснювалося цільовою направленістю школи — «вона ставить собі за мету бути відображенням різних течій сучасної думки в галузі суспільствознавства» [9, с. 6].

У 1898 р. М. М. Ковалевський читав лекції в Паризькій школі права [6, с. 84]. М. М. Ковалевський разом з іншими авторитетними ученими Г. Тардом, Л. Леві-Брюлем і Е. Дюркгаймом брав участь у роботі Вільної вищої школи суспільних наук у Парижі, яка виникла на базі Вільного коледжу суспільних наук у 1900 р. [6, с. 83]. М. М. Ковалевський читав тематичні лекції про соціологію Г. Спенсера, про взаємозв'язок соціології та етнографії тощо [9, с. 6].

Найцікавішими з точки зору організації навчального процесу були так звані «співбесіди» — спеціальні заходи, які відбувалися через тиждень після закінчення лекції. На співбесіду запрошувалися лектор, студенти-слухачі і навіть професори школи, які могли задавати питання лектору. Часто ці збори перетворювалися у наукову дискусію між викладачем та аудиторією [9, с. 6].

Багато мемуаристів наголошують, що М. М. Ковалевський був чудовим оратором та глибоко знав свій предмет. Його лекції залишили безліч відгуків: «багаті історичним змістом, блискучі»; «промова справила сильне враження на широку аудиторію»; «усюди він не тільки був, але і жив, все це не тільки бачив, але і досконало знав» [8, с. 3; 19, с. 222].

Паралельно роботі у Школі суспільних наук М. М. Ковалевський кожен семестр наприкінці XIX — на початку XX ст. на кілька тижнів від'їздив з Парижа викладати до Брюсельського університету [11, с.

259]. У 1899 р. один з курсів лекцій був виданий в російському перекладі під заголовком: *«Развитие народного хозяйства в Западной Европе»* [12; 10, с. 7].

М. М. Ковалевський проживав у Парижі, як правило, весною та восени. Зазвичай активна праця розпочиналася о 9 годині ранку із приходом секретарки, яка була доктором природничих наук та асистенткою професора зоології в Сорбонні [11, с. 258–259]. Другу половину дня М. М. Ковалевський працював у бібліотеці або архіві.

Лекції писалися російською та французькою мовами і часто пізніше друкувалися у періодичних виданнях та окремих збірниках у Франції, США, Швеції, Росії. Узагальнюючі теоретичні статті з фрагментами лекцій публікувалися у таких знаменитих журналах, як *«Ежемесячник по социологии»*, *«Парижское обозрение»*, *«Журнал истории французского и иностранного права»*, *«Анналы международного института социологии»*, *«Социальная реформа»* та *«Еженедельник политический и литературный»* [11, с. 259].

Фрагменти з текстів лекцій могли дублюватися в окремих творах. Серед них: *«Общий очерк экономического положения России»* та *«Очерки по истории политических учреждений России»* [13; 15, с. 3]. Текст лекцій *«Экономический строй России»* був перекладений та виданий російською мовою у 1899 р. [14].

Корисним джерелом інформації про повсякденне життя Максима Максимовича є його листування. Наприклад, із листа до Олександра Івановича Чупрова від 9 жовтня 1894 р. стає відомо про участь Максима Максимовича у II конгресі соціологів у Парижі [11, с. 491].

При Всесвітній виставці, яка проходила у Парижі з 15 квітня по 12 листопада 1900 р., була створена Міжнародна школа. Екскурсоводи школи, користуючись експозицією павільйонів, розповідали про історію, науку та культуру своїх країн [5, с. 246]. Формально головою російського відділу вважався далекий родич М. М. Ковалевського — відомий ембріолог І. І. Мечников (1845–1916). Ілля Ілліч погодився на пропозицію Максима Максимовича за умови, що «його не будуть турбувати» [11, с. 275]. Заступниками голови стали віце-президенти М. М. Ковалевський та Є.-В. де Роберті, які найчастіше і проводили презентації. Так, восени 1900 р. Максим Максимович читав лекції для відвідувачів виставки не лише про Кавказ та інші регіони Росії, а й про Францію [10; 11, с. 275, 496, 500].

Основні організаційні питання лягли на заступників президента, які займалися набором лекторів тощо. Масштаби інтенсивності праці стають зрозумілими із листа М. М. Ковалевського до О. І. Чупрова від 10 серпня 1900 р.: *«Школа наша продовжує діяти, віднімаючи у мене вільний час від конгресів та поправки коректури»* [11, с. 496].

Ще однією особливістю російського відділення виставки була відсутність будь-якого відшкодування поточних витрат. М. М. Ковалев-

ський був змушений із власних коштів оплатити робочі витрати у розмірі 1000 франків [11, с. 276]. Для порівняння – бюджет згодом створеної Російської вищої школи суспільних наук за перший рік її існування був у 3000 франків [3, с. 3].

Цікаво, що Всесвітня виставка на певний час об'єднала кількох представників династії Ковалевських: племінника Максима Максимовича – Євграфа Петровича Ковалевського (1865–1941) – учасника Всесвітньої виставки від міністерства народної освіти та Володимира Івановича Ковалевського (1848–1934) – директора департаменту торгівлі та мануфактур, товариша міністра фінансів. Перший згадується у зв'язку із організаційними клопотами, які були викликані Всесвітньою виставкою [11, с. 276, 497].

Утворення Російської вищої школи суспільних наук нерозривно пов'язане як з іменем одного з її засновників – М. М. Ковалевського, так і з Міжнародною школою Паризької виставки. На урочистому прийомі з нагоди завершення виставки стає відомо про взятє М. М. Ковалевським на себе зобов'язання щодо створення та керівництва Російською школою суспільних наук: «Перетворити наш відділ на постійну російську школу суспільних наук» [11, с. 276].

В кінці 1900 р. відбувається перша (вступна) лекція М. М. Ковалевського, яка викликала ажіотаж серед студентів. Її відвідало більше 100 чоловік. «Оплесків та ласкавих слів не бракувало», – пише О. І. Чупрову Максим Максимович у грудні 1900 р. [11, с. 499]. «Московською знаменитістю» називає А. П. Чехов М. М. Ковалевського [22, с. 153]. Після нетривалого затишшя на початку 1901 р. починаються щотижневі публічні лекції при сприянні російського студентського товариства в Парижі, які підготували офіційне відкриття Російської школи [3, с. 18]. Із листа до О. І. Чупрова від 29 травня 1901 р. стає відомо, що Максим Максимович прочитав одразу 3 курси, не враховуючи семінарів із селянської реформи 1861 р. Курс, за словами М. М. Ковалевського, «доволі вдалий і цілком присвячений реформі 19 лютого» [11, с. 503].

19 листопада 1901 р. у Сорбонні відбулося урочисте відкриття Російської вищої школи суспільних наук (РВШСН). Навчальна програма РВШСН мала кілька відділів. По багатьом із них М. М. Ковалевський читав свої курси. II відділ «Філософія та методологія суспільних наук» складався із 3 постійних курсів. Один із них вів М. М. Ковалевський. Цей курс складався з 14 лекцій і називався «Сучасні соціологи» [3, с. 26]. У ньому особливу увагу було приділено доктрині Г. Тарда та історичному матеріалізму [3, с. 26]. III відділ програми під назвою «Всесвітня історія та описова соціологія» мав 4 постійних курси [3, с. 27]. Курс М. М. Ковалевського у цьому відділі називався «Про походження американської громадянськості» [3, с. 27]. Короткий зміст курсу викладено у листі М. М. Ковалевського від 28 жовтня 1901 р. до О. І. Чупрова. За оцінкою адресата, «це дозволяє

мені познайомити моїх слухачів одночасно і з початками англійської державності та суспільного ладу, і з особливостями американського» [11, с. 503]. Курс тривав 3 тижні по 2 години кожного дня. «В 36 лекцій (та ще й годинних) можна наговорити пірву», — писав Максим Максимович в листі [11, с. 503].

В VI відділі, який називався «Еволюція економічного побуту та економічних учень», М. М. Ковалевський вів курс з 12 лекцій під назвою: «Економічна історія Європи — цехове господарство і робоче питання в середні віки» [3, с. 32]. Лектор головну увагу у цьому курсі зосереджував на характеристиці середньовічного поміщицького і цехового господарства [3, с. 32–33].

В VII відділі, який називався «Історія політичних теорій та установ», Максим Максимович читав 2 курси по 12 годин кожний: перший — з історії станів у Росії, другий — з конституційного права [3, с. 33].

Окрім обов'язкових дисциплін, у РВШСН читалися ще й вибіркові. Найбільшою популярністю серед дисциплін за вибором користувалися курси М. М. Ковалевського, Л. І. Мечникова (брата І. І. Мечникова) та Ю. С. Гамбарова. Ці лекції найчастіше проходили вечорами. Тож їх охоче відвідувала російська молодь — слухачі медичної школи та юридичного факультету Сорбонни, які відчували брак знань з історії, літератури та економіки. Кількість слухачів сягала 300–350 осіб! [2, с. 7].

Наступного 1902/1903 навчального року лекції М. М. Ковалевського включено до III, VI, VII відділів для студентів 1-го та 2-го курсу, а практичні заняття ще з курсу «Історія літератури та мистецтва» (XI відділ) [3, с. 60]. Затверджена програма включає такі курси лекцій та семінарів М. М. Ковалевського: 1) «Суспільна ембріологія» (походження сім'ї, власності і держави) — 1–2 курс (III відділ); 2) «Історія економічних учень у зв'язку з розвитком господарського життя: зародження капіталізму, меркантильна система і фізіократія» — 1–2 курс (VI відділ); 3) «Історія держав на Заході: державне право Англії та Америки» — 2 курс (VII відділ). Крім того, разом з М. О. Каришевим Максим Максимович читав курс з еволюції побуту та економічних установ, а разом з М. І. Свешниковим — з державного права (XI відділ) [3, с. 58–60].

Різноманіття лекцій та практичних робіт з багатьох напрямів свідчить як про високу зайнятість М. М. Ковалевського в РВШСН, так і про широке коло наукових питань, якими володів професор. Теза про велику зайнятість підтверджується та пояснюється у листі до О. І. Чупрова від 13 січня 1903 р. Лист містив інформацію про стрімке збагачення Російської вищої школи у розмірі 30 тис. франків від слухачки-благочинниці. Це благодіяння, за словами Максима Максимовича, забезпечило діяльність школи на 6 років вперед [11, с. 512]. Але вже інша проблема значно ускладнила життя одному з керівників

школи — брак викладачів. Ця проблема зумовила необхідність проведення заміни та підготовку до лекцій з «чужих спеціальностей»: «Такі набіги в область чужих спеціальностей, звісно, розширюють начитаність, але заважають в той же час будь-якій самостійній роботі», — пише М. М. Ковалевський у цьому листі [11, с. 512].

За час роботи РВШСН її відвідували багато відомих учених та політичних діячів. Дехто з них прибували читати лекції за особистим запрошенням Максима Максимовича. Наприклад, лідер російської партії кадетів, доктор історичних наук, професор Московського університету П. М. Мілюков [16, с. 2]. До програми РВШСН у 1903 р. був уведений курс з історії України, який читав професор Львівського університету М. С. Грушевський [18, с. 66].

Заслугою М. М. Ковалевського стало залучення до викладацької роботи у РВШСН таких відомих науковців та політиків, як Ю. С. Гамбаров, М. І. Карєєв, С. А. Муромцев, Г. В. Плеханов, Є.-В. де Роберті, П. Б. Струве, Г. Тард, М. І. Туган-Барановський, В. І. Ульянов (Ленін), В. М. Чернов тощо.

Із західноєвропейських професорів, запрошених до РВШСН, необхідно згадати соціологів Р. Вормса та Е. Дюркгайма, міністра Е. Вандервельде, історика та викладача Сорбонни Ш. Сеньобоса [1, с. 57].

Бачення керівництва школи про завдання РВШСН передають слова М. М. Ковалевського: «Російська школа, звісно, буде мати на увазі російську дійсність і російське минуле. Але так як ні те, ні інше не може бути зрозуміло без історико-порівняльного висвітлення, то цим пояснюється присутність у нашій програмі систематичних курсів і в суспільному і в політичному розвитку інших країн, не говорячи вже про курси, обов'язкові для всіх шкіл соціальних наук...» [3, с. 14–15].

Один з лекторів — природознавець К. А. Тімірязєв — описав свої враження від лекції М. М. Ковалевського: «Я був нагороджений, потрапивши на кращу із його лекцій, яку тільки довелося мені чути. Це була, власне, навіть не лекція, а гаряча, блискуча парламентська або, скоріше, мітингова промова на злободенну в ту хвилину (та й завжди у нас) тему — про безправ'я євреїв у Росії. Багата історичним змістом, блискуча по силі логіки і благородного обурення, заснована на порівнянні між Росією та Європою, особливо з Англією, промова справила сильне враження на широку аудиторію» [19, с. 222].

Деякі згадки про лекційний виступ Максима Максимовича у РВШСН у буремний рік першої російської революції лишив А. Б. Дерман (1880–1952). У 1916 році він згадував свій короткотривалий приїзд до Парижа навесні 1905-го року. Саме там, на своїй першій та єдиній відвіданій лекції, він зустрівся із включеним до списку «парижських пам'яток», з якими «абсолютно необхідно познайомитися заїжджому російському чоловіку», професором Максим Максимовичем Ковалевським [7, с. 189].

За словами А. Б. Дермана, атмосфера перед лекцією була досить напруженою. «Різкі манери і різкі слова», «дискусії закипали в усіх кутках, жести, слова і промови — підвищеного тону» [7, с. 189]. Радикально налаштована російська молодь була досить ворожою. Лекція з курсу історії політичних учень Західної Європи збурила слухачів. Адже М. М. Ковалевський саме розглядав питання розвитку виборчого права у країнах Європи, яке було болючим питанням і для самої Росії. Підводячи підсумок лекції, лектор виступив за обмеження загального виборчого права освітнім цензом. Це, за оцінкою А. Б. Дермана, в студентській аудиторії стало «подвигом наукової добросовісності та переконання» [7, с. 190]. Реакція слухачів була очікуваною. На невдоволений гомін Максим Максимович із властивим йому гумором навіть приклад, який образно проілюстрував його думку. Зрештою аудиторія вибухнула сміхом. Дискусія набула спокійного характеру: «Тепер не було почуття образи, не було елементу особистого; зіткнулися між собою лише аргументи і лише вони. Пристрасно налаштована аудиторія відчула щирість виказаної думки і спільну мову було знайдено» [7, с. 191].

Також А. Б. Дерман розмірковує над манерою викладання М. М. Ковалевського: «Мені здається, найбільш чудовим у них було те, що зачепивши будь-яке питання, Ковалевський одразу групував навколо нього безліч однотипних даних з історії ряду держав Європи, створюючи свого роду перспективи-осередки по окремих питаннях, які потім складалися в загальну перспективу, яка охоплювала головне питання, в усій її повноті» [7, с. 190]. Ця манера вести лекцію отримала найвищу оцінку А. Б. Дермана: «Я відчуваю, що не в змозі передати тут стислу виразність цієї манери, з якою, або хоча б подібною їй за майстерністю я згодом не зустрічався» [7, с. 190].

А. Измайлов описав збірний образ «типової» лекції Максима Максимовича: «У Ковалевського був також свій, особистий, прийом. Він не читав, а розмовляв з кафедри, жартував, посміхався чудовою посмішкою, від якої робилися ямки на повних щоках, згадував особисто чути слова — зараз Тургенєва, зараз — Маркса, зараз — яких-небудь знаменитостей Кембриджа чи Оксфорда. Париж, Берлін, Лондон рясніли в його промовах. Усюди він не тільки був, але і жив, все це не тільки бачив, але і досконало знав» [8, с. 3].

Студентка «*Ecole des Hautes etudes Sociales*» (Вищої школи соціальних наук), а за сумісництвом секретар М. М. Ковалевського — Анастасія Миколаївна Чеботарєвська, розкриває деякі деталі його підготовки до лекцій. У квартирі Максима Максимовича, яка знаходилася на бульварі *De l'Observatoire*, 13 (Латинський квартал Парижа), відбувалася диктовка за її участю. Про підготовку матеріалу до історії державних установ Англії вона залишила такі спогади: «Сидячи в домашньому сірому піджачку в глибокому кріслі, вдумливо дивлячись в далечінь своїми чудовими променистими синіми очима, він диктує

мені фразу за фразою, черпаючи їх зі свого колосального книгосховища — дивовижної ерудиції та універсальної пам'яті. Цитати сліднують за цитатами, імена змінюють епохи, цифри, я, в якості домашнього секретаря, ледве встигаю записувати» [21, с. 3].

Також майбутня письменниця і драматург А. М. Чеботаревська залишила згадку про захист свого диплому з історії російської общини у нього. Популярність марксистських ідей відобразилася в роботі Анастасії Миколаївни та спричинила справжню дискусію, в центрі якої опинилися авторка роботи, народник К. Р. Кочаровський, статистик О. Є. Лосицький та М. М. Ковалевський. Авторка упускає подробиці, проте на емоційному рівні їй імponує позиція свого наукового керівника, що була протилежною її думці. Про це свідчать захоплені ремарки: «м'яко вносив поправки, згляджував кути, великодушно поступався нам честю «перемоги» тощо [21, с. 3]. Загалом звичними для М. М. Ковалевського у спогадах його друзів, колег та студентів є симпатія до людини та повага до науковця. Тож не дивно, що випускники 1905 року, серед яких була і А. М. Чеботаревська, подарували «загальному улюбленцю» на випускному вечорі «колосальний» букет червоних троянд [21, с. 3].

Між тим осінню 1903 — зимою 1904 рр. в РВШСН відчувається гостра нестача викладачів. Максим Максимович читає додаткові лекції [11, с. 514–515]. Заняття 26 березня 1904 р. приносять бійку та призупинення занять до 24 квітня 1904 р. [6, с. 229–230; 11, с. 517]. Відгомін революційних подій у Росії наприкінці 1905 р. спричиняє конфлікт у РВШСН. Ліберальні погляди М. М. Ковалевського викликають невдоволення багатьох слухачів, особливо революціонерів-емігрантів. Зрештою Максим Максимович припиняє читати свої лекції, а потім закриває школу. «Я припинив читання, і школа зачинена не то тимчасово, не то назавжди. І то на краще. Тепер вже ніхто не хоче навчатися і всі зайняті тільки тим, щоб упроваджувати в інших чесні переконання наклепами і фізичним насиллям. Червоні хулігани стоять чорних», — пише він у листі до О. І. Чупрова 14 грудня 1905 р. [11, с. 528]. У наступному листі від 6 січня 1906 р. М. М. Ковалевський коротко повідомляє про закриття школи [11, с. 529]. Із закриттям Російської вищої школи суспільних наук закінчується період тривалого перебування М. М. Ковалевського за кордоном. «Добровільна» еміграція припиняється.

Висновки. Для М. М. Ковалевського Франція стала країною, яка дала можливість реалізувати свої наукові та педагогічні задуми. Робота у Вільному коледжі суспільних наук та Вищій школі суспільних наук дає ґрунт для реалізації потужного викладацького потенціалу ученого. А з часу створення РВШСН М. М. Ковалевському вдається на практиці запровадити свої педагогічні ідеї, які ґрунтувалися на тезах доступного навчання академічного характеру. Аналіз роботи «вільних шкіл» дає йому необхідні знання для втілення проекту. Зміст курсів

та лекції, які він читав, наочно розкривають його наукові інтереси, демонструють глибину знань та ерудиції. Професіоналізм та принципів поглядів Максима Максимовича стали запорукою глибокої поваги до нього як з боку наукового товариства, так і студентства. Тривале перебування у Франції знаменується інтенсивною роботою над своїми книгами. Зокрема такими багатомними, як «*Экономическая история Европы*» та «*Происхождение современной демократии*». А розглянуті спогади та інші джерела дають можливість більш глибоко проаналізувати педагогічну діяльність ученого з боку колег-викладачів, друзів, студентів.

Бібліографічні посилання

1. Богдашина, Е. Н., 2017. Университеты Российской империи в творческой судьбе М. М. Ковалевского. *Scriptorium nostrum*, вип. 2(8), сс. 47–64. Доступно: <<https://goo.gl/Kak88o>> (дата звернення: 30.08.2018)
2. Буланова, М. Б., 2008. Социологическое образование в русской высшей Школе общественных наук в Париже. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия : Социология*. Москва, вып. 4, сс. 5–9.
3. Гамбаров, Ю. С. и Ковалевский М. М., 1903. *Русская высшая школа общественных наук в Париже*. Ростов-на-Дону: Наука и жизнь.
4. Гольцев, В. А., ред., 1897. *Русская мысль*, № 12, сс. 179–180.
5. Гутнов, Д. А., 2001. Русская высшая школа общественных наук в Париже. 1901–1906 гг. В: Сахаров, А. Н., ред., 2001. *История и историки: историографический ежегодник*. Москва, сс. 242–260.
6. Гутнов, Д. А., 2004. *Русская высшая школа общественных наук в Париже (1901–1906 гг.)*. Москва: РОССПЭН.
7. Дерман, А. Б., 1916. Первая лекция. *Вестник Европы*, № 5, сс. 189–191.
8. Измайлов, А., 1916. Ковалевский М. М. *Биржевые ведомости*, № 15460, 24 марта, с. 3.
9. Ковалевский, М. М., 1906. Вольные школы общественных наук. *Страна*, № 20, сс. 5–6.
10. Ковалевский, М. М., 1900. *Международная школа Парижской выставки: (Лекция, читанная в Париже)*. Москва.
11. Ковалевский, М. М., 2005. *Моя жизнь. Воспоминания*. Москва: РОССПЭН.
12. Ковалевский, М. М., 1899. *Развитие народного хозяйства в Западной Европе*. Публичные лекции, читанные в Брюссельском университете. Санкт-Петербург.
13. Ковалевский, М. М., 1908. *Очерки по истории политических учреждений России*. Санкт-Петербург.
14. Ковалевский, М. М., 1899. *Экономический строй России*. Санкт-Петербург.
15. М. М. Ковалевский [некролог], 1916. *Южный край*, № 13278, 24 марта, сс. 3–4.
16. Милоков, П. Н., 1916. Памяти учителя. *Речь*, № 82, 24 марта, с. 2.
17. Сидненко, Т. И., 2015. «Академическая мобильность» в конце XIX — начале XX вв. Либеральная профессура и высшая школа общественных наук в

Париже. *Известия Санкт-Петербургского государственного аграрного университета*, спецвыпуск, сс. 156–159.

18. Смуток, П., 1916. М. М. Ковалевский и украинство. *Украинская жизнь*, № 4–5, сс. 65–69.

19. Тимирязев, К. А., 1916. Памяти друга. *Летопись*, № 8, сс. 211–225. Доступно: <<https://bit.ly/2wlcMAa>> (дата звернення: 28.08.2018)

20. Усенко, І. Б., 2007. Ковалевський Максим Максимович. В: Смолій, В. А., 2007. *Енциклопедія історії України*. Київ: Інститут історії України НАН України, т. 4 (Ка-Ком), сс. 376–379. Доступно: <<http://history.org.ua/LiberUA/ehu/4.pdf>> (дата звернення: 28.08.2018).

21. Чеботаревская, А. Н., 1916. В парижской школе. *Биржевые ведомости*, № 15462, 25 марта, с. 3.

22. Чехов, А. П., 1900. Чехов к О. Л. Книппер, 14(27) декабря. В: Чехов, А. П., 1980. *Полное собрание сочинений и писем* : в 30 т. Москва, т. 27 (Письма 1900–1901), с. 41. Доступно: <<https://www.rulit.me/books/tom-27-pisma-1900-1901-read-214828-41.html>> (дата звернення: 28.08.2018).

References

Bogdashina, E. N., 2017. Universitety Rossiyskoy imperii v tvorcheskoy sud'be M. M. Kovalevskogo [Universities of the Russian Empire in the creative fate of M. M. Kovalevsky]. *Scriptorium nostrum*, issue 2(8), pp. 47–64. Available at: <<https://goo.gl/Kak88o>> [Accessed 30.08.2018] (in Ukrainian).

Bulanova, M. B., 2008. Sotsiologicheskoe obrazovanie v russkoy vysshey Shkole obshchestvennykh nauk v Parizhe [Sociological Education in Russian Higher School of Social Sciences in Paris]. *RUDN Journal of Sociology*. Moscow, issue 4, pp. 5–9 (in Russian).

Gambarov, Yu. S. and Kovalevskiy M. M., 1903. *Russkaya vysshaya shkola obshchestvennykh nauk v Parizhe* [Russian School of Social Sciences in Paris]. Rostov-on-Don: Nauka i zhizn'. (in Russian).

Gol'tsev, V. A., ed., 1897. *Russkaya mysl'* [Russian thought], no. 12, pp. 179–180 (in Russian).

Gutnov, D. A., 2001. Russkaya vysshaya shkola obshchestvennykh nauk v Parizhe. 1901–1906 gg. [Russian School of Social Sciences in Paris. 1901–1906]. In: Sakharov, A. N., ed., 2001. *Istoriya i istoriki: istoriograficheskij ezhegodnik* [History and historians: a historiographic yearbook]. Moscow, pp. 242–260 (in Russian).

Gutnov, D. A., 2004. *Russkaya vysshaya shkola obshchestvennykh nauk v Parizhe (1901–1906 gg.)* [Russian High School of Social Sciences in Paris (1901–1906)]. Moscow: ROSSPEN (in Russian).

Derman, A. B., 1916. Pervaya leksiya [The First Lecture]. *Vestnik Evropy* [European Herald], no. 5, pp. 189–191 (in Russian).

Izmaylov, A., 1916. Kovalevskiy M. M. *Birzhevye vedomosti* [Exchange statements], no. 15460, March 24, p. 3 (in Russian).

Kovalevskiy, M. M., 1906. Vol'nye shkoly obshchestvennykh nauk [Free schools of social sciences]. *Strana* [A country], no. 20, pp. 5–6 (in Russian).

Kovalevskiy, M. M., 1900. *Mezhdunarodnaya shkola Parizhskoy vystavki. Leksiya, chitannaya v Parizhe* [International School of Paris Exhibition. Lecture given in Paris]. Moscow. (in Russian).

Kovalevskiy, M. M., 2005. *Moya zhizn'. Vospominaniya* [My life. Memories]. Moscow: ROSSPEN (in Russian).

Kovalevskiy, M. M., 1899. *Razvitiya narodnogo khozyaystva v Zapadnoy Evrope. Publichnye lektzii, chitannye v Bryussel'skom universitete* [Development of the National Economy in Western Europe. Public Lectures delivered at the University of Brussels]. St. Petersburg (in Russian).

Kovalevskiy, M. M., 1908. *Ocherki po istorii politicheskikh uchrezhdeniy Rossii* [Essays on the History of Political Institutions in Russia]. St. Petersburg (in Russian).

Kovalevskiy, M. M., 1889. *Ekonomicheskii stroy Rossii* [The Economic System of Russia]. St. Petersburg (in Russian).

Kovalevskiy, M. M., 1916. *Yuzhnyy kray* [The Southern Region], no. 13278, pp. 3–4 (in Russian).

Milyukov, P. N., 1916. Pamyati uchitelya [In Memory of the Teacher]. *Rech'* [Language], no. 82, March 24, p. 2 (in Russian).

Sidnenko, T. I., 2015. «Akademicheskaya mobil'nost'» v kontse XIX — nachale XX vv. Liberal'naya professura i vysshaya shkola obshchestvennykh nauk v Parizhe ["Academic mobility" in the late 19th and early 20th centuries. Liberal professorship and high school of social sciences in Paris.]. *Izvestiya Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta* [Izvestiya Saint-Petersburg State Agrarian University], Special issue, pp. 156–159 (in Russian).

Smutok, P., 1916. M. M. Kovalevskiy i ukrainstvo [M. M. Kovalevsky and Ukrainianship]. *Ukrainskaya zhizn'* [Ukrainian Life], no. 4–5, pp. 65–69 (in Russian).

Timiryazev, K. A., 1916. Pamyati druga [In memory of a friend]. *Letopis'* [Chronicle], no. 8, pp. 211–225. Available at: <<https://bit.ly/2wlcMAa>> (Accessed 28.08.2018) (in Russian).

Usenko, I. B., 2007. Kovalevskyy Maksym Maksymovych. In: Smoliy, V. A., 2007. *Entsyklopediya istoriyi Ukrainy* [Encyclopedia of the History of Ukraine]. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, vol. 4 (Ka-Kom), p. 376–379. Available on: <<http://history.org.ua/LiberUA/ehu/4.pdf>> (Accessed 28.08.2018) (in Ukrainian).

Chebotarevskaya, A. N., 1916. V parizhskoy shkole [In the Paris School]. *Birzhevye vedomosti* [Exchange statements], no. 15462, March 25, p. 3 (in Russian).

Chekhov, A. P., 1900. Chekhov k O. L. Knipper [Chekhov to O. L. Knipper], December 14(27). In: Chekhov, A. P., 1980. *Polnoe sobranie sochineniy i pisem* [A complete collection of essays and letters]: in 30 vols. Moscow, vol. 27 (Letters, 1900–1901), p. 41. Available at: <<https://www.rulit.me/books/tom-27-pisma-1900-1901-read-214828-41.html>> (Accessed 28.08.2018) (in Russian).

**І. М. Каманін (1850–1921) – видатний представник
наукової еліти Наддніпрянської України
кінця XIX – початку XX століття**

Надія Якобчук

ORCID: 0000-0003-2679-2643

ResearcherID: B-6322-2019

nadiiayakobchuk@ukr.net

*Національний музей історії України у Другій світовій війні
Меморіальний комплекс (м. Київ),
вулиця Лаврська, 24, Київ, 01015, Україна*

Анотація. Проаналізовано основні етапи життєвого шляху та наукової діяльності видатного українського історика, архівіста, археографа та палеографа кінця XIX – початку XX ст. І. М. Каманіна. Розкрито джерельний потенціал наукової спадщини ученого. Визначено його внесок в історію та громадсько-культурне життя України.

Ключові слова: історія; наукова спадщина; архів.

Надійшла до редколегії 15.10.2018

Прорецензована 07.11.2018

Рекомендована до друку 15.11.2018

**Ivan M. Kamanin (1850–1921) as a Famous Representative
of the Scientific Elite of the Dnipro Ukraine
of the late 19th and early 20th century**

Nadiia Yakobchuk

ORCID: 0000-0003-2679-2643

ResearcherID: B-6322-2019

nadiiayakobchuk@ukr.net

*National Museum of the History of Ukraine in the Second World War.
Memorial complex,
27 Lavrska Str., Kyiv, 01015, Ukraine*

Abstract. The main stages of life and scientific activity of I. M. Kamanin is famous Ukrainian historian, archivist, archeographer and paleographer of the end of the 19th and the beginning of the 20th century are analyzed in article. The source potential of the scientific heritage of the scientist is discovered. His contribution to the history, public and cultural life of Ukraine is determined.

Keywords: History; Scientific Heritage; Archive.

Received 15.10.2018

Revised 07.11.2018

Accepted 15.11.2018

Постановка проблеми. З другої половини XIX ст. Київ став важливим центром розвитку української науки. В університеті Святого Володимира, де було створено Київський центральний архів давніх актів (далі — КЦАДА), розгорнули масштабні дослідження представники заснованої В. Антоновичем історичної школи документалістів. Це була ціла плеяда талановитих науковців, які заклали основи українського джерелознавства, запровадили до наукового обігу великий масив історичних джерел та реалізували концепцію регіонального дослідження історії України доби середньовіччя. Один із них — Іван Михайлович Каманін. Людина енциклопедичних знань з надзвичайно широким колом наукових інтересів, яка все життя присвятила архівознавчим, археографічним, історичним та палеографічним студіям. Учений перебував у центрі наукового та громадського життя Києва та України останньої третини XIX — початку XX ст., працював у складі кількох комісій Української академії наук, брав активну участь у роботі організацій та установ, створених для розвитку і популяризації історичних досліджень. Серед них: Історичне товариство Нестора-літописця, Київська археографічна комісія, Московське Імператорське археологічне товариство, Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, Українське наукове товариство в Києві, Київський відділ Імператорського Російського воєнно-історичного товариства, Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва та інші. *«Редкое научное начинание в Киеве обходилось без деятельного участия Ивана Михайловича. Археологический съезд, организация изучения края и научные экскурсии, создание нового общества или ученого учреждения все [привлекало] Ивана Михайловича, везде можно было видеть характерную фигуру историка, слышать его доклады и меткие замечания»*, — так відгукнувся про Івана Михайловича В. Базилевич [13, арк. 3 зв.].

Протягом 45 років І.М. Каманін працював у КЦАДА, а сучасники не уявляли собі цієї установи без нього. Саме архівознавчі студії визначили тематику більшості його наукових праць, а доступ до величезного масиву архівних документів дав можливість запровадити до наукового обігу важливі та раніше невідомі джерела з історії України, Росії, церкви, національних меншин тощо. Багатогранна особистість дослідника знайшла свій вияв у великій за обсягом та тематично різноманітній спадщині, що налічує близько 300 наукових праць. Однак у сучасній історіографії він залишається дослідником другого плану.

Історіографія. Інформацію про основні етапи життя та наукової діяльності І. Каманіна можна знайти у багатьох статтях і на сторінках довідників та енциклопедій. Перші змістовні статті опублікували у 1926 р. М. Василенко та В. Щербина [1, с. 54–64; 27, с. 44–53]. Будучи сучасниками ученого, вони навели факти його біографії, дали оцінку історичній та архівознавчій спадщині. У радянський період на імені дослідника лежав ярлик історика «буржуазно-ліберального напрямку», хоча

незважаючи на це наукова громадськість визнавала цінність його праць української палеографії [23, с. 529]. Винятком була лише коротка замітка В.В. Панащенко «Український історик-архівист І.М. Каманін», приурочена до 120-річчя з дня народження ученого [20, с. 100–102].

Після проголошення незалежності України історики повернулися до дослідження біографії та спадщини І. М. Каманіна. Протягом 1990–2000-х рр. були опубліковані статті О. Ситника, О. Ємець, О. Нагірняка та ін. [22, с. 115–132; 10, с. 168–178; 12, с. 168–176; 19, с. 194–198; 31, с. 138–149]. До наукового обігу запроваджено спогади науковця «*Моя жизнь*», частину листування, документів особового походження, перевидано окремі праці з архівознавства та монографію «*Звереницкие пещеры в Киеве*» [11, с. 251–268; 18, с. 209–212; 28, с. 102–111; 32, с. 302–316; 33, с. 85–90; 34, с. 246–261]. Документальній спадщині ученого присвячено дисертаційне дослідження [30]. Численні статті про життєвий шлях і наукову діяльність І. Каманіна вміщено у довідкових виданнях [2, с. 240–249; 9, с. 47–48; 16, с. 186; 21, с. 431–432; 24, с. 266–268; 25, с. 189–190].

Мета дослідження. У пропонованій статті ми проаналізуємо життєвий шлях та наукову діяльність І. Каманіна як активного представника наукових кіл Києва та громадсько-культурного життя України.

Виклад основного матеріалу. Учений народився 11 вересня 1850 р. в містечку Димер Київського повіту Київської губернії (зараз – смт. Димер Вишгородського району Київської області) у родині військово-службовця. Батьки майбутнього дослідника не були пов'язані з наукою, хоча мали досить гарну освіту. Михайло Михайлович Каманін походив із селянської родини Володимирської губернії. У грудні 1820 р. він став рекрутом артилерійської бригади і до 40 років дослужився до чину поручика. М. Каманін служив на території Володимирської, Московської та Смоленської губерній, а в 1849 р. його перевели до Києва. Він брав участь у Кримській війні, був нагороджений медаллю за оборону Севастополя, а в 1860 р. завершив військову кар'єру, звільнившись у запас [35, с. 166].

Мати майбутнього історика Олександра Олександрівна Щуровська походила з родини міщан Смоленської губернії. Рано втративши батьків, вона виховувалася у родині священика – друга її батька. Учений згадував маму як доброзичливу жінку із сильним вольовим характером. Завдяки її впливу у родині панували українські традиції та побут, притаманний духовенству. О. Каманіна любила українські пісні, часто купувала та читала дітям твори українських письменників, тому вже в дитинстві Іван Михайлович познайомився з творчістю Г. Квітки-Основ'яненка і Т. Шевченка, знав напам'ять багато поезій з «Кобзаря» та українських пісень. Родина Каманіних була багатодітною. У спогадах учений зазначав, що був сьомою дитиною і мав вісім братів та сестер. Однак до повноліття, крім нього, дожили лише дві

його сестри Єлизавета та Пелагея, про яких є запис у послужному списку Михайла Каманіна [4, арк. 14 зв., 16 зв.].

Перші дитячі роки майбутній історик провів у містечку Димер, а коли М. Каманіна мобілізували на Кримську війну, родина переїхала спочатку до Києва, а згодом до Звенигородки. З 1857 р. вони остаточно оселилися у Києві.

У 1860 р. І. Каманін розпочав навчання у Другій Київській гімназії, де, імовірно, і зародився його інтерес до історичної науки. Викладачі та директор навчального закладу І. Слепушкін відзначалися жертівністю у справі служіння інтересам освіти, тому намагалися виховувати своїх учнів у національному дусі. На уроках П. Житецького, І. Самчевського, Н. Тумасова, А. Юркевича та ін. гімназисти знайомилися з літописами Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка, здобували загальні знання з української історії, вивчали мови [27, с. 44–45].

У 1868 р., після успішного завершення гімназії, майбутній учений став студентом Київського університету Св. Володимира, обравши історико-філологічний факультет. Можливо, за прикладом своїх вчителів, він мріяв про педагогічну діяльність. Особова справа студента І. Каманіна, відомості іспитів та протоколи засідань Ради Київського університету свідчать, що він мав високий рівень навчальних досягнень, здобув ґрунтовні знання з усіх профільних дисциплін. Відомості півкурсівих (1870 р.) та випускних іспитів (1872 р.) І. Каманіна містять відмінні оцінки, і лише грецька, латинська, німецька мови та історія загальної літератури складені на «удовлетворительно» [5, арк. 34 зв.; 6, арк. 70 зв. – 71].

Велику роль у професійному становленні і формуванні наукового світогляду дослідника відіграло знайомство з В. Антоновичем, який, отримавши звання доцента, викладав на його курсі історію. Під впливом свого викладача Іван Михайлович розпочав працювати у КЦАДА, вивчаючи літописи, поступово захопився архівістикою і з великим натхненням віддався науці. Навчаючись на останніх курсах, він, за порадою М. Драгоманова, перекладав з французької мови «Руководство по древней истории Востока до Персидских воен» Ф. Ленормана. Під керівництвом В. Антоновича І. Каманін написав наукове дослідження «Очерк истории Тверского княжества», після захисту якого 3 листопада 1872 р. йому було присуджено ступінь кандидата історичних наук [35, с. 167]. 17 січня 1873 р. Радою Київського університету І. Каманіну було видано відповідний диплом [4, арк. 11].

Успішно розпочата наукова праця, приязні і доброзичливі взаємини з В. Антоновичем відкривали перед майбутнім дослідником значні професійні перспективи. Але, перехворівши на тиф, він почав втрачати слух, тому педагогічна діяльність стала неможливою, а наукова опинилася під загрозою.

Для молодого науковця це було трагедією. Майже одразу після закінчення університету (27 січня 1873 р.) він одружився і потрібно

було утримувати родину. Дружиною І. Каманіна стала донька чиновника Київського артилерійського округу Ольга Андріївна Птіцина. А у грудні цього самого року у подружжя народився старший син Валеріан [4, арк. 3, 9].

Щоб забезпечити сім'ю, учений від 1873 р. розпочав працювати у Київському губернському акцизному управлінні, посівши посаду контролера з нагляду за тютюновими фабриками міста. Довідка, видана Івану Михайловичу 4 червня 1876 р., свідчить, що посадові обов'язки він виконував дуже добросовісно і відзначався високою самоорганізованістю та внутрішньою дисципліною [4, арк. 6]. На початку червня 1876 р. І. Каманін за сумісництвом влаштувався вільнонайманим співробітником до КЦАДА. У намірі відновити архівну роботу його підтримав В. Антонович, про що учений завжди згадував з великою вдячністю [14, с. 67]. Ім'я Івана Михайловича бачимо у списку службовців 1852–1902 рр., поданому Київському генерал-губернатору М. І. Драгомирову 20 березня 1903 року [35, с. 168].

Записи у різних варіантах послужного списку І. Каманіна свідчать, що його професійна кар'єра відзначалася стабільністю і була пов'язана з однією установою — КЦАДА. 2 червня 1883 р. його було призначено на офіційну посаду помічника бібліотекаря та завідувача архіву. На цій посаді учений пропрацював 20 років і зарекомендував себе відповідальним, сумлінним і порядним працівником [7, арк. 26 зв. — 27]. За зразкову службу незмінно на одній і тій самій посаді протягом тривалого часу його було нагороджено орденами Св. Станіслава 3-го (26 грудня 1891 р.) і 2-го ступеня (1 січня 1893 р.), Св. Анни 3-го ступеня (3 лютого 1898 р.).

Зміни у професійній кар'єрі науковця відбулися у 1903 році. 1 січня 1903 р. його було призначено тимчасово виконуючим обов'язки керівника КЦАДА, а 2 листопада цього самого року він офіційно став архіваріусом (директором) [7, арк. 27 зв.], залишаючись на цій посаді впродовж наступних 18-ти років. За зразкову службу на посаді архіваріуса І. Каманіна було нагороджено орденом Св. Анни 2-го ступеня (1 січня 1906 р.) та званням кавалера ордена Св. Володимира 4-го ступеня (1 січня 1911 р.) [7, арк. 27 зв.].

В останні роки життя учений був співробітником відділу соціальних наук УАН та ІНО ім. Драгоманова, викладав палеографію та архівознавство у Київському археологічному інституті. Протягом квітня жовтня 1920 р. він обіймав посаду керівничого над працями Постійної комісії для вивчення західно-руського й українського права УАН [26, арк 1–1 зв.].

11 січня 1921 р. дослідник помер і згідно з власним заповітом був похований у скиті Звіринецьких печер. Впродовж усієї своєї професійної кар'єри І. Каманін був відданий своїй роботі і, можна сказати, жив справами архіву, всіма силами намагався забезпечити його нале-

жне функціонування, вдосконалити систему опису архівних документів, перешкодити їх фальсифікації, вирішити кадрові питання та непрості побутові проблеми установи. Він неодноразово писав доповідні записки та оглядові статті, присвячені становищу КЦАДА у різні роки. Під час Першої світової війни особисто займався підготовкою майна архіву до евакуації в Саратов, особливо переймаючись за збереження документів при транспортуванні [35, с. 168].

Активна наукова діяльність Івана Михайловича розпочалася на початку 1880-х років. Перші його дослідження мали історико-документальний характер і ґрунтувалися на джерелах, виявлених у процесі архівної роботи в КЦАДА. У цей період в центрі уваги науковця перебували історія Київського архіву, різні епізоди історії Києва, археографія, насамперед упорядкування і видання описів актових книг. У комплексі ранніх праць І. Каманіна слід виділити такі: *«Киевский центральный архив»* (одну можна датувати 1878 або 1879 р., а другу 1880 р.), *«К вопросу об имени Галшки Гулевичевны, основательницы братской школы и монастыря»* (1880), *«Из истории киевских контрактов»* (1881), *«Из киевской старины»* (1882) та ін.

З 1885 р. історик зацікавився дослідженням проблеми самоврядування Києва, опублікувавши статтю *«Из истории городского самоуправления по магдебургскому праву»*. Протягом наступного десятиліття та надалі він неодноразово повертався до цього питання, розглядаючи його у різних аспектах (праці *«О киевских войтах XIX в.»*, *«О последних киевских войтах»*, *«Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву»* та ін.).

Окрім того, від початку 1880-х рр. у колі наукових інтересів І. Каманіна з'являється його найулюбленіша тема — доба Б. Хмельницького. Перші праці ученого були присвячені особистості гетьмана та його політиці щодо Києва. Це брошура *«Богдан Хмельницкий, гетман»* (1880) та статті *«Новые исторические материалы о Богдане Хмельницком»* (1888) і *«Киевляне и Богдан Хмельницкий в их взаимных отношениях»* (1888).

Особливо насиченим було наступне десятиліття життя дослідника. Він активно працював в архіві, писав та друкував наукові статті і рецензії в *«Киевской старине»*, *«Университетских известиях»*, *«Чтениях исторического общества Нестора-литописца»*, *«Записках Наукового товариства імені Т. Шевченка»*, а також брав участь у громадських заходах. У 1898 р. І. Каманін входив до складу Київського відділу Підготовчого комітету XI Археологічного з'їзду, який відбувся наступного року в Києві, отримавши посаду скарбника. Як представника від КЦАДА, влітку 1898 р. комітет відрядив його на Волинь та Поділля для ознайомлення з палеографічними пам'ятками, що зберігалися у монастирських, церковних, приватних бібліотеках та архівах. У 1893 р. учений став членом-співробітником Тимчасової комісії для розбору давніх актів, а наступного — розпочав співпрацю з Науковим товариством імені Т. Шевченка

у Львові [2, с. 241]. У квітні 1897 р. в Києві на базі Товариства заохочення мистецтв та комісії із заснування міського музею було організовано нову установу – Товариство старожитностей та мистецтв, яке ставило за мету вивчення та збереження пам'яток історії та культури. Науковець одразу став одним з його членів.

У 1890–1901 рр. в полі зору І. Каманіна перебували проблеми вітчизняної історії, архівознавства, палеографії та археографії. Він працював дуже інтенсивно, про що свідчить кількість написаних і опублікованих за цей період праць (104 одиниці). Поряд із дослідженням постатей українських гетьманів, проблем міського самоврядування учений зосередився на вивченні періоду козаччини, особливо-стей соціально-економічного та культурного життя Києва ХV–ХІХ ст., розвитку українського письма, теоретичних та практичних питань архівістики. Протягом цього десятиліття були надруковані найвідоміші праці Івана Михайловича: «*Материалы по истории Киевской городской общины*» (1892), «*К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого*» (1894), «*Материалы по истории казацкого землевладения*» (1894), «*Еще о древности братства и школы в Киеве*» (1895), «*Чем должны быть описи архивов?*» (1895), «*Об экспертизе древних подложных документов*» (1900), «*Палеографический изборник*» (1899), «*Очерк гетманства Петра Сагайдачного*» (1901), «*Материалы к Очерку гетманства Петра Сагайдачного*» (1901) та інші.

У перші два десятиліття ХХ ст. головними науковими пріоритетами І. Каманіна залишилися історія міського самоврядування, історія українського козацтва, особливо доба Б. Хмельницького, архівна справа та палеографія. Також на цьому етапі важливе місце у його науковій діяльності посіла археологія – дослідження українських церков, Звіринецьких печер та інших історичних пам'яток. Протягом 1902–1918 рр. учений опублікував низку праць, найвідоміші з яких: «*Новые данные по истории Киевского городского самоуправления в XVII веке*» (1903), «*Эпизоды и деятели эпохи Богдана Хмельницкого*» (1905), «*К подробностям о начале войн Богдана Хмельницкого*» (1905), «*К вопросу о казацком землевладении*» (1909), «*Битва казаков с поляками под м. Берестечком в 1651 г.*» (1910), «*Походжение Богдана Хмельницкого*» (1913), «*Українські богатирі козацького періоду*» (1913), «*Документы эпохи Богдана Хмельницкого 1656 и 1657 г.*» (1911), «*Об организации областных военно-центральных архивов*» (1911), «*Записка об учреждении в Киеве Ученой Архивной Комиссии*» (1912), «*Зверинецкие пещеры в Киеве (их древность и святость)*» (1914), «*Договоры Богдана Хмельницкого с Польшей, Швецией и Россией*» (1916) та ін.

Аналіз наукового доробку та епістолярної спадщини І. Каманіна дав підстави стверджувати, що він завжди був активним учасником громадського життя та практично усіх науково-культурних заходів, які

відбувалися в Києві. У 1902 р., коли кияни відзначали п'ятдесяту річницю з дня смерті М. Гоголя, він узяв участь в урочистому засіданні Товариства Нестора-літописця, написавши ґрунтовну працю, присвячену аналізу історично-літературної спадщини письменника. Під заголовком «*Научные и литературные произведения Н. В. Гоголя по истории Малороссии*» вона увійшла до ювілейної XVI книги ЧІТНЛ, збірника статей «*Памяти Н. В. Гоголя*» та була надрукована окремим виданням. На 100-річчя з дня народження літератора І. Каманін відгукнувся публікацією «*Несколько слов об исторической драме Н. В. Гоголя*» [15, с. 91–98]. У грудні 1906 р. дослідник брав участь у святкуванні 35-ліття наукової діяльності свого учителя В. Антоновича. У листі до Н. Плетньової він із захопленням оповідав про цю подію: «*Зато мы завтра чествуем В. Б. Антоновича с 35-летием профессорства, 45-летием архивных работ и 50-летием окончания университета. Я подношу адрес от Архива, подписанный языком XVIII в. наших актов и в папке, воспроизводящей наши актовые книги*» [3, арк. 1 зв. — 2]. І. Каманін також був одним з упорядників ювілейного збірника «*Сину України*» (1906) на пошану В. Антоновича, де умістив статтю «*Эпизоды и деятели эпохи Богдана Хмельницкого*».

У 1910 р. Історичне товариство Нестора-літописця виступило ініціатором створення Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, яке почало роботу у березні того самого року. І. Каманін очолив комісію з охорони письмових пам'яток і мистецтва (так звана архівна комісія), яка була заснована 1912 р. У 1914 р. її було реформовано у Київську вчену архівну комісію та комісію з реставрації пам'яток.

16 березня 1912 р. ученого обрали членом Комісії з організації відділу «Старий Київ» у Київському художньо-промисловому і науковому музеї (зараз — Національний художній музей України). Протягом 1912–1914 рр. він брав участь у засіданнях цієї комісії [8, арк. 6 зв., 13, 16, 18, 20]. На засіданнях, за участю І. Каманіна, була розроблена програма діяльності відділу, що включала збір писемних пам'яток, речових джерел та ілюстративного матеріалу з історії, топографії та культури стародавнього Києва. Члени комісії вирішили видавати збірники «*Материалы по истории и топографии Старого Киева*» та «*Известия Комиссии Отдела Старого Киева*» [8, арк. 6, 13 зв.]. І. Каманін брав участь в обговоренні першого випуску «*Известий*» [8, арк. 16, 18].

Об'ємна наукова спадщина І. Каманіна є важливим історіографічним джерелом, що розкриває не лише основні напрями його досліджень, але й наукові погляди, світогляд, переконання, зокрема власне бачення історичного процесу. Окрім того, напрацювання ученого є свідченням розвитку історичних знань наприкінці XIX — на початку XX ст.

У дослідженні історії козацтва І. Каманін продовжив напрацювання своїх попередників — істориків народницького напрямку (М. Максимовича, В. Антоновича, М. Костомарова). На його працях особливо позначився вплив поглядів М. Максимовича та В. Антоновича, а також методологічні принципи, сформовані Київською історичною школою (строгий документалізм, позитивізм, надання переваги вивченню економічної та соціально-побутової історії над політичною). Учений підтримував розроблену В. Антоновичем, общинну теорію походження козацтва, вважаючи основою козацького стану автохтонні громади землеробського населення на півдні Київщини. Досліджуючи органи влади Запорозької Січі, він підкреслював їх генетичний зв'язок з вічовими традиціями Київської Русі. На відміну від М. Костомарова, дослідник звернув особливу увагу не на козацькі рухи, а на роль у формуванні козацтва соціальних і економічних факторів. І. Каманін вперше почав досліджувати економічні проблеми історії козацтва, зокрема формування і розвиток козацького землеволодіння. Він намагався довести, що саме зростання і зміцнення останнього призводило до протиріч у середовищі козацького стану. Але його думки про зв'язок общин XIII ст. з козацькими громадами і місце знаходження першої Січі були суперечливими. Характерною особливістю історичних праць І. Каманіна також є відсутність понять «Україна», «український народ», які замінені відповідно на «Малоросія», «Южная Русь» тощо.

У дослідженні постатей українських гетьманів та історії національних меншин учений висловив ряд гіпотез, які були неоднозначно оцінені його сучасниками. Це погляди щодо походження Б. Хмельницького із середовища київських міщан, заперечення участі М. Хмельницького у Цецьорській битві, думки щодо чисельності єврейського населення в Лівобережній Україні тощо. Хоча привід, причини та події національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького він оцінював об'єктивно, тому його статті залучалися до історіографії у працях сучасних дослідників історії козацтва (В. Голобуцький, В. Щербак).

Праці І. Каманіна з історії Києва, насамперед присвячені проблемам місцевого самоврядування за магдебурзьким правом, заснуванню Київської братської школи, історії Звіринецьких печер, не втратили своєї актуальності. Учений вірно визначив слабкі сторони та причини скасування права киян на самоврядування. Підтримуючи своїх сучасників (С. Голубев та ін.), він аргументовано довів загальноприйняту на сьогодні думку про ім'я благодійниці братської школи у Києві.

Дослідження з історії національних меншин, історії слов'ян, історії літератури в науковій спадщині І. Каманіна не численні, позаяк ця тематика не була для нього ключовою. Їх написання було спричинене бажанням автора ознайомити громадськість з важливими, на його погляд, історичними документами.

Праці з історії літератури були реакцією науковця на конкретні події: роковини з дня народження або смерті письменників, реферати

колег тощо. І. Каманін — один із перших дослідників історико-літературної спадщини М. Гоголя. Він довів факт написання літератором праці з історії України та реконструював сюжет знищеної драми з історії козацтва, на що звернули увагу дослідники-гоголезнавці (А. Євдокимов, Л. Куликова). На прохання Ганни Барвінок учений став редактором одного з перших багатотомних зібрань творів П. Куліша (1908–1910 pp.), але видані ним томи зазнали жорстокої критики сучасників (Д. Дорошенко, С. Єфремов). Окрім того, він дослідив історичний підтекст фольклорних творів (пісня «Ой на горі жінці жнуть», народних дум та ін.), намагаючись простежити традиції лицарства в Україні.

Перу І. Каманіна також належать біографічні дослідження, які мають форму некрологів. Вони є важливим джерелом для вивчення життєвого шляху як історичних осіб, так і науковців, педагогів, громадських діячів кінця XIX — початку XX ст. (Г. Теплов, О. Андрієвський, О. Федотов-Чеховський, А. Востоков та ін.).

Важливе джерельне значення мають вищезгадані археографічні публікації ученого. І. Каманін ввів до наукового обігу значний масив різноманітних за змістом історичних документів, більшість з яких стосуються козацької доби. Це універсали, листи українських гетьманів, грамоти польських королів та коронних гетьманів, документи про козацьке землевладіння, підтвердження пільг міщан тощо. Загальна кількість опублікованих ученим документів становить понад 500 од. Публікації документів супроводжуються великими вступними статтями, коментарями, що стосуються змісту, відомостями про походження та місце знаходження документів. Результатом плідної архівної роботи дослідника також стали 20 описів актових книг КЦАДА.

Праці І. Каманіна з архівознавства мають значний джерельний потенціал, виступаючи свідченням становлення і розвитку цієї галузі знань наприкінці XIX — на початку XX ст. Учений продовжив напрацювання своїх сучасників (М. Калачов, О. Лаппо-Данилевський та ін.). У його статтях охарактеризовано методику складання описів актових книг, принципи експертизи та збереження історичних документів. І. Каманін розробив проекти організації спеціальних архівних установ (вченої архівної комісії, воєнно-польових центральних архівів), визначив завдання та основні напрями їх наукової діяльності. Також дослідник одним з перших торкнувся питання про структуру та зміст української актографії.

Палеографічні дослідження науковця містять обґрунтування його власної методики аналізу рукописів (метричний метод), що дозволяла визначити час та місце складання документів. Він проаналізував особливості скорописного письма та рукописні пам'ятки XV–XVIII ст., зокрема Пересопницьке Євангеліє. Безперечним досягненням ученого був збірник водяних знаків на папері документів з актових книг КЦАДА, виданий 1923 р., що поклало початок українській філігранології.

Висновки. І. М. Каманін був непересічною постаттю своєї епохи. Багаторічна плідна наукова діяльність та об'ємна спадщина дослідника свідчить, що він був авторитетним ученим, знаним та шанованим багатьма відомими діячами своєї доби, якого по праву можна віднести до числа наукової еліти кінця XIX – початку XX ст.

Бібліографічні посилання

1. Василенко, М., 1926. Наукова діяльність Івана Михайловича Каманіна. *Записки соц.-економ. від. ВУАН 1924–1925 рр.* Київ, т. 2–3, сс. 54–64.
2. Горбик, В. О., ред., 2005. *Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України*. Бібліографічний довідник. У 2-х ч. Київ, ч. 1.
3. Ф. 27. Спр. 3. Київ: Відділ рукописних фондів і текстології. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. НАН України. 2 арк.
4. Ф. 16. Оп. 322. Спр. 132. Київ: Державний архів м. Києва. 17 арк.
5. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 478. Київ: Державний архів м. Києва. 204 арк.
6. Ф. 16. Оп. 311. Спр. 118. Київ: Державний архів м. Києва. 134 арк.
7. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 4787. Київ: Державний архів м. Києва. 50 арк.
8. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 27. Київ: Державний архів м. Києва. 65 арк.
9. Скрипинник, П. І. та Усенко, І. Б., 2007. Каманін Іван Михайлович. В: Смолій, В. А., ред., 2007. *Енциклопедія історії України*. В 10 т. Київ : Наукова думка, т. 4 (Ка-Кам), сс. 47–48.
10. Ємець, О., 1997. Археографічна діяльність І. М. Каманіна. В: *Матеріали ювл. конф., присвяченої 150-річчю Київ. археогр. комісії* (Київ, Седнів, 18–21 жовт. 1993 р.). Київ, сс. 168–178.
11. Ємець, О., 1996. «Труди і дні» Івана Каманіна. В: Ульяновський, В. та Довга, Л., ред., 1996. *Історія, історіософія, джерелознавство*. Статті, розвідки, замітки, есе. Київ: ІНТЕЛ, сс. 251–268.
12. Ємець, О., 1994. Учень Антоновича — Іван Каманін. В: Боряк, Г., ред., 1994. *Академія пам'яті Володимира Антоновича, 16–18 березня 1993 р.* Доповіді і матеріали. Київ, сс. 168–176.
13. Ф. 33. Спр. 839. Київ: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Відділ фондів рукописної спадщини, арк. 3 зв.
14. [Каманін, І. М.], 1928. Невидані споми́ни І. М. Каманіна про В. Б. Антоновича. *Україна*, кн. 6, сс. 66–70.
15. Каманин, И., 1911. Несколько слов об исторической драме Н. В. Гогаля. В: Императорский Университет Св. Владимира, 1911. *Памяти Н. В. Гогаля*. Сборник речей і статей. Киев, сс. 91–98.
16. Скопенко, В. В., ред., 2005. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Незабутні постаті*. Довідкове видання. Київ: Світ успіху.
17. Крячок, М. І., 1997. Документи фонду Івана Михайловича Каманіна як історичне джерело (за матеріалами ЦДАМЛМ України). В: Ляхощкий, В. та Матяш, Б., ред, 1997. *Укр. архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи*. Київ, сс. 213–220.
18. Мищик, Ю. А., 1997. Листи І. М. Каманіна до М. С. Грушевського. В: Ляхощкий, В. та Матяш, Б., ред, 1997. *Укр. архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи*. Київ, сс. 209–212.
19. Нагірняк, О. Р., 2005. Українознавчий доробок І. М. Каманіна у структурі Історичного товариства Нестора-Літописця (кінець XIX – початок XX ст.). *Зб. наук. пр. НДІ українознавства*. Київ, т. 4, сс. 194–198.

20. Панащенко, В. В., 1971. Український історик-архівіст І. М. Каманін. *Укр. іст. журн.*, № 5, сс. 100–102.
21. Курас, І. Ф., ред., 2003. *Провідники духовності в Україні*. Довідник. Київ: Вища школа.
22. Ситник, О., 1991. Український історик Іван Каманін. *Укр. історик*, № 1–2 (108–109), сс. 115–132.
23. Бажан, М. П., ред., 1979. *Українська радянська енциклопедія*. В 12 т. Київ, т. 4.
24. Матяш, І. Б., ред., 2007. *Українські архівісти (XIX–XX ст.)*. Біобібліографічний довідник. Київ.
25. Смолій, В. А., ред., 2004. *Українські історики XX ст.* Біобібліографічний довідник. Київ.
26. Ф. 1303. Оп. 1. Спр. 6. Київ: Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, 2 арк.
27. Щербина, В. І., 1926. Іван Михайлович Каманін як архівіст. В: *Зап. соц.-економ. від. ВУАН 1924–1925 рр.* Київ, т. 2–3, сс. 44–53.
28. Якобчук, Н., 2010. Джерела дослідження біографії І. М. Каманіна. *Університет*, № 3, сс. 102–111.
29. Якобчук, Н., 2010. Джерельне значення архівознавчих та археографічних досліджень Івана Каманіна. *Українознавство*, № 3(36), сс. 72–77.
30. Якобчук, Н. О., 2012. *Документальна спадщина І. М. Каманіна (1850–1921): історико-джерелознавчий аспект*. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ: НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського.
31. Якобчук, Н., 2009. І. М. Каманін – дослідник історії та культурної спадщини міста Києва. *Наук. зап. Зб. праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, т. 19, кн. 2, ч. 1, с. 138–149.
32. Якобчук, Н., 2008. Листування І. М. Каманіна з Ганною Барвінок (1901–1910 рр.) у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. *Наук. зап. Зб. праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, т. 16, сс. 302–316.
33. Якобчук, Н., 2010. Листування Івана Каманіна з Іваном Білозерським у 1903–1909 роках як історичне джерело. *Українознавство*, № 1(34), сс. 85–90.
34. Якобчук Н. О., 2010. Листи І. М. Каманіна до П. Я. Стебницького. *Пам'ятки*, вип. 11, сс. 246–261.
35. Якобчук, Н. О., 2015. Просопографічний портрет Івана Каманіна (1850–1921). *Архіви України*, № 4(298), сс. 165–174.

References

- Vasylenko, M., 1926. Naukova diyal'nist' Ivana Mykhaylovycha Kamanina [Ivan Mikhailovich Kamanin's Scientific Activity]. *Zapysky sotsial'no-ekonomichnoho viddilu VUAN 1924–1925 rr.* [Notes of the Social and Economic Department of the VUAN 1924–1925] Kyiv, vol 2–3, pp. 54–64 (in Ukrainian).
- Horbyk, V. O., ed., 2005. *Vydatni diyachi nauky i kul'tury Kyieva v istoryko-kraeyznavchomu rusi Ukrayiny* [Prominent figures of science and culture of Kyiv in the historical and ethnographic movement of Ukraine]. Bibliographic guide. In 2 parts. Kiev, part 1 (in Ukrainian).
- Fund 27. Inventory 3. Kyiv: The Department of Manuscripts and Textual Studies. Shevchenko Institute of Literature. NAS of Ukraine.
- Fund 16. Inventory 322. File 132. Kyiv: State Archives in the City of Kyiv.
- Fund 16. Inventory 465. File 478. Kyiv: State Archives in the City of Kyiv.
- Fund 16. Inventory 311. File 118. Kyiv: State Archives in the City of Kyiv.
- Fund 16. Inventory 465. File 4787. Kyiv: State Archives in the City of Kyiv.

Fund 304. Inventory 1. File 27. Kyiv: State Archives in the City of Kyiv.

Skrypnyk, P. I. and Usenko, I. B., 2007. Kamanin Ivan Mykhaylovych. In: Smoliy, V. A., ed., 2007. *Entsyklopediya istoriyi Ukrainy* [Encyclopedia of the History of Ukraine]. In 10 vols. Kyiv : Naukova dumka, vol. 4 (Ka–Kam), pp. 47–48 (in Ukrainian).

Yemets, O., 1997. Arkheohrafichna diyal'nist' I. M. Kamanina [Archeographical activity of I. M. Kamanin]. In: *Materialy yuvileynoyi konferentsiyi, prysvyachenoyi 150-richchyu Kyivs'koyi arkheohrafichnoyi komisiyi, Kyiv, Sedniv, 18–21 zhovtnya 1993 r.* [Proceedings of the Jubilee Conference devoted to the 150th Anniversary of the Kiev Archeographic Commission (Kyiv, Sedniv, October 18–21, 1993)]. Kyiv, pp. 168–178 (in Ukrainian).

Yemets, O., 1996. “Trudy i dni” Ivana Kamanina [“Works and Days” by Ivan Kamanin]. In: Ul'yanovs'kyy, V. and Dovha, L., eds., 1996. *Istoriya, istoriosofiya, dzhereloznavstvo* [History, Historiosophy, Source Study]. Articles, intelligence, notes, essays. Kyiv: INTEL, p. 251–268 (in Ukrainian).

Yemets, O., 1994. Uchen' Antonovycha – Ivan Kamanin [Antonovich's pupil – Ivan Kamanin]. In: Boryak, H., ed., 1994. *Akademiya pam'yati Volodymyra Antonovycha, 16–18 bereznya 1993 r.* [Academy on Memory of Volodymyr Antonovych, March 16–18, 1993 Reports and proceedings. Kyiv, p. 168–176 (in Ukrainian).

Fund 33. File 839. Kyiv: The Vernadsky National Library of Ukraine. The Institute of Manuscripts. The Department of Manuscripts Heritage, p. 3, verso.

[Kamanin, I. M.], 1928. Nevydani spomyny I. M. Kamanina pro V. B. Antonovycha [I. M. Kamanin's Unpublished Remarks about V. B. Antonovych]. *Ukrayina* [Ukraine], book 6, pp. 66–70 (in Ukrainian).

Kamanin, I., 1911. Neskol'ko slov ob istoricheskoy drame N. V. Gogolya [A few words about the historical drama of N. V. Gogol]. In: The Imperial University of St. Vladimir, 1911. *Pamyati N. V. Gogolya* [In memory of N. V. Gogol]. Collection of speeches and articles. Kyiv, pp. 91–98 (in Russian).

Skopenko, V. V., ed., 2005. *Kyivs'kyy natsional'niy universytet imeni Tarasa Shevchenka. Nezabutni postati* [Kyiv National Taras Shevchenko University. Unforgettable figures]. Reference edition. Kyiv: Svit uspihku (in Ukrainian).

Kryachok, M. I., 1997. Dokumenty fondu Ivana Mykhaylovycha Kamanina yak istorychne dzherelo (za materialamy TsDAMLM Ukrainy) [Documents of the Ivan Mikhailovich Kamanin Foundation as a historical source (based on the materials of the TsDAMLM of Ukraine)]. In: Lyakhots'kyy, V. and Matyash, B., eds, 1997. *Ukrayins'ke arkhivoznavstvo: istoriya, suchasnyy stan ta perspektyvy* [Ukrainian archival studies: history, current state and prospects]. Kyiv, pp. 213–220 (in Ukrainian).

Mytsyk, Yu. A., 1997. Lysty I. M. Kamanina do M. S. Hrushevs'koho [I. M. Kamanin's Letters to M. S. Hrushevsky]. In: Lyakhots'kyy, V. and Matyash, B., eds, 1997. *Ukrayins'ke arkhivoznavstvo: istoriya, suchasnyy stan ta perspektyvy* [Ukrainian archival studies: history, current state and prospects]. Kyiv, pp. 209–212 (in Ukrainian).

Nahirnyak, O. R., 2005. Ukrayinoznavchyy dorobok I. M. Kamanina u strukturі Istorychnoho tovarystva Nestora-Litopystsya (kinets' XIX – pochatok XX st.) [Ukrainian studies I. M. Kamanin in the structure of the Historical Society of the Nestor-Chronicler (end of the 19th and the beginning of 20th century)]. *Zbirka naukovykh prats' Naukovo-doslidnoho instytutu ukrayinoznavstva* [Collection of Scientific Works of the Research Institute of Ukrainian Studies]. Kyiv, vol. 4, pp. 194–198 (in Ukrainian).

Panashenko, V. V., 1971. Ukrayins'kyi istoryk-arkhivist I. M. Kamanin [Ukrainian historian-archivist I. M. Kamanin]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal* [Ukrainian Historical Journal], no. 5, pp. 100–102 (in Ukrainian).

Kuras, I. F., ed., 2003. *Providnyky dukhovnosti v Ukrayini* [Leaders of Spirituality in Ukraine]. Handbook. Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukrainian).

Sytnyk, O., 1991. Ukrayins'kyi istoryk Ivan Kamanin [Ukrainian historian Ivan Kaminin]. *Ukrayins'kyi istoryk* [Ukrainian historian], no. 1–2 (108–109), pp. 115–132 (in Ukrainian).

Bazhan, M. P., ed., 1979. *Ukrayins'ka radyans'ka entsyklopediya* [Ukrainian Soviet Encyclopedia]. In 12 vols. Kyiv, vol. 4 (in Ukrainian).

Matyash, I. B., ed., 2007. *Ukrayins'ki arkhivisty (XIX–XX st.)* [Ukrainian archivists (the 19th and 20th centuries)]. Biobibliographic guide. Kyiv (in Ukrainian).

Smoliiy, V. A., ed., 2004. *Ukrayins'ki istoryky XX st.* [Ukrainian historians of the 20th century]. Biobibliographic guide. Kyiv (in Ukrainian).

Fund 1303. Inventory 1. File 6. Kyiv: Central State Archives Museum of Literature and Arts of Ukraine, 2 pp.

Shcherbyna, V. I., 1926. Ivan Mykhalovych Kamanin yak archivist [Ivan Mykhailovych Kamanin as an archivist]. In: *Zapysky sotsial'no-ekonomichnoho viddilennya VUAN 1924–1925 rr.* [Notes of the Socio-Economic Department of VUAN 1924–1925]. Kyiv, vol. 2–3, pp. 44–53 (in Ukrainian).

Yakobchuk, N., 2010. Dzherela doslidzhennya biografiyi I. M. Kamanina [Sources of research on I. M. Kamanin's biography]. *Universytet* [University], no. 3, pp. 102–111 (in Ukrainian).

Yakobchuk, N., 2010. Dzherel'ne znachennya arkhivnozhnavchikh ta arkhеоhrafichnykh doslidzen' Ivana Kamanina [Source Value of Archival and Archaeographical Research by Ivan Kamanin]. *Ukrayinozhnavstvo* [Ukrainian Studies], no. 3(36), pp. 72–77 (in Ukrainian).

Yakobchuk, N. O., 2012. *Dokumental'na spadshchyna I. M. Kamanina (1850–1921): istoryko-dzhereloznavchyy aspekt* [The documentary heritage of I. M. Kamanin (1850–1921): the historical-source-study aspect]. Abstract of PhD dissertation. Kyiv: NAS of Ukraine, M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies (in Ukrainian).

Yakobchuk, N., 2009. I. M. Kamanin — doslidnyk istoriyi ta kul'turnoyi spadshchyny mista Kyieva [I. M. Kamanin — a researcher of the history and cultural heritage of Kiev]. *Naukovi zapysky* [Proceedings]. Collection of works by young scientists and graduate students. Kyiv, vol. 19, book 2, p. 1, pp. 138–149 (in Ukrainian).

Yakobchuk, N., 2008. Lystuvannya I. M. Kamanina z Hannoyu Barvinok (1901–1910 rr.) u fondakh Instytutu rukopysu Natsional'noyi biblioteky Ukrayiny im. V. Vernadskoho [I. M. Kamanin's Correspondence with Anna Barvinok (1901–1910) in the funds of the Institute of Manuscript of the V. Vernadsky National Library of Ukraine]. *Naukovi zapysky* [Proceedings]. Collection of works by young scientists and graduate students. Kyiv, vol 16, pp. 302–316 (in Ukrainian).

Yakobchuk, N., 2010. Lystuvannya Ivana Kamanina z Ivanom Bilozers'kym u 1903–1909 rokakh yak istorychne dzherelo [Ivan Kamanin's Correspondence with Ivan Belozersky in 1903–1909 as a historical source]. *Ukrayinozhnavstvo* [Ukrainian Studies], no. 1(34), pp. 85–90 (in Ukrainian).

Yakobchuk N. O., 2010. Lysty I. M. Kamanina do P. Ya. Stebnyts'koho [I. M. Kamanin's Letters to P. Ya. Stebnytsky]. *Pam'yatky* [Memorials], issue 11, pp. 246–261 (in Ukrainian).

Yakobchuk, N. O., 2015. Prosopohrafichnyy portret Ivana Kamanina (1850–1921) [Prosopographic portrait of Ivan Kamanin (1850–1921)]. *Arkhivy Ukrayiny* [Archives of Ukraine], no. 4(298), pp. 165–174 (in Ukrainian).

УДК 73/76 + 75.075.1](069)+908] [(477.63)(092)

**В. В. Кулічихін — дослідник творчості
художника М. І. Сапожникова**

Тетяна Шапаренко

ORCID: 0000-0003-4567-7923

ResearcherID: B-6787-2019

artmuseum@ua.fm

*Дніпропетровський художній музей,
вулиця Шевченка, 21, Дніпро, 49044, Україна*

Анотація. Розглянуто життєвий шлях і наукову діяльність мистецтвознавця, краєзнавця, досвідченого музейного працівника Володимира Володимировича Кулічихіна, який майже 30 років свого життя присвятив дослідженню, популяризації та оприлюдненню матеріалів, які стосуються творчості катеринославського/дніпропетровського художника початку XX століття Михайла Івановича Сапожникова.

Ключові слова: образотворче мистецтво; музей; краєзнавчі дослідження.

Надійшла до редколегії 15.10.2018

Прорецензована 07.11.2018

Рекомендована до друку 15.11.2018

**Volodymyr Kulichykhin as a Researcher
of the Creative Work of an Artist Mykhailo Sapozhnykov**

Tatyana Shaparenko

ORCID: 0000-0003-4567-7923

ResearcherID: B-6787-2019

artmuseum@ua.fm

*Dnipropetrovsk Art Museum,
21 Shevchenko street, Dnipro, 49044, Ukraine*

Abstract. The article considers course of life and scientific activity about art critic, local historian and experienced museum researcher Volodymyr Kulichyhin, who almost 30 years of his life devoted to studying, popularization and publication of materials dedicated to creativity of Yekaterinoslav/Dnipropetrovsk artist at the beginning of 20th century Mykhailo Sapozhnykov.

Keywords: Fine Art; Museum; Research of Local History.

Received 27.02.2018

Revised 05.05.2018

Accepted 13.11.2018

Постановка проблеми. Тема особистості в контексті історичного краєзнавства, яке є одним з ефективних механізмів формування історичної пам'яті народу, сьогодні є надзвичайно популярною й актуальною. Завдяки наполегливій роботі краєзнавців, чимало з яких є науковими співробітниками музеїв, досліджуються і зберігаються пам'ятки історії та культури, активізуються дослідження музейних колекцій, оприлюднюються унікальні документи, проводяться виставкові проекти. Краєзнавчими дослідженнями з історії образотворчого мистецтва захоплюються не так багато особистостей. Добре відомі імена таких місцевих краєзнавців як-от І. Кочергін, М. Кавун, М. Чабан, В. Старостін. Їх дослідницькі інтереси пов'язані з колом осіб краю, які мали мистецькі колекції, спілкувалися з художниками, брали активну участь в організації роботи Катеринославської міської художньої галереї, яка згодом перетворилася на художній музей. Насиченою, але ще мало вивченою, є тема життя та творчої діяльності художників Придніпров'я. Художники залишили у спадщину твори мистецтва: портрети видатних місцевих громадських діячів, мешканців краю, міські пейзажі тощо, що дають краєзнавцям змогу вивчати історію краю завдяки цим художнім напрацюванням.

Мета статті — розглянути життєвий шлях і визначити роль щодо наукової діяльності мистецтвознавця, краєзнавця, досвідченого музейного працівника Володимира Володимировича Кулічихіна, який майже тридцять років присвятив дослідженню і популяризації творчості катеринославського/дніпропетровського художника початку ХХ ст., громадського діяча та педагога Михайла Івановича Сапожникова. Проте тема досліджень В. В. Кулічихіна не мала спеціального висвітлення у наукових виданнях.

Ставлячи за мету визначити роль В. В. Кулічихіна у дослідженні творчості художника М. І. Сапожникова, спробуємо розглянути заявлену тему в двох аспектах: по-перше, наукову діяльність самого В. В. Кулічихіна, становлення його як мистецтвознавця, краєзнавця та досвідченого музейного працівника; по-друге, особистість та творчу спадщину М. І. Сапожникова як об'єкт наукових музейних досліджень. Хронологічний діапазон дослідження охоплює період з початку ХХ ст. до початку ХХІ ст.

Основними **джерелами** для висвітлення даної теми є особисті документи В. В. Кулічихіна, які зберігаються у Дніпропетровському художньому музеї, його опубліковані та неопубліковані матеріали щодо творчої діяльності та життя художника М. І. Сапожникова.

Виклад основного матеріалу. Володимир Володимирович Кулічихін народився 6 серпня 1948 р. у м. Куйбишев (від 1991 р. м. Самара Російської Федерації) у родині робітників-залізничників. На початку 1950-х рр. родина Кулічихіних переїхала до містечка Ігрень, яке у 1977 р. увійшло до складу Дніпропетровська (тепер Дніпро). Батько Володимира Володимировича влаштувався до заводу «Вторчермет»,

мати — до локомотивного депо станції Нижньодніпровськ-Вузол Придніпровської залізниці. Ще з дитинства Володимир Володимирович мав хист до малювання. У 1964 р. після дев'яти класів середньої школи № 122 поступив до Дніпропетровського Державного художнього училища, яке закінчив у 1968 р., здобувши спеціальність вчителя малювання та креслення. Його викладачами були досвідчені художники: І. К. Федоренко, Б. Г. Свердлов, В. С. Загубибатько [4, с. 26]. Декілька місяців після закінчення училища працював вчителем малювання та креслення у середній школі № 29. Потім була служба у Збройних Силах СРСР протягом 1968–1970 рр. У трудовій книжці В. В. Кулічихіна є запис № 5 від 01 січня 1971 р.: «*Зачислен в Днепропетровский художественный музей реставратором*» [2]. Цей крок у його трудовій біографії не був випадковим. Колеги, родичі, друзі-художники підкреслювали, що він був тим, хто по-справжньому любив музеї. Треба зазначити, що за часів навчання В. В. Кулічихіна в училищі цей освітній заклад ділив приміщення з художнім музеєм. У 1978 р., після капітного ремонту, проведеного внаслідок пожежі, будівлю по вулиці Шевченка, 21 передали музею, а училище змінило адресу. Не дивно, що студенти художнього училища шістдесятих — початку сімдесятих років ХХ ст. проводили багато часу в експозиційних залах музею, вивчали історію образотворчого мистецтва за музейними експонатами. Студент Володимир Кулічихін брав активну участь у житті музею, працював екскурсоводом «*на общественных началах*», як прийнято було визначати таку роботу за радянських часів, з ентузіазмом виконував будь-які завдання керівництва музею з оформлення виставок. Директором музею за часів його студентства був М. П. Скрипник. Обіймаючи посаду штатного музейного реставратора, Володимир Володимирович віддавав усю свою енергію роботі. У його найпершій характеристиці, складеній В. А. Демідовою, яка була директоркою музею у 1970–1988 рр., йдеться: «*Очень добросовестный человек, он незаменим как оформитель (передвижные выставки, этикетаж), и как экскурсовод, и как лектор. Много и добросовестно работает над собой, повышая свои знания, совершенствуя мастерство лектора. Большую работу ведёт по пропаганде изобразительного искусства не только в городе, но и в деревне*» [2]. Логічно, що активний, енергійний молодий працівник художнього музею повинен був здобути вищу освіту у сфері образотворчого мистецтва. Протягом 1970–1978 рр. В. В. Кулічихін заочно навчався у Ленінградському інституті живопису, скульптури і архітектури імені І. Рєпіна Академії мистецтв СРСР за спеціальністю «Історія і теорія образотворчого мистецтва». За дипломну роботу «Формування експозиційних принципів у художніх музеях СРСР», керівником якої була старший викладач І. Г. Романичева, отримав оцінку «відмінно», кваліфікацію мистецтвознавця здобув [9, с. 552].

Наступна сходинка у кар'єрі Володимира Володимировича – посада старшого наукового співробітника, на яку він був переведений у 1973 р. Через декілька років, у червні 1980 р., був призначений головним зберігачем музею, змінивши В. Я. Соловйова. Понад двадцять років роботи головним зберігачем – це серйозний досвід у музейній практиці, досконале вивчення фондів музею. Працюючи головним зберігачем, В. В. Кулічихін не обмежувався виконанням посадових обов'язків. Він активно займався виставковою та експозиційною роботою, які були практичним продовженням його дипломної роботи, вдосконаленням методів побудови музейної експозиції. Під його керівництвом 2000 р. у с. Сурсько-Литовському створено експозицію меморіального музею нашого земляка, народного художника СРСР Ф. П. Решетникова (1906–1988).

В. В. Кулічихін був організатором багатьох музейних просвітницьких заходів: лекцій, зустрічей з художниками. Понад 15 років у музеї працювала художня студія для дітей молодшого віку, організована Володимиром Володимировичем, яка була дуже популярна серед мешканців міста й області. Він був досвідченим педагогом зі стажем понад 25 років. За сумісництвом викладав історію образотворчого мистецтва у художньому училищі (тепер художнє відділення Дніпропетровського обласного театральнo-художнього коледжу). Його лекції проходили на високому професійному рівні. Задля вивчення певних тем організовував заняття в музейних залах. Це спонукало студентів до активної творчої роботи, неординарного сприймання історії мистецтва, допомагало формувати образне нешаблонне художнє мислення.

Від квітня 2003 р. до початку червня 2010 р. В. В. Кулічихін обіймав посаду директора музею, змінивши Л. В. Тверську. За часів його директорства до музейної колекції надійшло понад 200 творів українського мистецтва, науково-експозиційна та виставкова діяльність музею були спрямовані на популяризацію творчості українських художників, дніпропетровських зокрема, збереження їх мистецького надбання.

Далі, Володимир Володимирович продовжував викладання історії образотворчого мистецтва у коледжі. Від квітня 2012 р. працював провідним науковим співробітником музею. Науково-дослідна діяльність В. В. Кулічихіна була спрямована на вивчення й популяризацію творчості художників нашого краю. За останні чотири роки ним було видано альбоми-каталоги, присвячені творчості заслуженого художника України А. Жежера, а також Ю. Євдушенка, В. Апета, Г. Єгорової, О. Самійленка. Наявність таких видань є особливо цінними для історії образотворчого мистецтва Придніпров'я. Він був яскравим, неповторним дизайнером, куратором багатьох персональних виставок відомих місцевих художників. В. В. Кулічихін був членом Дніпропетровської організації Національної спілки художників України з 2006 р. За сумлінну працю неодноразово відзначався грамотами і подяками

міського та обласного управління культури, почесними грамотами Міністерства культури України. Був лауреатом міської мистецької премії імені М. Паніна. У 2008 р. був нагороджений відзнакою голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації — «За розвиток регіону». 15 січня 2016 р. Володимир Володимирович раптово пішов з життя, після проведення екскурсії для відвідувачів музею. Останнє, що він бачив навколо себе — приміщення музею.

Він пропрацював у Дніпропетровському художньому музеї сорок п'ять років, майже тридцять з яких присвятив дослідженню творчого доробку українського художника початку ХХ ст., педагога, громадського діяча, життя та діяльність якого пов'язана з Катеринославом/Дніпропетровськом — Михайла Івановича Сапожнікова (1871–1937).

Кінець ХІХ — початок ХХ ст. був періодом одночасного співіснування різноманітних напрямків і течій в мистецтві, серед яких символізм є однією з важливих складових культури часу. М. І. Сапожников, який вважав себе художником-символістом, був різносторонньо обдарованою людиною. Митець народився 23 серпня 1871 р. в м. Саратові, отримав ґрунтовну художню освіту в Академії мистецтв Санкт-Петербурга (1890–1895 рр.). Під впливом художнього життя Петербурга у творчості М. І. Сапожнікова з'являлися ескізи декорацій до вистав місцевих катеринославських/дніпропетровських театрів та символічні серії робіт. Його подорож Німеччиною та знайомство з європейським мистецтвом, скоріше за все, мало визначальний вплив на характер мистецької мови Сапожнікова. Після подорожі Європою, митець оселився в місті Павлограді Катеринославської губернії, протягом 1896–1907 рр. викладав малювання та чистописання у чоловічий гімназії [8], де разом із друзями-викладачами, художником Б. Смірновим та майбутнім відомим письменником С. Сергєєвим-Ценським, заснував гурток любителів мистецтва. У 1907 р. переїхав до Катеринослава і працював у місті наступні тридцять років. М. І. Сапожников не стояв осторонь від подій художнього життя міста початку ХХ ст. Окрім основної роботи викладача малювання у гімназіях, він брав активну участь у громадській діяльності: став членом художньої комісії Катеринославського наукового товариства, зусиллям якої у 1914 р. відбулося відкриття міського художнього музею. У 1913 р. художник розпочав організаційну підготовку до відкриття своїх власних авторських художніх курсів, але події Першої світової війни зупинили діяльність цього навчального проекту. У 1921 р. його запросили на посаду викладача теоретичного та практичного курсу малювання до Вищого інституту народної освіти, художній факультет якого знаходився в теперішньому будинку художнього музею. Серед учнів М. І. Сапожнікова були О. Довгаль та М. Котляревська, в подальшому видатні представники бойчукізму в українському мистецтві. Помер М. І. Сапожников у 1937 р. після тривалої важкої хвороби, похований на одному з міських цвинтарів.

Творчу біографію М. І. Сапожнікова умовно можна розподілити на два періоди. Роботи першого, особливо пейзажі, тяжіють до імпресіонізму, який вважають передумовами модерну, українського зокрема. Після 1905 р. художник перейшов до використання ідей символізму, і це простежується в його символічних серіях та інших творах живопису та графіки 1920-х рр. Творчість М. І. Сапожнікова різноманітна за жанрово-стилістичними особливостями. Його спадщина складається з пейзажів, створених у Павлоградському повіті Катеринославській губернії на початку ХХ ст. та міських пейзажів Дніпропетровська 1930-х рр., портретів міських мешканців 1920-х рр., картин побутового жанру та найбільш цікавих для дослідників — двох символічних циклів з двадцяти чотирьох робіт, зокрема ескізів до них. Ці твори через символи та міфологічні образи розкривають події буремних 1905–1917 рр. та перегукуються з історичними процесами, що тривають у наші дні.

Мистецька спадщина М. І. Сапожнікова обсягом понад двісті робіт була передана у 1968 р. його сином Леонідом Михайловичем Сапожниковим, видатним вченим-хіміком, і зберігається до сьогодні у фондах музею. Більша частина творів художника стала доступна для дослідження за часів незалежності України, коли відбулися процеси становлення національної свідомості, відродження історичної пам'яті народу, відновлення духовних цінностей. Унікальні символічні серії робіт М. І. Сапожнікова актуальні й зараз. Вони викликають емоційний відгук, надзвичайно філософічні та потребують осмислення та переосмислення з точки зору сучасних тенденцій історії українського мистецтва.

Дослідження творчого доробку художника М. І. Сапожнікова наукові співробітники музею проводили з середини 1960-х рр., про що свідчать ділові листи директора музею М. П. Ситника до сина художника. У листуванні йдеться про підготовку виставки в музеї та переміщення робіт з Москви, де проживав Л. М. Сапожников і зберігалися твори його батька, до Дніпропетровська [3]. Тим музейником, хто перевіз роботи М. І. Сапожнікова до музею, почав збирати документальні матеріали про його життя та творчу діяльність був Семен Іванович Шило (1918–1994), головний зберігач музею протягом 1951–1973 рр., реставратор музею у 1973–1978 рр. Наприкінці 1970-х рр. у музеї відбувався процес зміни поколінь наукових співробітників, і С. І. Шило, перед тим як піти на заслужений відпочинок, передав уесь напрацьований науковий матеріал В. В. Кулічихіну для подальшого вивчення. Володимир Володимирович зробив потужний внесок у систематизацію матеріалів біографії та творчої спадщини М. І. Сапожнікова. Результатами його роботи були публікації та виставкові проекти, що є важливою частиною музейних наукових досліджень. Джерельна база дослідження, проведеного В. В. Кулічихіним, склада-

ється з опублікованих та неопублікованих джерел. Опубліковані джерела мають біографічно-фактологічний характер публікацій у спеціальних місцевих або українських періодичних виданнях. Здебільшого це статті або інтерв'ю Володимира Кулічихіна під назвою «Світ символів Михайла Сапожникова», опублікованих протягом 2003–2007 рр. у журналах «Образотворче мистецтво» [6], «Музейний провулок» [7], «Артколо» [5]. Автор у популярній формі висвітлював віхи життя художника, аналізував його символістську серію творів. Неопублікований комплекс джерельної бази склали рукописні матеріали щодо творчої, педагогічної діяльності М. І. Сапожникова, зібрані ще С. І. Шилом, та ілюстративні матеріали (живопис, графіка, ескізи) з анотаціями, які зберігаються у фондах музею. Підсумком науково-дослідницької роботи В. В. Кулічихіна є монографія «Світ символів Михайла Сапожникова», що мала бути доопрацьована автором, і яка складається з декількох частин, що висвітлюють біографію художника, жанрові особливості його творів. Ця монографія — перше цілісне дослідження творчості художника, мистецьке надбання якого яскраво й органічно вписується в загальну історію українського мистецтва, де через символи показано не тільки історію конкретного суспільства і держави, а й передано передчуття майбутнього. Видання книги було заплановане на 2018 р., і, через раптову смерть дослідника, монографія вийде у тому вигляді, якою її залишив автор.

Найбільш значною частиною наукової роботи, проведеної В. В. Кулічихіним, були виставкові проекти «Таємничий світ символів Михайла Сапожникова», які мали резонанс для громадськості, поціновувачів мистецтва, і дотепер є прикладом для сучасних музейних працівників. Проведення тематичних виставок розпочалося у 1994 р., у рік 80-річчя заснування музею [1, с. 37]. Далі проводилися виставки поза межами музею: 2000 р. — в Українському Домі у м. Києві [1, с. 46], 2001 р. — у Павлоградському історико-краєзнавчому музеї [1, с. 48]. Протягом 2004–2007 рр. і 2013–2015 рр. у музеї були відкриті зали основної експозиції, де експонувалися символічні серії робіт М. І. Сапожникова, портрети, міські пейзажі [1, с. 76]. У жовтні 2014 р., з нагоди відзначення 100-річчя музею, відбулося відкриття меморіальної дошки, присвяченої художнику-символісту М. І. Сапожникову. Реалізація цієї чудової ідеї була б неможливою без участі В. В. Кулічихіна. Він був переконаний, що творча діяльність М. І. Сапожникова є феноменом українського мистецтва і заслуговує наукової уваги. Її вивчення актуалізується потребою узагальнення процесів становлення та розвитку українського модерну та символізму, їх критичного осмислення у контексті творчості художника, залучення ефективних для сьогодення позитивних напрацювань з історії та теорії мистецтва, історії образотворчого мистецтва краю зокрема.

Висновки. Фактичні дані, виявлені за результатами аналізу діяльності Володимира Володимировича Кулічихіна, свідчать про його активну і різнобічну науково-дослідну, виставкову діяльність, а також про те, що одночасно сам дослідник був творчою людиною, краєзнавцем, мистецтвознавцем, досвідченим музейним співробітником, завдяки наполегливій праці якого у музейній колекції зберігається унікальна мистецька спадщина художника М. І. Сапожникова, чий творчий спадок на сьогодні має величезне художнє та історичне значення для історії краю і є феноменом українського мистецтва.

Бібліографічні посилання

1. Бреславець, Т., Голуб, І., Зайцева, Т. та Труш, І., 2014. Безцінна скарбниця. До 100-річчя Дніпропетровського художнього музею. Наук.-бібліогр. довід. Дніпропетровськ: ДОУНБ.
2. Особовий архів В. В. Кулічихіна. Дніпро: Дніпропетровський художній музей.
3. Особовий архів М. І. Сапожникова. Дніпро: Дніпропетровський художній музей.
4. Чернета, Г. О., упоряд., 2017. Дніпропетровський театрално-художній коледж. Викладачі та випускники. Спеціальність «Образотворче мистецтво». Дніпро.
5. Кулічихін, В. В., 2004. Світ символів Михайла Сапожникова. *Арт-коло*, № 1, сс. 32–34.
6. Кулічихін, В. В., 2003. Світ символів Михайла Сапожникова. *Образотворче мистецтво*, № 3, с. 62.
7. Кулічихін, В. В., 2007. Символізм — дзеркало вічності. *Музейний провулок*, № 2.
8. Ф. 789. Оп. 11. Спр. 56. Москва: Російський державний історичний архів.
9. Борисова, А. С., Дехтярук, А. В., Полубокова, Л. И. и Тринда, М. Ю., 2007. *Юбилейный справочник выпускников Санкт-Петербургского Государственного Академического института живописи, скульптуры и архитектуры имени И. Е. Репина*. Справоч. изд. Санкт-Петербург: Петрополь.

References

- Breslavets', T., Holub, I., Zaytseva, T. and Trush, I., 2014. *Beztinna skarbnytsya. Do 100-richchya Dnipropetrovs'koho khudozhn'oho muzeyu* [Invaluable treasury. To the 100th anniversary of the Dnepropetrovsk Art Museum]. Scientific bibliographic guide. Dnipropetrovsk: DOUNB (in Ukrainian).
- Personal archive of V. V. Kulichykhin. Dnipro: Dnipropetrovsk Art Museum.
- Personal archive of M. I. Sapozhnykov. Dnipro: Dnipropetrovsk Art Museum.
- Cherneta, H. O., ed., 2017. *Dnipropetrovs'kyi teatral'no-khudozhniy koledzh. Vykladachi ta vypuskniky. Spetsial'nist' "Obrazotvorche mystetstvo"* [Dnipropetrovsk Theater and Art College. Teachers and graduates. Specialty "Fine Arts"]. Dnipro (in Ukrainian).
- Kulichykhin, V. V., 2004. Svit symvoliv Mykhayla Sapozhnykova [The world of symbols by Mykhailo Sapozhnykov]. *Artkolo*, no. 1, pp. 32–34 (in Ukrainian).

Kulichykhin, V. V., 2003. Svit symboliv Mykhayla Sapozhnykova [The world of symbols by Mykhailo Sapozhnykov]. *Obrazotvorche mystetstvo* [Fine Arts], no. 3, p. 62 (in Ukrainian).

Kulichykhin, V. V., 2007. Symvolizm — dzerkalo vichnosti [Symbolism is the mirror of eternity]. *Muzeynyy provulok* [Museum lane], no. 2 (in Ukrainian).

Fund 789. Inventory 11. File 56. Moscow:: Russian State Historical Archive.

Borisova, A. S., Dekhtyaruk, A. V., Polubokova, L. I. and Trinda, M. Yu., 2007. *Yubileyny spravochnik vypusknikov Sankt-Peterburgskogo Gosudarstvennogo Akademicheskogo Instituta zhivopisi, skul'ptury i arkhitektury imeni I. E. Repina* [The anniversary reference book of graduates of the St. Petersburg I. Repin State Academic Institute of Painting, Sculpture and Architecture]. Reference edition. St. Petersburg: Petropol (in Russian).

**Федір Матушевський (1869–1919)
у громадсько-культурному житті Наддніпрянської України**

Світлана Якобчук

ORCID: 0000-0002-7877-4933

ResearcherID: B-6311-2019

s_yakobchuk@ukr.net

*Державний архів Київської області,
вулиця Юрія Ілленка, 38, Київ, 02000*

Анотація. Проаналізовано основні етапи життєвого шляху та діяльності Ф. П. Матушевського – українського громадського діяча, публіциста, журналіста, письменника, дипломата кінця XIX – початку XX століття. Визначено його роль та місце у громадському, культурному житті та національному русі України.

Ключові слова: громадська діяльність; національний рух; творча спадщина.

Надійшла до редколегії 15.10.2018

Прорецензована 07.11.2018

Рекомендована до друку 15.11.2018

**Fedir Matushevsky (1869–1919)
in public and cultural life of the Dnipro Ukraine**

Svitlana Yakobchuk

ORCID: 0000-0002-7877-4933

ResearcherID: B-6311-2019

s_yakobchuk@ukr.net

*State Archives of Kyiv Region,
40 Yurii Illenko Street, Kyiv, 04119*

Abstract. The main stages of life and activity of F. P. Matushevsky is Ukrainian public figure, publicist, journalist, writer and diplomat at the end of 19th and the beginning 20th century are analyzed. His role and place in public, cultural life and national movement of Ukraine are determined.

Keywords: Public Activity; National Movement; Creative Heritage.

Received 27.02.2018

Revised 05.05.2018

Accepted 13.11.2018

Постановка проблеми. Федір Павлович Матушевський був відомим громадським діячем, публіцистом, журналістом та дипломатом. Він належав до когорти найактивніших борців за відродження національної культури і державності початку ХХ століття. Участь у національному русі, політичних партіях та організаціях, товариствах «Прогресу» у Києві та Катеринославі, заснування видавництва «Вік», співробітництво з багатьма періодичними виданнями, редакторство щоденної газети «Громадська думка», робота в Українській Центральній Раді та на посаді голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Греції — ось той не повний перелік здобутків діяча.

Однак, незважаючи на безпосередньо значні заслуги перед Україною і об'ємну творчу спадщину (понад 400 праць), постать Ф. Матушевського до сьогодні залишається призабутою. Лише в останні двадцять років почали аналізувати і залучати до наукового обігу його публіцистику, епістолярій та дипломатичні документи.

Історіографія. Дослідження діяльності Ф. Матушевського представлені переважно короткими повідомлення в українських і зарубіжних довідкових виданнях та кількома змістовними статтями. Серед останніх праці І. Світа [18, с. 76–89], О. Руденко [17, с. 84–106], В. Даниленка [4, с. 8–18], В. Поліщука [14, с. 161–169; 15, с. 162–169]. Крім того, відомості про діяча наявні у спогадах і щоденниках його сучасників: О. Лотоцького [11], Є. Чикаленка [34], Д. Дорошенка [5, с. 142–145], С. Єфремова [7]. У статтях І. Гирича [3, с. 227–230] та Н. Миронець [13, с. 645–667] опубліковано листи Ф. Матушевського. Частина його дипломатичної спадщини вміщена у збірниках документів «Надзвичайна дипломатична місія УНР у Греції» (2006 р.) та «Дипломатія УНР та Української Держави в документах і спогадах сучасників» (2008 р.). Документальній спадщині Ф. Матушевського присвячено дисертаційне дослідження [37]. Окрім того, у кількох наших статтях проаналізовано і частково залучено до наукового обігу листування публіциста до М. Грушевського, С. Єфремова, О. Кобилянської, а також джерела для реконструкції його біографії [38, с. 368–381; 36, с. 126–147; 35, с. 77–87]. Численні короткі статті про життєвий шлях та діяльність діяча наявні у довідкових виданнях, що друкувалися у 2000-х роках [20, с. 23; 21, с. 28; 23, с. 250–251; 32, с. 311; 6, с. 556].

Творча спадщина Ф. Матушевського почала повертатися до наукового обігу лише з початку ХХІ століття. За життя автора у періодичних виданнях друкувалися лише короткі, часто без підпису, відгуки на його окремі праці. Наприкінці 1990-х — на початку 2000-х рр. було перевидано два дослідження публіциста. До збірника «Син України» (1997), упорядкованого В. Коротким та В. Ульяновським, увійшла наукова праця «Володимир Антонович при світлі автобіографії та даних історії», а в хрестоматію «У старому Катеринославі (1905–1920 рр.):

місто на Дніпрі очима українських письменників, публіцистів і громадських діячів» (2001) — нарис «Листи з дороги», вперше надрукований 1909 р. у кількох номерах газети «Рада» [33, с. 25–36].

Метою статті є аналіз основних етапів життєвого шляху, громадсько-культурної та політичної діяльності Ф. Матушевського, визначення його ролі в українському національному русі початку ХХ ст. Відсутність повної наукової біографії публіциста та недостатня увага учених до його постаті надає актуальності і новизни публікації.

Виклад основного матеріалу. Народився майбутній громадсько-політичний діяч 8 (21) червня 1869 р. у м. Сміла Черкаського повіту Київської губернії у родині незаможного псаломщика [30, арк. 42]. Початкову освіту він здобув у Черкаському духовному училищі, а 1884 р. вступив до Київської духовної семінарії. Нам вдалося виявити копію атестата за номером 738, виданого Ф. Матушевському по закінченні цього навчального закладу у 1890 р. Під час навчання у семінарії він вперше прилучився до громадського життя, ставши учасником української громади, яку, за підтримки О. Кониського, організував 1888 р. Л. Скочковский. Ця організація була таємною. Її члени збиралися на сходи, де читали реферати на історичні та літературні теми, а також відзначали ювілеї українських письменників, зокрема Шевченківські роковини [11, с. 58, 62].

Закінчивши семінарію улітку 1890 р. Федір Павлович розпочав трудову діяльність на Черкащині. Записи у його послужному списку свідчать, що з 7 листопада 1890 р. по 1 квітня 1891 р. він працював учителем церковно-парафіяльної школи с. Ковалиха Черкаського повіту Київської губернії, а згодом отримав посаду викладача підготовчого класу Черкаського духовного училища, у якому працював протягом семи років [29, арк. 21зв.]. Молодий педагог проводив національно-просвітницьку роботу серед своїх учнів та населення повіту, зокрема у вихідні та святкові дні викладав у недільній школі в Черкасах [27, арк. 37].

Перебуваючи на Черкащині, Ф. Матушевський не поривав зв'язків з Києвом. У 1895 р., за підтримки О. Я. Кониського, у місті було організовано видавничий гурток, членом якого разом з О. Лотоцьким, С. Єфремовим, В. Доманицьким та В. Дурдуківським став і Федір Павлович. Молоді ентузіасти вирішили підготувати до друку якнайбільше творів українською мовою, які планувалося почерпнути з журналу «Основа», галицьких періодичних видань та старих книг. Ф. Матушевському вдалося знайти у Черкасах недорогого друкарню, в результаті чого у 1896 р. було видано першу підготовлену гуртківцями книгу — оповідання О. Я. Кониського «У тісної баби». Від цього часу він опікувався переважно виробничими питаннями майбутнього видавництва: налагоджував зв'язки з друкарнями та долучався до процесу поширення книг. У 1897 р., з нагоди сторіччя появи «Енеїди»

І. Котляревського, члени гуртка запланували підготувати до друку збірник-альманах вибраних творів українських поетів за минуле століття. Книга, яку називали «Вік», містила поезії, короткі біографічні довідки та портрети авторів. Вона вийшла друком у Києві 1898 р. і, за спогадами О. Лотоцького, мала великий успіх та попит серед громадськості. Після появи альманаху видавничий гурток отримав значно більші кошти і зміг продовжити свою діяльність у Києві, реорганізувавшись у «Видавництво «Вік»», що проіснувало до 1918 р.

Разом з тим з кінця 90-х рр. XIX ст. Ф. Матушевський став активним учасником громадсько-політичного життя Києва. Восени 1897 р., з ініціативи О. Я. Кониського та В. Б. Антоновича було створено Загальноукраїнську безпартійну організацію (ЗУБО). Олександр Якович та Володимир Боніфатійович прагнули згуртувати в межах одного об'єднання усіх українських громадських діячів і вести широку культурно-просвітницьку роботу. Федора Павловича обрали секретарем цієї організації [34, с. 222]. У цей період він також розпочав співпрацю із львівським журналом «Правда», куди протягом 1896 р. надсилав невеликі замітки, та «Кивской стариной», де у 1898 р. з'явилося дві його рецензії.

Влітку 1898 р. Ф. Матушевський звільнився з посади викладача і вступив на юридичний факультет Дерптського університету у м. Юр'єв (Тарту). Надзвичайно діяльний, енергійний та небайдужий, він одразу перейнявся ідеєю об'єднати студентів-українців, які навчалися в місті. Незабаром на квартирі Федора Павловича та А. Яковліва почав збиратися гурток студентської молоді, на базі якого наприкінці 1898 р. було створено Дерптську українську студентську громаду. Засновниками організації виступили Ф. Матушевський, А. Яковлів, К.-Ф. Редліх та С. Макрі. Складена студентами політична програма містила вимоги автономії України в межах її національної території, забезпечення конституційних свобод та права українців на освіту, літературу і пресу рідною мовою [40, с. 165]. Ф. Матушевського було обрано головою української громади, і він залишався на цій посаді, з перервами, до закінчення університету у 1904 році.

Під час студентських виступів навесні 1902 р. діяча було виключено з університету. Однак він продовжував керувати організацією, а у 1899 і 1904 рр. був її делегатом на Загальних студентських з'їздах у Києві та Петербурзі [18, с. 78]. У той період Ф. Матушевський також підтримував тісні зв'язки з видавництвом «Вік» та співпрацював з багатьма періодичними виданнями: «Літературно-науковим вістником», «Записками Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка», «Киевской стариной». До «Літературно-наукового вістника» він досить часто надсилав замітки, що друкувалися у рубриці «Хроніка та бібліографія», а одного разу навіть подав поезію «Недбалість». В «Киевской старине» протягом 1901–1903 рр. було надруковано сім його праць, найвідомішими з яких стали: «Жертвы переходной эпохи», «Посетители могилы Т. Г. Шевченка» та «Сборник императорского Русского исторического общества».

Приїжджаючи до Києва, Ф. Матушевський одразу включався у видавничу роботу. На канікулах він, замість С. Єфремова, виконував обов'язки секретаря журналу «*Киевская старина*», у редакції якого вперше зустрівся з Є. Чикаленком. Крім того, улітку 1899 р. разом з О. Я. Кониським брав участь в XI Археологічному з'їзді, про що свідчить список, надрукований у другому томі «*Трудов*» цього зібрання. У 1900 р. на шпальтах катеринославського часопису «*Днепровская молва*» Федір Павлович опублікував статтю «*К. П. Брюллов и Т. Г. Шевченко*», приурочену до сторіччя з дня народження першого. З цієї праці розпочалося дослідження однієї із улюблених тем публіциста — життя та творчість Кобзаря, якої він не полишав до кінця життя.

У 1904 р., після закінчення університету, Ф. Матушевський одружився. У вересні молодя сім'я переїхала до м. Вовчанськ на Харківщині [9, арк. 1–1 зв.]. Хоча у деяких довідниках та статтях помилково вказано, що 1904 р. громадський діяч повернувся до Києва [1, с. 124; 18, с. 78]. У Вовчанську Федір Павлович жив і працював протягом року, поєднуючи службові справи з літературною діяльністю. У цей період він також став членом Української демократичної партії, що утворилася на базі ЗУБО.

Лише наприкінці 1905 р. родина Матушевських переїхала ближче до Києва — у с. Боярку. Восени цього самого року Ф. Матушевський, разом з Б. Грінченком, С. Єфремовим та М. Левицьким вийшов зі складу УДП і став членом нової Української радикальної партії (УРП). Її самостійне існування тривало лише до кінця року, коли вона, об'єднавшись з УДП, перетворилася в Українську демократично-радикальну партію (УДРП).

Період життя публіциста на початку ХХ ст. досить яскраво описав український історик Д. Дорошенко: «Співробітництво в галицько-українських часописах та в «*Киевской старине*», видання книжок для інтелігенції та для народу, праця у студентських громадах, в Радикальній Українській Партії, — ось була праця, якій найбільше віддавався небіжчик в часах перед революцією 1905 року» [5, с. 143].

Після видання царського маніфесту 17 жовтня 1905 р. пожвавився внутрішньополітичне життя, активізувався український національно-визвольний рух, з'явилася можливість видавати літературу та пресу рідною мовою. Є. Чикаленко, залучивши до співпраці В. Леонтовича та В. Симиренка, розпочав організацію видання першої української щоденної газети, яка мала виходити під заголовком «Громадське Слово». Ф. Матушевський став одним із членів редакційного комітету майбутнього часопису, взявши найактивнішу участь у його підготовці. На одній з нарад його було заочно обрано фактичним редактором, позаяк у той час він перебував у Львові і повернувся до Києва лише 29 жовтня 1905 р. [34, с. 303; 31, арк. 22]. Найактивніше кандидатуру Федора Павловича підтримував Є. Чикаленко, бо був упевне-

ний, що останній «зуміє привернути до газети симпатії всіх українських поступових кіл». Український щоденний часопис у Києві почав виходити з 31 грудня 1905 р. під заголовком «Громадська думка». Підготовка першого числа цілком лягла на плечі Ф. Матушевського, бо 29 грудня було заарештовано С. Єфремова. Офіційно в його обов'язки входило редагування статей, фейлетонів, заміток у відділах «3 газет та журналів» та «За кордоном», а також бібліографії. Однак фактичний редактор також працював коректором: правив зміст і мову присланих рукописів, упорядковував матеріал усього номера, а коли його бракувало, сам писав необхідні статті. Описуючи у спогадах події, пов'язані з організацією газети, Є. Чикаленко зауважував, що її могло взагалі не бути, якби не самовіддана праця Ф. Матушевського, який виконував усю «чорну роботу» і «сам тоді її виніс на своїх плечах» [34, с. 312].

З кінця 1905 — початку 1906 рр. розпочалася досить активна літературна та журналістська діяльність Федора Павловича. Посада редактора та співробітництво з «Громадською думкою» стали для нього основним джерелом прибутку. У цей час діяч повністю присвятив себе газеті, забезпечуючи її більш-менш стабільне функціонування. Лише на початку травня 1906 р. В. Леонтович склав із себе повноваження офіційного редактора часопису, залишившись тільки видавцем, і передав їх Ф. Матушевському [19, арк. 7—7 зв.].

Цей період життя публіциста був надзвичайно складним та напруженим. Крім участі у редколегії газети, він залишався членом ради УДРП, співпрацював з багатьма журналами. Додавали незручностей постійні, майже щоденні, поїздки до Києва, адже родина Матушевських у той час мешкала у Боярці. Тому можна вповні погодитися з думкою Є. Чикаленка, що робота редактора «Громадської думки» була великою самопожертвою та героїзмом духу. Протягом 1906—1908 рр. Ф. Матушевський також часто подавав огляди російського та українського життя до журналів «Нова громада» та «Літературно-науковий вістник».

18 серпня 1906 р. у редакції газети «Громадська думка» було проведено обшук і арештовано декілька осіб, зокрема С. Єфремова, який цього місяця заміняв Ф. Матушевського. Часопис закрили, а з 15 вересня почала виходити його наступниця — газета «Рада». Вона проіснувала до початку Першої світової війни (останнє число вийшло 20 липня (2 серпня) 1914 р.), а після революції 1917 р. була відновлена під заголовком «Нова Рада». Весь цей час Ф. Матушевський залишався співробітником цих видань, писав численні, часто без підпису, статті, замітки, некрологи та фейлетони, входив до складу редакційного комітету. Він погодився тимчасово виконувати обов'язки фактичного редактора «Ради», хоча у перших числах газети зазначено, що видавцем і редактором був Б. Грінченко, а згодом М. Павловський.

У червні 1907 р. національне піднесення змінив період столипінської реакції. Було закрито українські клуби та більшість україномо-

вних газет. Наступного року представники ради колишньої УДРП вирішили відновити ЗУБО, що існувала протягом 1897–1904 рр., але під іншою назвою. 5 вересня 1908 р. було засновано Товариство українських поступовців, керівним органом якого стала рада, що знаходилася у Києві. Члени товариства домагалися автономії України, її національного відродження, українізації освіти та церкви. Ф. Матушевський був одним з найактивніших учасників цієї організації та постійним членом ради ТУП.

Разом з тим крах революційного руху 1905 р. і реакція наступних років певною мірою спричинили поновлення на теренах Російської імперії масонського руху, який, за свідченнями С. Єфремова, вводив український визвольний рух в контакт з європейською демократією. До нього прилучився і Федір Павлович, ставши одним із членів київської масонської ложі «Правда», яка утворилася наприкінці 1909 року. Учасники цієї організації, очоленої Ф. Штейнгелем, прагнули об'єднати усі революційні та опозиційні сили у боротьбі із самодержавством [16, с. 86].

Громадська діяльність та виконання доручень і постанов ТУПу майже не залишали Ф. Матушевському часу для літературної праці. Наприкінці 1908 р. він перестав співпрацювати з «Літературно-науковим вістником». 20 листопада публіцист написав М. Грушевському досить гострого листа, у якому обґрунтував своє рішення [31, арк. 67–69]. У цей час він часто писав замітки для газети «Рада» та шукав у Києві роботу за спеціальністю. Журналіст вважав, що «з літератури йому хліба не їсти», а велика родина, де уже підросло троє дітей, потребувала коштів. Окрім того, Федір Павлович наголошував, що у становищі українського щоденника «нічого немає радісного», позаяк число передплатників ледь перевищувало 1500 осіб. З початку наступного року він розпочав працювати адвокатом у Києві, а тому обмежив журналістську діяльність. Крім того, публіцист входив до ради київської «Просвіти» та брав участь у різноманітних заходах Українського клубу, відкритого 1908 р. стараннями М. Лисенка.

У 1909 р. Федір та Віра Матушевські стали членами Київського відділу Харківського товариства взаємного страхування життя, погодившись на пропозицію А. Вязлова взяти участь у роботі організації. Федора Павловича призначили на посаду товариша управителя київського відділення товариства. У справі створення кооперативних спілок він протягом року їздив у відрядження на Черкащину, Катеринославщину та Волинь.

Свої враження від поїздки до Катеринослава громадський діяч зробив сюжетом уже згаданого художньо-публіцистичного нарису «Листи з дороги». Ця праця автобіографічна, а головним героєм виступив сам Ф. Матушевський [2, арк. 1 зв.]. У нарисі окреслено ключові проблеми українського національного руху в цілому та зафіксо-

вано відомості про громадсько-культурне життя Катеринослава на початку ХХ ст., зокрема становище місцевого товариства «Просвіта». [24, с. 2–3; 25, с. 2–3]. Окрім того, зміст «Листів з дороги» свідчить про подібність твору із новелою М. Коцюбинського «Інтермеццо». Герой-оповідач з «Листів...», як і Я-герой «Інтермеццо», виривається з хаотично-суєтного життя, очевидно, міського, і прагне відпочинку: «Не братиму з собою ніякого знаряддя до писання. На свою подорож я дивлюся як на одпочивок. Забуду на цей час і викину з голови думу, бюджет, земельний закон, політику й партії... . Як їхатиму Дніпром, то держатимусь осторонь від людей – не прислухатимусь до їхніх розмов і сам їх не буду заводити» [12, с. 2]. Так само і за Я-героем «Інтермеццо» тяглася «залізна рука города», виснажливого гніту якого він прагнув уникнути. В обох творах героїв заспокоювала чудова природа, що повертала сили, енергію, любов до життя та прагнення діяльності.

Наприкінці 1909 – на початку 1910 рр. Федір Павлович також працював адвокатом у київському суді. До газети «Рада», з огляду на службові справи, писав досить рідко.

Напружена робота негативно впливала на здоров'я діяча, тому у середині жовтня 1910 р. він виїхав лікуватися на Кавказ, де пробув до початку квітня наступного року. Перебуваючи у санаторії, Ф. Матушевський працював над спогадами про В. Доманицького, а також написав ґрунтовну розвідку до п'ятдесятої річниці смерті Т. Г. Шевченка під заголовком «Великі роковини». Крім того, на прохання О. Шахматова, він готував літературно-критичну працю про Кобзаря для російськомовного енциклопедичного видання «*Украинский народ в его прошлом и настоящем*» [22, с. 201]. По приїзді з Кавказу Ф. Матушевський майже все літо провів на хуторі поблизу с. Мартова у Харківській губернії, повернувшись до Києва лише наприкінці серпня 1911 року. Він працював на посаді помічника присяжного повіреного у київському суді, став членом дирекції Союзу кредитових кооперативів у Києві, брав активну участь у роботі видавництва «Вік», а тому зовсім відійшов від редакції газети «Рада».

З січня 1912 р. у Москві почав видаватися новий місячник «*Украинская жизнь*», куди Ф. Матушевський протягом 1914–1916 рр. надсилав статті. У жовтні цього самого року в Києві було ліквідовано Український клуб, а у грудні на його базі створили нову організацію під назвою «*Клуб «Родина»*». Ф. Матушевського, який разом з інженером С. Шеметом найбільше клопотав про відкриття закладу, обрали головою його ради [10, с. 187]. Новий клуб було закрито з початком Першої світової війни, однак навесні 1917 р. знову відновлено. Зокрема 3–7 березня 1917 р. у клубі «*Родина*» відбулися збори українських партій та організацій, скликані з ініціативи ТУПу у зв'язку з революційними подіями у Петрограді. Саме на них народилася ідея Української Центральної Ради як головного представницького центру українського руху.

У 1914 р. родина Матушевських оселилася в Києві. З початком Першої світової війни було закрито всі українські видання, а 20 липня припинив існування часопис «Рада». У цей час Ф. Матушевський разом з дружиною приєдналися до Українського комітету для допомоги жертвам російської політики в Галичині, який надавав підтримку полоненим, втікачам із Західної України і так званим «заложникам» — громадським, політичним та культурним діячам зі Львова та інших міст України, яких пощастило звільнити з в'язниць «на поруки».

У 1915 р. в Києві було створено Комітет Всеросійського союзу міст при Південно-Західному фронті, основна діяльність якого була спрямована на допомогу біженцям з Галичини, створення українських шкіл, лікарень, організацію санітарних поїздів тощо. Очолив організацію барон Ф. Штейнгель — широко відомий меценат, постійний член ради ТУПу, який запросив до співпраці багатьох українських громадських діячів. Так Ф. Матушевський, А. Вязлов та Д. Дорошенко стали уповноваженими союзу міст, а О. Лотоцького було призначено губернатором Буковини [18, с. 84]. У цей період, незважаючи на постійні проблеми зі здоров'ям, публіцист залишався активним учасником громадського життя. Д. Дорошенко так характеризував його ставлення до національного руху: «Федір Павлович Матушевський увесь свій свідомий вік провів на національній роботі. Він ніколи не намагався грати першої ролі, не любив нікуди ні з чим наперед висукуватись, але він являвся необхідним учасником усіх важніших справ і заходів українських на протязі останнього чверть-століття і не раз ті справи не могли б зрушити з місця і взагалі виконуватись, якби не він, хоч того майже ніхто не знав» [5, с. 142-143].

У березні 1916 р., після сильного нападу стенокардії, Федір Павлович тривалий час не працював, а улітку виїхав на хутір до Харківщини. Наприкінці липня в одному з листів до Є. Чикаленка він писав: «Не встережешся від того, щоб не взяти участі то в тому, то в іншому ділі; а воно нервує та мучить... . За останні п'ять років і п'яти днів не налічиш таких, щоб назвати їх «ясними» та «привітними». Як же його бути дужим?!» [8, арк. 1зв.].

За спогадами Д. Дорошенка, «коли прийшла революція Ф[едір] П[авлович] уже догоряв», однак не залишився осторонь національного руху. У березні 1917 р. розпочалася його досить активна політична діяльність. Разом з Є. Чикаленком він був серед засновників Центральної Ради, увійшовши до її першого складу. На реорганізаційному з'їзді ТУП (25–26 березня 1917 р.) Ф. Матушевського обрали до складу Тимчасового ЦК Союзу українських соціалістів-федералістів, а під час Всеукраїнського національного конгресу (6–8 квітня 1917 р.) він знову став членом Центральної Ради [1, с. 207, 209]. У червні 1917 р. УРДП було переіменовано в Українську партію соціалістів-федералістів. Ф. Матушевський був одним з лідерів цієї організації, а згодом разом з С. Єфремовим та О. Лотоцьким брав участь у роботі

Малої Ради, що збиралася протягом червня 1917 – квітня 1918 років [1, с. 208–209]. 27 серпня 1917 р. Мала Рада обрала його до комісії з розробки негайних заходів для подолання продовольчої кризи.

Крім того, з березня 1917 р. Федір Павлович почав редагувати журнал Союзу кредитових кооперативів міста Києва «Муравейник», який після реорганізації став видаватися й українською мовою під заголовком «Комашня». В цей же час він активно працював у видавництві «Вік» та іноді дописував у різні часописи.

Однак проблеми зі здоров'ям не давали Ф. Матушевському змоги повністю реалізувати свої сили на політичному поприщі. Наприкінці травня він залишив Київ і виїхав на Харківщину, де перебував до осені. Восени 1917 р. Федір Павлович з дружиною поїхав на лікування до Кисловаська, де їх застали події жовтневого більшовицького перевороту. Через розгортання громадянської війни подружжя змогло повернутися до Києва лише у травні 1918 року.

Приїхавши до української столиці, публіцист одразу включився у громадсько-політичне життя міста. Він активно працював у редакції «Комашні», відвідував засідання Українського наукового товариства і творчі вечори в клубі «Родина», був активним членом київської «Прогресу». В цей час Ф. Матушевського дуже цікавили проблеми шкільництва. Він був обраний головою батьківського комітету першої української гімназії ім. Т. Г. Шевченка, де навчалися його сини, і працював над укладанням букваря для початкової школи, що мав вийти друком у видавництві «Час». У червні 1918 р. гетьман П. Скоропадський запропонував Федору Павловичу посаду міністра релігійної політики, але через стан здоров'я той відмовився.

За свідченням Д. Дорошенка, Ф. Матушевський досить критично ставився і до політики новоствореного уряду Директорії. Його, на відміну від багатьох громадсько-політичних діячів, не захоплювала перемога останньої, позаяк він «ясно бачив нездоровий підклад її успіхів так само як нетвердість утвореного нею стану» [5, с. 143].

За доби Директорії розпочалася його дипломатична діяльність. На засіданні Ради Народних Міністрів 2 січня 1919 р. його призначили головою Надзвичайної дипломатичної місії УНР до Греції. Для Ф. Матушевського це призначення стало повною несподіванкою, і перша його відповідь була негативною. Однак після розмов з С. Єфремовим, А. Ніковським, А. Яковлівим, а також порад дружини він погодився і почав укомплектовувати місію [27, арк. 6–7]. 26 січня 1919 р. українське посольство залишило Київ. Прощаючись з дружиною та дітьми, Федір Павлович відчував, що востаннє бачить родину, а тому уже не перший раз жалкував, що погодився їхати. В подальшому його не полишали почуття вини та переживання за залишену у Києві сім'ю, а також думки про долю України. Подорож до Афін тривала п'ять тижнів і була дуже складною. Лише 2 березня українські дипломати ступили на грецьку землю [27, арк. 42 зв.].

Протягом наступних восьми місяців Ф. Матушевський працював в Афінах, прагнучи донести до місцевої громадськості об'єктивну і правдиву інформацію про боротьбу за незалежність молодого української держави. Умови праці місії були дуже важкими. Дипломатам довелося долати фінансові труднощі, відсутність прямого зв'язку з урядом УНР, недовірливість місцевих урядовців, настороженість грецької громадськості, провокаційні заходи російської амбасаді тощо. Свою політичну діяльність Федір Павлович розпочав з візиту до міністра закордонних справ Греції (5 березня), а протягом перших трьох місяців мав зустрічі з православним митрополитом і послами США, Англії, Італії, Франції, Румунії та іншими [39, с. 203–210].

Після зустрічі з міністром закордонних справ він почав працювати над складанням меморандуму до королівського уряду Греції «про те, що таке Україна, які її відносини до Росії, чого У[країна] завжди добивалася, чого добивається зараз, чому бореться з Москвою й Польщею і чому їй треба допомагати». 10 (23) квітня 1919 р. цей документ було видано французькою мовою у кількості 500 примірників [27, арк. 105 зв.]. Крім того, Ф. Матушевський розмістив двадцять заміток, статей та інтерв'ю у грецьких часописах з метою ознайомлення місцевого населення з Україною та роз'яснення суті відносин останньої з Росією та Польщею [26, арк. 185 зв. – 187; 27, арк. 111].

Голова українського посольства планував багато зробити на цій посаді, але підірване здоров'я в поєднанні із складними умовами праці та емоційними переживаннями все частіше нагадувало про себе. Протягом восьми місяців роботи в Афінах він часто хворів. 21 жовтня 1919 р. після чергового серцевого нападу Ф. Матушевський помер. В останні дні свого життя він працював над нарисом з історії України, який хотів опублікувати у грецьких журналах. Його поховали на місцевому цвинтарі в Афінах. Після смерті Федора Павловича у грецькій пресі з'явилися численні некрологи, з яких видно, що він здобув прихильність та повагу афінської громадськості. Вона знала його як «борця за свободу і право», який «цілком отдався праці для державного існування України і віддав усю свою велику енергію, щоб якнайтісніше зблизити український і грецький народи» [39, с. 209–210].

У спогадах дітей та друзів Ф. Матушевський залишився людиною, яка могла згуртувати навколо себе інших, скромною, порядною та приємною у спілкуванні. Він був безмежно відданий національній справі та рідному народу, а його щоденна праця є прикладом особистої мужності та самопожертви, адже часто доводилося робити складний вибір між громадськими справами та родиною. Публіциста не зараховували до когорти першорядних представників українського національного руху. Але від того його роль у розбудові української державності, громадського та культурного життя країни не стає менш важливою, а діяльність, беззаперечно, заслуговує на гідну оцінку і належне пошанування.

Бібліографічні посилання

1. Верстюк, В. та Осташко, Т., 1998. *Діячі Центральної Ради*. Біографічний довідник. Київ: Б. м.
2. Ф. 47. Спр. 594. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. 2 арк.
3. Гирич, І., 1996. Ще до проблеми «Аркас і Грушевський». В: Ульяновський, В. та Довга, Л., ред., 1996. *Історія, історіософія, джерелознавство*. Статті, розвідки, замітки, есе. Київ: Інтел, сс. 221–230.
4. Даниленко, В., 2004. Доля сім'ї Матушевських. *Історичний журнал*, № 1–2, сс. 8–18.
5. Дорошенко, Д., 1920–1921. De profundis. Памяти І. Л. Шрага, Ф. П. Матушевського й А. Г. Вязлова. *Хліборобська Україна*. Відень, кн. 2, сс. 140–145.
6. Осташко, Т. С., 2009. Матушевський Федір Павлович. В: Смолій, В. А., ред., 2009. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, т. 6 (Ла – Мі), с. 556.
7. Єфремов, С., 1997. *Щоденники 1923–1929*. Київ: Газета «Рада».
8. Ф. І. № 35619. Київ: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Відділ фондів рукописної спадщини, 2 арк.
9. Ф. 317. № 940. Київ: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Відділ фондів рукописної спадщини, 2 арк.
10. Кротевич, Є., 1963. *Київські зустрічі*. Спогади про людей, факти, події. Київ: Молодь.
11. Лотоцький, О., 1932. *Сторінки минулого*. Варшава, ч. 1.
12. Матушевський, Ф., 1909. Листи з дороги. *Рада*, № 195, сс. 2–3.
13. Миронець, Н., 2006. Листи Федора Матушевського до Євгена Чикаленка (1917 рік). В: Сохань, П., ред., 2006. *Український археографічний щорічник*. Київ, т. 13–14, вип. 10–11, с. 640–675.
14. Поліщук, В., 2008. Безмежно відданий українській справі. Федір Матушевський очима Євгена Чикаленка. *Київ*, № 11–12, сс. 161–169.
15. Поліщук, В., 2009. Безмежно відданий українській справі. Федір Матушевський очима Євгена Чикаленка (Закінчення). *Київ*, № 1–2, сс. 162–169.
16. Портнова, Л. та Пономарьов, В., 2009. Свідчення С. О. Єфремова. *Ї. незалежний культурологічний часопис*, № 54, сс. 181–190.
17. Руденко, О. Ю., 2001. «Наш перший мученик преси» (Федір Павлович Матушевський). В: Смолій, В. А., ред., 2001. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 36. статей. Київ, вип. 4, сс. 84–106.
18. Світ, І., 1978. Федір Павлович Матушевський. *Український історик*, № 1–3 (57–59), сс. 76–89.
19. Короткий, В. та Ульяновський, В., 1997. *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович*. У 3 т. Київ: Заповіт, т. 2.
20. Стрельський, Г. В., 2000. *Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917–1920 рр.)*. Біографічний довідник. К: Демид.
21. Головченко, В. І., 2004. Матушевський Федір Павлович. В: Губерський, Л. В., ред., 2004. *Українська дипломатична енциклопедія*. У 2 т. Київ: Знання України, т. 2 (М–Я).
22. Романюк, М. М., 1999. *Українська журналістика в іменах*. Матеріали до енциклопедичного словника. Львів: Львівська Наукова бібліотека ім. В. Стефаника, вип. 6.
23. Смолій, В. А., ред., 2004. *Українські історики ХХ ст.* Біобібліографічний довідник. Київ: Інститут історії України НАН України.

24. Ф. М[атушевський], 1909. Лист з дороги. *Рада*, № 196, сс. 2–3.
25. Ф. М[атушевський], 1909. Лист з дороги. *Рада*, № 201, сс. 2–3.
26. Ф. 4441. Оп. 1. Спр. 8. Київ: Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.
27. Ф. 4441. Оп. 1. Спр. 29. Київ: Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
28. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 33. Київ: Центральний державний історичний архів України.
29. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 1091. Київ: Центральний державний історичний архів України.
30. Ф. 712. Оп. 3. Спр. 12. Київ: Центральний державний історичний архів України.
31. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 634. Київ: Центральний державний історичний архів України.
32. Чабан М. П., 2002. *Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921)*. Біобібліографічний словник. Дніпропетровськ: ІМА-прес.
33. Чабан, М. П., 2001. *У старому Катеринославі (1905–1920 рр.). Місто на Дніпрі очима українських письменників, публіцистів і громадських діячів*. Хрестоматія. Дніпропетровськ: ІМА-прес.
34. Чикаленко, Є., 2003. *Спогади (1861–1907)*. Київ: Темпора.
35. Якобчук, С., 2009. Джерела для дослідження біографії Ф. П. Матушевського. *Університет*, № 5, сс. 77–87.
36. Якобчук, С., 2010. Листування Ф. П. Матушевського з українськими письменниками. *Київська старовина*, № 4, сс. 126–147.
37. Якобчук, С. О., 2011. *Документальна спадщина Ф. П. Матушевського: історико-джерелознавчий аспект*. Автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство, спеціальні історичні дисципліни». Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. НАН України.
38. Якобчук, С. О., 2009. Листування Ф. П. Матушевського до М. С. Грушевського (1896–1911 рр.) як історичне джерело. *Рукописна та книжкова спадщина України*, вип. 13, сс. 368–381.
39. Якобчук, С. О., 2009. Шоденник Ф. П. Матушевського як історичне джерело. *Архіви України*, № 6, сс. 199–210.
40. Яковлів, А., 1939. Українська студентська громада в Дорпаті. *З минулого*. Варшава, т. 2, сс. 162–175.

References

- Verstyuk, V. and Ostashko, T., 1998. *Diyachi Tsentral'noyi Rady [The Figures of the Central Council]*. Biographical guide. Kyiv: n.p. (in Ukrainian).
- Fund 47. File 594. 2 ark. Kyiv: The Department of Manuscripts and Textual Studies. Shevchenko Institute of Literature. NAS of Ukraine.
- Hyrych, I., 1996. Shche do problemy «Arkas i Hrushevs'kyy» [Even before the problem of «Arkas and Hrushevsky»]. In: Ul'yanovs'kyy, V. and Dovha, L., ed., 1996. *Istoriya, istoriosofiya, dzhereloznavstvo [History, historiosophy, source study]*. Articles, intelligence, notes, essays. Kyiv: Intel, pp. 221–230 (in Ukrainian).
- Danylenko, V., 2004. Dolya sim'yi Matushevs'kykh [The Fate of the Matushevsky's Family]. *Istorychnyy zhurnal [Historical Journal]*, no. 1–2, pp. 8–18 (in Ukrainian).
- Doroshenko, D., 1920–1921. De profundis. Pamyaty I. L. Shraha, F. P. Matushevs'koho y A. H. Vyazlova [In memory of I. L. Shrag, F. P. Matushevsky

and A. G. Vyazlov]. *Khliborobs'ka Ukrayina [Cultivating Ukraine]*. Vienna, book 2, pp. 140–145 (in Ukrainian).

Ostashko, T. S., 2009. Matushevs'kyy Fedir Pavlovych. In: Smoliy, V. A., ed., 2009. *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny [Encyclopedia of Ukrainian History]*. Kyiv: Naukova dumka, vol. 6 (La – Mi), p. 556 (in Ukrainian).

Yefremov, S., 1997. *Shchodennyky 1923–1929 [Diaries 1923–1929]*. Kyiv: Hazeta «Rada» (in Ukrainian).

Fund I. No. 35619. Kyiv: The Vernadsky National Library of Ukraine. The Institute of Manuscripts. The Department of Manuscripts Heritage.

Fund 317. No. 940. Kyiv: The Vernadsky National Library of Ukraine. The Institute of Manuscripts. The Department of Manuscripts Heritage.

Krotevych, Ye., 1963. *Kyyivs'ki zustrichi [Kyivian meetings]*. Memories about people, facts, events. Kyiv: Molod'.

Lotots'kyy, O., 1932. *Storinky mynuloho [Pages of the Past]*. Warsaw, part 1 (in Ukrainian).

Matushevs'kyy, F., 1909. Lysty z dorohy [Letters from the Road]. *Rada [The Council]*, no. 195, pp. 2–3 (in Ukrainian).

Myronets', N., 2006. Lysty Fedora Matushevs'koho do Yevhena Chykalenka (1917 rik) [Fedir Matushevsky's Letters to Yevgen Chykalenko (1917)]. In: Sokhan', P., ed., 2006. *Ukrayins'kyy arkhеоhrafichnyy shchorichnyk [Ukrainian Archeographical Yearbook]*. Kyiv, vol. 13–14, no. 10–11, pp. 640–675 (in Ukrainian).

Polishchuk, V., 2008. Bezmezchno viddanyy ukrayins'kiy spravi. Fedir Matushevs'kyy ochyma Yevhena Chykalenka [Infinitely committed to the Ukrainian cause. Eugene Chykalenko's view on Fedir Matushevsky]. *Kyiv*, no. 11–12, pp. 161–169 (in Ukrainian).

Polishchuk, V., 2009. Bezmezchno viddanyy ukrayins'kiy spravi. Fedir Matushevs'kyy ochyma Yevhena Chykalenka [Infinitely committed to the Ukrainian cause. Eugene Chykalenko's view on Fedir Matushevsky] (The End). *Kyiv*, no. 1–2, pp. 162–169 (in Ukrainian).

Portnova, L. and Ponomar'ov, V., 2009. Svidchennya S. O. Yefremova. *Yi: nezalezhnyy kul'turolohiichnyy chasopys [Ji Magazine. Independent Cultural Journal]*, no. 54, pp. 181–190 (in Ukrainian).

Rudenko, O. Yu., 2001. «Nash pershyy muchenyk presy» (Fedir Pavlovych Matushevs'kyy) ["Our first press martyr" (Fedir Pavlovych Matushevsky)]. In: Smoliy, V. A., ed., 2001. *Ukrayina XX stolittya: kul'tura, ideolohiya, polityka [Ukraine in the 20th century: culture, ideology, politics]*. Kyiv, issue 4, pp. 84–106 (in Ukrainian).

Svit, I., 1978. Fedir Pavlovych Matushevs'kyy. *Ukrayins'kyy istoryk [Ukrainian Historian]*, no. 1–3(57–59), pp. 76–89 (in Ukrainian).

Korotkyy, V. and Ul'yanovs'kyy, V., 1997. *Syn Ukrayiny. Volodymyr Bonifatiyovych Antonovych [A Son of Ukraine. Volodymyr Bonifatiyovych Antonovych]*. In 3 vols. Kyiv: Zapovit, vol. 2 (in Ukrainian).

Strel's'kyy, H. V., 2000. *Ukrayins'ki dyplomaty doby natsional'no-derzhavnoho vidrozhennya (1917–1920 rr.) [Ukrainian diplomats of the era of national-state revival (1917–1920)]*. Biographical guide. K: Demid (in Ukrainian).

Holovchenko, V. I., 2004. Matushevs'kyy Fedir Pavlovych. In: Hubers'-kyy, L. V., ed., 2004. *Ukrayins'ka dyplomatychna entsyklopediya [Ukrainian Diplomatic Encyclopedia]*. In 2 vols. Kyiv: Znannya Ukrayiny, vol. 2 (M–Ya) (in Ukrainian).

Romanyuk, M. M., 1999. *Ukrayins'ka zhurnalistyka v imenakh [Ukrainian Journalism in Names]*. Proceedings to the encyclopaedic dictionary. Lviv: Lvivska Naukova biblioteka im. V. Stefanyka, issue 6 (in Ukrainian).

Smoliiy, V. A., red., 2004. *Ukrayins'ki istoriky XX st.* [Ukrainian Historians of the 20th century]. Bibliographic guide. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny (in Ukrainian).

F. M[atusevskyy], 1909. Lyst z dorohy [A Letter from the Road]. *Rada* [The Council], no. 196, pp. 2–3 (in Ukrainian).

F. M[atusevskyy], 1909. Lyst z dorohy [A Letter from the Road]. *Rada* [The Council], no. 201, pp. 2–3 (in Ukrainian).

Fund 4441. Inventory 1. File 8. Kyiv: Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.

Fund 4441. Inventory 1. File 8. 29. Kyiv: Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.

Fund 295. Inventory 1. File 33. Kyiv: Central State Historical Archives of Ukraine.

Fund 318. Inventory 1. File 1091. Kyiv: Central State Historical Archives of Ukraine.

Fund 712. Inventory 3. File 12. Kyiv: Central State Historical Archives of Ukraine.

Fund 1235. Inventory 1. File 634. Kyiv: Central State Historical Archives of Ukraine.

Chaban M. P., 2002. Diyachi Sichslavskoyi «Prosvity» (1905–1921) [The Figures of the Sichslavian "Prosvita" (1905–1921)]. Biobibliographic dictionary. Dnipropetrovsk: IMA-press (in Ukrainian).

Chaban, M. P., 2001. *U staromu Katerynoslavi (1905–1920 rr.). Misto na Dnipro ochyma ukrayins'kykh pys'mennykiv, publitsystiv i hromads'kykh diyachiv* [In the old Yekaterinoslav (1905–1920). The City on the Dnipro River through the Eyes of Ukrainian Writers, Publicists and Public Figures]. Reader. Dnipropetrovsk: IMA-press (in Ukrainian).

Chykalenko, Ye., 2003. *Sphady (1861–1907)* [Memoirs (1861–1907)]. Kyiv: Tempora (in Ukrainian).

Yakobchuk, S., 2009. Dzhherela dlya doslidzhennya biohrafiyi F. P. Matushevs'-koho [Sources for the Study of the Biography of F. P. Matushevsky]. *Universytet* [University], no. 5, pp. 77–87 (in Ukrainian).

Yakobchuk, S., 2010. Lystuvannya F. P. Matushevs'koho z ukrayins'kymy pys'mennykamy [F. P. Matushevsky's Correspondence with Ukrainian Writers]. *Kyyivs'ka starovyna* [Kyivian antiquity], no. 4, pp. 126–147 (in Ukrainian).

Yakobchuk, S. O., 2011. *Dokumental'na spadshchyna F. P. Matushevs'koho: istoriko-dzhhereloznavchyy aspekt* [The documental heritage of F. P. Matushevsky: history and source study aspect]. Abstract of Ph.D. dissertation. Kyiv: M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies. NAS of Ukraine (in Ukrainian).

Yakobchuk, S. O., 2009. Lystuvannya F. P. Matushevs'koho do M. S. Hrushevs'koho (1896–1911 rr.) yak istorychne dzhherelo [F. P. Matushevsky's Correspondence to M. S. Hrushevsky (1896–1911) as a Historical Source]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrayiny* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine], issue 13, pp. 368–381 (in Ukrainian).

Yakobchuk, S. O., 2009. Shchodennyk F. P. Matushevs'koho yak istorychne dzhherelo [F. P. Matushevsky's Diary of as a Historical Source]. *Arkhivy Ukrayiny* [Archives of Ukraine], no. 6, pp. 199–210 (in Ukrainian).

Yakovliv, A., 1939. Ukrayins'ka students'ka hromada v Dorpati [Ukrainian Student Community in Dorpat]. *Z mynuloho* [From the Past]. Warsaw, vol. 2, pp. 162–175 (in Ukrainian).

**Велич особистості в гібридних умовах тоталітаризму:
до 80-річчя пам'яті М.В. Радіна***

Олександр Бут

ORCID: 0000-0003-0562-0666
o.but@donnu.edu.ua

*Донецький національний університет імені Василя Стуса,
вулиця 600-річчя, 21, Вінниця, 21021, Україна*

Анотація. Проаналізовано проблеми особистості крізь призму діяльності осіб на керівних посадах унікальних металургійних велетнів Наддніпрянської України і Приазов'я при вирішенні завдань радянської індустріалізації в умовах тоталітарного режиму в СРСР. На підставі широкого кола як опублікованих праць, так і нових і поглиблено досліджених документів союзних і місцевих державних архівних установ, а також архіву обласного управління Служби безпеки України зосереджено увагу на маловідомих подіях і фактах. В центрі дослідження — одна із надовго закритих постатей великої індустрії. Вперше поглиблено висвітлено роль і взаємовідносини керівника підприємства М. Радіна з партійним комітетом в умовах офіційно проголошених у новоприйнятій Конституції СРСР (за його участю) та Конституції УРСР якісних змін у суспільстві та розгорнутої демократії і майже одночасно вимог правлячої партії до розгортання боротьби зі «шкідниками» і «ворогами народу». Розкрито механізм співпраці молодих керівників заводського парткому і новообраного міському КП(б)У з бойовим загоном партії — міськвідділом НКВС. Доведено дослідженнями архівних документів парткому підприємства, що випускник військової академії, фактично не маючи уяви про металургійне виробництво, використав обрання в партком для організації гібридного наступу проти знаних і відповідальних фахівців заради швидкого виконання сталінської установи ЦК про посилення класової боротьби з подальшим поступом до соціалізму, а звідси пошуки «шкідників» і «ворогів народу». Більше того, посланцю Москви вдалося організувати зусиллями з висуваннями місцевих партійних функціонерів своєрідний тандем для гальмування дій директора заводу. Документально доведено правду і порядність керівника металургійного заводу і безпідставне шельмування з безглуздим прогинанням партійних функціонерів перед НКВС в умовах Великого терору. Їх гібридний наступ став зразком зради людяності, порядності. Історична пам'ять викликає потребу і надалі постійного поглиблення відомого і пошуку нового стосовно репресованих керівників радянської індустріалізації України.

Ключові слова: індустріалізація; металургійний завод; НКВС; Великий терор; історична пам'ять.

*Надійшла до редколегії 05.09.2018
Прорецензована 12.10.2018
Рекомендована до друку 13.11.2018*

* Стаття виконана відповідно до держбюджетної теми № 0112U005446
Донецького національного університету імені Василя Стуса.

**The Greatness of the Personality
in the Hybrid Conditions of Totalitarianism:
to the 80th Anniversary of the Memory of Mykola Radin**

Oleksandr But

ORCID: 0000-0003-0562-0666

o.but@donnu.edu.ua

*Vasyl' Stus Donetsk National University,
21, 600th Anniversary Street, Vinnytsia, 21021, Ukraine*

Abstract. This article is based on the analysis of human issues in history using the example of people in the leading positions of administration in the unique metallurgical industrial giants of the Dnieper Ukraine and Azov region, who were tasked with solving the problems of Soviet industrialization under the rule of a totalitarian regime in the USSR. The research is based on a wide range of published works, as well as newly found and in-depth researched documents of both federal and local Soviet state archival institutions, as well as the archive of the regional administration of the Security Service of Ukraine; with the main attention being focused on little-known events and facts. At the center of the study is one of the long-unknown figures of the big industry in Soviet Ukraine. For the first time in historical studies, the roles and relationships that the industrial manager Mykola Radin had with the Party Committee, under the conditions which were officially codified in the newly adopted Constitution of the Soviet Union and the Constitution of the Ukrainian Soviet Socialist Republic, are analyzed and viewed through qualitative changes in society and somewhat expanded democracy, while almost simultaneously the ruling party demanded immediate deployment of a policy to target new “pests” and “enemies of the people”. The article showcases the mechanism of cooperation between the young leaders of the plant’s local Party Committee and the newly elected municipal Communist Party of Ukraine members with the Party’s paramilitary units of the Soviet Secret Service of that era: the NKVD. The research of the archived documents of the plant’s Party Committee shows us proof that a Russian graduate of the Military Academy, without actually having any idea about the process of metallurgical production, used the local Party elections to organize a hybrid offensive against well-known and respectable specialists of industry, in the name of a prompt execution of the Stalinist Central Committee’s program on the “strengthening of the class struggle with further progress towards Socialism”, and hence the intensive searches for more “Pests” and “enemies of the people”. Moreover, the agent of Moscow succeeded in organizing a kind of partnership with the local party leaders to further trouble the director of the plant. The research allowed us to prove and document the truth and decency of Mykola Radin, the head of the giant metallurgical plant, and the unfoundedness of the Party’s attacks against him, which was very much characteristic of the absurdity of exaggeration among the Community Party functionaries, who lived in fear of the NKVD, especially during the Great Terror. Their hybrid offensive can be seen as a model betrayal of humanity and basic decency. The historic memory proves a constant need for further deepening of the old and searching for the new information concerning repressed leaders of industrialization in Soviet Ukraine.

Keywords: Industrialization; Metallurgical Plant; NKVD; Great Terror; Historic Memory.

Received 05.09.2018

Revised 12.10.2018

Accepted 13.11.2018

Постановка проблеми. Дослідження проблеми особистості набули активного поширення в пострадянський період української історіографії. Вони викликають чималий науковий і пізнавальний інтерес у суспільстві. Особливу увагу науковців привертає роль і значення особистості в умовах радянського тоталітаризму.

Актуальність досліджуваної проблеми підсилюється найбільшою небезпекою, яка нависла над українським суспільством. Йдеться про загрозу втрати Україною незалежності й територіальної цілісності в умовах прояву сепаратизму й бойових дій Росії на Сході держави.

Креативний характер історичної пам'яті презентує цілісність буття, забезпечує діалог між минулим та сьогоденням в ім'я майбутнього. Тому оцінювання досвіду попередніх поколінь передбачає його осмислення у світлі сучасності. Як наголошує М. О. Бердяєв, «...в минулому жили конкретні..., живі особистості, з якими у часі екзистенціальному у нас повинен існувати зв'язок не менш ніж із живими» [1].

Зразком наукового осмислення ролі й місця особистості стали фундаментальні праці, присвячені Богдану Хмельницькому [10; 13; 14]. Привертають увагу своєю ґрунтовністю монографії О. П. Ресента [12], О. І. Гуржія [7]. Останніми роками у вітчизняній історіографії з'явилося чимало праць, присвячених маловідомим особистостям, в першу чергу варто назвати дослідницьку роботу в рамках підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» в 27 томах (Голова редакційної колегії – академік НАН України, Герой України П. Т. Тронько). Обласні редколегії майже кожної книги залучили знаних фахівців для розкриття величі особистості плеяди керівників народного господарства. Серед них В. Іваненко, В. Козак, А. Комановський, І. Черниш, Ю. Шаповал, М. Шитюк. Привертають увагу і колективні монографії, збірники статей [43].

Історична наука, історична пам'ять вимагають постійного пошуку маловідомого, поширення знань, їх перегляду і уточнення стосовно навіть добре дослідженого.

Метою статті є поглиблений погляд на неординарну особистість Миколи Вікторовича Радіна, який пройшов трудовим шляхом від заступника директора Дніпропетровського металургійного комбінату імені Г. Петровського й імені В. І. Леніна до директора Маріупольського металургійного заводу імені Ілліча.

Аналіз досліджень і публікацій. Перші публікації про М. В. Радіна, базою яких стали матеріали архівно-слідчої справи НКВС Союзу РСР і архівних установ Москви, Києва, Донецька, підготував О. М. Бут [5]. До особистості М. В. Радіна зверталися знані дослідники З. Г. Лихолобова, В. С. Бондаренко [11]. Привертає увагу книга члена Національної спілки журналістів України Г. М. Захарової [8]. Про Миколу Вікторовича Радіна з середини 1938 р. аж до кінця ХХ ст. якщо хтось і міг щось сказати, то лише як про «ворога народу».

Виклад основного матеріалу. Навіть в архівах Служби безпеки України по Донецькій області вдалося дізнатися лише рік народження — 1888-й. Та й із стародавніх мешканців Маріуполя і доточної Сартани ніхто не міг щось розповісти про роботу протягом 1931–1938 рр. директором на той час одного із провідних і найбільших заводів-велетнів радянської індустріалізації. Офіційна назва оборонного підприємства союзного значення — металургійний завод імені Ілліча.

На відміну від абсолютної більшості переглянутих «Анкет» заарештованого, ми маємо змогу ознайомитися зі змістом особисто заповненої і підписаної 09.06.1938 р. Миколою Вікторовичем Радіним:

«...п.б. Специальность — инженер-металлург;

...

п. 10. — член КП (б)У с 1919 г.;

п. 11. — национальность — украинец;

п. 12. — гражданство — Украинская Советская Социалистическая Республика» (підкресл. — О. Б.) [17, арк. 11].

Із архівно-слідчої справи дізнаємося, що трудовий шлях його розпочався на Луганському ливарному заводі, а потім продовжився разом з батьками — на Миколаївському суднобудівному. В 1926–1930 рр. він працював помічником і заступником директора Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського (далі — ДМЗ) [8, с. 12, 16]. Офіційна назва на той час — меткомбінат ім. Петровського та ім. Леніна (колишній Шадуар С.). Там працювало понад 19 тис. робітників. Капітальні вкладення на відбудовні роботи складали 4,5 млн. крб. Меткомбінат, за оцінкою знаних фахівців, у 1926 р. досяг довоєнного (порівняно з 1913 р.) рівня за усім металургійним циклом виробництва [23, арк. 53 зв., 54; 20]. Це стало можливим завдяки розуміння адміністрації заводу, що «кожна додана тонна кінцевої продукції потребує однозначного відповідального підтягування всієї тої системи комбінованого господарства» [2]. За даними статистичних джерел, продукція цього металургійного заводу в 1926/1927 господарчому році складала 127,4 % довоєнної. За станом агрегатів ДМЗ визнавали одним із кращих металургійних заводів «Південстали» [21, арк. 3]. Завдяки принциповій позиції уряду УСРР на пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У у розв'язанні питань про бюджет і розширення програми капітальних робіт у промисловості республіки Рада праці і оборони СРСР за сприянням голови ВРНГ СРСР В. В. Куйбишева, по завершенні відбудовування України, переглянула свої розрахунки. Як повідомляв В. Я. Чубар у доповіді «Кон'юнктурний огляд народного господарства України» (червень 1927 р.), асигнування були додатково збільшені для всієї трестової промисловості. Тресту «Південсталь» було виділено 20 млн. крб. для заводів та 3 млн. — для рудників, у т.ч. й заводу ім. Петровського та Леніна — понад 3,1 млн.

Незабаром питома вага нового будівництва перевищувала п'яту частину всіх витрат на ці потреби промисловості [18, арк. 110 зв.; 26,

арк. 132–133; 22, арк. 5]. Завдяки організаторській й організаційно-технічній роботі, до якої безпосередній стосунок мав М. В. Радін, та фінансово-економічним заходам був отриманий позитивний результат. Основним впливовим фактором за підсумками роботи в 1927/1928 госп. р. і виробничого плану на 1928/1929 госп. р. став цеховий бюджет. Йдеться не тільки про «вузько-технічні покращення і керівництво цеху, а про цехове господарство в цілому ... встановлення плановості і систематичного управління цеховим господарством. Це вплинуло на собівартість продукції» [27, арк. 2 зв.].

Увагу М. В. Радіна привернула новація в структурі управління – газета «Петровец», її оперативність, роль і місце багатотиражної газети в житті й діяльності трудового колективу підприємства [25, арк. 6]. Миколу Вікторовича часто долучали до подолання проблем перспективного розвитку. Його дивувало, що плани не були постійною величиною, їх час від часу коригували, змінювали. Усе це призводило до «штормовщини». Так, при реконструкції заводу (обсяг капітальних вкладень 18 млн. крб.) план виробництва впродовж року змінювався 13 разів. Але зрештою останній варіант збігся з початковим [6].

Для розуміння справ у металургії неабияке значення має постанова ЦК ВКП(б) «Про роботу Південсталі» від 8 серпня 1929 р., а також заходи Дніпропетровського окружного партії. Заводоуправління посилює контроль за планами капітальних робіт і ремонту основних металургійних агрегатів, використанням досвіду швидкісної реконструкції доменної печі № 4 на заводі імені Петровського та імені Леніна [41, с. 531–541; 40, арк. 102].

Головний акцент партійні органи переносили на господарські питання, нагадуючи все більше адміністративно-господарські органи управління [6, с. 128]. М. В. Радін вважав, що така тенденція мала тривалу перспективу, що й підтвердила у подальшому практика життя. Керівництво заводу підтримувало ініціативи працівників з виявлення «вузьких місць» на виробництві, брало до уваги їх конкретні пропозиції стосовно покращення в цехах технологічних процесів, боротьби за госпрозрахунок. Загальне гасло руху: «Удар за ударом, удар за ударом! Нічого не дається робітнику задарма».

Вже 1930 р. на заводі була задута найбільша в Союзі 100-тонна мартенівська піч № 10. Реконструкція мартенівської печі № 9 дала збільшення ваги плавки на 40 т. На місці розвалені побудували 30-тонну піч № 7. Микола Вікторович вітав ініціативу групи сталеварів і допомогу інженерно-технічних спеціалістів, який забезпечував випуск металу на цих нових і оновлених агрегатах із застосуванням технічних новинок. Завдяки роздвоєнним жолобам випуск сталі проходив через два ковші. Як паливо використовували коксівний та доменний газ у суміші з генераторним. Великий ефект дало вперше використане примусове дуття [9, с. 157].

Робоче спілкування в системі підприємств тресту «Південсталь» у другій половині 1920-х рр. привернуло увагу директора Маріупольського заводу ім. Ілліча Я. С. Гугеля до ділових і організаторських здібностей М. В. Радіна. І коли ВРНГ Союзу РСР підтримала ідею Я. С. Гугеля щодо будівництва нового металургійного заводу в Маріуполі, кандидатури на посаду керівника заводу ім. Ілліча, кращої за М. В. Радіна, не було. Він зумів набути значного досвіду в металургійному виробництві, в розвитку якого йому вбачалася особиста доля. Як свідчать документи Наркомату важкої промисловості СРСР, наказом від 4 січня 1931 р. М. В. Радіна було затверджено (так у тексті) директором Маріупольського металургійного заводу. Так, він замінив Я. С. Гугеля, якого відрядили на будівництво Магнітогорського комбінату [8, с. 13].

Склад керівників і спеціалістів заводу, як дізнався новопризначений директор, фактично відповідав середнім показникам на підприємствах чорної металургії Наркомважпрому Союзу РСР. Третина осіб, що обіймали посади директорів, їх заступників і помічників, мали робітниче соціальне походженням, майже половина з них здобули вищу освіту, а кожен десятий закінчив технікум. Питома вага фахівців з практичним досвідом праці сягала 45 %. У середовищі керівників цехів, змін та їх заступників відповідно 42 % походили з робітників, більше третини мали вищу освіту, а кожен шостий — середню технічну, і майже половина мали неабиякий практичний досвід [15, с. 56].

Технічний директор П. Я. Кравцов привернув увагу М. В. Радіна ґрунтовністю знань металургійного виробництва, гнучістю, поєднанням з чуйністю. Щоправда, він був позапартійний. Обидва директори у подальшому стали однодумцями до останнього дня перебування М. В. Радіна на чолі заводу. Вони разом отримали урядову відзнаку — орден Леніна (1935 р.). Нового директора тішило існування великого осередку партійців на чолі з нещодавно створеним парткомом заводу за рішенням ЦК КП(б)У [19, арк. 254].

За своїми виробничими показниками завод ім. Ілліча являв собою підприємство середньої потужності в системі союзного ВО «Сталь». Він виробляв понад 230 млн. т. чавуну (2,3 % в об'єднанні); 435 млн. т. сталі (4,6 %) та 244 млн. т. прокату (3,7 %) [24, арк. 5 зв].

Використовуючи набутий досвід, у 1930-ті рр. М. В. Радін виступив як організатор роботи металургійного підприємства великого масштабу. Новий директор зумів мобілізувати колектив на переломному етапі реконструкції народного господарства.

Про прагнення до новачій в техніці й технологіях яскраво свідчить ініціатива М. В. Радіна освоїти нове виробництво на заводі — нарізку і виготовлення безмуфтових труб за замовленням (після обґрунтування, практичних випробувань у нафтовиків союзних трестів «Грознефть» та «Азнефть» (Баку) в 1933 р.). За підтримки керуючого

главку Накромважпрому Союзу РСР І. З. Рогачевського безмуфтове виробництво труб за американським зразком було вперше закріплено державним планом в номенклатурі Маріупольського заводу імені Ілліча [4]. І зараз безмуфтові труби застосовують як основний засіб не тільки при бурінні нафтових скважин, а й при проведенні робіт гірничої і гірничорудної геології.

М. В. Радін був одним із перших керівників галузі, хто підтримав ініціативу директора Макіївського заводу працювати без державної дотації, широко спираючись на госпрозрахункові відносини. Тільки доменна піч з переходом на госпрозрахунок мала до 16 млн крб. прибутку. Пояснюючи успіхи колективу заводу, директор наголошував, що «річ не в агрегатах, а в технічній підготовці..., в людях, у живій людині» [28, арк. 157–158].

Постійну увагу директора відчували сталевари, які були уособленням галузі й гордістю заводського колективу. З великою шаною М. В. Радін поставився до висновку начальника мартенівського цеху № 2 одного із досвідчених інженерів Я. А. Шнеєрова щодо ідеї молодого сталевара Макара Мазая: «Новаторська пропозиція може бути здійснена і вона засвідчить значний крок вперед у сталеварінні» [8, с. 26].

Реалізація пропозиції — велика підготовка самої мартенівської печі і колективу бригади. Йдеться про збільшення навантаження на кожен метр поду печі шихтовими матеріалами, високий термічний рівень з контрольованим режимом на весь період плавки. І не менш важливе — кожен член бригади за вимогою Макара знав свої функціональні обов'язки і місце як у підготовці шихти, так і в організації процесу розливу сталі. Ретельні інженерні розрахунки зйому сталі і випробування довели до новаторських плавок за методом Я. Шнеєрова — М. Мазая (за аналогією до методу М. Машурова — О. Стаханова у вугільній галузі). Ретельне впровадження новаторського методу інженера і провідного робітника тішили М. В. Радіна — завод давав так необхідний країні метал. Про особисті ставлення і відносини свідчать численні фотоілюстрації в центральній і місцевій пресі, включно і на VIII Надзвичайному з'їзді Рад Союзу СРСР (грудень 1936 р.).

Не можна погодитися з авторами публікацій, які висловлюють певні сумніви щодо «рекордів» Мазая і його галузевих послідовників, у т. ч. й на заводах Придніпров'я. Сутність мазаєвського методу — це інженерно-технічне обґрунтування по-новаторськи ефективного використання устаткування і техніки, завдяки удосконаленню технології сталеваріння з додержанням правил безпеки і матеріальної зацікавленості усіх членів бригади в досягненні виконання планових завдань. Закиди ж «критиків» Мазая і його послідовників щодо збільшення числа випадків виходу печей з експлуатації слід, на нашу думку, адресувати на сталеварам, а проектувальникам і будівельникам печей.

Адже самі критики стверджують, що мартенівські печі у США витримували більшу ніж у 1,5–2 рази кількість плавок. А винаходи новаторів, на нашу думку, варто позитивно оцінити за їхній внесок у необхідний науково-технічний прогрес галузі. У річному звіті щодо якості продукції ММЗ за 1936 р. зазначалося про перехід підприємства з виготовлення металу звичайної якості до виробництва якісних і високоякісних сталей. Такий поступ був надзвичайно важливим з огляду на потреби оборонної промисловості та суднобудування, підприємств машинобудування. Йдеться про випуск листової сталі для москворецьких мостів і московського метрополітену, для автомобільних ободів і нових паротягів Луганського заводу «ФД» та «ИС» та ін. Застосованих на заводі технологічний процес сталеваріння відповідав вимогам тогочасного виробництва і запозиченого закордонного досвіду (в 1935 р. Микола Вікторович перебував у довгостроковому відрядженні Наркомважпрому у Німеччині) [34, арк. 1, 6; 35, арк. 35, 36]. За визначенням начальника «Головспецсталі» Наркомважпрому Союзу РСР І. Г. Макарова, «металургійні заводи Півдня, зокрема Маріупольський імені Ілліча і Сталінський, стали найбільшими постачальниками якісного і сортового металу для суднобудування» [38, арк. 7].

Як досвідчений господарник, інженер-металург М. В. Радін чимало сил і знань доклав до модернізації виробництва, впровадження нової технології виплавки високоякісної сталі. Він пишався досягненнями керованого ним підприємства. Так чітко і стисло характеризував директора заводу імені Ілліча орденоносця М. В. Радіна центральна преса Донбасу наприкінці 1937 р. Під розміщеним портретом красномовна констатація: *«Все это факты, а не обещания»*. Йшлося про докорінні якісні зміни в роботі та умовах праці на підприємстві, заснованого ще в царські часи. Порівняно з 1924 р., коли відновлене з руїни підприємство перевищило показники довоєнного (1913 р.) рівня, до 1937 р. основний капітал збільшився у 8 разів, виробництво сталі зросло в 14, а прокату – в 9 разів. Колектив стабільно виконував державний план по всьому металургійному циклу. Для Миколи Вікторовича головним було покращення технології металургійного виробництва, освоєння нової техніки, а отже – на зростання техніко-економічних показників роботи 30-тисячного колективу заводу, його фінансового стану і соціальної сфери працівників [16].

В 1936 р. по завершенні Військової академії ім. РСЧА (м. Москва) в м. Маріуполь на металургійний завод ім. Ілліча прибув член партії з 1920 р. О. П. Панін, уродженець м. Томська (1902 р.) [38, арк. 6]. У відділі кадрів довго не могли визначитися з військовим фахівцем, який не мав ніякої уяви про металургійне виробництво. Директору М. В. Радіну «порадили» прийняти випускника з Москви та ще й з великим партійним стажем. Микола Вікторович, який мав не менший партійний стаж та 16-річний досвід роботи в металургії, а

також з властивою йому скромністю характеризував себе «лише старшим на рейді, у якого є 747 інженерів і техніків» [37, арк. 140], підписав наказ про призначення О. П. Паніна інженером спецвідділу № 16 [38, арк. 6].

Невдовзі, за умов нагнітання політичного психозу з пошуками ворогів народу і шкідників Радянської влади відповідно до рішень лютого-березневого 1937 р. пленуму компартії, Панін потрапив до складу заводського парткому. Від Радіна, як директора, місцеві спецоргани очікували подання на керівників цехів і підрозділів, де не завжди виконувалася державна програма. Партком зі свого боку вимагав рішучого просування по виробничій лінії молодих кадрів. У липні 1937 р. за ініціативою директора висунуто на керівну виробничу роботу молодих комуністів заступниками: начальника ДП № 4, головного енергетика, начальника цеху № 9. До них додали члена парткому І. Р. Третьякова заступником начальника транспортного цеху. Завпартком «визнав правильним» наказ директора заводу про призначення інженера-дослідника О. П. Паніна начальником 16-го відділу [36, арк. 75].

Так М. В. Радін не помітив, як формувалася велечезної сили загроза у створеному своєрідному тандемі молодих і завзятих — політично заангажованого на виконання політики сталінського Кремля О. Паніна і малоавторитетного (із допоміжного для металургійного транспортного цеху, але місцевого за походженням) І. Третьякова при зверхності першого. Так склалася спілка молодих для гібридного наступу проти «застарілого» авторитетного, часто проти сліпого виконання генеральної лінії партії зі своєю думкою, націленою на забезпечення виконання державного плану велетня металургії. Звідси, здається, і почався гібридний (з сучасного погляду на політику сусідньої держави стосовно незалежної України) наступ О. Паніна як старшого посланця із Москви, завзятого виконавця рішень горезвісного лютого-березневого 1937 р. пленуму ЦК ВКП(б).

Посиленню гібридного наступу тандему сприяло висування їх на керівні посади. О. Панін став секретарем парткому заводу, а І. Третьяков — першим секретарем Маріупольського міського партії [29, арк. 1]. Поглиблене прочитання архівних документів доводить наскільки відкрито, здебільшого безпідставно, організовувалося цькування директора.

Микола Вікторович добре знав, що відповідальність за всі заводські справи лежать на ньому як директорові. Він за 16 років роботи знав непогано металургійне виробництво, розумів, що без досвідчених фахівців керівного складу (особливо технічного директора П. Я. Кравцова, з яким одночасно отримав орден Леніна) більшість ухвалених парткомом рішень мали слабкий ґрунт за відсутності професіоналів, не могли сприяти або не відповідали вимогам покращення справ. Сам

же секретар завпарткому не зміг на той час здобути знання з металургії, як і визначитися у ставленні до фахівців заводу. Яскравим тому підтвердженням є суперечності директора із секретарем ЗПК з технічних питань виробництва.

В першу чергу йдеться про плани виробництва високоякісної сталі для нових серій танків «ИС» та «КВ» за новим методом дуплекс-процесу. Директор М. В. Радін стверджував, що відлиті дуплекс-процесом понад 30 плавок себе не виправдали. Висновок підписав член колегії Главку [37, арк. 136]. Але партком повторно записав: «Підтримати виплавку сталі... дуплекс-процесом для зменшення браку» [37, арк. 135]. Проведені додатково ще 6 плавок позитиву не дали. Микола Вікторович дійшов висновку, що «річ не в дуплексі, а в каналі й технічних окислювачах». До того ж дуплекс завдав заводу збитків на 2,5 млн. крб. і втрату 25 тис. тонн металу [37, арк. 135]. Пізніше на цьому «дуплексі» працівники силових державних структур сфабрикують «справу» проти ворога народу М. В. Радіна [17].

Микола Вікторович спокійно реагував на всі закиди щодо невиконання заходів завпарткому з технічних питань виробництва, особливо в спеццеху № 5. Відчуваючи постійну персональну відповідальність за виконання державного плану і матеріальне забезпечення працівників, кредом директора Радіна стало: «завжди перевіряти справу, бо я інженер-металург» [37, арк. 135]. На пропозицію інженера Махора виплавляти великогабаритні зливки для кувалального цеху (106 тонн розміром 4х700х700) завком запропонував особисто директору *«немедленно приступить»*. Микола Вікторович відмовився, бо це вимагало переробки металу. Не погодившись з доводами директора, за 3 місяці експериментатори визнали проект невдалим. Партком своє рішення скасував.

Ознайомлення із ще донедавна закритими для дослідників архівними матеріалами т. зв. «Особливої папки» Донецького обкому КП(б)У розкриває сутність дій і абсолютну впевненість в їх реалізації секретаря завпарткому О. Паніна проти директора Маріупольського металургійного заводу ім. Ілліча. Як свідчить тривалий час засекречений лист в. о. секретаря Донецького обкому КП(б)У О. Щербакова наркомун важпрому СРСР Л. Кагановичу «10 квітня 1938 р., тобто в перший день мого приїзду [в Сталіно виконував обов'язки. — О. Б.], секретар завпарткому Маріупольського заводу заявив про свою неможливість далі працювати з учасником контрреволюційної троцькістської організації Радіним М. В.: *«Парторганизация прямо заявляет, что он сознательно срывает производство броневых плит. При выборах партийных органов... Радин провалится и в парторганы выбран не будет»* (підкресл. — О. Б.) [11, с. 261]. Новопризначенця після чергової заміни на посаді керівника області не тільки поставили перед фактом своєї незгоди, а й впевнено заявили про запланований результат стосовно керівника союзного масштабу підприємства. Про якість плану

доводить гібридний наступ тандему на М. В. Радіна на VI Маріупольській міській конференції (травень 1938 р.). У своєму виступі секретар парткому заводу ім. Ілліча О. Панін всю увагу сконцентрував на директорові підприємства. Причому, незважаючи, що за тиждень у доповіді парткому, виголошеній ним самим, заводська конференція позитивно оцінила в прийнятій резолюції роботу директора за фактичними результатами — завод достроково виконав виробничу програму з усього металургійного циклу [39, арк. 65].

Виступ фактично став огульним шельмуванням знаного керівника флагмана металургії. По-перше, міський комітет, буцімто, жодного разу за звітний рік не розглянув стан роботи найбільших підприємств — обох металургійних заводів — «в повному обсязі їх діяльності або за окремими об'єктами». Детальне вивчення архівних документів доводить безпідставність заяви, бо, наприклад, лише за липень 1937 р. член бюро міському партії М. В. Радін, як директор, був доповідачем або співдоповідачем 8 разів [42, с. 389]. По-друге, О. Панін акцентував критику на кадровій політиці керівництва заводу: «Ми орієнтуємося на групу молодих, але перевірених інженерів і спеціалістів. Товариш же Радін орієнтується на Астаф'єва, Кравцова» (йдеться про головного інженера і орденоносця технічного директора. — *О. Б.*). «Товариш Радін не заміняв доти, поки НКВС не знімав з роботи» (йдеться про декількох інженерно-технічних працівників більше за класовим походженням. — *О. Б.*) [31, арк. 8].

До цього треба додати гібридні дії тандему з організаційних питань міської конференції. По-перше, члена бюро міському партії М. В. Радіна до складу президії конференції не було обрано (він отримав лише 145 голосів «за», тоді як сталевар мартенівського цеху І. Кравець — 239) [30, арк. 13]. По-друге, при обранні нового складу міському секретар ЗПК заявив про відвід кандидатури М. В. Радіна, який «не допоміг викрити двох відповідальних керівників заводу» [32, арк. 112]. Матеріали конференції (кн. 3) свідчать, що з цього питання парткомісія конференції дала зовсім іншу оцінку діям директора [33, арк. 117]. Водночас нещодавно призначені до Маріуполя прокурор та начальник МУ НКВС були обрані до складу міському [33, арк. 5].

Здається, «гібридний» наступ Паніна-Третьякова уможлилював підсилення своїх амбіцій співпрацею з новообраними до міському партії «силовиками». Це відповідало інтересам чекістів — проявити свою активність з виявлення «ворогів народу» перед новим керівництвом НКВС Української РСР і ЦК Компартії України. ТанDEM керівництва заводського парткому і Маріупольського міському КП(б)У поповнився надійними союзниками. Їх об'єднувало спільне прагнення якомога швидше відправити М. В. Радіна під жорна сталінських репресій.

Генерал від металургії Микола Вікторович Радін програв агресивній більшості. 8 червня 1938 р. за ордером на арешт та обшук, підписанням заступником наркомун внутрішніх справ СРСР, під час відрядження до Москви М. В. Радіна заарештували [17, арк. 7, 11].

У сфабрикованій справі протягом 2 місяців і 24 днів складено вирок, пред'явлений йому 23 серпня 1938 р., в якому М. В. Радіна звинувачували як організатора 1931 р. контрреволюційної есерівської терористичної групи на Донбасі, а з 1932 р. — як учасника правотроцькістської організації в Маріуполі. Пригадали йому і закордонні відрядження й додали звинувачення у шпигунстві від 1928 р. на заводі ім. Петровського на користь Німеччини [8, с. 141–144].

В закритому судовому засіданні в Москві 1 вересня 1938 р. військова колегія Верховного Суду Союзу РСР винесла смертний вирок. В архівно-слідчій справі наявна довідка про виконання вироку — про розстріл Миколи Вікторовича Радіна 1 вересня 1938 р. [42, с. 358].

Висновки. Матеріали даної статті свідчать, як на прикладі конкретної людини в умовах тоталітарного режиму в СРСР гібридними методами здійснювалося беззаконня. Розкритий механізм співпраці партійних функціонерів і спецорганів знищував будь-кого.

Минуло понад пів століття з початку реабілітації в СРСР, проведено оновлені заходи і в умовах незалежної України. Але мало кому в Дніпрі й Маріуполі, де самовіддано працював, та і в Луганську, де народився Микола Вікторович Радін, відоме ім'я генерала від металургії в трудових колективах різних галузей народного господарства. В поясненні феномена історичної пам'яті самим значимим є феномен вибіркового існування минулого у людській пам'яті. Трагічне минуле здатне презентувати важливі та необхідні уроки для сьогодення. Історія у такому розумінні постає як чинник консолідації суспільства, а не як інструмент ідеологічного протистояння у руках політиків. Саме знання про минуле і взяті з нього уроки сприяють консолідації українського суспільства, зміцненню державотворення.

Бібліографічні посилання

1. Бердяев, Н. А., б.д. Общество и свобода. Социальное прельщение и рабство человека у общества. *О рабстве и свободе человека*, глава 2, раздел 4. Доступно: <<http://www.vehi.net/Berdyayev/rabstvo/index.html>>.
2. Бирман, С., 1929. Проблемы и задачи «Югостали». *Правда*, 17 июля.
3. Бондаренко, В. С., 2012. *Проблеми розвитку промисловості України в міжвоєнну добу (1921–1941 рр.): радянська історіографія*. Монографія. Донецьк: ДонНУ.
4. Бут, А. Н., Захарова, Г. М. и Лихолобова, З. Г., 2001. Правда через годы... Статьи, воспоминания, документы. Донецк: Регион, вып. 5.
5. Бут, О. М., 2004. Триумф і трагедія генерала від металургії. В: Демидко, В. М., ред., 2004. *Реабілітовані історією. Донецька область*. Донецьк: Регіон, кн. 1, сс. 383–391.

6. Бут, О. М., 1990. *Проблеми управління промисловістю: історичний досвід і уроки. На матеріалах парторганізацій України. 1921–1941 рр.* Київ: Либідь.
7. Гуржій, О. І., 2004. *Іван Скоропадський.* Київ: Альтернативи.
8. Захарова, Г., 2006. *Кто он – директор Радин?* Мариуполь: Новый мир.
9. Кнышев, И. Н., Жигулин, В. И. и Морозов, В. Ф., 1972. *Лицом к огню.* Днепропетровск: Промінь.
10. Крип'якевич, І., 1990. *Богдан Хмельницький.* Львів: Світ.
11. Лихолобова, З. Г., 2006. *Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні у другій половині 1930-х років.* Донецьк: ДонНУ.
12. Реєнт, О. П., 2003. *Павло Скоропадський.* Київ: Альтернативи.
13. Смолій, В. А. та Степанков, В. С., 1994. *Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності.* Київ: Наукова думка.
14. Смолій, В. А. та Степанков, В. С., 1995. *Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет.* 2-ге вид. Київ: Либідь.
15. Состав трудящихся работников и специалистов Союза ССР, 1936. Москва: ЦУНХУ Госплана СССР в/о Союзоргучет.
16. *Социалистический Донбасс*, 1937. Сталино, 24 ноября.
17. Ф. 2. Спр. 7366. Т. 1. Архів тимчасового зберігання документів УСБУ в Донецькій області.
18. Ф. 17. Оп. 26. Спр. 9. Москва: РГАСПИ, арк. 110 зв.
19. Ф. 17. Оп. 26. Спр. 36. Москва: РГАСПИ.
20. Ф. 17. Оп. 26. Спр. 202. Москва: РГАСПИ.
21. Ф. 17. Оп. 67. Спр. 492. Москва: РГАСПИ.
22. Ф. 337. Оп. 1. Спр. 6690. Москва: РГАЭ.
23. Ф. 4086. Оп. 1. Спр. 1753. Москва: РГАЭ, арк. 53 зв., 54.
24. Ф. 4086. Оп. 2. Спр. 88. Москва: РГАЭ.
25. Ф. П-7. Оп. 1. Спр. 655. Дніпро: Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО).
26. Ф. П-7. Оп. 1. Спр. 742. Дніпро: ДАДО.
27. Ф. П-7. Оп. 1. Спр. 1035. Дніпро: ДАДО.
28. Ф. П-19. Оп. 19-1. Спр. 1028. Державний архів Донецької області (далі ДАДонО).
29. Ф. П-19. Оп. 19-1. Спр. 1116. ДАДонО.
30. Ф. П-19. Оп. 19-1. Спр. 1235. ДАДонО.
31. Ф. П-19. Оп. 19-1. Спр. 1237. ДАДонО.
32. Ф. П-19. Оп. 19-1. Спр. 1240. ДАДонО.
33. Ф. П-19. Оп. 19-1. Спр. 1245. ДАДонО.
34. Ф. П-251. Оп. 1. Спр. 302. ДАДонО.
35. Ф. П-251. Оп. 1. Спр. 332. ДАДонО.
36. Ф. П-251. Оп. 1. Спр. 333. ДАДонО.
37. Ф. П-251. Оп. 1. Спр. 401. ДАДонО.
38. Ф. П-251. Оп. 1. Спр. 402. ДАДонО.
39. Ф. П-251. Оп. 1. Спр. 403. ДАДонО.
40. Ф. Р-2160. Оп. 1, Спр. 51. Дніпро: ДАДО.
41. Федосеев, П. М., Черненко, К. У., 1980. *КПРС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.* Київ: Політвидав України, т. 4 (1927–1931), сс. 531–541.
42. Фомін, В. В., ред., 2012. Реабілітовані історією. Донецька область. Донецьк: Регіон, кн. 9.

43. Шемшученко, Ю. С., Мірошніченко, О. М. та Пристайко, В. І., 1993. Жертви репресій. Київ.

References

Berdyaev, N. A., [1939]. *Obshchestvo i svoboda. Sotsial'noe prel'shchenie i rabstvo cheloveka u obshchestva* [Society and freedom. Social seduction and slavery of man from society]. *O rabstve i svobode cheloveka. Opyt personalisticheskoy metafiziki* [About slavery and human freedom. Experience personalistic metaphysics]. Paris: YMCA-Press, [1939], chapter 2, section 4. Available at: <<http://www.vehi.net/Berdyaev/rabstvo/index.html>> (in Russian).

Birman, S., 1929. *Problemy i zadachi «Yugostali»* [Problems and Tasks of Yugostal]. *Pravda*, July 17 (in Russian).

Bondarenko, V. S., 2012. *Problemy rozvytku promyslovosti Ukrayiny v mizhvoyennu dobu (1921–1941 rr.): radyans'ka istoriohrafiya* [Problems of the Industrial Development of Ukraine in the Interwar Year (1921–1941): Soviet Historiography]. Monograph. Donetsk: DonNU (in Ukrainian).

But, A. N., Zakharova, G. M. and Likholobova, Z. G., 2001. *Pravda cherez roky...* [True Through the Years...]. Articles, memories, documents. Donetsk: Region, vol. 5 (in Russian).

But, O. M., 2004. *Triumf i trahediya henerala vid metalurhiyi* [Triumph and Tragedy of the Metallurgy General]. In: Demydko, V. M., ed., 2004. *Reabilitovani istoriyeu. Donets'ka oblast'* [Rehabilitated by History. Donetsk Oblast]. Donetsk: Region, book 1, pp. 383–391 (in Ukrainian).

But, O. M., 1990. *Problemy upravlinnya promyslovistyu: istorychnyy dosvid i uroky. Na materialakh partorhanizatsiy Ukrayiny. 1921–1941 rr.* [Problems of Industrial Management: Historical Experience and Lessons. By Materials of Party Organizations of Ukraine. 1921–1941]. Kyiv: Lybid (in Ukrainian).

Hurzhiy, O. I., 2004. *Ivan Skoropads'kyy* [Ivan Skoropadsky]. Kyiv: Al'-ternatyvy (in Ukrainian).

Zakharova, G., 2006. *Kto on – direktor Radin?* [Who is he - director Radin?]. Mariupol: Novyy mir (in Russian).

Knyshev, I. N., Zhigulin, V. I. and Morozov, V. F., 1972. *Litsom k ognyu* [Facing the Fire]. Dnepropetrovsk: Promin (in Russian).

Kryp'yakevych, I., 1990. *Bohdan Khmel'nyts'kyy* [Bogdan Khmelnytsky]. Lviv: Svit (in Ukrainian).

Lykholobova, Z. H., 2006. *Totalitarnyy rezhym ta politychni represiyi v Ukrayiny u druhiy polovyni 1930-kh rokiv* [Totalitarian Regime and Political Repressions in Ukraine in the Second Half of the 1930s]. Donetsk: DonNU (in Ukrainian).

Reyent, O. P., 2003. *Pavlo Skoropads'kyy* [Pavlo Skoropadsky]. Kyiv: Al'-ternatyvy (in Ukrainian).

Smoliy, V. A. and Stepankov, V. S., 1994. *Bohdan Khmel'nyts'kyy. Khronika zhyttya ta diyal'nosti* [Bogdan Khmelnytsky. Chronicle of Life and Activities]. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Smoliy, V. A. and Stepankov, V. S., 1995. *Bohdan Khmel'nyts'kyy: sotsial'no-politychnyy portret* [Bogdan Khmelnytsky: Social and Political Portrait]. 2nd ed. Kyiv: Lybid (in Ukrainian).

Sostav trudyashchikhsya rabotnikov i spetsialistov Soyuzu SSR [The composition of labor workers and specialists of the USSR], 1936. Moskva: TsUNKhU Gosplana SSSR v/o Soyuzorguchet (in Russian).

Sotsialisticheskii Donbass [Socialist Donbass], 1937. Stalino, November 24 (in Russian).

Fund 2. File 7366. Vol. 1. Archive of temporary storage of documents USBU in Donetsk Oblast.

Fund 17. Inventory 26. File 9. Moscow: Russian State Archive of Socio-Political History.

Fund 17. Inventory 26. File 36. Moscow: Russian State Archive of Socio-Political History.

Fund 17. Inventory 26. File 202. Moscow: Russian State Archive of Socio-Political History.

Fund 17. Inventory 67. File 492. Moscow: Russian State Archive of Socio-Political History.

Fund 337. Inventory 1. File 6690. Moscow: Russian State Archive of Economy.

Fund 4086. Inventory 1. File 1753. Moscow: Russian State Archive of Economy.

Fund 4086. Inventory 2. File 88. Moscow: Russian State Archive of Economy. Fund P-7. Inventory 1. File 655. Dnipro: State Archives of Dnipropetrovsk Oblast.

Fund P-7. Inventory 1. File 742. Dnipro: State Archives of Dnipropetrovsk Oblast.

Fund P-7. Inventory 1. File 1035. Dnipro: State Archives of Dnipropetrovsk Oblast.

Fund P-19. Inventory 19-1. File 1028. State Archives of Donetsk Oblast.

Fund P-19. Inventory 19-1. File 1116. State Archives of Donetsk Oblast.

Fund P-19. Inventory 19-1. File 1235. State Archives of Donetsk Oblast.

Fund P-19. Inventory 19-1. File 1237. State Archives of Donetsk Oblast.

Fund P-19. Inventory 19-1. File 1240. State Archives of Donetsk Oblast.

Fund P-19. Inventory 19-1. File 1245. State Archives of Donetsk Oblast.

Fund P-251. Inventory 1. File 302. State Archives of Donetsk Oblast.

Fund P-251. Inventory 1. File 332. State Archives of Donetsk Oblast.

Fund P-251. Inventory 1. File 333. State Archives of Donetsk Oblast.

Fund P-251. Inventory 1. File 401. State Archives of Donetsk Oblast.

Fund P-251. Inventory 1. File 402. State Archives of Donetsk Oblast.

Fund P-251. Inventory 1. File 403. State Archives of Donetsk Oblast.

Fund R-2160. Inventory 1. File 51. Dnipro: State Archives of Dnipropetrovsk Oblast.

Fedoseyev, P. M. and Chernenko, K. U., eds., 1980. *KPRS v rezolyutsiyakh i rishennyakh zyzdiv, konferentsiy y plenumiv TsK [CPSU in Resolutions and Decisions of Congresses, Conferences and Plenums of the Central Committee]*. Kyiv: Politytydav Ukrainy, vol. 4 (1927–1931), pp. 531–541 (in Ukrainian).

Fomin, V. V., red., 2012. *Reabilitovani istoriyeyu. Donets'ka oblast' [Rehabilitated by History. Donetsk Oblast]*. Donetsk: Region, book 9 (in Ukrainian).

Shemshuchenko, Yu. S., Miroshnychenko, O. M. and Prystayko, V. I., 1993. *Zhertvy represiy [Victims of Repression]*. Kyiv.

НАШІ АВТОРИ

- Амеліна Оксана Сергіївна** — аспірантка історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова (м. Одеса)
- Бут Олександр Микитович** — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Донецького національного університету ім. Василя Стуса (м. Вінниця)
- Діанова Наталія Миколаївна** — доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова (м. Одеса)
- Кас'яненко Юлія Олександрівна** — аспірантка кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди (м. Харків)
- Коник Олександр Олександрович** — доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету (м. Херсон)
- Костюк Наталія Василівна** — молодший науковий співробітник науково-дослідного сектора «Музей кобзарства» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (м. Переяслав-Хмельницький)
- Маріна Зоя Павлівна** — кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара (м. Дніпро)
- Нікішев Олександр Федорович** — доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара (м. Дніпро)
- Новак Олександр Сергійович** — студент магістратури історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (м. Харків)
- Орищенко Роман Михайлович** — аспірант кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького (м. Черкаси)
- Перетокін Андрій Геннадійович** — кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри українознавства Придніпровської академії будівництва та архітектури, докторант кафедри історії України Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара (м. Дніпро)
- Платмір Ярослав Леонідович**, аспірант кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (м. Черкаси)
- Посунько Ольга Миколаївна** — кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара (м. Дніпро)
- Присяжнюк Юрій Петрович** — доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького (м. Черкаси)
- Репан Олег Анатолійович** — кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара (м. Дніпро)
- Ромашко Олександра Володимирівна** — кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара (м. Дніпро)

- Світленко Сергій Іванович** — доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету та професор кафедри історії України Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара (м. Дніпро)
- Тетеря Світлана Анатоліївна** — завідувач науково-дослідного сектора «Музей кобзарства» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (м. Переяслав-Хмельницький)
- Товстоляк Надія Миколаївна** — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та правознавства факультету географії, туризму та історії Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг)
- Шапаренко Тетяна Іванівна** — директор Дніпропетровського художнього музею (м. Дніпро)
- Якобчук Надія Олександрівна** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)
- Якобчук Світлана Олександрівна**, кандидат історичних наук, провідний архівіст Державного архіву Київської області (м. Київ)

OUR AUTHORS

- Amelina, Oksana S.**, Postgraduate Student of the Historical Faculty at the Odessa I. I. Mechnikov National University (Odessa, Ukraine)
- But, Oleksandr M.**, D.Sc. (History), Professor, Head of the Department of History of Ukraine at the Vasyl' Stus Donetsk National University (Vinnytsia, Ukraine)
- Dianova, Natalia M.**, D.Sc. (History), Professor, Professor of the Department of History of Ukraine at the Odessa I. I. Mechnikov National University (Odessa, Ukraine)
- Kasianenko, Yuliia O.**, Postgraduate Student of the Department of History of Ukraine at the H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (Kharkiv, Ukraine)
- Konyk, Olexander O.**, D.Sc. (History), Professor, Professor of the Department of World History and Historiography at the Kherson State University (Kherson, Ukraine)
- Kostyuk, Nataliya V.**, a Junior Researcher of the Scientific and Research Segment Kobza Museum of the Pereiaslav National Historical and Ethnographic Reserve and (Pereiaslav-Khmelnyskyi, Kyiv Oblast, Ukraine)
- Marina, Zola P.**, PhD (History), Associate Professor, Associate Professor, Department of Historiography, Source Studies and Archival Studies at the Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)
- Nikilev, Oleksandr F.**, D.Sc. (History), Professor, Head of the Department of History of Ukraine at the Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)
- Novak, Oleksandr S.**, Master's student of the Historical faculty of VN Karazin Kharkiv National University (Kharkiv, Ukraine)
- Oryshenko, Roman M.**, Postgraduate Student of the Department of History of Ukraine at the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Cherkasy, Ukraine)
- Peretokin, Andrii G.**, PhD (History), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies of the Prydniprovsk Academy of Civil Engineering and Architecture, Doctoral Student of the Department of History of Ukraine of the Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)
- Platmir, Yaroslav L.**, Postgraduate Student of the Department of History of Ukraine at the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Cherkasy, Ukraine)
- Posunko, Olha M.**, PhD (History), Associate Professor, Doctoral Student of the Department of History of Ukraine of the Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)
- Prysyzhnyuk, Yurii P.**, D.Sc. (History), Professor, Professor of the Department of History of Ukraine at the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, (Cherkasy, Ukraine)
- Repan, Oleh A.**, PhD (History), Associate Professor, Associate Professor of the Department of History of Ukraine of the Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)
- Romashko, Oleksandra V.**, PhD (History), Associate Professor, Associate Professor, Department of Historiography, Source Studies and Archival Studies at the Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)
- Shaparenko, Tatyana I.**, MA, Director of Dnepropetrovsk State Art Museum (Dnipro, Ukraine)

- Svitlenko, Serhii I.***, D.Sc. (History), Professor, Dean of the Faculty of History and Professor of the Department of History of Ukraine at the Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)
- Teteria, Svetlana A.***, Head of the Scientific and Research Segment Kobza Museum of the Pereiaslav National Historical and Ethnographic Reserve and (Pereiaslav-Khmelnyskyi, Kyiv Oblast, Ukraine)
- Tovstolyak, Nadiya M.***, PhD (History), Associate Professor of the Department of History of Ukraine and Law Study of the Faculty of Geography, Tourism and History at the Kryvyi Rih State Pedagogical University (Kryvyi Rih, Dnipropetrovsk Oblast, Ukraine)
- Yakobchuk, Nadiia O.***, PhD (History), a Senior Researcher at the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. Memorial Complex (Kyiv, Ukraine)
- Yakobchuk, Svitlana O.***, PhD (History), a Leading Archivist at the State Archives of Kyiv Oblast (Kyiv, Ukraine)

ЗМІСТ

Редакційна колегія	6
Editorial Board	7
ПЕРЕДНЄ СЛОВО	8

ІСТОРИЧНА УКРАЇНІСТИКА

Світленко С. І. (<i>Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара</i>) Формування історичної україністики у Дніпровському національному університеті імені Олеся Гончара періоду 1918 – початку 1930-х рр.	11
---	----

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ

Репан О. А. (<i>Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара</i>) Воєнно-політична взаємодія українського населення Вольностей Війська Запорозького низового з іншими етносами в середині XVII–XVIII ст.	38
Амеліна О. С. (<i>Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова</i>) Тематика козацького здобичництва на сторінках «Записок Одеського товариства історії та старожитностей»	56
Посунько О. М. (<i>Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара</i>) Різноманіття правових традицій в судовій практиці Катеринославщини останньої чверті XVIII ст.	63
Платмір Я. Л. (<i>Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького</i>) Суспільні процеси початку XX ст. в осмисленні наддніпрянської інтелігенції	80

ЕТНОКУЛЬТУРНА ТА ДУХОВНА ІСТОРІЯ

Тетеря С. А., Костюк Н. В. (<i>Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»</i>) Традиційна культура Переяславщини (друга половина XX – початок XXI ст.) за матеріалами польових досліджень	94
Діанова Н. М. (<i>Одеський національний університет імені І. І. Мечникова</i>) Єдиновірська церква Наддніпрянської України у структурі РПЦ (XIX – початок XX ст.)	105
Коник О. О. (<i>Херсонський державний університет</i>) Відображення соціокультурних пріоритетів нижньодніпровських судновласників у назвах каботажних вітрильників: перша чверть XX ст.	119
Орищенко Р. М. (<i>Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького</i>) Селяни Наддніпрянщини стають радянськими людьми (1920-ті – початок 1930-х рр.): релігійний аспект	131

ІСТОРИЯ ОСВІТИ ТА НАУКИ

Присяжнюк Ю. П. (<i>Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького</i>) Історія українського селянства Наддніпрянщини в дослідницьких перспективах постгуманістики	141
Перетокін А. Г. (<i>Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара</i>) Культурно-освітня політика царизму в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX — початок XX ст.)	150
Новак О. С. (<i>Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна</i>) Становлення професійного середовища пам'яткоохоронців на українських землях (друга половина XIX — початок XX ст.)	166
Нікілев О. Ф. (<i>Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара</i>) Вища і середня сільськогосподарська школа України за часів пізнього сталінізму: реалії існування та функціонування	182

ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА

Товстоляк Н. М. (<i>Державний вищий навчальний заклад «Криворізький державний педагогічний університет»</i>) В. В. Тарновський: нові матеріали до біографії	195
Маріна З. П., Ромашко О. В. (<i>Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара</i>) Д. Ф. Красицький: археолого-етнографічне дослідження Надпоріжжя	205
Кас'яненко Ю. О. (<i>Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди</i>) Викладацька діяльність М. М. Ковалевського в Парижі наприкінці XIX — на початку XX ст.	214
Якобчук Н. О. (<i>Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, м. Київ</i>) І. М. Каманін (1850—1921) — видатний представник наукової еліти Наддніпрянської України кінця XIX — початку XX ст.	228
Шапаренко Т. І. (<i>Дніпропетровський художній музей</i>) В. В. Кулічihin — дослідник творчості художника М. І. Сапожникова	243
Якобчук С. О. (<i>Державний архів Київської області, м. Київ</i>) Федір Матушевський (1869—1919) у громадсько-культурному житті Наддніпрянської України	253
Бут О. М. (<i>Донецький національний університет імені Василя Стуса</i>) Велич особистості в гібридних умовах тоталітаризму: до 80-річчя пам'яті М. В. Радіна	269
Наші автори	284
Our Authors	286
Зміст	288
Content	290

CONTENT

Editorial Board	6
Introduction	8

Historical Ukrainian Study

Svitlenko S. I. (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>). Formation of Historical Ukrainian Studies at the Oles Honchar Dnipro National University during the 1918 and early 1930's	11
--	----

Socio-political History

Repan O. A. (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>). Military-political Interaction of the Ukrainian Population of the Zaporozhian Cossacks' Territory with other Ethnic Groups in the middle of the 17th and 18th centuries	38
Amelina O. S. (<i>Odessa I. I. Mechnikov National University</i>). Themes of the Cossack Prey on "Memoirs of the Odessa Society of History and Antiquities"	56
Posunko O. M. (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>). The Variety of Legal Traditions in the Judicial Practice of Yekaterinoslav Region in the last quarter of the 19th century	63
Platmir Ya. L. (<i>Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy</i>). Social Processes at the beginning of the 20th century in Understanding of the Dnipro Ukraine's Intellectuals	80

Ethnocultural and Spiritual History

Teteria S. A., Kostyuk N. V. (<i>Research Segment Kobza Museum of the Pereyaslav National Historical and Ethnographic Reserve</i> and). Traditional Culture of the Pereyaslav Region (the second half of the 20th and the beginning of the 21st centuries) by the Materials of Field Studies)	94
Dianova N. M. (<i>Odessa I. I. Mechnikov National University</i>). The Yedinoverie Church in the Dnipro Ukraine in the structure of the Russian Orthodox Church (the 19th and the beginning of the 20th centuries)	105
Konyk O. O. (<i>Kherson State University</i>). Displays of Socio-cultural Priorities of the Lower Dnipro Ship-owners in the Names of Coastal Sailors: the first quarter of the 20th century	119
Oryschenko R. M. (<i>Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy</i>). Peasants of the Dnipro Ukraine are becoming Soviet People (1920s – the beginning of the 1930s): a Religious Aspect	131

History of Education and Science

Prysyazhnyuk Yu. P. (<i>Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy</i>). History of Ukrainian Peasantry of the Dnipro Ukraine in the Research Perspectives of Postgumnism	141
Peretokin A. G. (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>). Cultural-Educational Policy of Tsarism in the Dnipro Ukraine (the second half of the 19th and early 20th century)	150
Novak O. S. (<i>V. N. Karazin Kharkiv National University</i>). Development of the Professional Community of Monumental-protection Researches in Ukrainian Lands (second half of XIX – early part of XX century)	166
Nikilev O. F. (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>). Higher and Secondary Agricultural School of Ukraine during the late Stalinism: the Realities of Existence and Functioning	182

Historical Biography Study

Tovstolyak N. M. (<i>Kyvyi Rih State Pedagogical University</i>). Vasyl Tarnovsky: New Materials for the Biography	195
Marina Z. P., Romashko O. V. (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>). Dmytro F. Krasysky: Archeological and Ethnographic Study of the Region above the Dnipro Rapids	205
Kasianenko Yu. O. (<i>H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University</i>). Teaching activity of Maxym Kovalevsky in Paris in the late 19th and early 20th centuries	214
Yakobchuk N. O. (<i>National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. Memorial complex</i>). Ivan M. Kamanin (1850–1921) as a Famous Representative of the Scientific Elite of the Dnipro Ukraine of the late 19th and early 20th century	228
Shaparenko T. I. (<i>Dnipropetrovsk Art Museum</i>). Volodymyr Kulichykhin as a Researcher of the Creative Work of an Artist Mykhailo Sapozhnykov	243
Yakobchuk S. O. (<i>State Archives of Kyiv Region</i>). Fedir Matushevsky (1869–1919) in public and cultural life of the Dnipro Ukraine	253
But O. M. (<i>Vasyl' Stus Donetsk National University</i>). The Greatness of the Personality in the Hybrid Conditions of Totalitarianism: to the 80th Anniversary of the Memory of Mykola Radin	269
Our Authors	284
Content	288

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

1. **Технічні вимоги.** Приймаються статті, написані українською або англійською мовами, обсягом 0,5–1,0 друк. арк., на електронному носії або електронною поштою. Вимоги до параметрів тексту: формат аркуша – А4 (210x297 мм), розмір символу (кегель) – 12, інтервал – 1, гарнітура Times New Roman. Текстові матеріали повинні бути підготовлені в текстовому редакторі MS Word, OpenOffice або RTF. Поля: ліве: 30, праве 10, верхнє та нижнє 20. Текст має бути літературно відредагований, без помилок. Сторінки не нумеруються. Таблиці та рисунки нумеруються відповідно до тексту статті.

2. **Структурні елементи** статті подаються в такій послідовності:

- 1) **УДК** (за лівим краєм, нежирно, 12 кегль);
- 2) **назва статті українською** (по центру, літерами як у реченнях (рядковими), жирно, 14 кегль, інтервал 1; не більше 12 слів);
- 3) **ім'я та прізвище автора українською** (по центру, жирно, курсив, 14 шрифт);
- 4) **науковий ступінь, вчене звання** (по центру, нежирно, 12 кегль);
- 5) **авторські ідентифікаційні номери ORCID** (можна отримати безкоштовно за адресою <http://www.orcid.org>) **та ResearcherID** (можна отримати безкоштовно за адресою <http://www.researcherid.com>) (по центру, нежирно, 12 кегль);
- 6) **електронна поштова скринька автора** (по центру, нежирно, 12 кегль);
- 7) **контактний телефон автора** (по центру, нежирно, 12 кегль);
- 8) **установа**, яку представляє автор, **українською** (по центру, курсивом, не жирно, 12 шрифт);
- 9) **офіційна адреса установи, місто, країна українською та поштовий індекс** (по центру, курсивом, не жирно, 12 шрифт);
- 10) **анотація українською** (1 500–2 000 знаків, не жирно; все – 10 кегль, інтервал 1); **елементи анотації**: мета; метод(и); основні результати, стислі висновки; практичне значення; оригінальність; наукова новизна; тип статті (теоретична, емпірична, оглядова та ін.);
- 11) **ключові слова українською** (під анотацією), 3–6 термінів (словосполучень), які не дублюють слів назви статті, а правлять за додаткові пошукові дескриптори твору (не жирно, «**Ключові слова:**» жирно, 10 шрифт, інтервал 1; слова відокремлювати знаком «крапка з комою»);
- 12) у нижньому колонтитулі першої сторінки розміщують:
 - знак авторського права / Copyright у форматі: © Ім'я та прізвище, рік. Наприклад: © Ярослав Осмомисл, 2019.
 - відомості про джерела фінансової підтримки дослідження (номер держреєстрації і назва теми, шифр і назва гранту та ін.). Наприклад: *Статтю підготовлено відповідно до завдань держбюджетної теми 0116U003311 «Соціокультурні процеси в Наддніпрянській Україні: питання теорії та методології історії».*
- 13) Код LCC (Library of Congress Classification), наприклад «LCC DK508» для історії України (потрібну рубрику можна знайти у відповідному файлі класифікатора на сайті <https://www.loc.gov/aba/publications/FreeLCC/freelcc.html>) (за лівим краєм, нежирно, 12 кегль);
- 14) **назва статті англійською** (по центру, літерами як у реченнях (рядковими), жирно, 14 кегль, інтервал 1; не більше 12 слів);
- 15) **ім'я та прізвище автора англійською або в латинській транслітерації** (по центру, жирно, курсив, 14 шрифт);
- 16) **науковий ступінь, вчене звання англійською** (по центру, нежирно, 12 кегль);

- 17) **авторські ідентифікаційні номери ORCID** (можна отримати безкоштовно за адресою <http://www.orcid.org>) та **ResearcherID** (можна отримати безкоштовно за адресою <http://www.researcherid.com>) (по центру, нежирно, 12 кегль);
- 18) **електронна поштова скринька автора** (по центру, нежирно, 12 кегль);
- 19) **контактний телефон автора** (по центру, нежирно, 12 кегль);
- 20) **установа**, яку представляє автор, **англійською** (по центру, курсивом, не жирно, 12 шрифт);
- 21) **офіційна адреса установи, місто, країна англійською та поштовий індекс** (по центру, курсивом, не жирно, 12 шрифт);
- 22) **анотація англійською (Abstract)** (2 000–4 000 знаків, не жирно; все – 10 кегль, інтервал 1); **елементи анотації**: мета (aim); метод(и) (method(s)); основні результати (main results), стислі висновки (concise conclusions); практичне значення (practical meaning); оригінальність (originality); наукова новизна (scientific novelty); тип статті (type of article) (теоретична, емпірична, оглядова та ін.);
- 23) **ключові слова англійською** (під анотацією), 3–6 термінів (словосполучень), які не дублюють слів назви статті, а правлять за додаткові пошукові дескриптори твору («**Keywords:**» жирно, 10 шрифт, інтервал 1; слова відокремлювати знаком «крапка з комою»; кожне слово розпочинати з великої літери);
- 24) **елементи основної частини статті**: постановка проблеми (Formulation of the Problem); історіографія (Historiography); мета дослідження (The Aim of the Study); джерела (Sources); виклад основного матеріалу та результати (The Main Material and Results); обговорення (Discussion); висновки (Conclusions); подяки (Acknowledgments) (всі зазначені елементи виділяються жирним шрифтом);
- 25) **бібліографічні посилання** («**Бібліографічні посилання**» – по центру, жирно, 14 шрифт); елементи бібліографічного списку оформлювати за Harvard Referencing Style (<http://www.citethisforme.com/citation-generator/harvard>) (рівномірно, 12 шрифт, інтервал 1, за абеткою). Оформити бібліографію можна також засобами вкладки «Посилання та бібліографія» в меню «Посилання» в MS Word або за допомогою сервісу «Оформлення бібліографії» на сайті Science Hunter (<https://www.sciencehunter.net/Services/Bibliography>).

Приклади оформлення джерел та літератури:

Кримський, А., 1892. *Лист до Б. Грінченка, 30 червня 1892 р.* Ф. III. Оп. 1. Спр. 37880. Київ: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, арк. 1–8 зв.; Василюк, О. Д., ред., 2005. *Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941)*. В 2-х т. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Кримського, т. 1 (1890–1941); Пріцак, О., 1993. Про Агатангела Кримського у 120-і роковини народження. *Східний світ*, ч. 1, с. 11; Бабишкін, О. К., 1967. *Агатангел Кримський: літературний портрет*. Київ: Дніпро; Кримський, А., 1890. Батьківське право. В: Кримський, А., 1919. *Повістки та ескізи з українського життя (1890–1894)*. Київ: Друкарня Українського Наукового Товариства, сс. 3–18.

26) переклад та транслітерація латинськими літерами бібліографічних посилань (заголовок **References** жирно, по центру, 14 шрифт); елементи бібліографічного списку оформлювати за Harvard Referencing Style (рівномірно, 12 шрифт, інтервал 1, порядок як у бібліографічних посиланнях); для найменувань кирилицею – латинська транслітерація, у квадратних дужках [] англійський переклад. Можна безкоштовно скористатись засобами транслітерації за стилем BGN (The United States Board on Geographic Names) тексту українською

мовою — на сайті <http://translit.kh.ua/?lat&bgn>, для тексту російською чи білоруською мовою — на сайті <https://translit.net/ru/bgn/>.

Приклади оформлення джерел та літератури:

Krymskyi, A., 1892. *Letter to B. Grinchenko, June 30, 1892*. Fund III. inventory 1. File 37880. Kyiv : Institute of Manuscript of the National Library of Ukraine, pp. 1-8, verso; Vasyliuk, O. D., ed., 2005. *Epistolyarna spadshchyna Ahatanhela Kryms'koho (1890 – 1941)* [*The Epistolary Legacy of the Agatangel Krymskyi (1890 – 1941)*]. In 2 vols. Kyiv : A. Krymsky Institute of Oriental Studies, vol. 1 (1890 – 1941); Pritsak, O., 1993. Pro Ahatanhela Kryms'koho u 120-i rokovyny narodzhennya [About Agatangel Krymskyi on the 120th anniversary of birth]. *Skhidnyy svit* [*The Eastern World*], part 1, p. 11; Babyshkin, O. K., 1967. *Ahatanhel Krymskyi : literaturnyy portret* [*Agatangel Krymskyi: a literary portrait*]. Kyiv: Dnipro; Krymskyi, A., 1890. Bat'kivs'ke parvo [Parental law]. In: Krymskyi, A., 1919. *Povistky ta eskizy z ukrayinskoho zhyttya (1890 – 1894)* [*Tales and sketches from Ukrainian life (1890 – 1894)*]. Kyiv: Drukarnya Ukrainy'skoho Naukovoho Товариства, pp. 3–18.

27) **посилання внутрішньотекстові** — у круглих дужках за гарвардською системою. Приклад: (Кримський, А., 1892, арк. 7; Кримський, А., 1890, сс. 16–19).

28) **дата надходження статті до редколегії** ставиться наприкінці тексту, після **References**, курсив, 12 шрифт. Наприклад: *Надійшла до редколегії 25.01.2019.*

3. **Дані про автора** включають прізвище, ім'я та по батькові автора, науковий ступінь, вчене звання, посаду, контактний телефон, e-mail, ORCID, ResearcherID.

4. **Наукова етика.** Текст статті раніше не був опублікований і не надсилався до розгляду редакціям інших журналів чи збірок наукових праць. Тексти статей не повинні містити образливих, ксенофобських, расистських і т. п. висловлювань. Тексти статей проходять обов'язкову перевірку на доброчесність (відсутність плагіату). Рівень самостійності (оригінальності) тексту з урахуванням цитат не повинен бути нижчим від 75 %.

5. **Наукова експертиза статей.** Всі статті підлягають **подвійному сліпому рецензуванню** незалежними рецензентами. Автор має право врахувати зауваження, висловлені рецензентами, й повторно подати доопрацьований текст до редколегії.

6. **Авторське право** на зміст, достовірність фактів, цитат, цифр і прізвищ належить авторам матеріалів.

7. Статті проходять **літературне редагування**. Редакційна колегія видання залишає за собою право відхилити статті, які не відповідають вимогам і тематиці наукового журналу.

8. **Публікації здійснюються на платній основі** після затвердження статті редакційною колегією. Орієнтовна ціна публікації становить 30 грн. за 1 сторінку.

9. Редколегія приймає до розгляду статті до 1 червня кожного року.

10. **Адреса редколегії:** 49010, Україна, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 72, ауд. 614; тел.: (056) 374-98-64 (з 9.00 до 16.00); Web: <http://www.ndhistory.dp.ua>; E-mail: editor@ndhistory.dp.ua; yurysvyatets@gmail.com; svyatets@hotmail.com.

Наукове видання

Roxolania Historica Historical Roxolania

Збірник наукових праць

Випуск 1(16)

Свідectво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 23412-13252ПР від 19.04.2018 р.

Заснований у 2001 р.

Українською та англійською мовами

Редактор Л. В. Омельченко
Оригінал-макет Ю. А. Святець.

Видання здійснено за сприяння
Дніпропетровської обласної
державної адміністрації

Для оформлення обкладинки використано такі ресурси:

Січинський, В. Мапа розселення роксолан (The map of distribution of Roxolans (I-IV cen.) drawn by Volodymyr Sichynskyj). Архів ОУН в УІС - Лондон. Інв № 63. Доступно: <<http://ounuis.info/archive/Collections/Maps/v-sichynskyi-mapa-rozselennia-roksolian.html>>. Дата звернення 22.05.2019.

dombrovskii_a, 2011. Свято-Троїцький собор у Новомосковську або "Троїць-кий козацький собор" (Дерев'яне зодчество). Доступно: <<https://www.shukach.com/uk/node/1406>> [Дата звернення 24.05.2019].

Богородиця-Оранта. Софія Київська, XI ст. В: Кравич, Д.П., Овсійчук, В.А., Черепанова, С.О., 2004. Українське мистецтво. Львів: Світ, т. 2, іл. 182. Доступно: <<https://www.flickr.com/photos/132111519@N07/23998267266/in/photostream/>> [Дата звернення 24.05.2019]

Васильківський С. Сліпий кобзар з хлопчиком-поводирем. 1900 р. Доступно: <<https://sverediuk.com.ua/kobza-i-bandura-v-zhivopisi/>> [Дата звернення 24.05.2019]

ЛІРА

**ВИДАВНИЦТВО
ДРУКАРНЯ**

— ДНІПРО —

lira.dp.ua | dnipro.lira@gmail.com

Підписано до друку 23.12.2018.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 17,21. Наклад 100 пр. Зам. № 158.

Видавництво та друкарня «Ліра ЛТД».
49107, м. Дніпро, вул. Наукова, 5.
Свідоцтво про внесення до Держреєстру
ДК № 6042 від 26.02.2018.